

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

In loco horroris et vastae solitudine?
Necròpolis i poblament entre els segles V i XII
a l'ager tarraconensis occidental/Camp de Tarragona,
Conca de Barberà i Priorat

Joan Josep Menchon Bes

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

IN LOCO HORRORIS ET VASTAE SOLITUDINE?

NECRÒPOLIS I POBLAMENT ENTRE ELS SEGLES V I XII A L'AGER TARRACONENSIS

OCCIDENTAL/CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT

VOLUM 1

IN LOCO HORRORIS ET VASTAE SOLITUDINE?
NECRÒPOLIS I POBLAMENT ENTRE ELS SEGLES V I XII A L'AGER
TARRACONENSIS OCCIDENTAL/CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE
BARBERÀ I PRIORAT

PER

JOAN JOSEP MENCHON BES

TESI DOCTORAL DIRIGIDA PER

Dr. Josep Maria Gurt Esparraguera

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Dr. Carlos de la Casa Martínez

UNIVERSIDAD NACIONAL DE EDUCACIÓN

A DISTANCIA-UNED

VOLUM 1

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història i Arqueologia
Doctorat Societat i Cultura, cursos 2015-2016

2021

Dedicat a:

Juan Menchón García

Sorbas (27.02.1932)-Tarragona († 17.08.2021)

Sit tibi terra levis

In memoriam

Antxon Aguirre Sorondo († 2014)

Agustí Altisent i Altisent († 2004)

Josep Barberà i Farràs († 2003)

Ramón Bohigas Roldán († 2018)

Joan F. Cabestany i Fort († 2013)

Jordi Casanovas i Miró († 2020)

Celestí Cornadó i Farré († 1997)

José R. López de los Mozos († 2018)

Iñaki Padilla Lafuente († 2012)

Alberto López Mullor († 2017)

Manuel Riu i Riu († 2011)

Pierre Ucla († 1995)

Ramon Vall Rimblàs († 1998)

Juan Zozaya Stabel-Hansen († 2017)

ÍNDIX

VOLUM 1

1.	PRESENTACIÓ	1
2.	OBJECTIUS, METODOLOGIA	11
2.1.	OBJECTIUS GENERALS	11
2.2.	OBJECTIUS ESPECÍFICS	12
2.3.	METODOLOGIA	13
	<i>Primera part</i>	13
	<i>Segona part</i>	13
3.	ARQUEOLOGIA DE L'ANTIGUITAT TARDANA I ÈPOCA MEDIEVAL A LES COMARQUES TARRAGONINES	15
3.1	ALGUNS ASPECTES A CONSIDERAR	16
3.2	MÉS ENLLÀ DEL DISCURS IDENTITARI, ROMANS VS MEDIEVALS, MOROS VS CRISTIANS	22
3.3	UNA ARQUEOLOGIA PROFESSIONAL QUE TAMBÉ ÉS CIENTÍFICA	24
3.4	UNA ARQUEOLOGIA VINCULADA A LA GESTIÓ I PROTECCIÓ DEL PATRIMONI	26
3.5	UNA ARQUEOLOGIA VINCULADA AL PAÍS I LA NECESSITAT D'ENTENDRE EL PAISATGE HISTÒRIC URBÀ I EL TERRITORI HISTÒRIC	30
3.6	LA TRANSICIÓ DEL MÓN ANTIC AL MEDIEVAL	35
3.7	ALANDALÚS	43
3.8	LA CONQUESTA FEUDAL	47
3.9	RECAPITULACIÓ	64
4.	CONTEXT ESPACIAL	67
4.1.	EL CAMP DE TARRAGONA	67
	4.1.1 L'Alt Camp	68
	4.1.2 El Baix Camp	73
	4.1.3 El Tarragonès	78
4.2	LA CONCA DE BARBERÀ	82
4.3	EL PRIORAT	87

5. ALGUNS TEMES A TENIR EN COMPTE EN REFERÈNCIA AL MÓN DELS MORTS I EL MÓN DELS VIUS 93

5.1	EL CONCEPTE ÉS EL CONCEPTE	93
5.2	<i>MORS MORTI MORTEM MORTE DEDIT</i>	84
5.3	DIPÒSIT FUNERARI, DIPÒSIT RITUAL, AIXOVAR, OFRENA RITUAL, TERMES QUE CONFONEM	100
5.4	LES TIPOLOGIES PER SI MATEIXES NO SEMPRE SERVEIXEN PER DATAR	103
5.4.1	El ¹⁴ C de Santa Tecla-La Gravosa com a precedent	105
5.4.2	Inhumació <i>versus</i> incineració	106
5.4.3	Tègules i materials romans a les tombes, un altre parany	109
5.5	UN DEBAT ESTÈRIL? TOMBES OLERDOLANES <i>VERSUS</i> CAIXES DE LLOSES	115
5.5.1	Enterraments tallats a la roca	116
5.5.2	Caixes de lloses, fosses cobertes amb lloses, cistes	120
5.5.3	Associacions que confonen... o no	122
5.5.4	De nou les tipologies	125
5.6	MÉS ENLLÀ DE LA TOMBA, MÉS ENLLÀ DEL CEMENTIRI	128
5.6.1	Vil·les romanes de les que no coneixem els enterraments, i necròpolis sobre vil·les abandonades?	130
5.6.2	Necròpolis, vies i paisatges	132
5.6.3	Canvis de paradigma	135
5.6.4	Alguns exemples	139
5.7	EL PAPER DE L'ETNOGRAFIA PER ENTENDRE EL MÓN FUNERARI	149
5.7.1	Una visió antropològica	150
5.7.2	Fases de la mort	155
5.8	ARQUEOLOGIA, ETNOGRAFIA, DOCUMENTACIÓ, GEOGRAFIA, HISTÒRIA DE L'ART, EPIGRAFIA... PODEM RECONSTRUIR CORRECTAMENT EL MÓN FUNERARI?	158
5.8.1	L'espai, el costum, la norma a les vespres de la mort	158
5.8.2	<i>"Arribada l'hora de rendir la vida"</i>	166
5.8.3	Canvi de mil·lenni, retorn d'antics costums?	175
5.8.4	<i>Memento mori</i>	179
5.8.5	Diferència de classes a la terra i al més enllà	185

5.8.6	L'etnografia també serveix per entendre el món de la mort	188
5.9	MÉS ENLLÀ DE L'ETNICITAT I L'ESTANQUEÏTAT CRONOLÒGICA I CULTURAL	189
5.9.1	Les cultures ni són immòbils ni es basen en trets biològics	190
5.9.2	Musulmans i jueus	192
5.9.3	Identitat religiosa, cultural i síncretis	198
5.9.4	El nen i l'albat	200
5.9.5	Els <i>outsiders</i> de la història, els marginals, els heterodoxos	208
5.9.6	El record de l'ésser perdut lluny enllà	213
5.9.7	Vells costums i rituals	215
5.9.8	Qüestions no resoltes i explicacions extemporànies	221

VOLUM 2

6.	LES NECRÒPOLIS RURALS	225
6.1	ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA A L'AGER TARRACONENSIS FINS LA CONQUESTAA FEUDAL, APUNTS SOBRE EL SEU CONEIXEMENT	226
6.2	NECRÒPOLIS VINCULADES A EXPLOTACIONS RURALS DE L'AGER TARRACONENSIS	233
6.3	NECRÒPOLIS AÏLLADES O DEL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT	236
6.4	INVENTARI	240
6.4.1	Necròpolis associades a explotacions rurals de l'ager <i>tarraconensis</i>	245
	Comarca de l'Alt Camp	245
	Comarca del Baix Camp	255
	Comarca de la Conca de Barberà	279
	Comarca del Priorat	281
	Comarca del Tarragonès	284
6.4.2	Necròpolis aïllades	308
	Comarca de l'Alt Camp	308
	Comarca del Baix Camp	314
	Comarca de la Conca de Barberà	324
	Comarca del Priorat	339
	Comarca del Tarragonès	346

6.5	CONSIDERACIONS SOBRE ELS CONJUNTS FUNERARIS	349
6.5.1	L'origen de la informació	349
	<i>Notícies procedents de troballes no intencionals</i>	349
	<i>Notícies procedents d'excavacions antigues i no professionals</i>	349
	<i>Notícies procedents d'excavacions d'urgència o preventives</i>	350
	<i>Notícies procedents d'excavacions vinculades a programes científics</i>	350
	<i>La collatio d'excavacions antigues</i>	351
6.5.2	Analítiques i estudis antropològics	352
6.5.3	La localització dels conjunts funeraris, vinculació amb l'entorn immediat i el territori	353
6.5.4	La proximitat dels espais de vida i repòs etern	360
6.5.5	Cap a noves pautes d'enterrament	362
6.5.6	Tipologies funeràries: de la caixa de tègules a la tomba rupestre	369
6.5.7	El microespai de la tomba i el record del finat: del <i>tria nomina</i> al dipòsit funerari	374
6.5.8	Pagans? cristians? musulmans? jueus?	382
6.5.9	Enterraments infantils i perinatals	385
6.5.10	<i>Deviant burials</i>	386
6.5.11	Els estudis antropològics i les datacions analítiques	387
6.5.12	Cronologia de les necròpolis	388

7.	PANORÀMICA FUNERÀRIA DE TÀRRACO ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I LA CONQUESTA FEUDAL (SEGLES III-XII)	391
-----------	--	------------

7.1	QUÈ ENS DIU EL MÓN FUNERARI DE LA <i>URBS TARRACO</i> ?	392
7.2	L'OFICIALITZACIÓ DEL CRISTIANISME. EL CANVI DE PARADIGMA URBÀ I FUNERARI	396
7.3	EL CULTE MARTIRIAL I LA <i>REDIVIVA SAXA</i> DELS TESTIMONIS DEL JUDICI I EXECUCIÓ DEL BISBE FRUCTUÓS I ELS DIAQUES AUGURI I EULOGI	401
7.4	ALTRES ESPAIS FUNERARIS EXTRAMURS	407
7.5	TÀRRACO VISIGODA I ELS ENTERRAMENTS INTRAMURS	408
7.6	TOMBES VISIGODES AL FOSSAR VELL, CLAUSTRE I SANTA TECLA LA VELLA	408
7.7	UN FOSSAR MEDIEVAL, SOBRE EL CEMENTIRI VISIGOT	411
7.8	UN EPISCOPI ARRIÀ?	413

7.9	LA CATEDRAL VISIGÒTICA RESTAURADA EN ÈPOCA FEUDAL I L'ENLLAÇ AMB EL MÓN ANTIC	418
7.10	RELÍQUIES I INSCRIPCIONS	422
7.11	EL CARÀCTER SAGRAT DE LES INSCRIPCIONS ROMANES	424
7.12	MES ENLLÀ DE LES INSCRIPCIONS ROMANES REICLADES	430
7.13	LA RESTAURACIÓ D'ESPais DE CULTe	439

VOLUM 3

8.	EL POBLAMENT D'ÈPOCA ANTIGA AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT	445
8.1	ROMA AL CAMP DE TARRAGONA	445
8.2	CONCA DE BARBERÀ, ENTRE <i>TARRACO</i> , <i>ILERDA</i> I <i>SICARRA</i>	452
8.3	EL PRIORAT, DE LES TERRES DE <i>SEVERUS</i> AL DISTRICTE DE <i>XIBRANA</i>	456
8.4	CAMÍ A L'EDAT MITJANA	460
8.5	UNA OCUPACIÓ ANTIGA EN ELS TEXTOS MEDIEVALS I ELS TOPÒNIMS	465
9.	ENTRE LA CONQUESTA ÀRABO-AMAZIC I LES VESPRES DE FEUDALS (713/714 - 1153/1154)	471
9.1	MOROS VENEN, MOROS VAN	471
9.2	CONSIDERACIONS SOBRE <i>TERRACONA</i> / <i>TARRAQUINA</i> EN ELS ANYS DE LA INVASIÓ ÀRABO-AMAZIC	477
9.3	LA CONQUESTA ISLÀMICA A HISPANIA/ALANDALÚS, ALGUNS ASPECTES	480
9.4	TORRES ISLÀMIQUES A LA PRE-CATALUNYA, UN DEBAT OBERT	483
9.5	Els PALAUS DELS PRIMERS TEMPS D'ALANDALÚS	492
9.6	EL <i>TAGR</i>	496
	9.6.1 El concepte de frontera	497
	9.6.2 Gent a la frontera	499
9.7	<i>TARRAQUINA</i> , DE SEU METROPOLITANA A <i>BALDA</i>	509
9.8	PREGUNTES ENCARA NO RESPOSTES DEL TOT	519
9.9	DE L'AGER <i>TARRACONENSIS</i> A LA <i>CHORA</i> D'UNA CIUTAT FANTASMA: QUÈ DIUEN ELS ESTUDIOSOS	521

9.10	QUÈ ENS DIUEN I QUÈ NO ENS DIUEN ELS ESCRITS EN REFERÈNCIA AL DESERT I LA MARCA	532
9.11	EL DESERT	540
9.12	LA INDISCRECIÓ DELS DOCUMENTS FEUDALS	543
9.13	QUÈ ES POT DEDUIR D'AQUESTS ESCRITS?	579
9.14	QUÈ ENS DIUEN I QUÈ NO ENS DIUEN LES FONTS ISLÀMIQUES	588
9.15	LA TOPONÍMIA, ACLARIDORA O CONFUSA?	595
10.	CONTRAST AMB ALTRES TERRITORIS DEL NORD-EST DE LA TARRACONESA	609
10.1	OCCIDENT: EL TERRITORI DE <i>LARIDA</i> A LA VIGÍLIA DE LA CONQUESTA FEUDAL	609
10.2	EL CONTRAST SEPTENTRIONAL, LES TERRES ENTRE LES MARQUES DEL LLOBREGAT I GAIÀ: EL PENEDÈS	612
10.3	EL CONTRAST LLUNYÀ, ELS CONTRAFORRTS DEL PIRINEU	618
10.4	LES TERRES DE L'EBRE	627
11.	L'AMAGADISSA EVIDÈNCIA ARQUEOLÒGICA ENTRE ELS SEGLES VIII I XII... JA NO HO ÉS TANT	639
11.1	EL SILENCI DE LA CONQUESTA ÀRABO-BERBER: QUÈ VA PASSAR L'ENDEMÀ DEL 713-714?	640
11.2	EL PORT DE TÀRRACO AL SEGLE VIII: ELS NIVELLS DE L'AVINGUDA VIDAL I BARRAQUER	642
11.3	ALGUNS PADELLASSOS DE TERRISSA QUE PODEN SER QUELCOM MÉS QUE TROBALLE CASUALS	645
11.4	UNA ESCULTURA VISIGÒTICAA QUE TAMBÉ POT SER ALT MEDIEVAL	647
11.4.1	Les peces del carrer d'en Comte i la plaça de Dames i Vells	648
11.4.2	Descripció de les peces	652
	<i>Plaça de Dames i Vells</i>	652
	<i>Carrer d'en Comte núm. 11</i>	653
	<i>Carrer Granada 7</i>	653
11.4.3	Un capitell a la falsa tribuna de l'església de Sant Llorenç, les coses de prop no són el que semblen de lluny	655
11.4.4	Un capitell de procedència desconeguda al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona	657
11.5	MONEDES QUE TAMBÉ ENS DIUEN COSES... O ENGANYEN	657

11.6	UNES CONSTRUCCIONS MILITARS DE LA FRONTERA QUE ARA SON A LA FRONTRERA	662
	11.6.1 Santa Perpètua de Gaià	664
	11.6.2 Referents a tenir el compte: la Suda de Tortosa i el <i>hisn</i> de Siurana	668
11.7	CASTELLS I FORTIFICACIONS FEUDALS QUE POTSER NO HO SON TANT	678
11.8	D'ALTRES QUE PODEN SER FEUSALS, ANDALUSINS O D'ÈPOCA MODERNA	684
11.9	ASSENTAMENTS ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'ÈPOCA FEUDAL, OSCIL·LACIONS I POSSIBILITATS	685
	11.9.1 Castellfollit i Vilasalva, hàbitat concentrat tagarí	697
	11.9.2 Les possibilitats dels despoblats	706
	11.9.3 Centcelles i els Munts	708
	11.9.4 Arcs que poden ser andalusins i retalls a la roca. Més dubtes...	715
11.10	MINERIA, UNA VELLA (DES)CONEGUDA	723
11.11	TARRAGONA ISLÀMICA, UNA PEDRERA I UN PORT EN FUNCIONAMENT?	727
11.12	UN <i>MIHRAB</i> O UNA FINESTRA?	733
11.13	PECES DESCOL·LOCADES I DESCOL·LOCANTS; TROSSOS DE TERRISSA, MONEDES I INSCRIPCIONS CÚFIQUES	751
11.14	LA PETJADA INDIRECTA DE L'OCUPACIÓ ANTIGA DE L'AGER TARRACONENSIS: POSSIBILITATS I LÍMITS	752
	11.14.1 L'estudi del territori en època antiga i el reflex de l'època medieval	753
	11.14.2 Menhirs, pedres fites i inscultures a la roca: límits territorials que continuen? cristianització d'espais?	755
	11.14.3 Regadius i <i>mutis</i> documentals: un poblament previ mal silenciats	759

VOLUM 4

12.	MONESTIRS I ESSLÉSIES QUE AL FINAL SERAN MÉS ANTICS	769
12.1	DE NOU EL LLOC DE SANTA PERPÈTUA... QUÈ TINDRAN AQUESTES TERRES...	770
12.2	ELS EREMITES COM A PRECEDENT DEL MONAQUISME A LA CATALUNYA NOVA, <i>SE NON È VERO, È BEN TROVATO</i>	772
	12.2.1 Eremitisme o eufemisme? de tot una mica	774
	12.2.2 Coves, balnes i habitatges atribuïts als eremites	778
	12.2.3 Primer eremites i després monjos	780

12.3	EREMITISME AL GAIÀ: DEL CATLLAR A LA BRUFAGANYA	784
	12.3.1 El Baix Gaià	784
	12.3.1 Sant Magí de la Brufaganya	785
12.4	ENTRE LA CONCA DE BARBERÀ, L'URGELL I LES GARRIGUES, LA VALL D'ALPHE I LES TERRES DE CÈRVOLES	794
12.5	MUNT SANTA, MUNTANYA DE RAONS	798
	12.5.1 Albarca i Santa Maria de Montsant	801
	12.5.2 Poboleda, Escaladei i Bonrepòs	803
	12.5.3 Fra Guerau Miquel i el coll de Mònecs	806
	12.5.4 El Tormo del Frare	812
	11.5.5 Altres focus d'eremitisme?	813
12.6	ASCETERIS AL CAMP DE TARRAGONA	814
	12.6.1 Entre la <i>Terracona</i> i la Tarragona restaurada	814
	12.6.2 Entre els Montgons i Centcelles	819
	12.6.3 Les faldes de les Muntanyes de Prades	822
12.7	ECOS DE TRADICIÓ ANTIGA: SANTES CREUS	827
12.8	POBLET PRECISTERCENC, POSSIBILITATS I LÍMITS	831
	12.8.1 Una zona amb vil·les romanes	833
	12.8.2 Unes suposades restes precistercenques a la nau de l'antiga infermeria	837

13.	JUEUS A TARRAQUANA? JUEUS AL TERRITORI?	843
13.1.	JUEUS A TÀRRACO I L'AGER TARRACONENSIS	843
13.2.	INDICIS INDIRECTES: EL COMERÇ AMB ORIENT I LA CAIXRUT	845
13.3	EVIDÈNCIES A <i>TERRACONA</i> I AL TERRITORI	848
	13.3.1 La necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol	848
	11.3.2 Testimonis epigràfics	852
	<i>La inscripció bilingüe de Lasies</i>	852
	<i>La pileta trilingüe conservada al Museo Sefardí de Toledo</i>	853
	<i>Grafit d'Isaies en una inscripció romana</i>	855
	<i>La inscripció d'Isidora, municipi dels Pallaresos</i>	855
	11. <i>Una menora en una peça de terrissa a Vilardida</i>	856
13.4.	COMUNITATS JUEVES DESPRÉS DE LA INVASIÓ ÀRABO-BERBER I ANTERIORS A LA CONQUESTA FEUDAL?	856

14.	TEMPS DE CONQUESTA	863
14.1	TOT EL QUE PUJA, DESPRÉS BAIXA	863
14.2	SEGLES VIII-X, LA CONSOLIDACIÓ INESTABLE DE LA MARCA / EL TAGR	866
14.3	AL-MANSUR I LA FI DEL MIL·LENNI, RELAT EXAGERAT?	881
14.4	SEGLES XI-XII: DE LA <i>FITNA</i> A LA CONQUESTA DE SIURANA I MIRAVET	888
15.	CONCLOURE PER OBRIR NOUS INTERROGANTS	903
15.1	LA DELIMITACIÓ ESPACIAL I TEMPORAL ÉS COHERENT? QUI VIURIA AQUÍ? PERÒ HI VIVIEN?	906
15.2	LA INFORMACIÓ QUE TENIM D'AQUEST PERÍODE ÉS SUFICIENTMENT COMPLETA AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT?	907
15.3	QUÈ PODEM DIR DE LES PAUTES FUNERÀRIES ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I LA CONQUESTA FEUDAL AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT?	911
15.3.1	Què ens diuen les tombes?	911
15.3.2	Què ens diuen els agrupaments de tombes?	916
15.4	DEL 711-714 AL 1154: D'UNA TRENCA DISSA QUE POTSER VA SER MENYS DEL QUE ENS HAVIEN EXPLICAT A LA FI DEL MÓN ANTIC A L' <i>AGER TARRACONENSIS</i> .	926
15.5	L'ENIGMA NO RESOLT: QUÈ VA PASSAR A TARRAGONA?	933
16	BIBLIOGRAFIA I FONTS	939
17	Llistat de figures i taules ordenades per capítols	
	Capítol 3	
	Capítol 4	
	Capítol 5	
	Capítol 6	
	Capítol 7	
	Capítol 8	
	Capítol 9	
	Capítol 10	
	Capítol 11	
	Capítol 12	
	Capítol 13	
	Capítol 14	
	Capítol 15	
18	ANNEX CD INVENTARI NECRÒPOLIS	

1. PRESENTACIÓ

La bibliografia sobre el patrimoni arqueològic de les comarques tarragonines és cada vegada més rica i variada, i fruit d'una llarga tradició. No cal recordar que amb el Renaixement s'enceta la historiografia arqueològica amb Antonio Agustín i Lluís Pons d'Icart, seguida temps després pels canonges Foguet i Posada, per Hernández Sanahuja, Morera, i un llarg etcètera fins arribar al segle XX. Llavors tenim l'aplicació del mètode científic, palesada en monografies, en articles de caire tècnic, cultural, divulgatiu, una ingent quantitat d'informació que pràcticament va des de la prehistòria a l'arqueologia medieval i moderna, i àdhuc d'època contemporània (pensem per exemple amb els estudis de barraques de pedra seca per posar un exemple prou de moda fa un cert temps). A més, en els darrers decennis, s'ha generat una important activitat arqueològica, si bé més centrada en la tasca de catalogació i excavació d'urgència, preventiva o derivada de la intervenció en el Patrimoni que no pas fruit de programes amplis d'investigació, però que tota ella proporciona un allau material i de dades que no podríem sospitar fa uns quants anys.

Les darreres generacions d'arqueòlegs han incorporat amb força les noves tecnologies i enfocaments més actualitzats que s'han anat desenvolupant gràcies també als instituts universitaris vinculats a la Universitat Rovira i Virgili: el de Paleoeologia Humana i Evolució Social (IPHES) centrat en la prehistòria i el Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). El desenvolupament científic en determinats aspectes queda palesat en els seus llistats de tesis doctorals defensades, així com publicacions en forma de monografia o revistes indexades.

Per contra, hi ha determinats aspectes del coneixement històric i arqueològic (al cap i a la fi, tots són històrics) que han quedat en un segon pla. De vegades el tipus de troballa, junt a la poca vistositat o capacitat d'atracció de la mateixa, ha fet que determinats temes del coneixement d'aquesta disciplina històrica hagin romàs senzillament poc o gens estudiats, fins i tot menystinguts. És el cas de les necròpolis aïllades, generalment de lloses, que es coneixen de fa temps a les nostres comarques, i que hem de posar en relació amb d'altres, de similars arreu del Principat i per extensió de la resta de la Península Ibèrica. Però això no queda circumscrit a aquest

tipus d'enterraments, sinó en sentit més ampli al món funerari tant d'època romana com de l'antiguitat tardana o època medieval. A excepció dels estudis epigràfics del món antic, amb la seva màxima expressió a la magna obra del *Corpus Inscriptionum Latinarum* amb el suplement XIV, o de la tesi doctoral de Judit Ciurana, no hi ha pas una línia clara d'investigació en aquest tema a les comarques meridionals.

Amb tot cal ser optimistes doncs per exemple es comencen a desenvolupar estudis d'antropologia física com els dedicats a ADN de poblacions antigues on participa el mateix Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Sumem a això l'obligatorietat d'incorporar antropòlegs físics en les excavacions d'enterraments, d'acord amb el què determina el Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya. Però el cert és que massa vegades, els enterraments, si bé són excavats amb mètode i professionalitat, no han provocat després un estudi específic, excepte casos excepcionals, per no dir individuals com és el cas de les esteles funeràries. De vegades dona la impressió que les tombes a les excavacions es converteixen més en una nosa més o menys assumida, que si bé s'excaven i documenten amb el rigor que li pertoca, després no reben l'atenció necessària, i passen a ser una simple fase funerària que sovint enllaça amb els epígons de la seqüència cronoestratigràfica.

La discreció monumental dels tipus d'enterrament, sovint aïllats o en fases tardanes dels jaciments excavats, sense aixovars ni dipòsits funeraris, les circumstàncies de les troballes, massa vegades antigues o fortuïtes, han fet que el seu estudi s'hagi deixat en certa manera de banda. Fins i tot hom l'ha pres com un esforç excessivament gran per un resultat minso davant temes molt més atractius i curricularment més profitosos, almenys en aparença. I també dona la impressió que el tema estigui esgotat, cosa que fins cert punt no deixa de ser certa doncs no es plantegen noves qüestions sobre el món funerari d'època antiga i medieval que vagin més enllà de la materialitat de la tomba, del mausoleu o del dipòsit funerari.

Per exemple, en el cas ja esmentat de les tombes de lloses i necròpolis aïllades. Cal tenir en compte que bona part de les notícies procedeixen de troballes de finals del segle XIX o principis del XX, d'investigadors locals i aficionats que no van aplicar, com és lògic, la metodologia que ara utilitzem, més en uns temps llunyans a l'actual professionalització de l'arqueologia. Però cal ser honestos, ves a saber què diran de nosaltres i els nostres estudis i la nostra arrogància científica d'aquí a no tant de temps!

També succeeix als conjunts tardoromans associats a hàbitat urbà o rural, on ha pesat molt més l'estudi dels espais dels vius que no pas dels morts, per moltes i diverses causes. Està clar, una vil·la amb els seus mosaics, les seves termes, els seus espais de luxe i els dedicats a la producció donen més joc que la sempre pertorbadora aparició d'una tomba "on no toca" o d'una fase de necròpolis més o menys extensa amb la repetició de sistemes d'enterrament, orientacions i poca fortuna el ens aixovars i dipòsits funeraris. I una mica passa el mateix amb els cementiris associats a esglésies, i més en actuacions preventives, doncs les previsions temporals i pressupostàries poden esvaïr-se per la presència d'una seqüència de tombes més o menys àmplia o complexa.

Malgrat tot, en els darrers anys, s'ha de reconèixer, que en termes generals hi ha hagut un canvi d'actitud davant aquests conjunts arqueològics, i s'ha generat una

interessant activitat investigadora al seu voltant, tant en el recull de notícies, com d'excavació i reinterpretació de jaciments. I per suposat, una més que necessària revisió dels models de datació de les tombes, i la seva explicació han estat bàsics. Les analítiques del ^{14}C , els estudis d'antropologia física, veure les tombes no com un fet aïllat sinó com part d'un holisme més ampli, cronològic, espacial, territorial, cultural, han estat elements claus per aquest canvi d'actitud. Queda això palesat en el seminari sobre necròpolis celebrat l'any 2009 o en els congressos d'arqueologia medieval i moderna celebrats des de 1998, sense oblidar l'edició del IV Congrés Tàrraco Biennal /VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica el mes de novembre de 2018.

En aquest context, i en part per influència directa dels treballs del Dr. de la Casa, qui centrà la seva tesi doctoral en l'estudi de les necròpolis de la província de Sòria, fa força anys que em vaig interessar per un seguit de petits conjunts funeraris de les nostres comarques, en concret les necròpolis de caixes de lloses i les poques que es coneixen excavades a la roca. A més, el que va passar a les nostres terres entre l'antiguitat tardana i el que la historiografia tradicional ha denominat *reconquesta* i que ara definim com expansió territorial o conquesta feudal, és quelcom que de fa temps em neguiteja i m'interessa científicament.

La fal·lera per aquestes petites necròpolis i aquest període històric aparentment tan fosc em va dur a plantejar una sèrie de qüestions que amb el temps sembla que no siguin tan errònies com es podria suposar. En aquest sentit, treballs com els de Josep Maria Bosch i Jordina Sales o l'equip OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona han vingut a refermar les sospites. A això hem d'afegir els estudis presentats en els esmentats congressos d'arqueologia medieval i moderna o el seminari de necròpolis de 2009, que no enumero per no ser reiteratiu.

Fruit de tot això, el mes de setembre de 2000 vaig defensar a la Universitat de Barcelona la meua tesi de Llicenciatura a la Universitat de Barcelona, sota el títol "Necròpolis i enterraments aïllats de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat" dirigida pel Dr. De la Casa. I han passat prop de vint-i-dos anys...

L'objectiu era fer un primer plantejament del problema i alhora d'entendre el quan i el perquè d'aquests agrupaments funeraris, no tant en la línia de realitzar un estudi tipològic ni cronològic en el sentit clàssic sinó que a partir de les dades, plantejar una sèrie de problemes a resoldre, de manera que les tombes no deixaven de ser fins a cert punt, una excusa.

Cal tenir en compte que la major part de la informació que s'utilitzà procedia d'un interessant, i alhora poc valorat, article del prehistoriador Salvador Vilaseca, qui amb Albert Prunera, va publicar al *Butlletí arqueològic* als anys 60 del segle XX. Amb el temps, les dades proporcionades per Vilaseca i Prunera han estat completades per notícies i excavacions més recents i pels materials inèdits conservats al fons documental del psiquiatre i prehistoriador que es serva a l'arxiu del Museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus (MASVR).

Cal dir que bona part de la informació de Vilaseca i Anguera, completada amb notícies i intervencions arqueològiques posteriors es va presentar en monografies més recents com el volum XXI de la ja clàssica *Catalunya romànica*, o la monografia *Del*

romà al romànic....dins la mateixa sèrie editada per Enciclopèdia Catalana, en una publicació sobre el món funerari de la Conca de Barberà, en els darrers congressos d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya o el seminari sobre necròpolis celebrat el novembre de 2009 en commemoració de l'edició de l'annex I d'*Acta/ mediaevalia*: "Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya."

El tema era proposar que aquests conjunts funeraris s'han de datar entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal. És una interpretació cronològica, en línia amb la investigació actual comporta una altra qüestió: queda en suspens la idea de despoblament del territori entre la invasió àrabo-musulmana (713-714) i la implantació del sistema feudal. I s'albira també un altre horitzó conceptual: el trencament definitiu entre el món antic i medieval no és el 711 amb la invasió àrabo-berber, sinó més tard, quan cristal·litza el feudalisme en aquestes terres, a partir el tombant de mil·lenni.

Aquestes impressions, sense la base de cronologies absolutes s'han anat confirmant al llarg dels darrer anys. És cert, les datacions de ¹⁴C d'algunes restes funeràries ens mostren que aquest tipus de tombes i necròpolis s'han de datar en el marc cronològic entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana, com també succeeix amb les tombes excavades a la roca. Queden també suspeses les cronologies excessivament tabulades en base a criteris únicament tipològics, que s'havien aplicat per exemple en usar de forma mecànica o mimètica els estudis de finals dels anys 70 i 80 del segle XX. A més alguns d'aquests treballs -convertits gairebé en la referència única- ja deixaven clara la provisionalitat de les cronologies, per una més que justificada prudència intel·lectual.

L'obertura d'aquesta línia d'investigació, al costat d'una altra dèria gairebé patològica, les esteles funeràries, em va portar a plantejar un projecte de tesi doctoral que per ambicions en extensió i intensitat ha esdevingut una quimera o un projecte de vida, per no dir una altra cosa. La idea original era fer un atansament al món funerari de les terres catalanes a partir de l'estudi de les esteles funeràries discoïdals del monestir de Poblet (segles XII-XIV) emmarcant-lo en dos aspectes importants: l'evolució de les pautes sepulcral entre l'antiguitat tardana i la seva relació amb el poblament en el territori de l'actual Catalunya, i un ampli estat de la qüestió sobre el coneixement de les esteles medievals en aquests territoris. Molt de tema per incloure'l en una tesi més quan per raons personals, professionals i familiars, la dedicació de temps no pot ser més que parcial, sense oblidar que el *modus vivendi* de qui subscriu no és pas la investigació sinó la intervenció en el patrimoni, primer com a professional en el lliure exercici, i finalment (i afortunadament) en la funció pública a l'ajuntament de Tarragona, després d'haver passat pel de Cornudella de Montsant.

L'any 2005, després d'un ensurt de salut que em va atansar perillosament a la llacuna Estígia, amb la primera part d'aquesta tesi redactada, el Dr. Josep Maria Gurt com a tutor em va plantejar que amb unes conclusions ben travades la tenia feta la tesi. El Dr. Carlos de la Casa va estar d'acord. L'esborrany abordava l'estat de la qüestió de les necròpolis d'aquests territoris entre antiguitat tardana i l'any 1000, tema ja de prou abast. Lluny de fer cas i tancar el tema, em vaig dedicar a recercar tot el que s'havia escrit d'aquests conjunts funeraris, que no és poca cosa, des de les notícies a les revistes locals als estudis d'excavacions i publicacions de tipus científic, passant per la Carta Arqueològica de la Generalitat, els informes d'excavacions, els inventaris de

Patrimoni del planejament urbanístic i tot el que havia negre sobre blanc. Al final, una monstruositat d'informació de més d'un miler d'entrades d'una base de dades, a les quals s'havia d'incloure el llistat tampoc gens menystenible d'esteles funeràries medievals. Una càrrega massa feixuga i massa vasta per una simple tesi doctoral.

I els anys passen, i t'entretens i perds el temps en altres coses. Des d'opositar a la funció pública, a les tasques pròpies de la paternitat, fer incursions a la cultura tradicional i popular, fer excavacions, projectes, publicar alguna cosa, fer també xerrades i vaja, de tot, menys centrar-se a la redacció de tesis. Això comporta que els programes de doctorat s'extingeixin i s'hagi de tornar a començar de nou, t'oblidis de fer els deures i també t'entrin ganes de deixar-ho córrer... quan tens un munt de MBites en un disc dur que sembla més el calaix de sastre del baró de Maldà que no pas un projecte científic amb possibilitats d'èxit. I llavors el subconscient surt amb força la veu de Maria del Mar Bonet entonant una cançó de sega mallorquina:

*"A Albenya segaven ordi
un mes davant Sant Joan,
i com veien es camp tan gran
cridaven misericordi."*

Entre les múltiples distraccions al llarg d'aquests anys n'hi ha una que ha fet trontollar seriosament l'objectiu de tesi doctoral. Tot va començar amb una xerrada a les jornades d'Egipcíaques que cada any organitza la Universitat de Barcelona i l'equip Patrimoni 2.0. A l'edició de 2016 em va tocar predicar sobre reciclatge de materials i espais a la ciutat de Tarragona entre època medieval i moderna. El posterior compromís a redactar un article per la publicació corresponent es va complicar i molt. D'aquesta manera el que havia de ser un treball de 20 planes com a molt estava convertint-se en un *leviatan* que ja en tenia 100 i no havia arribat als temps medievals. Tant Pilar Giráldez com Màrius Vendrell, impulsors de les jornades, em van proposar fer una monografia que vaig tancar a finals d'estiu de 2018, i que tenia gairebé 400 planes amb un disbarat d'imatges. I va ser Pilar qui em va suggerir que fos el tema de tesi doctoral. Calia canviar el títol, i que... no tenia res a veure amb l'inscrit al programa de doctorat Societat i Cultura de la Universitat de Barcelona.

La consulta del canvi de tema als dos directors de tesi, Carlos de la Casa i Josep Maria Gurt, va rebre resposta positiva. Suposo que també amb ganes que tanqués la tesi d'una santa vegada i els dos es pugin jubilar sense el destorb d'un mal alumne que no sap acomplir els seus compromisos amb la ciència històrica. Però el canvi no és tan fàcil administrativament i entre altres coses va molt més enllà d'una simple modificació de títols. En aquest punt he d'agrair de nou la paciència del Dr. Josep Maria Gurt i del Dr. Javier Laviña com a responsable dels programes de doctorat de la facultat d'Història de la UB.

I és quan s'imposa la reflexió interna, tot recordant el poema *Retrospectivo existente* que va escriure Miguel Labordeta i son germà el cantautor José Antonio va saber convertir en una peça de culte:

*"Me registro los bolsillos desiertos
para saber dónde fueron aquellos sueños.
Invado las estancias vacías"*

*para recoger mis palabras tan lejanamente idas.
Saqueo aparadores antiguos,
viejos zapatos, amarillentas fotografías tiernas,
estilográficas desusadas y textos desgajados del bachillerato,
pero nadie me dice quién fui yo."*

I quan mires enrere t'adones que sense voler la tesi esta escrita fa dies, i com *l'essentiel est invisible por les yeux* que va dir el Petit Príncep, no ho havies vist fins ara. En efecte, el document generat per la tesi de llicenciatura l'any 2000 l'estava preparant per la seva publicació a les sèries de la Diputació de Tarragona. Tenia l'aprovació el 2004 i només calia fer algunes modificacions que... com sempre s'han anat allargant i han anat creixent, de manera que el destil·lat durant setze anys ja era molt diferent a l'escrit en el text original. Sumem els treballs realitzats en els darrers temps en el què es refereix al que va passar al Camp, Conca de Barberà i Priorat entre època antiga i la conquesta feudal, i com no, el recull de necròpolis d'aquestes terres pel primer projecte de tesi, que són al voltant de les dues-centes entrades. Només calia redimensionar de nou l'abast geogràfic del projecte inicial.

Toca tancar el joc amb el que semblen vuits, nous i cartes que no lliguen. Però quan es posen sobre la taula, veus que tens la partida mig guanyada. En primer lloc es vol fer un estat de la qüestió, i per tant del què sabem i no sabem del món funerari entre els segles III i XII a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, com part integrant de l'antic *ager tarraconensis* i de les terres conquerides als musulmans en les darreres fases del procés d'expansió del comtat de Barcelona.

El següent pas és establir les pautes d'evolució dels models funeraris en relació als espais dels vius i organització territorial en aquest període, i la seva relació amb el que sabem a la resta de l'actual territori de Catalunya. Al darrere d'això hi ha la idea de comparar els patrons de funcionament funerari i per tant de del món dels vius entre l'antiguitat tardana i edat mitjana per veure les variacions respecte a la Catalunya Vella i les terres de la Catalunya Nova sota l'òrbita directa de les medines islàmiques de referència, és a dir Tortosa i Lleida. I per tant, si el pretès despoblament de les comarques en estudi és real o cal buscar un altre discurs.

Cal tenir en compte que les vessants més nord-orientals del Camp i Conca, en especial la franja del riu Gaià poden respondre als patrons de funcionament de la Catalunya Vella en ser zones de control comtal abans i tot de l'any 1000, per la qual cosa poden mostrar unes dinàmiques diferents a la resta del territori en qüestió. I en el mateix sentit, les terres del Priorat, Muntanyes de Prades i vessant sud-occidental del Camp serien en l'òrbita de la ciutat de Tortosa, i pot passar el mateix. Però també cal destapar una altra possibilitat, un sistema de vida -que no d'organització- de frontera que oscil·la i pivota entre els uns i els altres, i que enllaça i molt, amb el món antic.

Com no pot ser d'altra manera, cal comparar aquesta evolució en l'espai i el temps amb la ciutat de referència en el territori, la vella seu metropolitana de *Tarracona*, hereva de la *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, recuperada com a realitat urbana i política entre els segles XI-XII. La posta en marxa d'aquella rovellada *polis* va comportar recuperar, si és que no s'havien perdut, vells espais funeraris i de culte, doncs en el fons la restauració de Tarragona el que pretenia era rescatar la vella seu episcopal perduda a les acaballes del segle VII o inicis del VIII, poc abans de la invasió

àrabo-berber. D'aquí que es tornen a posar en valor espais funeraris i de culte, però amb un nou llenguatge i un nou ordre. I cal veure si això també es veu en el territori. A aquests espais de culte, cal lligar la proposta que s'havien mantingut per la presència de comunitats mossàrabs tant a la ciutat com al territori, que van mantenir el caliu que després, amb el feudalisme, es va refer amb la reordenació d'espais en comunitats monàstiques i esglésies.

Per acabar no puc sinó obrir un llarg capítol d'agraïments. En primer lloc, al Dr. Carlos de la Casa i la seva esposa Manuela Doménech, per l'amistat, mestratge i paciència que han tingut amb mi aquests anys. En segon lloc, a un altre mestre, el Dr. Josep Maria Gurt que des d'un primer moment ha estat totalment receptiu a les meves cabòries i m'ha facilitat els passos per poder defensar la Memòria de Llicenciatura i ara tesi doctoral. Em aquest marcs els antics tutors de Doctorat Dra. Pilar García Argüelles i Dr. Francesc Tuset Bertran, als professors del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, i als membres del tribunal en el moment de defensar la tesi de Llicenciatura, els Drs. Iñaki Padilla Lapuente († 2012), Cristina Godoy Fernández i Rosario Navarro Sáenz. Tampoc em puc oblidar de l'ajut dels professors Dr. Manuel Riu († 2011), Dr. Joan F. Cabestany († 2013), Dra. Immaculada Ollich i Dra. Marta Sancho del departament d'Història Medieval. I per suposat al Dr. Javier Laviña per ajudar-me a rescatar la meva tesi de l'*hades* administratiu dels terminis de presentació, renovació etc, així com a Maria Elena Nadal de la secretaria de facultat de la UB, així com Simon Campos i Maria Ignàcia Arbona Pérez i el Dr. Giovanni Cattini. I com no al tribunal que avaluarà aquesta tesi.

Per continuar als Drs. Màrius Vendrell i Pilar Giraldez en animar-me en seguit amb el tema de la tesi, i com no, als col·legues Isidre Pastor, Oriol Olesti, Eulàlia Subirà, Núria Montes i Andrea Fernández Vilela amb qui el 2015 vam començar a excavar les tombes de la Roca del Gínjol/Grínjol de Prades. Gràcies també a la col·laboració del seu ajuntament, en especial l'alcaldeessa Lídia Bargas i els regidors Joan Pons i Eugeni Coll, sense oblidar-me de Josep A. Borrell ni de Josep Maria Planas, amb qui vaig anar-hi un ja llunyà 2004.

Institucions: Ajuntament de Calafell, Ajuntament de Cornudella de Montsant, Ajuntament de Falset, Ajuntament de Montblanc, Ajuntament de Pontils, Ajuntament de Prades, Ajuntament de Tarragona, Ajuntament de Torà, Arquebisbat de Tarragona, Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic, Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà, Arxiu Diocesà i Capitular de la Seu d'Urgell, Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Arxiu Històric Municipal de Tarragona, Arxiu Històric Provincial de Tarragona, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Biblioteca Pública de Tarragona, Biblioteca-Archivo de la Escuela de Estudios Árabes-CSIC, Capítol de la Catedral de Tarragona, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, Càtedra Smart Cities-Universitat Rovira i Virgili, Delegació Diocesana de Patrimoni-Arquebisbat de Tarragona, Delegació Diocesana de Patrimoni Cultural, Bisbat de Girona, Empresa Municipal de Mitjans de Comunicació de Tarragona, Empresa Municipal de Serveis i Promoció d'Iniciatives Municipals de Tarragona, Equip

OCORDE de la Universitat Autònoma de Barcelona, Fundació Tarragona Smart Mediterranean City, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya-Arxiu Històric Tarragona, Fundació Privada Mútua Catalana, GRAPAC-CETEC Universitat Autònoma de Barcelona, Gremi de Pagesos de Sant Isidre de Tarragona, Departament de Cristal·lografia de la Universitat de Barcelona, Departament d'Història de la Universitat de Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Departament d'Història de la Universitat Rovira i Virgili, Diputació de Tarragona, EMATSA-AGBAR, Escola Taller Montsant (ETM), Escola Tècnica Superior d'Arquitectura-Universitat Politècnica de Catalunya, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), Institut Català del Sòl (INCASOL), Laboratori de ¹⁴C de la Universitat de Barcelona, Màster de Restauració de Patrimoni Arquitectònic-Universitat Politècnica de Catalunya, Museo del Conjunto Arqueológico de Medina Azahara, Museo Numantino de Soria, Museu Arqueològic de Banyoles, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Museu d'Història de Tarragona, Museu Comarcal de Montblanc, Museu de Poblet, Museu de la Noguera, Museu d'Art Modern de Tarragona, Museu Diocesà de Barcelona, Museu Diocesà de Tarragona, Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Museu de Guissona, Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí, Museu d'Història de Tarragona, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Museu de Prehistòria de València-Biblioteca, Reial Monestir de Santa Maria de Poblet, Taller Escola de Restauració de la Muralla (TERM), Taller Escola d'Arqueologia (TED'A), Patronat Municipal de Turisme de Tarragona, Port de Tarragona, *Real Academia de la Historia-Biblioteca*, Servei Arqueològic de l'Ajuntament de Barcelona, *Servicio de Asistencia y Referencia Visual-CSIC*.

Entitats i empreses: *Amigos del Museo Numantino de Soria*, Arqueòlegs.cat, Associació d'amics del Fonoll, A Priori Cultural, Absis Arqueologia i Patrimoni, Àtics, Associació de Relacions Culturals Catalunya-Israel, Bauma Arquitectes, Centre d'Estudis Altafullencs, Codex Arqueologia i Patrimoni, Construcciones Fulgencio Villar, Construccions Bergadà, Construccions F. Cererols, Construccions Teixidó Garrell, Digivisión, Eos Arqueologia, Global Mediterranea SL, Gremi de Pagesos de Sant Llorenç i Sant Isidre, Nemesis Arqueologia i Difusió Cultural, Patrimoni 2.0 Consultors SL, Récop Restauracions Arquitectòniques, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Societat Catalana d'Arqueologia, SOT Prospection, Trac Vertical Rehabilitació d'Edificis SL, Trycsa Técnicas para la Restauración y Construcciones SA.

Cal també agrair els comentaris i informacions sempre encertats així com el suport de col·legues i amics: Arcadi Abelló, Jordi Abelló, Oriol Achón, Ariadna Adell, Joan Albert Adell, Montserrat Adroer, Maria Adserias, Jordi Agràs, Carme Alòs, Joan Aixalà, Victòria Alarcón, Francesc Albin, Antxon Aguirre Sorondo (†), Magí Aloguin, Ramon Aloguin, Pilar Alió, Fernando Alonso, Joan Alonso, Manel Alonso, Carme Alòs, Agustí Altisent (†), Jesús Alturo, Fernando Álvarez (†), Karen Álvarez, Joaquin Amades (†), Lluïsa Amenós, Damià Amorós, Patricia Anton, Josep Aragonès (†), Àngel Arenas, Joan V. M. Arbeloa, Mario Arias, Teresa Arnal, Roc Arola, Pau Arroyo, Lluís Balart, Olga Balart, Alejandro Balsells, Lluís Bañeras, Miquel Barbarà, Jaume Bardají, Francesc Barriach, fra Rafel Barrué, David Bea, Núria Bea, Elena Belart, Jaume

Benages, Cristina Benet, Josep Bergadà, Alejandro Bermúdez, Jordi Bertran, Julia Bertran de Heredia, Pepe Beunza, Josep Blasco, Maria Jesús Blasco, Josep Blasco, Josep Ignasi Boada, Josep Maria Bonet, Maria Bonet, Jordi Bolòs, Ramon Bori, Sergi Bori, Mònica Borrell, Francesc Bosch, Josep Maria Bosch Casadevall, Ramón Bohigas (†), Gerardo Boto, Pilar Bravo, Marta Bru, Carles Brull, Pilar Buil, Ester Buitrago, Anton Bultó, Lluís Cabané, Joan F. Cabestany (†), Amadeu Cabré Marimon, Joan Pere Cadena, Jordi Camps Sòria, Angels Cantos, Anton Carreras, Cristià Casadevall, Raquel Casals, Jordi Casanovas (†), Josep Castan, Santiago José Castellà, Carlos Castillo, Giovanni Cattini, Joan Cavallé, Frederic Cervelló, Joan Cavallé, Judit Ciurana, Maria Antònia Clarà Blanquerna, Joan Manuel Coll, Ester Colls, Antoni Conejo, Isabel Companys, Núria Corbella, Ramon Cornadó, Montserrat Corominas, Cristina Cortines, Jaume Costa, Mercè Costa, Carme Crespo, Cristina Dalmau, Elena de Ortueta, Bea de la Osa, Moisés Diaz, Miquel Àngel Díaz, Jaume Domènec, Núria Domènech, Javier A. Domingo Magaña, Susanna Domínguez, Xavier Dupré (†), Rosa Maria Elias, Carolina Escoda, Coia Escoda, Pep Escoda, Josep Esteve, Marisol Encinas, Reis Fabregat, Àngels Fernández, Andrea Ferrer, Núria Fornós, Ester Fusté, Cèsar Favà, Rut Fabra, Ramona Ferré, Joan Figuerola, Begoña Floria, Francesc Florensa, Montserrat Flores, Joan A. Font, Raúl Font-Quer, Felip Font de Rubinat (†), Yolanda Fons Frau, Joaquim Fortuny, Núria Fortuny, Rosa Fortuny, Manel Fuentes, Míriam Gambús, Rafel Gabriel, Roser Galceran, Josep Gallart, Francesc Gallart Magarolas, Ekhine García, Montserrat Garcia, César García de Castro, Joan C. Gavalda, Josep M. Gavalda, Olga Gibert, Jordi Gibert, Rafel Ginebra, Jaume Giral, Pilar Giraldez, Cristina Godoy, Joan Gomez-Pallarès, Antonio Gómez, Josep Gomis, Miquel Gomis, Ezequiel Gort, Aleix González, Miquel dels S. Gros, fra Xavier Guanter, Nuria Guasch, Angel Guirao, Rosa Gurrea, Ester Gurri, Rubén Heras, Oriol Hostench, Josep Huguet, Elsa Ibar, Marc Iturri, Francesc Xavier Izquierdo, Pau Jansà, Marisa Jiménez, Marta Jiménez, Maria Jesús Jiménez, Rogelio Jiménez, Gemma Jové, Anton Jordà, Pere Jornet, Gemma Jové, Josep Maria Juan, Eduard Juncosa, Emilià Lainez, Andreu Lascorz, Ada Lasheras, Javier Laviña, Emma Liaño, Teresa Leon, José Ramon López de los Mozos (†), Alfons Llorca, Joan Llort, Xavier Llovera Massana, Txiqui López, Alberto López Mullor (†), Ester Lozano, Mariona Llort, Josep Maria Macias, Joan Josep Marca (†), Francesc Magarolas (†), Francesc Magarolas Jordà, Joaquim Marmany, Ramon Marrugat, Joan Mañé, Benigne Marquès, Jordi Marquès, Josep Martí Aixalà (†), Ramon Martí, Roser Martin, Joan Martinez, Mn. Antonio Martínez Subias, Montserrat Massana, Maria Mercè Martorell, Xavier March, Gabriel Mas, Esteve Massalles, Jaume Massó, Carmenchu Márquez, Sofia Mata, Diana Matuén, Alfred Mauri, Inma Mesas, Joan Salvador Mestres, Lawrence McCrank, Dolors Mestres, Daniel Milà, Josep Maria Milà, Marina Miquel, Anna Miralles, Nana Maria Miralles de Imperial, Carme Miró, Maite Miró, Marta Miró, José F. Molina, Núria Molist, Lluís Moncunill, Alberto Montejo, Marta Monjo, Núria Montardit, Enric Morelló, José Antonio Muñiz, Andreu Muñoz, Juan F. Murillo, África Navarro, Josep Lluís Navarro (†), Pere Navarro, Joan Negre, Marta Nicolás, Maria Noguera, Joaquim Nolla, Jordi Obradó, Elisabeth Ocaña, Oriol Olesti, Joan Olivé, Marc Olivé, Enric Olivé Martínez (†), Enric Olivé Serret, fra Jesús M. Olivé, Josep Ollé, Imma Ollich, Ramon Ordeig, Miquel Orellana, Miquel Orellana, Gema Ortega, Miquel Orellana, Pilar Ortiz, Serra Orpinell, Jacqueline Pacheco, Iñaki Padilla (†), Rosa Palau, Salvador Palau Rafecas "Galo", Salvador Palomar, Antoni Palomo, Carme Pallarès, Núria Pallarès,

Ainhoa Pancorbo, Jordi Parral, Montserrat Pascual, Isidre Pastor, Victòria Pelegrin, Patrizio Pensabene, Isabel Peña, Ana Pérez, Anna Pérez, Meritxell Pérez, Vicente Pérez, Walfida Pérez, Montserrat Perramon, Josep Maria Porta, Josep Pou, Lluís Piñol, Jordi Piqué, Eduard Píriz, Albert Pladevall, Josep Maria Planas, César Pociña, Joan Pons; Jorge Portal, Jordi Pous, Anna Pozo, José Luís Prada, Isidre Prunor, Josep Maria Puche, Lluís Puente, Armand Puig, Adolf Quetcuti, Núria Rafel, Ester Ramon, Salvador Ramon (†), Lluïsa Ramos, Sebastián Rascón, Josep Reig, Francisco Reina, Neus Reverté, Marisa Revilla, Victor Revilla, Joan Ribas, Manel Ribot, Francesc Xavier Ricomà (†), Manuel Riu Riu (†), Eduard Riu-Barrera, Gisela Ripoll, Manolo Rivera, Ester Roca, Josep Rofes, Jordi Romera, Cristina Rodriguez Montiel, Josep Francesc Roig, Francesc Roig, Meritxell Roig, Jordi Roig, Xavier Romaní, Jordi Romera, Arantxa Ros, Elisenda Rosàs, Noemi Rosell, Màrius Rué, Rosa Ruiz, Alex Salmerón (†), Roger Sala, Pilar Sada, Jordina Sales, Neus Sánchez, Jacinto Sánchez Gil de Montes, Cristòfor Salom, Araceli Saltó, Salvador Salvadó, Adolfo Sánchez, Eduard Sánchez-Campoy, Marta Sancho, Montse Sans Reyes, Joan Santacana, Dolors Saumell, Cristina Segura Camp-llonch, Enric Seritjol, Magí Seritjol, Cristina Serra, Gabriel Serra, Josep Serra, Marta Serrano, Àngels Solé, Xavier Solé Borràs, Xavier Solé Palacín, Maties Solé Maseras, Carme Subiranas, Marc Sureda, Gerard Talens, Xavier Talens, Francesc Tarrats, Xavier Tarrés, Emma Tatay, Anna Teixidor, Imma Teixell, Trini Teixidó, Patricia Terrado, Javier Téllez, Ramon Ten, Ramon Torijas, fra Lluç Torcal, Concha de la Torre, Joaquim Tremoleda, fra Francesc Tulla (†), Francesc Tuset, Francesc Ulldemolins, Josep Maria Vila, fra Octavi Vilà, José Valero, Pere Valls, Cori Vargas, Pedro Velarde (†), Angel Veloso, Màrius Vendrell, Lurdes Verderes, Rafel Vidal Ragazzon, Josep Maria Vila, Rafael Vila, Jordi Vilà, Salvador Viladrich, Xavier Villacampa, Fulgencio Villar, Joaquin Villar, Joana Virgili, Elena Virgili, Anton Virgili, Dolores Ynguanzo, Josep Zaragoza, Juan Zozaya Stabel-Hansen.

Abans de tancar, un agraïment profund als meus germans, Pepa i Frederic, als meus cunyats Marta, Jordi i Amadeo, i els meus nebots, Pau, Àfrica, Joaquim i Víctor. Tampoc m'oblido de la sogra, Rosa.

No puc oblidar la meva esposa Arantxa Tévar i el meu fills Jaume i Núria. A ells tres dedico aquest treball, com a agraïment per haver-me deixat el temps per fer-la, temps que al cap i a la fi era seu. I com no als meus pares, Josepa i Juan, qui ens va deixar després d'una llarga malaltia a les vespres de la festivitat de Sant Magí, mentre acabava la redacció d'aquesta tesi. A tots ells només els puc donar les gràcies.

Tarragona, festes de Santa Tecla de 2021.

2. OBJECTIUS, METODOLOGIA

Abans de continuar cal establir els objectius i metodologia utilitzada en aquest projecte de tesis doctoral, com a base epistemològica explicativa del què es desenvoluparà seguidament.

2.1. OBJECTIUS GENERALS

1. Fer un estat de la qüestió del que sabem i no sabem del món funerari entre els segles III i la conquesta feudal (segles X-XII) a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, com part de l'antic *ager tarraconensis* primer, després com la zona més externa del *tagr al Xarquí* o Marca Extrema Oriental i la Marca Hispànica, fins l'expansió feudal i l'establiment de la xarxa parroquial com a marc d'enquadrament tant del poblament i per tant de nous usos funeraris controlats ara per l'Església.
2. Establir les pautes d'evolució dels models funeraris en relació als espais dels vius i organització territorial en aquest període, i la seva relació amb el que sabem de la resta de l'actual territori de Catalunya.
3. A partir del món funerari, ja més com a pretext segons com, veure aquesta evolució i la seva relació amb la ciutat de Tarragona, com a reflex/contrapunt de la relació camp-ciutat.
4. Precisar si el món funerari i el fixament de les necròpolis en la línia de la història entre els segles III i X, per donar dues tabulacions cronològiques convencionals, permet entendre l'evolució i organització del poblament entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal.
5. I si aquesta evolució mostra en primer lloc que davant el plantejament historiogràfic d'unes terres abandonades i buides de poblament després de la invasió agarena del 711 fins la cristallització del feudalisme en aquestes terres entre els segles X i XII, i si cal revisar-lo i generar noves propostes explicatives.

2.2. OBJECTIUS ESPECÍFICS

Aquests cinc punts es fixen en un seguit d'objectius específics on cal diferenciar dos grans apartats

En referència al món de la mort

1. Quines són les pautes funeràries entre l'antiguitat i la conquesta feudal, estudiant l'evolució dels sistemes d'enterrament des de les incineracions a les inhumacions, els espais funeraris i la seva evolució tant en el món urbà -Tàrraco, *Tarraquna*, Tarragona- com en el rural -*ager tarraconensis*, Marca Hispànica, *al tagr al-Xarquí*, Camp de Tarragona, Conca i Priorat.
2. Vincular aquestes pautes funeràries al món de les creences en el món rural i urbà, cara a veure l'impacte del cristianisme, la perduració de ritualitats precristianes -indígenes, romanes- i les altres religions del Llibre, és a dir, islamisme i judaisme, i la seva evolució, tot vinculant-les si és possible amb l'etnicitat dels seus practicants -el món romà, el món germànic, el món àrab, berber i jueu, l'arribada de contingents d'altres llocs.

En referència a l'organització i evolució del territori del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat:

3. Vincular aquests espais funeraris amb l'organització i hàbitat territorial entre l'antiguitat i la conquesta feudal.
4. Vincular aquests espais amb l'explotació i gestió del territori entre l'antiguitat i l'edat mitjana fins les vespres de la conquesta feudal
5. Plantejar en base a tot això que no hi ha un buit poblacional entre les conquestes àrabo-amazic o àrabo-berber¹ del 711-714 i la conquesta feudal, que cristal·litza historiogràficament amb les preses de Tortosa i Lleida els anys 1148 i 1149, l'anorreament de l'Estat islàmic, en les terres de l'actual Catalunya amb la caiguda dels *husun* de Siurana i Miravet entre 1153 i 1154 i la liquidació de la resistència agarena amb les darreres operacions a Escornalbou entre 1169 i 1170.
6. Observar aquestes relacions tant en la ciutat de Tarragona com en el territori, i contrastar-ho amb el que es coneix en diversos punts de la geografia de la Tarraconesa oriental / Marca Oriental d'Alandalús /Marca Hispànica o Catalunya Vella: el Pirineu, les terres de Lleida, el Penedès i les terres de Tortosa.
7. I finalment, plantejar que realment el món antic amb una interessant evolució no solament política, sinó de pautes d'ocupació, relació i gestió del territori, no acaba amb la invasió agarena sinó amb la definitiva implantació del feudalisme, donant com a data de convenció l'entorn de l'any 1000, és a dir el tombant de mil·lenni.

¹ La denominació àrabo-berber procedeix de la terminologia utilitzada per P. Balaña, que s'actualitza per Joan Negre en la seva tesi per àrabo-amazic. Cfr. BALAÑA, P. 1992; BALAÑA, P. 1993A; BALAÑA, P. 1997; NEGRE, J. 2020.

2.3. METODOLOGIA

Per establir i desenvolupar aquest plantejament es divideix el projecte de tesis doctoral en un seguit d'apartats on s'analitzen els diversos aspectes. Això porta a dividir l'assaig en dos grans apartats o parts

Primera part

En primer lloc, el plantejament del què coneixem entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal en les terres del Camp, Conca i Priorat des d'un punt de vista arqueològic, que es desenvolupa en el capítol 3.

Seguidament la contextualització espacial, amb descripció de la geografia de les comarques del Camp de Tarragona, format per les comarques administratives de l'Alt i Baix Camp i Tarragonès, la Conca de Barberà i el Priorat, que es realitza en el capítol 4.

Plantejament des de les possibilitats i límits de l'estudi del món de la mort entre antiguitat i conquesta feudal, tant de manera general com centrada en l'espai d'estudi, cosa que es fa en el capítol 5.

Estudi de les necròpolis rurals seguint un doble criteri de tipus funerari -conjunts vinculables amb vil·les com a terme acomodaticí referent a establiments a l'*ager tarraconensis*- i dels conjunts aïllats que apareixen a l'antiguitat tardana i poden funcionar fins la implantació feudal, en el capítol 6.

Estudi de l'evolució funerària i relació amb el desenvolupament urbà de Tarragona fins la conquesta feudal, que es trava en el capítol 7.

Segona part

Les fonts d'informació de la primera part són bàsicament les de tipus bibliogràfic, sia articles, sia notícies, monografies o documentació fins i tot inèdita, i de tipus arqueològic procedent de troballes, fons de museus i excavacions arqueològiques. La heterogeneïtat de la informació comporta hiats i buits epistemològics que no permeten tancar el cercle o cadena d'investigació.

Hi ha hagut un esforç important en la recerca de la informació anant més enllà de la procedent de publicacions i investigacions formals, és a dir articles, monografies, tesis, jaciments arqueològics. S'ha treballat en fonts menys utilitzades com les notícies de troballes casuals, arxius, dades hemerogràfiques, publicacions en monografies locals o premsa i revistes locals, comarcals i del món excursionista. Amb tot de vegades es fa complicat generar una base sòlida per tenir una bona radiografia de la realitat històrica i plantejar unes hipòtesis mínimament sòlides.

Per això s'ha cregut important continuar amb la recerca del context més enllà de la necròpolis cara a poder-les enquadrar els plantejaments i establir conclusions. Per aquesta causa, s'ha fet un estat de la qüestió mal que breu del què coneixem o no

coneixem de l'organització del territori i la ciutat de Tarragona des d'època romana, com es fa al capítol 8.

Continua un atansament al que es coneix del període entre la conquesta àrabo-amazic de la Península i en especial de les terres que després seran Catalunya, tot incidint en aspectes històrics com arqueològics, cas de les fortificacions, palaus dels primers temps de conquesta, el concepte de frontera o *tagr* i el seu poblament, o plantejar què succeïa amb Tarragona entre els segles VIII i XII, els models explicatius vigents fins ara o el seu reflex en la documentació escrita d'època i la toponímia. Aquests particulars s'han tractat en el capítol 9.

Segueix el contrast del què sabem en uns espais escollits expressament. En primer lloc el Pirineu com espai llunyà de la capital provincial i metropolitana, Tàrraco, on queda clar que no hi ha un trencament poblacional entre antiguitat tardana i conquesta feudal, partint del sil·logisme que si en aquestes terres llunyanes més que ruptura hi ha una interessant evolució, una cosa semblant ha de succeir al Camp, Conca i Priorat. Això també es contrasta en territoris de frontera que passen a mans feudals en una franja temporal, segles X-XII, que és la mateixa en la qual aquestes comarques basculen cap a la influència i control definitiu pels comtats cristians, liderats pel de Barcelona. Per això s'analitzen determinats aspectes a l'Alt Penedès, territoris de Lleida i Tortosa. És l'espai reservat al capítol 10.

En el següent s'analitza la informació procedent de les fonts arqueològiques, des d'una perspectiva crítica i a un mateix temps oberta a plantejar altres interpretacions, a desenvolupar pels estudis que s'hagin de generar en un futur: pervivència de l'organització del territori, fortificacions, mineria, numismàtica, peces arqueològiques, hàbitat en coves, anàlisis radiocarbòniques i de pol·lens etc. És un apartat força extens per la quantitat i diversitat d'informació, i és al capítol 11.

En el capítol 12 es desenvolupa com a tema concret, el paper de les fundacions monàstiques i l'eremitisme com peces importants cara a veure la continuïtat de poblament, però a un temps amb evolució de pautes, entre els segles V i XII. Expressament s'ha dedicat un altre capítol a un tema que si recurrent en la historiografia, cal plantejar de nou com és la presència de comunitats jueves en aquest període. En el 13 parlem de la presència jueva a la ciutat i al territori.

Per acabar, els capítol 14 i 15 amb les conclusions, epíleg on es tracta el procés d'expansió feudal a les comarques del Camp, Conca i Priorat, ja com a colofó històric on es veu que és el veritable trencament amb el món antic. Després ve la síntesi i proposta explicativa o hipòtesi de treball, oberta a futures investigacions, i com no, la bibliografia al capítol 16.

Quant a les fonts d'informació i complement gràfic, s'ha tingut una especial intenció de donar la màxima documentació especialment en el que se refereix a dades de tipus arqueològic, moltes d'elles inèdites o de difícil abast en ser per exemple procedents de publicacions locals. També hi ha hagut un desig gairebé contumaç de proporcionar les fonts que fins i tot s'han anat repetint al llarg dels capítols de manera que l'audaç i pacient lector pugui estar al corrent de la seva procedència cara a la seva consulta, reinterpretació i verificació. No en va hom va dir que qui copia d'una font, plagia, però qui copia de moltes, investiga.

3. ARQUEOLOGIA DE L'ANTIGUITAT TARDANA I ÈPOCA MEDIEVAL A LES COMARQUES TARRAGONINES

Han passat més de vint-i-cinc anys quan es feia un primer repàs a l'arqueologia medieval a les comarques meridionals de Catalunya, tot incloent les terres de l'Ebre i Baix Penedès.² Temps després s'afegien noves aportacions al primer congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya celebrat el 1998,³ de manera més resumida a la seva sisena edició,⁴ i encara més concentrada al VI Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola d'Alacant.⁵

Passat el temps és hora de fer memòria i incidir en el tema tot i que es fa una aproximació parcial com no pot ser d'altra manera. La causa és que la informació que s'ha pogut anar compilant, bàsicament bibliogràfica o fruit de les dades que s'han generat en uns temps en que s'ha excavat força, s'ha publicat molt tot i que menys de l'esperat, i es fa difícil controlar tota la producció. Es deu al fet que les fonts d'informació, sovint en sèries d'abast local o comarcal, sovint no són fàcils de consultar. Per fortuna, l'auge dels processos de digitalització de publicacions i estudis permet accedir gràcies a les xarxes i repositoris documentals *online*, a unes dades que fa poc només es podien compilar a força d'hores de buidat de biblioteca, hemeroteca i arxiu.

² MENCHON, J. 1992a.

³ MENCHON, J. 2000b.

⁴ Passat un quart de segle, a petició dels col·legues *sed amicos* de l'organització del VI Congrés d'arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (novembre de 2018) vaig preparar una comunicació que va ser llegida durant la seva celebració i que s'ha transformat en dos articles a publicar al corresponent volum d'actes, al qual s'ha d'afegir la que es presenta per M. Adserias, M. Miró i I. Teixell del Servei d'Arqueologia de la Generalitat referent a les excavacions arqueològiques realitzades. Agraïxo al comitè d'organització del congrés, i en especial a Josep Maria Vila haver-me invitat o comminat a presentar i després redactar les comunicacions que en principi no tenia ganes ni de llegir ni d'escriure. Vid. ADSERIAS, M. ; MIRÓ ALAIX, M.; TEIXELL, I. en premsa; MENCHON, J. en premsa b.

⁵ MENCHON, J. en premsa a.

Si bé no s'entra en les intervencions arqueològiques realitzades i no publicades en els darrers anys, es fa referència a les actuacions generades per exemple des de l'ajuntament de Tarragona -com és obvi per coneixement directe- més a fi d'inventari que no pas com a anàlisi exhaustiva.

3.1 ALGUNS ASPECTES A CONSIDERAR

Queden ja lluny quan el món medieval era una raresa en els congressos d'arqueologia, fins al punt que ponències i comunicacions no eren admeses en els seus programes. També són distants els temps en què les actuacions en el patrimoni arquitectònic, generalment monuments medievals i post medievals es portaven a terme sense els estudis històrics i arqueològics necessaris tant per la seva comprensió com per la bona praxi en l'execució de les obres. També sonen com a pretèrits els temps en què els espais històrics, especialment barris antics eren enderrocats sense més doncs no tenien la corresponent protecció urbanística i patrimonial, tot i que en aquest sentit hi ha casos en què això es fa sense tenir en compte les traces urbanes antigues i les restes o edificis d'interès anteriors al segle XX.⁶

De fet l'arqueologia medieval és la que en els darrers decennis ha tingut un desenvolupament més gran.⁷ Si som objectius, la major part del patrimoni dempeus és precisament dels períodes medieval i post medieval. I ho veiem clarament en el món urbà com també en el rural, des de les masies als castells passant pels monestirs i les ermites.

Així, s'ha passat de la pràctica desconexença, i fins i tot menysteniment, a tenir una volada força considerable. Malgrat això, el seu desenvolupament ha estat sempre menor que el de les altres arqueologies. En el cas de la Catalunya Nova, a les comarques tarragonines, això es fa especialment patent, ja que es compta amb una escassa tradició d'estudi del període des de d'aquesta disciplina, cosa que contrasta amb un potencial més que considerable.

L'antiguitat tardana també ha estat un temps en el qual s'ha avançat molt en els darrers decennis. Pàgina passada és la imatge fins ara catastrofista del món antic després del segle III, segle de trencament que marcava la fi de la vida urbana, l'arribada de les invasions germàniques, amb una decadència material i moral només calmada amb l'arnica per la missió salvífica de l'Església. Les grans excavacions a Roma, Pròxim Orient, nord d'Àfrica han anat fornint el coneixement de les sèries de cultura material dels segles crucials entre el món antic i l'edat mitjana. Noves perspectives metodològiques, combinades amb el reestudi de la documentació escrita, els treballs territorials, anàlisis científiques i la imprescindible interrelació amb els nous corrents d'investigació a nivell europeu han permès donar un gir copernicà a

⁶ Sobre la reflexió del paper de l'arqueologia medieval a Catalunya, vid.: PASTOR, I.; SANZ, N.; NICOLAU, A. 2003 PASTOR, I.; SANZ, N.; NICOLAU, A. 2003. I anteriorment: ADELL, J. A. 1986; AMIGÓ BARBETA, J. 1992; BARCELÓ, M. 1993; DDAa 1994b; MARC-7 1986; OLLICH, I. 1980; OLLICH, I. 1999a; RIU-BARRERA, E. 1998-99; RIU-BARRERA, E. 1991; RIU-BARRERA, E. 2003; RIU I RIU, M. 1977; RIU I RIU, M. 1983b; RIU I RIU, M. 1985b; RIU I RIU, M. 1985-1986; RIU I RIU, M. 1987a; RIU I RIU, M. 1989; RIU I RIU, M. 2004-05. A nivell peninsular, IZQUIERDO BENITO, R. 1993.

⁷ SANCHO, M. 2015.

l'hora d'estudiar uns segles que s'han pres com obscurs, una *dark age* que cada vegada ho es menys, com apunta J. Bolòs en un del seus darrers estudis.⁸

La primera pregunta que caldria fer-nos és per què ha tingut un menor recorregut l'arqueologia medieval en aquestes terres. El pes de l'arqueologia prehistòrica i d'època clàssica és clar, però no és argument suficient. Sumem que la forja del relat nacional català, especialment a partir del segle XIX es centra en el passat medieval i monuments com Poblet o el castell de Solivella els quals són objecte d'atenció d'estudiosos i excursionistes. Però el cert és que les fites històriques es centren en la Catalunya Vella i no en les terres conquerides als musulmans, que per altra banda semblen més "properes" al Cap i Casal.⁹ A això s'ha d'afegir que la intel·lectualitat de Tarragona, certament llunyana a la preparació i profunditat dels cercles burgesos de Barcelona, no es va centrar en la protecció i defensa del patrimoni del territori, si exceptuem els casos de la Reial Societat Arqueològica de Tarragona, vinculada però als entorns més conservadors de la ciutat, la qual era força controlada pels estaments militar, burocràtic i eclesiàstic¹⁰ (Fig. 3.1).

La generació del relat del passat històric català i per tant de la seva existència com a nació es centra clarament en el procés de conquesta feudal i la recuperació de les terres "perdudes" a inicis del segle VIII per causa de l'expansió islàmica. La generació de la frontera-tampó dels territoris carolingis amb què s'ha convingut denominar Marca Hispànica o Marca Gòtica i el procés de deslliurament de les relacions dels agents que controlaven a la frontera pirinenca respecte als reis francs marquen la fita del naixement d'uns comtats com inici identitari i nacional. La conquesta de Girona i Barcelona i l'estabilització de les terres sota òrbita carolíngia determinen una nova fita historiogràfica, l'existència de deserts, com a molt amb poblament residual que s'entenen com àmplies franges de frontera.

De fet la creació del mite nacional, sigui l'espanyol, sigui el francès, sigui l'alemany, l'anglès, i per suposat el català, s'ha de centrar en uns espais reals o ficticis, juntament a personatges perduts en el món gairebé oníric de la nit dels temps: Lampègia, Otger Cataló, els Set Barons de la Fama, o de clara realitat històrica com el comte Guifré que es revesteix amb la llegenda del naixement de l'escut de les Quatre Barres. De fet "*la literatura és un bon instrument per la creació, la confirmació i el manteniment de les identitats*" com bé diu Magí Sunyer.¹¹

L'emmarcament geogràfic acaba centrant-se en la Catalunya Vella i com a referent meridional les muntanyes sagrades de Montserrat. Sumem un altre mite com és l'occità amb la catarsi de la batalla de Muret on va ser occit Pere el Catòlic que com diu la llegenda, per culpa d'una mala nit i la seva fatxenderia es va deixar matar pels homes de Simó de Montfort, tot generant una actitud de lamentació historiogràfica victimista. Un *it could have been* que massa sovint impregna la historiografia i el relat

⁸ BOLÒS, J. 2019.

⁹ És a dir, Barcelona. Cfr. PASTOR, I.; SANZ, N.; NICOLAU, A. 2003.

¹⁰ FERRER JORDÀ, M. A., DASCA, A.; ROVIRA, J. 1994; MASSÓ, J. 2004e.

¹¹ SUNYER, M. 2007, p. 23.

històric de Catalunya.¹² Precisament, el rei Pere, pare d'un dels altres referents de la mitologia històrica catalana, el rei Jaume, conqueridor de Mallorca i València.

La forja del relat històric en ple Romanticisme al segle XIX comporta també la necessitat de plasmació física. Serà la vindicació de l'arquitectura medieval que acaba centrant-se en la identificació de l'art romànic, especialment de la Catalunya Vella com a bressol identitari, més quan és l'escenari de vida de personatges com l'abat Oliba o els grans comtes catalans en les terres del Pirineu que bressolaren el naixement patri.¹³

Queda clar que la Catalunya Nova no formen part del pinyol d'un relat de l'origen de Catalunya com a realitat històrica que se centra essencialment en el procés de *reconquesta* i deslliurament dels llaços polítics amb el món franc. I el mateix es veu en el relat nacional espanyol i aquella famosa frase, tan carpetovetònica com exagerada que només Astúries és Espanya i la resta és terra conquerida, en referència a Pelagi i Covadonga, el celebrat *Don Pelayo* dels llibres de text de fa uns quants anys.

Tot llegint els volums de l'*Acta/mediaevalia* publicat per la Universitat de Barcelona, i els títols sobre arqueologia del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat són comptats. Si fem un repàs als estats de la qüestió de Manuel Riu sobre l'arqueologia medieval peninsular o catalana,¹⁴ aquesta poca presència es fa notar, com també en el darrer balanç fet fa pocs anys per Alberto López Mullor.¹⁵ Si fullegem el llavors polèmic i ara clàssic llibre sobre arqueologia medieval dirigit per Miquel Barceló es veu diàfanament. Quan repassem els dossiers dels veterans cursos del Laboratori d'Arqueologia Medieval de la Universitat de Barcelona, altra vegada el mateix, com es veu en les diferents edicions de la *Tribuna d'arqueologia* o els índex de tesines, treballs fi de grau i màster, diplomes d'estudis avançats o tesis doctorals en els repositoris *online* de les universitats catalanes.¹⁶ Podem dir que en certa manera no estem ni als "afores del medievalisme"¹⁷ (Fig. 3.2).

¹² La llista es llarga i podem acabar fent un llarg i traumàtic exercici d'ucronia psicodramàtica... Si Pere el Catòlic no hagués passat una nit de disbauxa, si va ser així, i no hagués mort a Muret, ara seriem una gran nació catalano-occitana. Si Jaume d'Urgell hagués estat escollit com a rei després de la mort de Martí l'Humà no haguessin vingut els Trastàmara i ens haguéssim estalviat una guerra. Si el Príncep de Viana no hagués mort en estranyes circumstàncies, Ferran el Catòlic no s'hauria casat amb Isabel de Castella. Si el comte-duc d'Olivares no hagués fet sopes al cap a Felip IV i els francesos no s'haguessin aprofitat de la bona fe de Pau Claris, ara seriem independents com Portugal. Si Felip V no hagués estat rei i si Carles d'Àustria. Si els anglesos no s'haguessin posat de perfil al Tractat d'Utrecht quan es va discutir el problema català. Si el 1936 hagués fracassat el cop d'estat contra la II República. Si després de l'1 d'octubre de 2017. Be, podem fer una llarga llista de les lamentacions com les del profeta Jeremies.

¹³ UDINA, F.; PLADEVALL, FONT, A. 1994.

¹⁴ RIU I RIU, M. 1977; RIU I RIU, M. 1985a; RIU I RIU, M. 1985b; RIU I RIU, M. 1985-1986; RIU I RIU, M. 1986a; RIU I RIU, M. 1989.

¹⁵ LÓPEZ MULLOR, A. 2011.

¹⁶ Per exemple a la base de tesis doctorals de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, n'hi ha a disposició un total de 30 del departament de Geografia i Història n'hi ha dues que es refereixen en a Tarragona, i es dediquen bàsicament a l'antiguitat tardana. Del departament d'Història de l'Art, d'un total de 127, cinc es centren a l'antiguitat tardana i la que tracta d'antiguitat tardana i edat mitjana des de l'Arqueologia no sé si s'ha d'incloure en una nova sort de conjugació del *copio*,

Més a prop, les publicacions periòdiques com el *Butlletí arqueològic*, així com es dels diferents centres d'estudis locals i comarcals si bé van desgranant articles sobre arqueologia medieval són menys en comparació als d'altres períodes històrics, o els que s'atansen a aquest període a partir de la història de l'art o la documentació diplomàtica.¹⁸

Aquest raquitisme en la investigació es veu als ja veterans congressos d'arqueologia medieval espanyola¹⁹ i els més recents dedicats al territori del que ara definim com Catalunya.²⁰ Cal però reconèixer que ha hagut un progrés important a l'hora de fer aportacions, bàsicament derivades de l'arqueologia d'intervenció (**Fig. 3.3**).

L'augment de les actuacions arqueològiques medievals o amb fases medievals ha estat prou gran. També és veritat que estudis programats i referents al món antic com els de *l'ager tarraconensis* han començat a contemplar el període medieval, més com una documentació que es recull perquè et topes amb ella que no pas com un objectiu. Tingui's en compte que fa uns anys, la informació dels períodes post medievals no es considerava: però ara sí, encara que després de la seva compilació no es desenvolupi l'estudi. Poc a poc va agafant carta de naturalesa gràcies per exemple als estudis diacrònics del territori, com mostren per exemple les columnes pol·líniques realitzades a la zona de la Pineda.²¹

No han quallat del tot projectes d'investigació o tesis d'arqueologia de fases històriques com aquesta, tot i que en els darrers decennis el coneixement de l'antiguitat tardana i l'arqueologia cristiana ha estat molt desenvolupat, especialment en el què es refereix a Tàrraco i el seu territori. A més que trencar el mite de la conquesta àrabo-berber el 713-714 i el suposat buit poblacional, costa i molt. Però és l'esperança que per exemple ens donen els estudis sobre la zona del port de Tàrraco, l'escultura arquitectònica visigòtica o alguns projectes incipients com el de la necròpolis de la Roca del Grínjol de Prades (**Fig. 3.4**).

Això preocupa doncs cal una investigació del territori i de les ciutats, viles i pobles i la generació de projectes científics, i per tant d'equips associats a institucions dedicades a la investigació com també de la gestió del Patrimoni Històric. Però de com han anat i van les coses, també té els seus avantatges. Veiem-ho:

La immensa majoria de la informació arqueològica medieval ve de troballes casuals, fons de museus, col·leccions i sobretot de les actuacions arqueològiques preventives

copias, copiare o la ciència ficció. Vid. DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2007a; GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012; LASHERAS, A. 2018; LÓPEZ VILAR, J. 2005; MOYA OLLER, A. 2017; 2013; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2010.

¹⁷ BARCELÓ, M.; KIRCHNER, E.; LLURÓ, J.; MARTÍ, R; TORRES, J. M. 1989.

¹⁸ ARBELOA, J. V. M. 1990. Cal veure les jornades sobre arqueologia a les comarques meridionals celebrades a Tortosa el 1999: DDAA 2007c, amb 11 aportacions sobre època medieval enfront a 24 de prehistòria i protohistòria. L'edició de Tarragona, centrada en el món romà va comptar amb 25 aportacions. Vid. DDAA 2000b. A les jornades d'arqueologia Tàrraco 2011, es van presentar 22 comunicacions, de les quals 6 es centren en actuacions amb fases de l'antiguitat tardana i/o època medieval. Les actes no han estat publicades.

¹⁹ CAME I; CAME II; CAME III; CAME IV; CAME V; CAME VI.

²⁰ ACRAM I; ACRAM II; ACRAM III; ACRAM IV; ACRAM V; ACRAM VI.

²¹ RIERA MORA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

derivades de l'obra pública, la renovació urbana o els projectes d'intervenció en el patrimoni històric. Sense oblidar-nos de la catalogació de patrimoni derivada de la legislació urbanística i mediambiental. En altres paraules un allau de matèria històrica la procedència de la qual és aleatòria i per tant cal que plantegem que si la mostra és o no fiable. I potser ho serà en pocs anys de manera que podrem entendre tot l'espectre cronològic, espacial i epistemològic i proposar ja models interpretatius força millors que no els que tenim ara. Sovint en les ciències l'atzar és important, per no dir providencial (**Fig. 3.5**).

I els reptes i preguntes que ens fem sobre els temes semblen obrir-se a tongades, a trompicons, doncs el destí és capriciós. Per exemple, fa trenta anys no se'ns hauria acudit pensar que determinades esglésies preromàniques de la Catalunya Vella fossin de l'antiguitat tardana, i les excavacions així ho mostren. O que hi hauria assentaments dels segles VI, VII i VIII que recorden més models protohistòrics que romans com els que des dels anys noranta del segle XX han aparegut per exemple al centre de Castella o a les comarques centrals catalanes "gràcies" o "per culpa" de l'obra pública o les grans urbanitzacions de zones industrials i urbanes.²² El cert és que aquest atzar ha anat obrint noves portes a la investigació, com per exemple que en pocs anys s'hagin descobert necròpolis islàmiques a Barcelona i Girona. A veure quan li toca a *Tarraquna*...

Això proporciona una oportunitat que és palindròmica. No partim de models explicatius i anem a buscar els jaciments, els monuments, la cultura material que ho demostren, cosa que pot distorsionar la nostra visió... sinó que és a l'inrevés. Tenim les peces d'un trencaclosques que hem d'ordenar perquè tinguin sentit. Van sortint els naips que poc a poc ens permeten fer la partida. Primer 8 i 9 i les cartes que no lliguen, després sotes i cavalls, ara 2, 3, i al final el rei de la baralla.

En certa manera la manca de tradició investigadora més enllà de l'arqueologia paleocristiana i de l'antiguitat tardana, si podem aplicar el terme tradició quan la generació que ha començat/hem començat a tractar aquest període encara és activa, ha donat pas a la serendipitat.²³ Recordem què vol dir aquesta paraula segons el diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans: "*Descobriments casuals o imprevistos fet per un*

²² Per exemple ROIG BUXÓ, J. 2009; VIGIL-ESCALERA, A., 2000.

²³ En un recent article de Marta Sancho, reconeix la bondat de la casualitat de la troballa arqueològica vinculada a l'arqueologia preventiva, quan es refereix a la localització de jaciments tardeoantics i alt medievals fruit de les actuacions de la gran obra pública i l'urbanisme: "*En aquests casos s'excava en llocs que no són prèviament escollits seguint criteris de cap tipus més que la necessitat de documentar evidències arqueològiques que estan destinades a desaparèixer. Aquesta casuística, que podria semblar negativa a priori, ha resultat ser extraordinàriament efectiva per la localització i excavació de jaciments no coneguts per les fonts escrites i dels que no se'n tenia constància des del punt de vista popular. Una bona mostra d'aquest fet són les excavacions realitzades a la zona de Madrid a jaciments com La Indiana o Gózquez, les realitzades en l'entorn de Sabadell, amb llocs com Can Gambús o els nombrosos jaciments anteriors a l'any 1000 excavats en motiu de la construcció del TGV— Mediterrannée entre Grenoble i Marsella, per posar alguns exemples.*" S'han el·lidit les citacions bibliogràfiques per tal de facilitar la lectura. SANCHO, M. 2018a. p. 22 i 23.

investigador en el curs d'una recerca orientada a altres objectius i amb pressupòsits teòrics diferents."²⁴

²⁴ <https://dlc.iec.cat/results.asp> El concepte ve d'un neologisme creat el 1754 per Horace Walpole, que es va inspirar en els conte del tres prínceps de Serendip, antic nom de l'illa de Ceilan, ara Sri Lanka. Bé, les versions utilitzades venen del llibre de Michele Tramezzino, *Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del re di Serendippo de 1557* que al seu temps ve d'un llibre de poemes de 1302, els *Vuit Paradisos (Hasht Bihist)* de Jursan Amir, conegut com Amir Khusrow.

Una vegada, al regne de Serendip, al llunyà Orient vivia un rei molt poderós que es deia Giaffar. Tenia tres fills que s'estimava molt. Com a bon rei i com a bon pare els va donar la millor educació perquè tots ells tinguessin les millors virtuts per exercir el poder. Van ser ensinistrats en la sapiència i les arts i van assolir el coneixement de totes les ciències.

Els tutors dels tres germans, savis portats d'arreu de l'illa quan van veure que els nois ja havien assolit tots els coneixements van informar el cofoi rei, que no les tenia totes. Va convocar el més gran dels tres a qui va informar que es volia retirar a un monestir i li va dir que li tocava fer de rei, però va refusar com després van fer els altres dos germans. L'home va quedar confós i admirat per la prudència dels tres nois. Llavors va decidir que la saviesa dels tres prínceps no seria completa fins que no anessin pel món i coneguessin les seves gents, de manera que els va manar fer un llarg viatge. Els calia experimentar i viure.

Durant el periple es van trobar les petjades d'un camell i en estudiar-les van saber que l'animal era coix, cec d'un ull, li faltava una dent i duia al seu llom una dona prenyada, i a més traginava mel en un costat i mantega en l'altre. Després, un mercader que havia perdut el camell els va preguntar per la bèstia, i en sentir la resposta tan precisa dels tres prínceps els va acusar que li havien robat l'animal.

El fet és que van prendre els tres prínceps i van anar a parar davant l'emperador Bèram qui els va preguntar com podien saber tantes coses del camell sense haver-lo vist mai. Els tres germans van explicar les seves deduccions: l'animal havia menjat herba del costat del camí que era menys verda per la qual cosa van pensar que no veia d'un ull; al llarg del camí havia munts d'herba mastegada de la mida d'una dent de camell la qual cosa els va fer pensar que havia caigut pel forat on li mancava; les petjades mostraven que portava una pota ranca, de manera que era coix; a un costat del camí havia formigues que van anar atretes per la mantega desfeta per la calor, i a l'altra mosques que anaven darrere de la mel; al costat d'un punt on el camell s'havia parat havia les petjades d'uns peus i al costat orina d'una dona; però a més van veure les empremtes d'unes mans per la qual cosa van suposar que estava prenyada i es va haver de recolzar amb elles per poder miccionar. Per postres, el judici es va parar perquè havia aparegut el camell. Llavors l'emperador Bèram va aturar el procés admirat per la perspicàcia dels tres prínceps i els va alliberar i els va deixar marxar no sense satisfer-los de regals.

Queda clar que la capacitat i sagacitat dels tres prínceps de relacionar les casualitats els va portar a una deducció ben coincident amb la realitat, però la seva honradesa per poc els costa un disgust. La ciència és això, la combinació de casualitat i prudència.

Sembla ser que aquest terme va ressuscitar el 1955 quan la revista *Scientific American* el va utilitzar per parlar d'un descobriment científic casual: "*Our story has as its critical episode one of those coincidences that show how discovery often depends on chance, or rather on what has been called 'serendipity' --the chance observation falling on a receptive eye .*"

Descobriments serendípics o pseudoserendípics, és a dir amb la combinatòria de cercar una cosa i un fet casual que et porta a una altra cosa no són pas pocs. De fet, la poma que cau de l'arbre porta a Newton a la llei de la gravetat. La pedra de Rosetta va i la troba un soldat de Napoleó mentre treballa en obres de fortificació a Egipte; un pastor llença una pedra i xafa un dels recipients que guardaven els manuscrits de Qumran, una espora cau en una placa de Fleming i descobreix els antibiòtics; l'aspirina no va funcionar com antisèptic però sí com analgèsic i antipirètic i ara serveix per les malalties coronàries. Un tall accidental porta a Nobel a descobrir la dinamita. I més en arqueologia com va dir Mary Leakey quan va dir que en aquesta ciència mai no trobarem el que anem buscant.

És doncs una ocasió única per al repte intel·lectual d'ordenar aquesta informació i entendre un relat històric que pot i ha d'anar més enllà de la memòria arqueològica, de l'article o de la monografia. I potser la mostra aleatòria serà més fiable que no pas quan es parteix de la hipòtesi i després es va a buscar els ítems que l'han de demostrar o refutar. Els prejudicis en reconstruir el procés històric són mals companys de viatge, no pas les hipòtesis.

3.2 MÉS ENLLÀ DEL DISCURS IDENTITARI, ROMANS VS MEDIEVALS, MOROS VS CRISTIANS

La clàssica divisió cronològica de prehistòria, protohistòria, època clàssica, antiguitat tardana, època islàmica, època medieval acolorida amb els jueus, ara els càtars i algun altre *outsider*, si s'entén de forma simplista, més que marcar i pautar el que fa és compartimentar i tallar les perspectives de comprensió del discurs històric. Aquests afitaments temporals, com els geogràfics derivats de les divisions polítiques són clarament artificials, castradors fins i tot. Els límits fronteres fan mal en l'espai i en el temps. I costa cada dia més veure per exemple si el Camp de Tarragona aquí es andalusí i pocs kilòmetres més enllà és feudal ... i enmig una frontera que el que està clar és que és la cosa més llunyana a una línia clara i delimitada.

Epítets com Catalunya Vella i Catalunya Nova contraposats entre sí ja no són els únics a fer anar. Tingui's en compte que el concepte és de cuny historiogràfic i neix en el moment en què es volen diferenciar els territoris de la Marca Hispànica o conquerits entre els segles VIII i X en contraposició als que els comtes arrabassen als sarraïns des de llavors fins el segle XII. Especialment es reflecteix a les comarques lleidatanes i les meridionals de l'actual demarcació de Tarragona ara ja per part dels senyors feudals d'uns territoris que després conformaran Catalunya, no abans.²⁵

Si s'ha convingut parlar de les Catalunyes Nova i Vella, com també hom parla de les Castelles Nova i Vella, però hem de vindicar un altre concepte espacial. Ens referim a l'*ager tarraconensis* que arriba al pont de Martorell. Sumem que els conceptes de conquesta islàmica, *reconquesta*, conquesta feudal, repoblació, rompuda de terres, monaquisme, eremitisme, potser s'han sobrevalorat o s'ha modificat en el seu sentit inicial. Sinó perquè no parlem de desconquesta, de desarticulació del territori o qualsevol altre neologisme intel·lectual que també ens pot derivar a la glòria del papanatisme erudit o als inferns de Dante dels maleïts que fan nosa als relats establerts? per no parlar dels pseudohistoriadors emparats darrere de certes entitats que volen anar contra la *història oficial*²⁶ (Fig. 3.6).

²⁵ VIRGILI, A. 2019b, p. 45-46.

²⁶ Seria el cas de l'Institut Nova Història, liderat per Jordi Bilbeny amb propostes que han generat una polseguera mediàtica, històrica i política de categoria fins al punt d'arribar a que quatre investigadors de prestigi com Agustí Alcoberro, Vicent Baydal, Àngel Casals i José Enrique Ruiz-Doménec es posicionin públicament contra el mètode utilitzat per aquesta entitat. Vid. CONSUL, A.; MARCO, E. 2019. Darrerament ha sortit a la llum un llibre dedicat a desmuntar els mites historiogràfics tant de l'Institut Nova Història com de l'ultranacionalisme espanyol: BAYDAL, V.; PALOMO, Cr. 2020 (ed.). I també és interessant KAMEN, H. 2020, centrat però en el relat historiogràfic d'Espanya.

Anem més enllà, les excavacions. No existeix, a diferència de la Catalunya Vella, una tradició intervencions arqueològiques programades d'època medieval, si deixem a banda projectes com el de Prenafeta²⁷ a principis dels anys 80 del segle XX o el de la Cogullada a Vila-rodona als 90²⁸ (**Fig. 3.7**). Una mica més optimista és la panoràmica quan ens atensem al món romà i la seva evolució cap a l'antiguitat tardana amb programes que han anat avançant com la vil·la de la Llosa (Cambrils)²⁹ i d'altres que caldria reactivar més aviat que tard com Cal·lípolis (Vila-seca),³⁰ Centelles (Constantí)³¹ o els Munts (Altafulla).³² En context urbà –cas de Tàrraco– els projectes sobre l'urbanisme romà contemplen l'antiguitat tardana però no es va més enllà de la conquesta àrabo-berber, si exceptuem el del Recinte de Culte de Tàrraco.³³

No ens enganyem, que les coses hagin anat d'aquesta manera no és l'ideal, però conformem-nos que sigui així i no pitjor. La immensa majoria de les intervencions arqueològiques de o amb fases tardoromanes i medievals no neix de la l'interès de tenir estudiats aquests períodes específicament. Surt de la necessitat i l'obligació tècnica i legal de tenir el suficient coneixement històric i arqueològic dels bens protegits on s'intervé, protegeix o actua en el cas de les operacions en el patrimoni urbà i construït. Però també hi ha una altra realitat: ha quedat enrere anar directament a les èpoques antigues, especialment els romans, i es té en compte tota la seqüència cronològica (**Fig. 3.8**). En el cas de Tarragona, els exemples de les excavacions del carrer Sant Llorenç³⁴ i Antic Ajuntament³⁵ són de principis dels anys 80 del segle passat, per no parlar dels sondeigs al claustre de la Catedral³⁶ i Centelles als 50.³⁷

I potser és el millor amb la panoràmica que tenim, amb una situació de post crisi que s'ha cronificat i empitjorat per la pandèmia provocada pel COVID 19, i un futur en el qual difícilment tornarà a haver els recursos i les oportunitats que s'han mig aprofitat o malbaratat durant uns quants anys. En altres paraules, hem d'obrir nous jaciments arqueològics quan tenim fons de museus per treballar o podem investigar el *tesaurus*

²⁷ CABESTANY, J. F. 1982c.

²⁸ MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 1990; MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 2005.

²⁹ GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.; PUCHE, E.; RAMÓN, E.; REMOLÀ; J. A. 2001.

³⁰ DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 2008; MACIAS, J. M. 2000; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996.

³¹ REMOLÀ, J. A. 1998; REMOLÀ, J. A. 2002a; REMOLÀ, J. A. 2006; REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013; PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2016.

³² GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999; OTIÑA, P. 2005; RAMON SARIÑENA, E.; TARRATS, F. 1999; TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 1998b; TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A.; MAROT, T.; KOPPEL, E. M. 1998a; TARRATS, F.; RAMON SARIÑENA, E.; MACIAS, J. M. 1998; TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. 2008; TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2008.

³³ BOSCH PUCHE, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2005; MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I. 2012; MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I. 2015.

³⁴ AQUILUÉ, X. 1993.

³⁵ DUPRÉ, X.; PÀMIES, A. 1981; DUPRÉ, X.; PÀMIES, A. 1983.

³⁶ RÜGER, C. B. 1968; SÁNCHEZ REAL, J. 1969.

³⁷ HAUSCHILD, Th. 1966; NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962; SCHLUNK, H. 1959; SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962; SCHLUNK, H. 1966.

prou potent d'excavacions, estudis, prospeccions, documentació d'arxiu, gràfica posem per cas?

3.3 UNA ARQUEOLOGIA PROFESSIONAL QUE TAMBÉ ÉS CIENTÍFICA

I aquesta situació ha portat i comporta la formació a cops de pic i pala, a rampinades, i amb clàssic sistema d'assaig-error, d'un seguit de professionals que amb instrucció acadèmica o no en el món de l'arqueologia post clàssica i medieval ens hem dedicat a aquest període. Una miqueta hem estat actors i rectors d'aquesta mena d'experiment de Pavlov. Aquesta és la realitat (**Fig. 3.9**).

Ens ha tocat formar-nos, deformar-nos i reinventar-nos en una mena de màster continuat, aquest periple d'aprenentatge que és la nostra vida professional, acadèmica... i també personal. I sap greu haver-ho de dir, però a les comarques del Camp arqueòlegs medievalistes de naixement, poquets, alguns d'adopció això si, i també uns quants que els podem tenir a dispesa, tot i que hi ha algun que se'ns ha ficat d'*okupa* i ha fet el pont al comptador de la llum.³⁸

El cert és que el període entre l'antiguitat tardana i època medieval entès *latu sensu* enganxa als valents doncs fuig de l'avorriment i la comoditat de les taules seriades del *duralex* romà que són les sigil·lades. Ha generat un cert interès en publicar i difondre resultats d'excavacions, precisament per uns professionals cada vegada mes màrtirs i herois. No solament treuen hores a la família, del lleure, de les relacions, per poder-se guanyar la vida, sinó que també es dediquen a escriure. I això encara és més memorable en aquest món acadèmic i professional de vegades tan farisaic on la llibertat de pensament, de càtedra, cada cop està mes castrada per la nova llei mordassa que són les revisions de parells cecs, les revistes indexades i els rànquings de qualitat que al final acabaran amb el lliure albir.

I sap greu però que l'acadèmia no s'hagi ocupat del tot de l'arqueologia tardoantiga medieval de les comarques del Camp, Conca i Priorat. Els estudis universitaris, cada vegada més semblants a la continuació del batxillerat, no contempen explícitament aquest immens camp tot i que cal reconèixer que almenys determinats professors i investigadors són conscients de la potència de l'arqueologia d'aquest període. I observem una altra cosa, els instituts de recerca dedicats al passat no tenen en compte de manera explícita l'arqueologia medieval, per començar en el seu nom: Paleoecologia Humana i Evolució Social, Català d'Arqueologia Clàssica o Patrimoni Cultural. Amb tot de quan en quan veiem alguna ràtzia o projectes en aquest

³⁸ No em refereixo precisament a col·legues que venint d'altres punts de la geografia estan treballant en aquestes comarques, ans al contrari. Fico el punt de mira als que fa uns anys miraven de reüll els que ens dedicàvem a aquests temps, doncs era més de moda el món antic i generava major facilitat de creixement curricular, i més a Tarragona. Això de treballar edificis no feia d'arqueòleg professional, i menys en època medieval. Però quan els horitzons laborals empetiteixen per la situació del mercat, o cal ampliar camps d'investigació per aconseguir objectius del *cursus honorum* aviat obliden els seus principis al més pur estil de Grouxo Marx. I això es veu en casos en què parlen amb displicència de les actuacions arqueològiques preventives per veure-les de baixa qualitat professional enfront a les programades i pretenen ser els propietaris de les patents de cors d'interpretar i decidir què és què pel simple fet d'ocupar determinades posicions en el món acadèmic o laboral.

període.³⁹ Fora bo que en un futur no llunyà s'obrissin projectes centrats clarament en aquesta època les plantilles d'investigadors es complementin amb els corresponents especialistes del món medieval i es vagi més enllà d'actuar en aquest període històric per un simple criteri d'oportunitat o com una baula més de la cadena diacrònica d'alguns estudis més amplis.⁴⁰

Ens hem tingut d'enfrontar a crítiques més o menys subtils, més o menys descarades, però no exemptes de mala intenció per part d'alguns col·lectius acadèmics, pocs, però existents, on s'ha acusat als funcionaris de l'administració, als professionals i les empreses a supeditar la qualitat de les intervencions als interessos urbanístics, a les pressions polítiques o al simple fet que com els arqueòlegs son contractats per les empreses, la qualitat de les excavacions és dolenta o com a mínim deficient doncs primen les presses per sobre de la bona praxis professional. Que les memòries són administratives i no científiques etc. És com si a l'hora de fer-nos una analítica de sang només fossin fiables determinats laboratoris... És el cas recent de les actuacions a la muralla de Montblanc, amb l'actuació davant de Sant Francesc, on es recupera el volum d'una torre i el portal i els seus detractors ataquen la professionalitat de l'arqueòleg que ha realitzat els treballs doncs és contractat per l'Ajuntament de la Vila Ducal. O la crítica sense pietat contra les "empreses privades" que han realitzat excavacions arqueològiques: "*Per exemple, l'excavació de la vil·la de Plans d'en Jori (Montblanc) va ser realitzada per una empresa privada subcontractada en el context d'una intervenció d'urgència*". L'afirmació no solament va contra la professionalitat de l'equip d'arqueòlegs,⁴¹ sinó que qüestiona el paper de les institucions com a garantia d'una actuació correctament executada, en aquest cas el mateix Departament de Cultura de la Generalitat.⁴² I per contra, el citat autor de la crítica no és capaç de donar un llistat d'intervencions "públiques" o acadèmiques que assoleixin els nivells de qualitat científica que tan desitja.

No és fàcil treballar sota pressió, però hem de reconèixer que la immensa majoria de professionals aplica el mètode, el sistema de registre força be, que els sistemes de control administratius tot i les dificultats de cada cas funcionen, i que moltes d'aquestes memòries tant "administratives" són precisament la base de treballs d'investigació, i si estiguessin tan mal fetes això no seria possible. I certament son memòries d'excavació i no memòries de projectes científics. I els materials es van dipositant en els magatzems de referència que disposa el Servei de Museus i resten a disposició, i les memòries en la seva immensa majoria es lliuren a al Servei

³⁹ Per exemple a les excavacions del castell del Catllar (Tarragonès), amb uns resultats prou reeixits, o la més recent actuació a l'església de la Mussara (Baix Camp). Vid. FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2011 FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2012; LÓPEZ VILAR, J.; PUCHE, J. M.; SERRA, A. A. 2018.

⁴⁰ Abans que algun malintencionat manipuli el que s'ha escrit, una cosa és oportunitat i l'altra és oportunisme.

⁴¹ GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012. Tant que s'exclama i no és capaç de paginar el seu estudi ni de corregir una traducció al català mitjançant aplicació informàtica, del que suposem text original en castellà.

⁴² I per suposat, cal llegir les publicacions dels resultats arqueològics, que mostra més aviat el contrari del que diu J. J. Guidi: ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2000; ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2011.

d'Arqueologia i Paleontologia,⁴³ sinó no podem continuar treballant dirigint excavacions.⁴⁴ Que hi ha problemes per solucionar, com per exemple tenir més recursos per aprofundir en les conclusions, és cert; que s'ha de resoldre el paper d'empreses que en tancar portes deixen empantanats a professionals. Però no per ser arqueòleg contractat o autònom vol dir que es treballi malament, ans al contrari. De bons i mals professionals n'hi ha a tot arreu, però la immensa majoria ofereix un producte fins i tot per sobre del que reben com emolument. Dubtar-ne es ofendre al col·lectiu en conjunt i els professionals el particular (**Fig. 3.10**).

3.4 UNA ARQUEOLOGIA VINCULADA A LA GESTIÓ I PROTECCIÓ DEL PATRIMONI

Ja ho hem dit, i aquesta és la gran d'informació que ha fet créixer l'interès: els plans directors dels grans monuments han anat incorporant el sentit diacrònic de la seva evolució. Bàsicament són encarregats a equips interdisciplinars on el documentalista, l'arqueòleg medievalista, el restaurador, l'historiador de l'art poc a poc van prenent protagonisme. El 1996 el pla director de la Catedral de Tarragona⁴⁵ va marcar pauta i ha comportat unes excavacions importants; el 2007 i 2016 el de les muralles de Tarragona,⁴⁶ que ja no es veuen solament com un monument romà; el del monestir de Poblet⁴⁷ o una mica abans o el de la cartoixa d'Escaladei (**Fig. 3.11**).⁴⁸

El *restauro critico* aplicat en la intervenció de monuments ha anat donant carta de naturalesa al paper de l'arqueòleg medievalista i poc a poc els estudis han estat fins i tot centrals en les fases de restauració dels edificis i les construccions. Comparem per exemple com han canviat els plantejaments d'actuació arqueològica en els primers sondeigs dels castells de Falset o la Selva del Camp als anys 80, i les darreres intervencions amb excavació en extensió, estudis de paraments no fa tants anys.⁴⁹ Ho veiem també en les muralles com Constantí, Montblanc, Valls, La Selva, Cambrils, edificis històrics com l'hospital de Valls, Ca l'Alenyà, l'hospital de l'infant Pere o Ca la Garsa de Tarragona (**Fig. 3.12**).⁵⁰

⁴³ Que per postres des de fa uns anys posa a disposició pública en el repositori calaix.cat com és el cas de les Planes d'en Jori: MORER, J.; NAVAJAS, M. C.; ADSERIAS, M. 1997.

⁴⁴ Vid. el Decret 78/2002 de 5 de març del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic, de la Generalitat de Catalunya, publicat al DOGC núm. 3594 de 13.03.2002.

⁴⁵ DDAA 2007b; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J. C. 1996; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J. C. 2001; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J. C.; MENCHON, J.; TEIXELL, I.; MACIAS, J. M. 2001-2002; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; VENDRELL, M. 2016.

⁴⁶ BRULL, C. 2016; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; ALONSO, J. 2006; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; MENCHON, J.; BOMA; SUB-TERRA, PRADA, J. L.; ARROYO, P. 2007; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; MENCHON, J.; ROMERA, J. 2017.

⁴⁷ PORTAL, J.; PALLUEL, CL.; CASANOVAS, A.; GARCÍA, D.; LIAÑO, E; MENCHON, J.; PATRIMONI 2.0.

⁴⁸ COLLS RISECH, E. 2015; VILA CARABASSA, J. M. 2011.

⁴⁹ MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 2016b; VILA CARABASSA, J. M.; FORT; E. 2011.

⁵⁰ BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S. 2011; BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015; DDAA 2001a; SERRANO, M. 2007.

I en aquest context cal reconèixer que els tècnics i tècniques dels serveis territorials de Cultura han estat peça clau per reconduir i posar ordre en aquest procés. Han aconseguit *que se note el efecto sin que se note el empeño* (be, de vegades no), i que els projectes almenys en els béns culturals d'interès nacional (BCIN) com també quan els hi toca amb els locals (BCIL) i per suposat en el subsòl, en les grans obres públiques tinguin en compte els aspectes patrimonials més enllà de l'acompliment formal de la norma, i més enllà de la presentació de les simples "memòries administratives" terme despectiu que alguns savis parlen de les que fem els professionals. Com si no fóssim prou bons i només ells tinguessin la capacitat científica en lliure i franc alou.

Hi ha hagut un important avenç a l'hora d'actuar preventivament en el que es refereix a l'arqueologia medieval i post medieval, i des de fa anys el registre estratigràfic contempla tota la seqüència cronològica. S'ha d'afegir el fet d'incorporar els jaciments a la Carta Arqueològica de Catalunya,⁵¹ o la protecció d'edificis, espais i

⁵¹ Una altra crítica fora de lloc que fa J. J. Guidi és precisament contra les fitxes de la Carta Arqueològica, altrament Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC): " *D'altra banda l'IPAC en moltes ocasions incorre en generalitats que no faciliten la datació o adscripció cultural d'alguns espais com a abrics naturals, coves i balmes que haguessin pogut ser ocupades en cronologies postclàssiques i de les quals sí tenim testimoniatges o indicis d'ocupació en períodes prerromans.*" Més endavant es despenja en qüestionar la cronologia aportada per les fitxes del cementiri jueu i del Pla de Santa Bàrbara de Montblanc. En el primer diu que es data entre els segles V i XV I en el segon " *es va localitzar una necròpolis o lloc d'inhumació col·lectiu amb una cronologia no especificada del segle V al XV dC.*" Anem a pams. Primer, les fitxes de l'IPAC són això i fan un resum del que es coneix de cada jaciment. Una de les entrades és la cronologia en la qual es tabulen períodes històrics de manera general que permeti al programari realitzar les corresponents cerques, un dels períodes és el medieval que certament aquí abasta els segles V al XV. Però en camps com la descripció s'afinen les consideracions cronològiques. També és cert que hi ha fitxes de l'IPAC que tenen més contingut, o són més exhaustives o completes que d'altres, no ens enganyem, però aconsegueixen els seus objectius, com són per començar inventariar cara a protegir i investigar. Són un inici, no un final.

En el cas del cementiri jueu de Montblanc en l'apartat dedicat a la descripció tabula perfectament la seva cronologia en base a un estudi de Jaume Felip, del qual naturalment que es dona la seva font. Es documenta en un capbreu del 1589 on s'anomena una finca que havia estat " *fossar dels jueus.*" En un altre de 1743 es torna a citar i gràcies al cadastre del segle XVIII i altres documents, Jaume Felip dedueix la seva ubicació. Dissortadament els treballs de delimitació realitzats en la zona el 1998 no van permetre localitzar-lo (fitxa núm. 12233 de l'IPAC). Posteriorment a la redacció del treball de J. J. Guidi, Jaume Felip publica un article a la revista *Podall* (per cert disponible *online*) on parla de l'aljama jueva de Montblanc (FELIP SÁNCHEZ, J. 2016). Però el cert és que hi ha informació disponible força abans. Per començar el fossar de la comunitat mosaica de la Vila Ducal s'autoritza pel rei l'any 1298, notícia que ja va donar fa molt de temps Francesc de Bofarull (1898, p. 562) i un altre estudi de Felip (2001, p. 236). Així que per començar estem parlant d'un fossar clarament baix medieval que poc té a veure amb el suposat enquadrament cronològic del treball de J. J. Guidi.

Anem ara al Pla de Santa Bàrbara, dalt del turó on s'estableix Montblanc, i on s'hi ha realitzat excavacions als anys 70 i 80 del segle passat. En cap moment de la descripció ni en la definició del jaciment es parla ni de necròpolis ibèrica ni medieval, sinó de lloc d'habitació amb estructures (codi 01.01.02.) i assentament militar-castell (codi 01.06.05.). Si J. J. Guidi en lloc de quedar-se amb el text de la fitxa l'IPAC hagués llegit l'entrada corresponent a Montblanc al volum XXI de *Catalunya romànica*, i després s'hagués entretingut a estirar de la bibliografia citada, potser s'hagués adonat de què hi ha al Pla de Santa Bàrbara: per començar el gruix de la informació arqueològica no ha estat publicat. Cfr. MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J.

construccions medievals i post medievals, a més dels jaciments en els plans generals urbanístics. De fet a Tarragona hem tingut sort especialment amb la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, i la figura del primer arqueòleg territorial, Xavier Dupré, qui va entendre des d'un primer moment que la seqüència arqueològica també havia de tenir en compte les fases postromanes.⁵² Bé, de fet això també s'havia fet en actuacions com la del carrer Sant Llorenç 20,⁵³ on després X. Aquilué va continuar els treballs i s'hi va construir la seu del Col·legi d'Arquitectes.⁵⁴ Així doncs a Tarragona ciutat aviat va quedar lluny el que fa uns quants anys escrivia Manuel Retuerce: "...que se siga empleando la pala mecánica en un determinado solar o yacimiento, no como un procedimiento de «catar» el terreno y así valorar su posible importancia científica, sino como un medio de «quitar» esos potentes rellenos de tierras -casi siempre de época medieval y moderna- que «estorban» para dar comienzo a una excavación del período cronológico que se «busca». Período que, por supuesto, es siempre premedieval..."⁵⁵ (Fig. 3.13).

I no és solament una qüestió d'implicació personal dels tècnics de la Direcció General del Patrimoni Cultural, sinó que es veu aquest important gir a nivell de les comissions territorials.

També és el moment de vindicar el paper dels ajuntaments, consells comarcals i la Diputació que han agafat protagonisme i consciència a l'hora de protegir el seu patrimoni. No en va una gran part dels projectes d'intervenció són d'iniciativa municipal, com la restauració de muralles, castells i altres edificis singulars. I no hem d'oblidar els de catalogació vinculats al planejament urbanístic sia des de les normes subsidiàries i de planejament amb uns llistats inicials de béns immobles, sia en els precatàlegs dels plans urbanístics, o els fets expressament com el com el dut a terme pel Consell Comarcal de la Conca de Barberà en tots els seus municipis on es recull un ric patrimoni local.⁵⁶

El planejament municipal i territorial, els grans projectes urbans i d'infraestructures han proporcionat una important oportunitat de fer prospeccions, excavacions i estudis d'impacte amb la localització de jaciments i elements del patrimoni construït tant històric com etnogràfic. Venen al cap els casos de Vilasalva de Montblanc,⁵⁷ la torre Bargallona a Cambrils,⁵⁸ la documentació de barraques de pedra seca⁵⁹ o

1995a); MIRÓ ALAIX, M. T 1990; RAMON SARIÑENA, E. 1992; RAMOS, M. LL.; PORTA, J. M.; BOLÒS, J. 1995; SOLÉ MASERES, M. 1990.

⁵² DUPRÉ, X. 1983b; DUPRÉ, X. 1985; DUPRÉ, X.; PÀMIAS, A. 1991; DUPRÉ, X.; PÀMIAS, A. 1983.

⁵³ FERRER MORRÓN, M. 1985.

⁵⁴ AQUILUÉ, X. 1993.

⁵⁵ RETUERCE, M. 1992.

⁵⁶ <http://www.concadebarbera.cat/patrimoni.concadebarbera.cat> (consulta 20.05.2020).

⁵⁷ ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003; ADSERIAS, I.; TEIXELL, I.; GRIÑÓ, D. 2003.

⁵⁸ FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011a; FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b.

⁵⁹ FUNDACIÓ EL SOLÀ 2008; GIRONÈS DESCÀRREGA, J. 2005. Com a darrera publicació, vid. RIBES, D. 2020. Destacar que el 2018 l'Art de la Pedra Seca, coneixements i tècniques es va incloure en la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la UNESCO.

l'assignatura pendent de l'arquitectura de tàpia.⁶⁰ Però alerta, no tot s'hi val i és el moment de plantejar la sostenibilitat de tot això: cal catalogar i protegir legalment tot el que tingui flaire d'antic o vell? Anem alerta, doncs l'excés de protecció porta a perdre precisament els valors a preservar i acaben fent insostenible la seva preservació i posta en valor (Fig. 3.14).⁶¹

Els catàlegs de béns i el planejament urbanístic han proporcionat eines per la millor comprensió i protecció. Aquí s'ha de parlar del Programa d'Arqueologia Urbana de Montblanc que va passar de ser el recull de les excavacions fetes fins els anys 90, certament ben poques, a ser una actuació intensiva entrant casa per casa del centre històric. Així es va obrir més d'un miler de fitxes que van permetre identificar fins certa manera *avant la lettre* el que ara es l'arqueologia vertical: arcs, portes, finestres, la trama urbana medieval, la traça d'edificis amagats i que tímidament treuen les orelles entre murs i cablejats.⁶² Ara s'està començant a fer el mateix al centre històric de Tarragona amb la base d'un pla especial no prou valorat com el que es va fer el 1982 en el qual es van fer aixecaments de plànols de totes les façanes, plantes i fitxes individualitzades de cada casa, fetes encara amb màquina d'escriure i fotos en blanc i negre⁶³ (Fig. 3.15).

Les normatives que generen els catàlegs brinden una oportunitat que cal saber aprofitar. Em refereixo a introduir en l'articulat la necessitat de realitzar estudis històrics, arqueològics, de paraments, documentals... per conèixer de manera conjunta el subsòl, el sòl i el vol especialment en els bens culturals d'interès local i els béns catalogats urbanístics. I també cal dir que no solament és donar pas als arqueòlegs post clàssics, medievalistes i post medievalistes. En el cas de Tarragona⁶⁴ és donar l'oportunitat a tècnics competents que poden ser i són els historiadors de l'art, els restauradors i determinats perfils d'arquitecte i aparellador segons quins tipus d'obra i estudi a executar. Tot te un límit, tot te un sostre, i els arqueòlegs també.⁶⁵

⁶⁰ SALVAT TORREGROSSA, A. 2009.

⁶¹ FONT MONTCLÚS, J. A. 2016.

⁶² ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2000; ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2003; ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2007.

⁶³ CANTALLOPS, L.; ROMANÍ, X. 1990; *Pla Especial de la Part Alta de Tarragona (PEPA)*. Publicat al DOGC 29.6.1990.

⁶⁴ Ara bé, una sorprenent i desafortunada sentència del Tribunal Suprem, el mes de novembre de 2020 ha suspès la totalitat del POUM aprovat el 2013, inclòs Catàleg i Normativa, per causa d'un recurs de la companyia petrolera CLH -l'antiga CAMPSA- els advocats de la qual han retorçat la legislació vigent i el procediment judicial fins aconseguir paraitzar una ciutat sencera.

⁶⁵ Això ve a compte per alguns professionals de l'Arqueologia que s'atreveixen a ficar-se en tots els períodes històrics o en l'activitat professional d'altres especialistes com els historiadors de l'Art, els conservadors-restauradors de béns culturals, fins i tot en el camp dels arquitectes i enginyers de la construcció. I en el sentit contrari, també arquitectes, historiadors de l'Art, conservadors-restauradors que pretenen envair l'espai vital de l'activitat de l'arqueòleg. Una cosa és el treball en equip, diguem-li interdisciplinari o transdisciplinari i l'altra cosa és l'intrusisme. No pot ser que determinats arqueòlegs juguin a fer de topògraf, d'analista, de biòleg, de geòleg, de ... tot el que es posi pel davant. Tampoc no és acceptable el cas d'altres professionals que pel fet de tenir una llicenciatura esgrimeixin que són arqueòlegs d'una institució quan el seu lloc de treball és un altre. Sinó a Tarragona, per exemple, tindriem un arqueòleg municipal a la Guàrdia Urbana, quan realment és un caporal. Jordi Pujol era llicenciat el Medicina, però era polític. Per ser arqueòleg

Però alerta, en aquests temps convulsos hem estat víctimes d'un cop d'estat que no hem vist: la Llei de l'Arquitectura i en especial a l'aparell normatiu en el que es refereix a la contractació pública que sembla una mica allò de *ponga un arquitecto en su vida*.⁶⁶ Enhorabona pels arquitectes, però també han d'estar els altres perfils patrimonialistes i en especial en la composició dels avaluadors dels concursos d'obres que incideixin en el patrimoni, en els edificis i espais protegits i com no, en els centres històrics.⁶⁷

3.5. UNA ARQUEOLOGIA VINCULADA AL PAÍS I LA NECESSITAT D'ENTENDRE EL PAISATGE HISTÒRIC URBÀ I EL TERRITORI HISTÒRIC

La llei de l'arquitectura defensa els valors patrimonials i dels paisatges històrics urbans, tal i com el 2005 defineix el *Memoràndum de Viena sobre Patrimoni Mundial i arquitectura contemporània i la gestió del paisatge urbà històric*,⁶⁸ un document bàsic per entendre la realitat d'una ciutat històrica, doncs reconeix el seu valor com a lloc però també la seva constant transformació:

"8. S'entén per paisatge urbà històric la zona urbana resultant d'una estratificació històrica de valors i atributs culturals i naturals, el que transcendeix la noció de 'conjunt' o 'centre històric' per abastar el context urbà general i el seu entorn geogràfic.

9. Aquest context general inclou altres trets del lloc, principalment la seva topografia, geomorfologia, hidrologia i característiques naturals; el seu medi urbanitzat, tant històric com contemporani; les seves infraestructures, tant superficials com subterrànies; els seus espais oberts i jardins, la configuració dels usos del sòl i la seva organització espacial; les percepcions i relacions visuals; i tots els altres elements de l'estructura urbana. També inclou els usos i valors socials i culturals, els processos econòmics i els aspectes immaterials del patrimoni en la seva relació amb la diversitat i la identitat.

10. Aquesta definició posa les bases d'un plantejament global i integrat per a la determinació, avaluació, conservació i gestió dels paisatges urbans històrics com a part d'un pla general de desenvolupament sostenible.

11. La noció de 'paisatge urbà històric' respon a l'objectiu de preservar la qualitat del medi en què viuen les persones, millorant la utilització productiva i sostenible dels espais urbans, sense perdre de vista el seu caràcter dinàmic, i promovent la diversitat social i funcional. En ella conflueixen els objectius de la conservació del patrimoni urbà i els del desenvolupament social i econòmic. És un plantejament basat en una relació equilibrada i sostenible entre el medi urbà i el medi natural, entre les necessitats de les generacions presents i futures i l'herència del passat.

territorial, municipal, comarcal. s'ha de passar les oposicions i els concursos d'aquest lloc de treball de l'escala especial, no pas altres.

⁶⁶ Espero que els arquitectes, sia com a col·lectiu, sia individualment es prenguin això com un atac a la seva professió, ni tampoc com un tema personal, més quan entre les persones que considero companys i amics compto amb no pocs arquitectes, bé almenys fins ara.

⁶⁷ Llei 12/2017 de 6 de juliol de l'Arquitectura (DOGC núm. 4711, 13.07.2017).

⁶⁸ *Memorandum de Viena 2005.*

12. Partint de la base que la diversitat i la creativitat culturals són bases importantíssimes per al desenvolupament humà, social i econòmic, la noció de paisatge urbà històric ofereix eines per a la gestió de les transformacions físiques i socials i procura que les intervencions contemporànies es s'integren harmònicament amb el patrimoni en un entorn històric i tinguin en compte el context regional.

13. La noció de paisatge urbà històric té en compte les tradicions i percepcions de les comunitats locals alhora que respecta els valors de la comunitat nacional i internacional" (Fig. 3.16).

És innegable que l'actual ciutat de Tarragona és un paisatge històric urbà.⁶⁹ I a més una part és reconeguda per la UNESCO pels seus valors universals:

- El Conjunt Arqueològic de Tàrraco, que es conforma per un seguit de bens en diferents municipis del Camp de Tarragona: vil·la dels Munts, vil·la de Centcelles, Arc de Berà, Torre dels Escipions, Pont del Diable, Pedrera del Mèdol i a la ciutat de Tarragona, Muralles, Recinte Culte, Fòrum Provincial, Circ, Fòrum de la Colònia, Teatre, Amfiteatre i Necròpolis.

Però aquest paisatge històric urbà està clarament vinculat al seu territori, que també té diversos reconeixements per part de la UNESCO:

- Les pintures rupestres de no pocs punts del Camp, Conca i Priorat, que formen part de l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani, inclòs a la Llista del Patrimoni Mundial el 1998.⁷⁰
- El monestir de Poblet (1991).
- La reserva de la Biosfera del Delta de l'Ebre (2013).
- Finalment, els Castells (2010), la Dieta Mediterrània (2013), i l'Art de la Pedra Seca-coneixement i tècniques (2018) en la Llista Representativa del Patrimoni Immaterial (Fig. 3.17).

Hem d'afegir la candidatura del Priorat com Paisatge Cultural, en aquesta moments congelada la seva tramitació cara a l'aprovació cara per la corresponent assemblea de la UNESCO.⁷¹ Queda clara la vocació de territorialitat i la necessitat de cosir aquesta realitat patrimonial que -a excepció del Delta- està dins el territori de l'antic *ager tarraconensis* i després Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat.⁷² I recordem, però, que en el món antic, la ciutat, la *urbs*, anava sempre lligada al seu *territorium*, com també es veu des d'època medieval fins la generació de la ciutat industrial i post industrial.

On podem veure-ho tot això? en els museus? en algunes raconades que només coneixen els ciutadans de Tarragona i aquestes comarques, i potser només alguns? El

⁶⁹ MENCHON, J. 2015c.

⁷⁰ I per cert, tant en català com en castellà, hi ha la tendència de parlar de Patrimoni de la Humanitat/*Patrimonio de la Humanidad*, quan el terme correcte és Patrimoni Mundial/*Patrimonio Mundial* que és la traducció de *World Heritage*.

⁷¹ L'any 2019 es va retirar com a jugada tàctica cara a evitar un fallo negatiu a l'assemblea de la UNESCO, i completar l'expedient per tenir més possibilitats en les posteriors convocatòries.

⁷² MENCHON, J. MIRÓ ALAIX, M. T. 2013.

cert és que es pot observar en el subsòl, en el sòl i en el vol, però també en el territori.⁷³

Tinguem una visió global: estem parlant de bens protegits on el període post clàssic pesa i molt (a excepció de la pintura rupestre). Els criteris del conjunt de Tàrraco contemplen mal que tímidament o indirecta, l'evolució històrica i de fet Tàrraco es l'esquelet de la Tarragona medieval.⁷⁴ Poblet no cal dir-ho: la seva ubicació precisament en un extrem de la donació al Císter per part de Ramon Berenguer IV respon al fet que allí havia una vil·la romana i un focus d'eremitisme que venia de molt antic.⁷⁵ El Delta⁷⁶ és una formació que en bona part és medieval i post medieval. I el paisatge històric del Priorat neix de la reorganització després de la conquesta feudal i del paper essencial d'Escaladei,⁷⁷ però que eren unes terres que formaven part d'un territori de l'antiguitat tardana, l'*ager tarraconensis* (**Fig. 3.18**).

L'any 2008 es va impulsar un *Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i la resta d'Europa*.⁷⁸ El document es basava en la definició que el 1995 feia el

⁷³ Això ja ho vam explicar amb més o menys les mateixes paraules a: MENCHON, J. 2015c.

⁷⁴ Quan el Conjunt Arqueològic de Tàrraco es va incloure a la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO, es va fer en base als criteris (ii) i (iii):

"(ii) Ésser testimoni d'un important intercanvi de valors humans al llarg d'un període de temps o dins un àrea cultural del món, en el desenvolupament de l'arquitectura, tecnologia, arts monumentals, urbanisme o disseny paisatgístic.

(iii) Aportar un testimoni únic o almenys excepcional d'una tradició cultural o d'una civilització existent o ja desapareguda."

Aquests es concreten en el què segueix:

"(ii) Les restes romanes de Tàrraco són d'excepcional importància en el desenvolupament de l'urbanisme romà i el seu disseny ha servit com a model de les capitals provincials del món romà.

(iii) Tàrraco és un eloqüent i testimoni únic de un període significatiu en la història de les terres mediterrànies a l'antiguitat."⁷⁴

El criteri (ii) marcaria –això si, forçant-lo una mica- l'aspecte diacrònic de Tàrraco de manera directa i de forma indirecta la seva evolució fins el segle XXI, i el seu caràcter de model per altres capitals del *Mare Nostrum*, tot i que fora bo revisar o ampliar el que diu. Es rebla com un clau en el (iii). *Intelligentia pauca*, entren clarament en joc les relacions entre el Conjunt Arqueològic, el Conjunt Històric, el paisatge i el palimpsest històric urbà que és la ciutat de Tarragona que cal vincular al territori.

⁷⁵ MENCHON, J. 2016g.

⁷⁶ ARBELOA, J. V. M. 2006.

⁷⁷ GORT, E. 1994a.

⁷⁸ BOLÒS, J. 2014, p. 128; MANIFEST 2010:

"Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i a la resta d'Europa
Davant la transformació dels camps i l'enderrocament dels marges antics, davant l'abandonament de les hortes, davant els canvis que pateixen els camins tradicionals, davant la destrucció dels parcel·lars dels pobles o dels nuclis de les ciutats, hem de manifestar la necessitat urgent que hi hagi una política d'estudi de totes aquestes realitats i que s'impregnin les mesures que calgui per tal d'assegurar la protecció de tots aquests elements del nostre patrimoni històric.

Estudiar el paisatge és interessar-nos per tot el que hi ha al nostre entorn, des d'un poble nascut potser fa més de mil anys, fins al camí que hi porta que pot tenir dos mil anys (o més), des del límit d'un camp, fins a una sèquia d'època islàmica o fins a una carrerada o cabanera usada des de fa moltes centúries. Estudiar el paisatge arqueològic és voler conèixer els canvis esdevinguts en el paisatge al llarg dels segles, coma fruit de l'activitat humana. Aquests canvis, sumats els uns als altres, han portat a tenir l'entorn que ara tenim.

L'any 1995, el Consell d'Europa definia el paisatge com una manifestació formal de les múltiples relacions que hi ha entre una persona o una societat i un espai topogràficament definit en un període determinat. L'aspecte d'aquest paisatge és el resultat de l'acció, al llarg del temps, de factors naturals i humans, i de la seva combinació. Més endavant, l'any 2000, es féu un reconeixement, a l'European Landscape Convention, del paisatge europeu com a realitat que cal protegir. Per tot això, d'acord amb les propostes de l'Europae Archeologiae Consilium s'ha d'encoratjar un reconeixement legal del caràcter històric i arqueològic del paisatge, i cal dur a terme, a tots els països europeus, **POLÍTIQUES ENCAMINADES A L'ESTUDI, A LA PROTECCIÓ I A LA DIFUSIÓ** del coneixement dels paisatges històrics.

Amb relació a aquesta problemàtica, cal assenyalar també que, l'any 2005, la Generalitat de Catalunya va aprovar la Llei de Protecció, Gestió i Ordenació del Paisatge que, a part d'afirmar que els paisatges són el resultat d'una llarga acció humana, conclouïa que el paisatge és un patrimoni cultural i històric.

El paisatge històric com a realitat fonamental del nostre patrimoni. El paisatge que hi ha en el nostre entorn conté nombrosos elements que es varen crear i transformar fa segles o fins i tot fa mil·lennis. Amb tot, en el moment actual, la destrucció del paisatge històric és molt violenta i, molt sovint, els que ho fan no són conscients del valor d'allò que destrueixen. Per tant, hem d'ésser conscients, en primer lloc, que si no hi ha estudis no hi ha la consciència del valor d'allò que es malmet. Mentre, al llarg dels darrers anys, hi ha hagut una conscienciació del valor dels testimonis artístics del nostre passat, de les restes arqueològiques i, en un altre nivell, de les restes del paisatge natural (flora i fauna) i, davant d'una pressió social que n'exigia la protecció, s'ha fet una política de preservació, no hi ha hagut, en canvi, una consciència semblant amb relació als testimonis del paisatge històric: pobles, masos, vies, límits de camps, sèquies o molins són destruïts sense cap mala consciència social! S'ha de frenar aquest procés. I la millor manera de fer-ho és saber allò que estem fent: estem destruint un testimoni molt important del nostre passat. Calen, per tant, estudis i cal alhora una divulgació d'aquests coneixements cap a la societat, per tal que aquesta conegui i defensi el seu patrimoni.

Per tot això, cal fer una política encaminada a protegir a Catalunya, de la mateixa manera que a la resta d'Europa:

Els pobles: cal estudiar els pobles i la seva morfologia. Alhora, cal evitar-ne l'abandonament i la destrucció. Hem de preservar-ne la forma i el parcel·lari, que cal entendre i cal valorar com a un element fonamental del nostre patrimoni. S'han de fer les lleis necessàries per aconseguir aquesta fita. Convé tenir present que, de vegades, l'intent de donar valor a un edifici notable (per exemple una església), pot provocar la destrucció del seu entorn (la sagrera o cellera), que és possible que sigui el nucli més vell del poble.

Els masos i els vilars: cal evitar l'abandonament i la destrucció dels masos i vilars o llogarets. S'ha de protegir l'existència dels masos, el manteniment de la seva forma i de la seva funció, tal com s'establí a Catalunya amb la Llei d'Urbanisme de l'any 2002.

Els camps i l'ús de la terra; s'han d'estudiar i entendre les formes dels camps i espais de conreu, com poden ésser els horts i les terrasses o feixes. Cal protegir-ne les seves formes i evitar-ne una destrucció innecessària a causa de les reparcel·lacions i dels anivellaments. Se n'han de protegir les vores, les tanques o cledes i els marges o espones que els limiten, tal com s'ha fet en altres països europeus. Molts d'aquests camps i d'aquests límits poden ésser de l'edat mitjana.

Les pastures i els espais forestals: cal intentar de mantenir els boscos i les pastures sense que pateixin destruccions o transformacions innecessàries. Es convenient de protegir el record dels camins de bestiar.

Els límits: n'hem d'assegurar l'estudi

Els camins: cal evitar la destrucció innecessària de camins que han perdut al llarg de segles, a causa de les reparcel·lacions, de les creacions de polígons industrials, de noves vies o de nous espais de regadiu. Alhora, hem de perseguir el manteniment de l'ús i del record dels camins ara mig abandonats. S'hauria d'estudiar i de protegir els ponts i llur entorn immediat.

Els rius: cal en l'estudi i protegir les construccions que s'han edificat al llarg de llur curs.

Consell d'Europa en referència al què és el paisatge històric: “manifestació formal de les múltiples relacions que hi ha entre una persona o una societat i un espai topogràficament definit en un període determinat.” Com en el cas del paisatge històric urbà, és el resultat de la interacció entre l'home, el medi i el pas del temps. Anys després, la Convenció Europea del Paisatge el va reconèixer un bé a protegit de manera que el manifest encoratja a les administracions a la seva protecció, com es veu en el cas català amb la Llei 8/2005 de Protecció, Gestió i Ordenació del Paisatge.⁷⁹

El manifest defensa el paisatge històric com part integrant del llegat patrimonial i més en uns temps en què aquest no és que evolucioni, sinó que es transforma de manera exponencial. Com elements a protegir tindrem els nuclis de poblament, masos i vilars, camps i l'ús de la terra, pastures i espais forestals, límits, camins, rius, sèquies, mines i indústries, ciutats, espais de poder i de guerra i llocs sagrats. Finalment es reclamen els corresponents marcs jurídics i espais per la recerca a més de la correcta gestió del paisatge.

Si es va més lluny es veu que la cuina mediterrània és una síntesi de sensacions olfactivas, gustatives, visuals, de productes de l'horta, de la terra, de la mar, que enllacen clarament amb obres com el *Llibre de Coch* de la Catedral de Tarragona,⁸⁰ regadius andalusins, les almadraves, les pastures... I els castells cal recordar per exemple que el Pilar Caminant pel carrer Major de Tarragona passa per on passaven

Les sèquies: cal evitar la destrucció de les antigues sèquies i d'espais hidràulics que en depenen. Aquests espais hidràulics han d'ésser estudiats i valorats a causa del notable valor històric que tenen.

Les mines i les indústries: convindria assegurar-ne un estudi i una valoració adequada.

Les ciutats: cal evitar la destrucció dels barris vells de les ciutats. La seva continuïtat, recuperació o revitalització no ha d'anar lligada a la seva destrucció com a realitat històrica. El seu parcel·lari també és un document important de la nostra història.

Els llocs de poder i els espais de la guerra: convé estudiar, protegir i valorar els testimonis d'edificis relacionats amb el poder, com poden ésser els castells o les torres, i llur entorn immediat. Cal estudiar i fer conèixer els records de les guerres que hi ha hagut en el passat. Tenen un interès especial els camps de batalla i els paisatges que han conservat construccions bèl·liques, trinxeres o búnquers.

Els espais sagrats: hem d'estudiar, protegir i valorar els edificis relacionats amb la creença, com poden ésser les esglésies, els monestirs o els convents, i llur entorn immediat.

Així doncs, després de tenir un coneixement d'allò que cal preservar, cal establir UN MARC JURÍDIC que en permeti la seva conservació. Cal crear alhora ESPAIS DE RECERCA des d'on s'impulsi la difusió dels nous coneixements i UNA GESTIÓ adequada d'aquest paisatge humanitzat. Convé afavorir un canvi de mentalitat que faci que la gent s'adoni de la importància que té aquesta part del patrimoni que estem destruint.

Per tot això proposem:

1. La redacció, en els diversos països d'Europa, d'unes lleis que facin possible la preservació dels diferents elements que formen el paisatge històric, de la mateixa manera que es protegeix la resta del nostre patrimoni col·lectiu, i

2. La creació de centres de recerca del paisatge històric que permetin d'impulsar-ne els estudis i que difonguin els coneixements adquirits, que treballin des del territori i per al territori, alhora que impulsin i defensin la redacció i l'aplicació de les lleis esmentades al punt precedent.

A Lleida, 7 d'abril de 2008.”

⁷⁹ DOGC núm. 4407 de 16.06.2005.

⁸⁰ NOLA, R. de 1935.

les processons del culte imperial, Corpus, Santa Tecla i Setmana Santa des de l'edat mitjana. La ritualitat continua pel mateix lloc⁸¹ (Fig. 3.19).

En el fons investigar en el passat dels segles III-XV es aprofundir el procés de formació del paisatge històric urbà i territorial d'aquesta vella pobra, bruta, trista, dissortada pàtria.⁸² Estudiar-lo és també protegir-lo i es difondre'l, posar-lo en valor i donar-li us ciutadà. No en va el nostre patrimoni, la nostra cultura és el que ens identifica com a col·lectiu i ens diferencia com a poble. I no es que sigui el millor, és el propi.

Passem ara a donar un cop d'ull, una mica a vol d'ocell de què sabem o podríem saber de l'arqueologia medieval de les comarques tarragonines del Camp de Tarragona, Conca i Priorat.

3.6 LA TRANSICIÓ DEL MÓN ANTIC AL MEDIEVAL

No fa pas tants quan hom parlava de les *urbes* romanes de l'actual Catalunya reblava el seu cicle vital amb la comentada crisi del segle III. Miquel Tarradell a mitjan segle XX plantejava que les famoses -i discutides- invasions del segle III van comportar l'emmurallament de les ciutats i "*el inicio de un nuevo periodo histórico, prefiguración de lo que será en algunos aspectos la época medieval.*"⁸³ La manca clara de nivells de destrucció atribuïbles a la citada invasió del 260 *circa*, a excepció potser de Tarragona i algunes vil·les, no dissimula un plantejament que les ciutats de l'actual territori català ja eren en franca regressió. En el cas d'Ilerda, als anys 80 del segle XX, Arturo Pérez deia que "*No hay que negar rotundamente la probable incidencia de las invasiones, pero como dijimos antes, el decaimiento de la ciudad empezaría anteriormente y en el siglo III debía ser de poca entidad urbana.*"⁸⁴ I en el mateix sentit. X. Aquilué ens deia que "*la famosa crisis del siglo III dC lo único que hace es regular o institucionalizar esta situación: las ciudades que ya no cumplían su función como tales acaban por desaparecer (Emporiae, Blanda, Baetulo), las otras lejos de mostrar síntomas de debilidad o decadencia, persistirán amuralladas durante todo el Bajo Imperio (Barcino, Tarraco, Dertosa).*"⁸⁵

L'arqueologia cristiana oferia el contrapunt a aquesta visió gairebé apocalíptica d'una prematura fi del món antic, i començava a obrir l'explicació del que seria la transició cap a l'edat mitjana *iniciada* per la invasió del 711. Amb el temps ha variat la visió de tot plegat com quelcom més que una abrupta entrada de iemenites, àrabs, berbers sirians i altres grups africans o asiàtics durant el gran moviment migratori i de conquesta que va ser l'expansió de l'islam entre mitjan segle VII i el primer terç del VIII.⁸⁶

⁸¹ El tema es tracta a MENCHON, J. 2020a, p. 28-29.

⁸² Recordi's que aquests són els darrers versos de l'*Assaig de càntic en el temple* de Salvador Espriu.

⁸³ TARRADELL, M. 1958.

⁸⁴ PÉREZ ALMOGUERA, A. 1987.

⁸⁵ AQUILUÉ, X. 1984.

⁸⁶ SANCHO, M. 2005.

Els darrers anys són els en els què s'ha avançat més en el seu coneixement i replanteig, de manera que s'obre un seguit de preguntes que encara cal resoldre satisfactòriament, com no podria ser de cap altra manera. Lluny queden el temps els estudis de Mn. Joan Serra Vilaró sobre la Necròpolis Paleocristiana, Santa Tecla la Vella,⁸⁷ o el clàssic *Tárraco Hispanovisigoda* de Pere de Palol.⁸⁸ Cal reconèixer que són encara referència obligada i en bona part són més que vigents⁸⁹ (Fig. 3.20).

L'arqueologia cristiana, en tant i en quant vinculada al coneixement de l'impacte de la nova fe en la societat antiga ha tingut avanços significatius i ara per ara podem gaudir d'una bona imatge de com podria ser la *Terracona* dels segles V-VIII.⁹⁰ De fet el miratge inicial de veure aquesta disciplina com una realitat paral·lela al món tardoromà s'ha transformat força i mostra el paper de l'Església com institució política i veritable motor històric en la llarga marxa de cinc segles que va del món antic a l'alt medieval tant al camp com a la ciutat.⁹¹ I ja no parlem tant d'arqueologia cristiana sinó de l'antiguitat tardana, de manera que s'abraça tot el període, doncs no tot és fe i Església sinó que la realitat és molt més rica i ens trobem amb un interessant període de transformació del món antic cap el medieval.

La sèrie de peces d'escultura arquitectònica visigòtica publicada a mitjan segle XX per Pere de Palol s'ha vist notablement incrementada i ha estat objecte de diversos estudis parcials. A més s'està preparant una revisió del total d'elements ara coneguts.⁹² També comptem amb estudis altres peces cisellades a l'antiguitat tardana on J. Domingo mostra com en aquests temps havia una reeixida edilícia vinculada al poder.⁹³ No tan sols això, sinó que el reciclatge de materials, la *rediviva saxa*. S'emmarca en un procés controlat per l'Estat amb legislació que ho regula.⁹⁴ No es pot negar que el món tardoantic encara manté uns paràmetres de qualitat, *dispositio*, *constructio* i *venustas* com deia Isidor de Sevilla.⁹⁵ Al costat d'això, algunes peces -bé que poques- ara en revisió apunten a que aquesta arquitectura també pot datar-se després de la invasió àrabo-berber.⁹⁶

L'estudi d'aquests materials ha anat més enllà de la simple descripció i datació, i es planteja des d'una òptica arquitectònica i més àmplia vinculada a les noves

⁸⁷ SERRA VILARÓ, J. 1928; SERRA VILARÓ, J. 1929; SERRA VILARÓ, J. 1931; SERRA VILARÓ, J. 1935; SERRA VILARÓ, J. 1936; SERRA VILARÓ, J. 1948; SERRA VILARÓ, J. 1960.

⁸⁸ PALOL, P. de 1953.

⁸⁹ SÁNCHEZ REAL, J. 1962-1963.

⁹⁰ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012.

⁹¹ GURT, J. M. 2019.

⁹² DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. en premsa; ; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 1995.

⁹³ DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b.

⁹⁴ VIZCAINO SÁNCHEZ, J. 2002.

⁹⁵ ISIDOR DE SEVILLA, *Etimologías* XIX, 10 (*Etimologías*. Madrid, Gredos, 1982).

⁹⁶ La bibliografia al respecte és àmplia, però cal recordar el què va escriure l'historiador (si, dic historiador encara que no tingués la titulació) Josep Maria Recasens i Comas: RECASENS COMES, J. M. 1971-1972 i RECASENS COMES, J. M. 1975.

edificacions del poder estatal i eclesiàstic. Es lliguen els capitells, les creus calades, els cancells amb aquests edificis que es construeixen tot reciclant materials de les arquitectures dels segles I o II, com es veu per exemple a la Catedral o la plaça del Rovellat.⁹⁷ (Fig. 3.21).

El conjunt de la Necròpolis Paleocristiana, amb el temple martirial, mausoleus i més d'un miler d'enterraments excavats als anys 20 i 30 del segle XX per Mn. Serra Vilaró⁹⁸ va ser estudiat en profunditat en el seu moment per Maria Dolors del Amo.⁹⁹ L'aparició d'un nou temple cristià amb atri i una vil·la amb termes a uns centenars de metres, on es va construir un centre comercial, va comportar a banda de la controvèrsia per la seva salvaguarda, un important estudi de conjunt per part de Jordi López.¹⁰⁰ Noves propostes d'interpretació van rescatar la idea ja proposada fa gairebé un segle per Puig i Cadafalch¹⁰¹ de veure el conjunt martirial de Tabacalera com la primera seu episcopal de Tarragona,¹⁰² i la nova església amb atri com un monestir. I perquè no, la residència vinculada amb el bisbe.

Els sarcòfags han estat estudiats en els darrers anys per Montserrat Claveria,¹⁰³ i Isabel Rodà,¹⁰⁴ l'epigrafia ha estat revisada per G. Alföldy i el seu equip en la segona edició del *Corpus Inscriptionum Latinarum*.¹⁰⁵ Cal destacar la nova lectura d'algunes peces com la lauda musivària d'Òptim ha permès identificar aquest personatge amb un bisbe;¹⁰⁶ o l'estudi de la inscripció recuperada al Parc Central, dedicada una *beata Thecla*, datada al segle V.¹⁰⁷ Ha obert la possibilitat d'una veneració de procedència oriental, doncs l'origen de la finada és egipci. Hom l'ha pretès vincular amb el culte a santa Tecla en època medieval. El tema, controvertit com ell sol, no està pas tancat¹⁰⁸ (Fig. 3.22).

Al costat d'això, l'expansió urbanística de la ciutat en aquesta zona ha permès en els darrers 30 anys la realització d'una important sèrie d'excavacions arqueològiques que han mostrat una extraordinària vitalitat del suburbi occidental de Tàrraco amb les primeres fases d'època republicana, i afortunadament es demostra el funcionament fins almenys les portes de la invasió àrabo-berber.¹⁰⁹ La generació del gran centre

⁹⁷ BERGES, M. 1974; CABALLERO, L. 1981; MENCHON, J. 1994a.

⁹⁸ SERRA VILARÓ, J. 1928; SERRA VILARÓ, J. 1929; SERRA VILARÓ, J. 1931; SERRA VILARÓ, J. 1935; SERRA VILARÓ, J. 1936; SERRA VILARÓ, J. 1948.

⁹⁹ AMO, M. D. del 1978; AMO, M. D. del 1981; AMO, M. D. del 1989.

¹⁰⁰ LÓPEZ VILAR, J. 2006

¹⁰¹ PUIG I CADAVALCH, J. 1936.

¹⁰² MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007c; MENCHON, J. 2015d.

¹⁰³ CLAVERIA, M. 2001; CLAVERIA, M.; RODÀ, I. 2013.

¹⁰⁴ RODÀ, I. 2013.

¹⁰⁵ CIL II² suppl. 14.

¹⁰⁶ GÓMEZ PALLARÈS, J.; MAYER, M. 1996.

¹⁰⁷ CORTÉS CORTÉS, R.; LÓPEZ VILAR, J. 1999.

¹⁰⁸ Cfr: AMO, M. D. del 1997; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2005-2006.

¹⁰⁹ DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016; DÍAZ GARCIA, M.; GIMENO, M.; MESAS, I. 2015; LASHERAS, A. 2015; LASHERAS, A. 2017; LASHERAS, A. 2018; LASHERAS, A.; TERRADO, P. 2018; LASHERAS, A.; RODRÍGUEZ, F.; TERUEL, F. 2015; RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018.

eclesiàstic i martirial de Tabacalera va ser una peça important per donar continuïtat a la zona fins el segle VII o més enllà, amb construcció d'equipaments portuaris, de servei, de comerç i també a aquest focus de peregrinació. Però no és pas la única explicació, doncs Tàrraco era la capital provincial i la base d'operacions de Roma a la Península Ibèrica, com es veu per exemple amb l'estada de Màxim entre el 410 i 411, la seva expulsió i exili poc després. Cal esperar que aviat es vegi publicada la tesis doctoral d'Ada Lasheras qui ha estudiat la zona, i que complementen per exemple els treballs del conjunt termal baix imperial del carrer Sant Miquel¹¹⁰ (Fig. 3.23).

La basílica martirial de l'Amfiteatre, descoberta a les excavacions dels anys 50 del segle passat¹¹¹ i estudiada per Pere de Palol¹¹² entre d'altres, va ser reexcavada pel Taller Escola d'Arqueologia (TED'A)¹¹³ i en els darrers anys ha estat objecte de nous treballs arqueològics així com d'estudis funcionals i de modulació.¹¹⁴ En canvi en el què es refereix a la seva àrea funerària, no s'han ofert noves aportacions (Fig. 3.24).

Les excavacions arqueològiques als anys 70 del segle XX a la plaça d'en Rovellat van identificar com a visigòtiques les restes allí conservades i descobertes en el subsòl quan es va construir el Mercat de la Part Alta,¹¹⁵ així com una sèrie de columnes de tambors i capitells reciclats que foren un espai de planta quadrada. Els treballs de X. Aquilué i C. Salom¹¹⁶ han permès centrar la seva cronologia i han fet propostes sobre el seu ús com a seu episcopal, tot i que cal siguin estudiades amb més profunditat: podem entendre-la com seu del *dux* i a un temps episcopi arrià. Excavacions properes, cas de Ca la Garsa o carrer Portella apunten a un conjunt tardoromà molt més gran del que s'havia pensat, on en època ja medieval ja s'assentaria el call jueu.¹¹⁷ La interpretació d'un document del Cartulari de Poblet, de 1173, relaciona aquestes restes amb una església dedicada a sant Pere, que també s'ha vinculat amb la del mateix nom citada a l'Oracional de Verona.¹¹⁸ De tota manera, i encara que ha estat contestat de vegades de forma agre, cal pensar en la possibilitat d'un episcopi arrià.¹¹⁹

La lectura d'aquest còdex del segle VII, tot acceptant el seu origen tarraconense posat en dubte per alguns estudiosos,¹²⁰ aporta una informació de gran interès en citar a les seves rúbriques les esglésies de Santa Jerusalem, Sant Fructuós, Sant Pere i potser una altra dedicada a sant Hipòlit. La seva relació amb la topografia eclesiàstica de la *Terracona* visigoda encara es un tema no tancat definitivament. Al respecte cal tenir en compte els estudis de J. Vives i J. Claveras, Joan V. M. Arbeloa, Cristina Godoy i M.

¹¹⁰ LASHERAS, A. 2018; MACIAS, J. M. 2004; TERRADO, P. 2019.

¹¹¹ SÁNCHEZ REAL, J.; VENTURA, S; MEZQUIDA, L. M. 1991.

¹¹² PALOL, P. de. 1967.

¹¹³ TED'A 1990c.

¹¹⁴ CIURANA, J.; MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I.; TOLDRÀ, J. M. 2013; 2016; PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2013.

¹¹⁵ SÁNCHEZ REAL, J. 1988-89; SÁNCHEZ REAL, J. 1990a.

¹¹⁶ AQUILUÉ, X. 1997; BERGES, M. 1974; SALOM, C. 2011; SALOM, C. 2019.

¹¹⁷ BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S. 2011; BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015.

¹¹⁸ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b; FORTUNY, K.; MACIAS, J. M. 2020.

¹¹⁹ MENCHON, J. 2015d.

¹²⁰ VIVANCOS, M. 2006.

dels S. Gros,¹²¹ i les tesis doctorals de M. Pérez i A. Muñoz com a darreres aportacions al tema.¹²² Cal sumar a aquesta documentació els referents topogràfics de la carta XI* de Consenci a sant Agustí d'Hipona,¹²³ els epitafis -també posats en dubte- dels bisbes Sergi i Joan¹²⁴ (Fig. 3.25).

La Santa Jerusalem del *Codex Veronensis* és la seu metropolitana, traslladada entre finals del segle V i inicis del VI a l'area sacra del Concili Provincial, on havia el temple d'August. Això passava poc després que Tàrraco trenqués els lligams polítics amb Ravenna quan Euric amb el seu general Heldefred es fa amb la Tarraconesa el 472, abans de la deposició de Ròmul Augústul per Odoacre el 476. El paper polític de l'administració imperial és substituït pel metropolità tot adaptant l'espai del Recinte de Culte en la seu episcopal. Les excavacions en els darrers decennis, primer pel Dr. Hauschild¹²⁵ i després pel Pla Director de la Catedral i el projecte de recerca del temple d'August, no han acabat de localitzar definitivament la seu metropolitana, tot i que és més que probable l'adaptació del temple d'August.¹²⁶

L'equipament generaria el seu espai funerari, indicatiu d'una nova realitat: zones d'enterraments intramurs com es veu al rodal de la seu visigòtica, plaça del Fòrum o edifici del Pretori.¹²⁷ També cal rescatar la possibilitat d'un espai de culte martirial a la zona del Fòrum de la Colònia, on s'han trobat enterraments de difícil adscripció cronològica. El fet és que en època medieval, just després de la restauració episcopal del 1091, ja hi ha constància d'un monestir dedicat a sant Fructuós.¹²⁸ Sumem-ne un altre a la zona del carrer Pere Martell 15, on va haver l'església medieval de Santa Magdalena de Bell-lloc d'on sabem d'una inscripció mossàrab,¹²⁹ i també el mateix en altres temples medievals periurbans com Sant Pere Sacelades o els Sants.¹³⁰

El canvi de pautes de comportament funerari entre la Tàrraco imperial i tardoromana ha estat objecte de treballs que si bé força centrats en la Necròpolis de Tabacalera, també s'han ocupat d'àrees d'enterraments com les de ponent, a les quals cal sumar-ne de menors al nord-oest, sia amb tombes, petits agrupaments funeraris i també mausoleus com el del carrer Sant Augustí.¹³¹ El pas de la incineració a la inhumació no va ser privatiu dels cristians ni de l'època baix imperial, i la continuïtat de ritus no

¹²¹ ARBELOA, J. V. M. 1986-87c; GODOY, C. 1995; GROS, M.; GODOY, C. 1994; VIVES GATELL, J.; CLAVERAS, J. 1946.

¹²² 2013; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012.

¹²³ AMENGUAL, J. 1984; AMENGUAL, J. 1987.

¹²⁴ GÓMEZ PALLARÉS, J. 2002; MIRÓ VINAIXA, M. 1997.

¹²⁵ HAUSCHILD, Th. 1993; HAUSCHILD, Th. 1996; HAUSCHILD, Th. 2006; HAUSCHILD, Th. 2011.

¹²⁶ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007c; MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I. 2012; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2015; MENCHON, J.; TEIXELL, I.; ; MACIAS, J. M. 2003; RAMON VINYES, S. 1984; SERRA VILARÓ, J. 1960.

¹²⁷ MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; 1994; MENCHON, J. 2009b; MENCHON, J. 2012b.

¹²⁸ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b; SERRA VILARÓ, J. 1936.

¹²⁹ Cfr. JUAN CASTELLO, J. 1988, núm. 45; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 185-186; VIVES GATELL, J. 1942, núm. 219a.

¹³⁰ MENCHON, J. 2019d; MENCHON, J. 2020a, p. 284; MENCHON, J. 2020d.

¹³¹ ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000.

cristians va més enllà del sincretisme a l'hora d'enterrar-se, dels formularis epigràfics, havent exemples pagans força tardans com una inscripció recuperada a la zona del carrer Robert d'Aguiló.¹³² És interessant en aquest context la tesi doctoral de J. Ciurana¹³³ a la qual s'han d'afegir estudis com els d'I. Peña, D. Ynguanzo i J. Giné,¹³⁴ o la publicació dels enterraments d'inhumació de la zona del carrer Robert d'Aguiló i Camí dels Cossis¹³⁵ (Fig. 3.26).

Ens trobem amb un canvi de mentalitat important, no tant pel pas de la incineració a la inhumació sinó pel costum del sebolliment *ad sanctos* com es veu clarament a la necròpolis de Tabacalera. De tota manera hi ha un fet a tenir en compte en referència dels ritus d'incineració *versus* els d'inhumació: hi ha pocs testimonis de cremacions en comparació a sebolliments, i aquests es documenten perfectament en època imperial.¹³⁶ Així doncs el lligam de l'enterrament, fins i tot l'orientació a sol ixent de les tombes, amb l'expansió de la fe del Natzarè com a única causa, no deixa de ser un simplisme historiogràfic.

El cristianisme marca una pauta a un nou comportament que és l'associació d'església i àrea funerària tal i com es veu a l'Amfiteatre o la Catedral. Caldrà estudiar de manera més global els conjunts ja esmentats del Pretori o plaça del Fòrum¹³⁷ (Fig. 3.27), així com els enterraments infantils dins de casa com els localitzats ja fa uns quants anys al carrer de la Mare de Déu de la Mercè.¹³⁸ Una nova pauta sepulcral ens l'ha proporcionada el cementiri de Mas Rimbau-Mas Mallol,¹³⁹ amb una seqüència entre els segles III i VII, i la presència d'evidències d'enterraments jueus, tema estudiat epigràficament per J. Casanovas.¹⁴⁰

La transformació urbana de Tàrraco fins el segle VIII mostra una trencadissa al segle III, vinculable només en part al fenomen de les *celebrades* invasions. La destrucció d'espais extramurs és certa però hi ha el dubte si la causa són aquests atacs dels germànics o fruit de les turbulències de l'època.¹⁴¹

La ciutat es va polaritzant entre Port i Part Alta, en un clar procés de metamorfosi on els equipaments del Concili Provincial es transformen i passen a ser espais habitats. Fins i tot l'edifici del Circ. Cal pensar en contracció, ruralització i medievalització de la ciutat imperial. S'obren interrogants com explicar l'aparent presència de zones buides

¹³² ALFÖLDY, G. 1992.

¹³³ CIURANA, J. 2011.

¹³⁴ PEÑA, I.; YNGUANZO, M. D.; GINÉ, J. 2002.

¹³⁵ MENCHON, J. 2000a; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2002.

¹³⁶ Pel que es refereix al món rural, el tema queda prou ben reflectit a CIURANA, J. 2013b.

¹³⁷ BALIL, A. 1969; PAPIOL, LI. 2004; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000.

¹³⁸ FOGUET, G. 1994; *Planimetria* 2007, p. 57.

¹³⁹ BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999; BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015, p. 67 i ss; BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000; BENET ARQUÉ, C.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1995; REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M.; BURÉS, L.; NAVAJAS, M. 1994; REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M.; BURÉS, L.; NAVAJAS, M. 1994.

¹⁴⁰ CIL II 2 suppl. XIV, núm. 2230; CASANOVAS MIRÓ, J. 2004; CASANOVAS MIRÓ, J. 2013; NIQUET, H. 2004, p. 169-173; NIQUET, H. 2007.

¹⁴¹ MACIAS, J. M.; MORERA, J.; OLESTI, O.; TEIXELL, I. 2013.

dins de muralla, el reciclatge de materials constructius, canvis d'usos urbans, abandó dels sistemes de proveïment d'aigua, clavegueram o gestió de residus.¹⁴² Tot plegat una aparença historiogràfica d'*urbs* decadent que amaga una realitat més rica: una ciutat que malgrat tot es resisteix als canvis, s'adapta fins que perd definitivament el pes polític en l'òrbita de l'imperi, però manté el seu paper com a seu metropolitana ¹⁴³ (Fig. 3.28).

I és el comerç que ens diu que Tàrraco continua essent una ciutat activa, com demostren les importacions materialitzades amb les àmfores, vaixelles de taula o cuina, les quals són tractades¹⁴⁴ en estudis com els de J. A. Remolà, J. M. Macias o F. Rodríguez.¹⁴⁵ Activitat comercial monetaritzada que deixa el seu rastre numismàtic com el cas de la Font dels Lleons,¹⁴⁶ o en la presència d'una seca que bat moneda d'or en època visigoda, tal i com ha estudiat J. Benages¹⁴⁷ (Fig. 3.29).

Els estudis de l'*ager tarraconensis*, amb les excavacions de les vil·les mostren aquests canvis al camp.¹⁴⁸ El descens del nombre d'assentaments, la fi del sistema d'explotació de les vil·les és una realitat innegable.¹⁴⁹ Com també ho és que en els casos de les vil·les més potents la vida arribaria fins les acaballes del món antic i més enllà, això si amb uns patrons de funcionament molt diferents: Vilarçida,¹⁵⁰ La Llosa,¹⁵¹ Els Antigons,¹⁵² La Barquera,¹⁵³ Mas de Porpres etc.¹⁵⁴ (Fig. 3.30). Al costat d'això no s'ha resolt encara del tot l'explicació de les construccions monumentals de la vil·la de Centelles, amb les grans cúpules i els seus mosaics d'iconografia cristiana. Les darreres propostes per part de M. Pérez i J. A. Remolà de vincular aquest espai amb el *praetorium* del *comes* Asteri han estat contestades fins i tot de manera agre, no tan per la consistència dels arguments sinó per raons fins i tot més espúries¹⁵⁵ (Fig. 3.31).

Cal també estudiar i ponderar l'evolució d'altres establiments de gran potència en època imperial, com la vil·la dels Munts amb una fase tardoromana molt mal

¹⁴² MACIAS, J. M. 2013.

¹⁴³ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013a; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013b.

¹⁴⁴ TED'A 1989b.

¹⁴⁵ MACIAS, J. M. 1999; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005; REMOLÀ, J. A. 2000; REMOLÀ, J. A.; USCATESCU, A. 1998; RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018.

¹⁴⁶ TEIXELL, I. 2008.

¹⁴⁷ BENAGES, J. 1994; BENAGES, J. 2007.

¹⁴⁸ CARRETÉ, J. M.; KEAY, S. J.; MILLETT, M. 1995.

¹⁴⁹ CHAVARRÍA, A. 2001.

¹⁵⁰ MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa

¹⁵¹ GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.; PUCHE, E.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. 2001, p. 159-164; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1999c; MENCHON, J. 1998b; RAMON SARIÑENA, E.; MENCHON, J.; MASSÓ, J. 1999.

¹⁵² PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014, p. 15-27.

¹⁵³ LÓPEZ VILAR, J. 1993a.

¹⁵⁴ MASSÓ, J. 1979; MASSÓ, J. 2007.

¹⁵⁵ REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013.

coneguda¹⁵⁶ però a la que s'ha d'associar un important cementiri;¹⁵⁷ o Cal·lípolis amb un conjunt termal i necròpolis de cronologia clarament visigòtica.¹⁵⁸ De fet les analítiques de pol·lens de les columnes sedimentàries fetes a la zona de la Pineda indiquen que l'activitat agrícola en època tardana no va paralitzar-se, tot afegint també la ramadera, sense detectar-se interrupció en l'explotació del territori en el període agarrè.¹⁵⁹

La presència d'alguns elements d'escultura arquitectònica en llocs com El Cogoll (Alcover), Parets Delgades (La Selva del Camp),¹⁶⁰ o els monestirs de Poblet i Santes Creus indiquen la cristianització d'algunes d'aquestes vil·les, com es veu en altres exemples prou coneguts de la Tarraconesa.¹⁶¹ En altres casos, com l'edifici romà al Cogoll (Vilallonga) les perspectives que donava una construcció basilical ven ser frustrades, doncs lluny de ser una església, era part d'unes termes d'època imperial.¹⁶² Ara bé, hi ha constància que d'antic havien aparegut enterraments al voral (**Fig. 3.32**).

No s'han estudiat de moment establiments de tipus militar d'aquest període a excepció del cas ja citat i controvertit de Centelles, però seria d'esperar en un futur identificar construccions a l'estil de les Cluses, Sant Julià de Ramis o establiments com els del Puig Rom. Caldrà sumar quan es defineixin, vilatges similars a Vilaclara (Castellfollit del Boix) i senzills establiments al pla com els de Can Roqueta o Can Gambús, encara que ja tenim el cas de la Torre Bargallona (Cambrils),¹⁶³ el Camí del Pi del Burgar de Reus, o el PPU-10 de Tarragona. Tal vegada el jaciment alt medieval de Prenafeta, al terme de Montblanc, pot ser un d'aquests assentaments militars amb origen tardoromà. També manca l'estudi generalitzat de conjunt d'elements significatius d'aquesta època, com les sivelles, aplics i altres elements d'indumentària. Una síntesi de peces ha estat publicat ja fa força anys al volum *Del romà al romànic*, però no s'ha anat molt més enllà¹⁶⁴ (**Fig. 3.33**).

Una sèrie de necròpolis, principalment de lloses, la majoria de les quals es coneix gràcies a la seva troballa casual, excavacions antigues o per accions d'aficionats a l'arqueologia, són sens dubte l'indicatiu de poblament i la seva continuïtat des de l'antiguitat tardana a la conquesta feudal.¹⁶⁵ Podem diferenciar un primer grup de tombes i cementiris vinculats a vil·les i jaciments rurals d'època romana, i després un segon ja d'agrupacions d'enterraments aïllats o aparentment aïllats, que serien en

¹⁵⁶ OTIÑA, P. 2005.

¹⁵⁷ GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999.

¹⁵⁸ DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 2008; MACIAS, J. M. 2000; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996.

¹⁵⁹ RIERA MORA, S. 2003; RIERA MORA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

¹⁶⁰ MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 1995; ROIG PÉREZ, J. F. 2014. També Paret Delgada, Paret delgada o Paretsdelgades.

¹⁶¹ BRU, M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015.

¹⁶² DUPRÉ, X.; JULIÀ, M. 1984.

¹⁶³ FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011a; FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b.

¹⁶⁴ MENCHON, J. 1999a.

¹⁶⁴ CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 26; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b; MASSÓ, J. 1999a; VIDAL RULL, R. 2000.

¹⁶⁵ MENCHON, J. 2009b; MENCHON, J. 2012b.

punts alts, al costat de camins, faldars, fonts d'aigua principalment en zones de muntanya.

Gairebé tots són tombes amb l'inhumat en decúbit supí tot i que n'hi ha un de lateral a Vilanova de Prades o la vall de Sant Marc, per exemple.¹⁶⁶ Els aixovars i dipòsits funeraris són molt escadussers i apunten als segles V-VII en força casos però cal tenir en compte que la cronologia de la peça no implica directament la datació de l'enterrament car sovint perduren en el temps.¹⁶⁷ Tenim molt poques datacions radiocarbòniques com les de les necròpolis vinculades a jaciments romans com la Mineta o Mas de Quarts,¹⁶⁸ però per analogia amb altres llocs, en termes generals la cronologia es pot estirar sense problemes fins prop del tombant de mil·lenni com el cas de Santa Tecla-la Gravosa a l'Alt Penedès.¹⁶⁹ Tampoc comptem amb excavacions de vil·les i necròpolis sobre les quals després es construeixen esglésies, indicatiu de continuïtat de poblament, a excepció dels casos de l'ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils,¹⁷⁰ Santa Maria de Parets Delgades, Centelles,¹⁷¹ o el priorat de Santa Oliva, al Baix Penedès ¹⁷² (**Fig. 3.34**).

3.7 ALANDALÚS

La negació de presència humana en els territoris entre els comtats catalans i la Marca Superior d'Alandalús ha estat i és encara un axioma en certs plantejaments històrics. Amb tot, la proposta poc a poc va essent desmuntada no sense esforços i amb la clara participació dels nous enfocaments que proporcionen investigacions on es va més enllà del pes de la historiografia clàssica. Uns treballs que incorporen ja sense recança els estudis territorials, l'arqueologia o la toponímia. Les tesis doctorals de J. M. Bosch i A. Mauri¹⁷³ pels territoris del què era la Tarraconesa oriental -és a dir el Penedès, Garraf i l'Anoia- així ho demostren, com també ho fan els diferents projectes i tesis de diferents zones del país, vinculades amb l'equip de R. Martí de la Universitat Autònoma de Barcelona.¹⁷⁴

Ara bé, aquest optimisme a l'hora de plantejar el tema al Camp de Tarragona ha de modular-se i cal pensar en la seva materialització: encara hi ha poques evidències identificades que permetin certificar definitivament la presència en època andalusí als territoris del Camp, Conca i Priorat. Es crea una paradoxa en tot això. Per exemple, ningú no nega pas que el Priorat era en l'òrbita islàmica, el contrast arqueològic és

¹⁶⁶ VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966.

¹⁶⁷ MORÍN, J.; PENEDO, E.; OÑATE, P.; OREJA, G.; RAMÍREZ, M.; SANGUINO, J. 2007; VIGIL-ESCALERA, A. 1999, VIGIL-ESCALERA, A, 2009b.

¹⁶⁸ ADSERIAS, M., BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; RAMON SARIÑENA, E. 2011.

¹⁶⁹ FARRÉ HUGUET, J. 2005; GARCÍA TARGA, J.; AGUILERA, A.; ALACID, E. 1992; MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001.

¹⁷⁰ 1991; SALES, J. 2012, p. 301.

¹⁷¹ En altres capítols s'aporta la bibliografia de manera més àmplia. Cfr. SALES, J. 2012, p. 302.

¹⁷² ARROYO, P.; LATORRE, J.; TEIXELL, I. 2003.

¹⁷³ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017; MAURI, A. 2006.

¹⁷⁴ FOLCH, Ch. 2012; GIBERT REBULL, J. 2012

petit, amb els casos -eloqüents això si- de Siurana i Falset.¹⁷⁵ En canvi, el mateix silenci o discreció material es al Camp i la Conca i costa força encara acceptar el plantejament¹⁷⁶ (Fig. 3.35).

El cas de Tarragona és potser el més xocant pel relat circular generat pel pas dels anys. Per exemple, es porta molt de temps donant tombs si la ciutat va ser destruïda per la invasió àrabo-berber, quan l'arqueologia ho nega; o la data exacta de l'arribada dels àrabo-berbers, entre el 713-714 amb Tariq o el 716-718 amb Al-Hurr.¹⁷⁷ I finalment, la fabulada fugida -o no- del bisbe Pròsper, un personatge més llegendari que no pas històric.¹⁷⁸

Sens dubte el progrés del coneixement de la cultura material, cas de la terrissa, ha millorat molt els darrers decennis de manera que a Tarragona ja no espanta parlar de produccions i importacions que s'allarguen fins les portes de la irrupció àrabo-amazic.¹⁷⁹ Però sembla com si fes por anar més enllà. Manquen les sèries clarament paleondalusines, o potser aquí eren diferents a les del llevant peninsular? es troben a faltar altres evidències com les arquitectòniques o estratigrafies inequívokes, i quan han aparegut no s'han estudiat o publicat, com el cas dels nivells atribuïts a aquesta època al casal gòtic de Ca l'Ardiaca.¹⁸⁰ Però algunes peces d'escultura arquitectònica de la Part Alta són els indicatius de la continuïtat d'ocupació, i parlen de construccions de certa entitat, almenys en els primers temps de la conquesta¹⁸¹ (Fig. 3.36).

Els textos islàmics i feudals apunten a la continuïtat de poblament, com algunes troballes numismàtiques i ceràmiques a la mateixa Tarragona i al territori.¹⁸² Altres, com el tresoret de la Pobla de Mafumet datat a principis del segle XI o bé indiquen presència estable, o d'un amagatall vinculat a les ràtzies d'uns i altres en aquests

¹⁷⁵ Un hiat en l'actuació sobre el castell canvia amb una sèrie de projectes dirigits per l'arquitecte J. A. Adell, amb les corresponents intervencions arqueològiques. La primera és de 1998, dirigida per J. Menchon, amb una aplicació el 1999 també dirigida per J. Menchon i I. Teixell, que van permetre redactar un segon article en les Jornades d'Arqueologia celebrades a Tortosa aquell mateix any. Una nova fase es va dur a terme entre 2000 i 2001, dirigida per M. Bru i J. Menchon. Entre 2005 i 2006 es va intervenir en el palau i l'església, amb la direcció d'I. Teixell i sota la coordinació de J. Menchon; una actuació de control arqueològic el 2009 dirigida per M. Díaz (DÍAZ 2009); i finalment el 2011 per O. Achon i la coordinació de J. Menchon. Vid. ACHON, O. 2013; ACHON, O. 2015; ACHON, O. 2016; BRU, M.; MENCHON, J. 2002; MAZAIIRA, L. 1985; MAZAIIRA, L. 1986; MAZAIIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 2000c; MENCHON, J. 2016b; MENCHON, TEIXELL 2007; TEIXELL 2007.

¹⁷⁶ MENCHON, J. 2016b.

¹⁷⁷ COLL I ALENTORN, M. 1972; RECASENS COMES, J. M. 1975, vol. II, p. 303-304.

¹⁷⁸ Com a resum i noves propostes, vid. MENCHON, J. 2019a.

¹⁷⁹ RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018.

¹⁸⁰ SALSAMENDI, I.; BEA, D.; AROLA, R. 2011.

¹⁸¹ DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. en premsa.

¹⁸² BALAGUER, A. M. 1990; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894.

temps encara confosos.¹⁸³ I com a contrapunt, la col·lecció de monedes d'or conservades al Museu Diocesà, que es pensava eren andalusines, i realment són del segle XIX i del Marroc.¹⁸⁴

I la ironia de la història: la peça musulmana més coneguda, l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona, realment ve de *Madinat ar-Zahra* (**Fig. 3.37**), tot i que darrerament s'ha tornat a proposar que procedeix de Tortosa, i cal aclarir encara quan va arribar realment a Tarragona. Però poca cosa més es pot dir.¹⁸⁵

L'altra cosa és definir el tipus de poblament, la seva estructuració i organització, la vinculació amb el tardoromà i/o dels invasors, i la seva dependència o no dels nous poders, emiral, califal, carolingi o feudal. Reconeguem-ho però, la plasmació arqueològica de tot això encara es molt petita i se'ns escapa.¹⁸⁶

Quant a les fortificacions, és interessant de veure com estudis de Peter Scales es proposa l'existència de xarxes de castells pel control militar des de Tortosa, arribant al Camp de Tarragona i la Conca, però no s'ha anat molt més enllà, fins i tot es discuteix obertament.¹⁸⁷ Fortificacions com Siurana, marquen clarament el seu caràcter islàmic,¹⁸⁸ i la seva comparació amb altres exemples del territori apunten a més construccions atribuïbles al període: l'Albiol, Castellfollit, Puigtinyós, Montravà, Mas de l'Hereuet... I certament, les excavacions arqueològiques o les analítiques de ¹⁴C obren una nova perspectiva d'estudi: castells de Selmella, El Catllar, la torre de Santa Perpètua...¹⁸⁹ (**Fig. 3.38**).

Tampoc no es pot dir gaire de l'organització rural en aquests temps, tot i que els estudis de pol·len de la sèquia de Vilaseca o els del Penedès indiquen la continuïtat de l'explotació del territori, no solament amb els conreus, sinó també amb la ramaderia.¹⁹⁰

Per dissort, el que s'ha avançat en el que sabem de l'*ager tarraconensis* no ha tingut continuïtat en aquests segles, al contrari del que ha succeït a les terres de l'Ebre amb els estudis de fa uns quants anys de l'equip de Miquel Barceló,¹⁹¹ o ara amb Helena Kirchner i Anton Virgili.¹⁹² I en el mateix sentit poca cosa es pot dir d'aquest

¹⁸³ CORTIELLA, F. 1986; MATEU LLOPIS, F. 1950.

¹⁸⁴ DDAA 2011b, p. 215. Agraïeix a la Dra. Mata, directora del Museu Diocesà, la informació facilitada. Afegir, a tall informatiu que el 1916, l'advocat Felip Veciana, establert a Córdoba, va donar una moneda d'or al Museu Diocesà de Tarragona (MATA DE LA CRUZ, S. 2020, p. 43).

¹⁸⁵ ACEÑA, R. 1995; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014.

¹⁸⁶ GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

¹⁸⁷ SCALES, P. 1986; SCALES, P. 1990. Anton Virgili no hi està d'acord. Cfr. VIRGILI, A. 2011.

¹⁸⁸ MENCHON, J. 2003a; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

¹⁸⁹ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2011; FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2012; LÓPEZ PRAT, M.; SERRA, R. 2011; MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2018a; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999.

¹⁹⁰ RIERA MORA, S. 2003; RIERA MORA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

¹⁹¹ BARCELÓ, M. 1988a; BARCELÓ, M. 1988b.

¹⁹² KIRCHNER, E.; VIRGILI, E.; PICA, M.; ROVIRA, M. en premsa; VIRGILI, A.; BLAY, M. en premsa; VIRGILI, A. MATEU, M.; PACHECO, N.; PICA, M.; RIDER, N. en premsa.

poblament una vegada fet el repartiment per part dels feudals, tot i que conflictes com el del Codòç apunten a tensions serioses amb els nous poders.¹⁹³ Manquen també necròpolis de moriscos com les que per exemple es coneixen a la Ribera d'Ebre¹⁹⁴ (**Fig. 3.39**). Ara bé, les excavacions a la vil·la romana de Vilardida (Alt Camp) han descobert enterraments en decúbit lateral,¹⁹⁵ com també els casos de Riudoms amb el mas del Pesoler,¹⁹⁶ la cripta de Marçà,¹⁹⁷ o a la vall de Sant Marc.¹⁹⁸

És important encetar l'estudi de la presència d'alqueries que potser s'amaguen darrera de topònims com són les vil·les o ja viles, que amb el temps poden esdevenir els pobles.¹⁹⁹ El cas de las *Vilas Yudaicas*,²⁰⁰ documentat al 1009, potser indiqui això. La troballa d'un enterrament a la vil·la de l'Hort del Pelat de Riudoms també pot apuntar a favor d'aquesta hipòtesi.²⁰¹ I a tot això és important, encara que ara per ara força complicat, poder establir la continuïtat d'ocupació -que no de model d'explotació- per exemple amb els *palats* dels primers temps de domini islàmic,²⁰² i fins i tot pensar en fases omeies en algunes d'aquests vil·les com es veu en altres punts de la Península Ibèrica.²⁰³

És important ponderar l'existència de *rubut* (singular de *ribat*, és a dir ràpita) testificats toponímicament.²⁰⁴ Vinculi's l'existència d'aquestes comunitats entre místiques i guerreres amb els focus d'eremitisme del Priorat, Gaià i el Camp, que poden proporcionar elements clau per aquest tema. La serra del Montsant, amb els casos de Fra Guerau, el coll de Mònecs o els primers monestirs com Bonrepòs,²⁰⁵ que tenen la seva successió a la cartoixa d'Escaladei són temes a considerar amb deteniment²⁰⁶ (**Fig. 3.40**).

Fora bo revisar de nou el tema de les ermites com enquadrament i ordenació d'espais de cultes precristians, paracristians o andalusins com, així com llocs amb continuïtat religiosa cristiana des de l'antiguitat tardana. La seva ubicació en llocs alts, cruïlles de

¹⁹³ BATET, C. 2006.

¹⁹⁴ CABRÉ, D.; CUGAT, F. 1986-87.

¹⁹⁵ La seva descripció amb la bibliografia són al capítol 6. Cfr. MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa.

¹⁹⁶ La seva descripció amb la corresponent bibliografia són al capítol 6. Cfr. MASSÓ, J. 1983a; SÁNCHEZ REAL, J. 1989c; SÁNCHEZ REAL, J. 1989b; VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966.

¹⁹⁷ La seva descripció amb la corresponent bibliografia són al capítol 6. Cfr. BERGES, M. 1969-1970c.

¹⁹⁸ Caixa de lloses, orientada NW-SE. Es va prendre com neolítica. Cfr. MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1979, p. 11, fig. 4.

¹⁹⁹ Cfr. PREVOSTI, M. 2010. Vid. també els capítols corresponents a aquest tema.

²⁰⁰ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU I RIU, M. 2006a, doc. 131; RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 225; VIRGILI, A. 1981, p. 12; VIRGILI, A. 2011, p. 47-66.

²⁰¹ AROLA, R.; BEA, D. 2002.

²⁰² MARTÍ, R. 2013a; ZOZAYA, J. 2001a.

²⁰³ ZOZAYA, J. 1993a.

²⁰⁴ BRAMON, D. 1989; FRANCO-SÁNCHEZ, F. 1991; IGLÉSIES, J. 1956, p. 22; MANENT, A. 1991; MOREUREY, E. 1986; PRATS SOBREPÈRE, J. 1978.

²⁰⁵ ANGUERA, P.; ARAGONÈS, M. 1985, p. 33; LLADONOSA, J. 1981; MENCHON, J. 1995z.

²⁰⁶ GORT, E. 1994a.

camins etc. són indicadors a tenir en compte. En aquest sentit els treballs generats des de l'etnografia són importants, com per exemple l'estudi dels santuaris de marededéus aparegudes, com els llocs cristianitzats de la Catalunya Vella tal i com va fer Eduard Riu fa uns quants anys.²⁰⁷ L'àmbit de treball és molt ampli com observa Zozaya, quan va palesar la relació d'ermites cristianes a Alandalús amb la cristianització de tombes de santons musulmans, fet que pot ser interessant d'estudiar a les nostres contrades.²⁰⁸ També són interessants elements d'afitament antic com el mil·liari del Francàs,²⁰⁹ com l'anomenat menhir de Botarell, els quals van ser cristianitzats amb el gravat de creus.²¹⁰

Com a procés de cristianització o substitució de cultes el primer lloc a evocar és precisament la Catedral de Tarragona, als quals hem de sumar els altres punts d'esglésies, monestirs i ermites que s'han citat a la mateixa ciutat.²¹¹ També s'han de matisar alguns casos com el de la Mare de Déu de la Roca on s'havia comentat l'existència d'un possible santuari d'Isis de temps dels romans en base a una inscripció. Però la relectura demostra que l'epígraf es refereix a un vas funerari d'època moderna que parla d'un Isidre.²¹² Ara bé, que sigui així ateses les característiques del lloc, l'advocació a la Mare de Déu i a Sant Ramon Nonat, ambdós vinculats a la maternitat, així com una sèrie de reguerons i retalls a la roca, donava versemblança a la proposta.²¹³ (Fig. 3.41).

3.8 LA CONQUESTA FEUDAL

Els estudis que se centren en el que hom pot denominar la conquesta feudal, *reconquesta*, *desconquesta*, *contraconquesta*, expansió territorial dels comtats catalans etc. s'han basat pràcticament en la recerca documental i bibliogràfica, tot centrant un relat que sovint ha patit el pes de la tradició historiogràfica del dualisme islam-comtats cristians, i de discursos en crisi com el despoblament. Aquesta orientació metodològica fins fa poc no ha tingut pràcticament en compte les evidències materials, el que ens diu l'arqueologia fins fa molt poc quan per exemple les excavacions o les analítiques de ¹⁴C ens diuen una altra cosa. És el cas de la *Història de Tarragona* i el volum dedicat a l'època medieval. El que apareix des del punt de vista de la cultura material és bàsicament una sèrie de figures que fan més amable el text.²¹⁴ Abans es ficaven sants, ara es fan composicions amb plànols arqueològics i

²⁰⁷ RIU-BARRERA, E. 1981b.

²⁰⁸ ZOZAYA, J. 2014.

²⁰⁹ A Sant Vicenç de Calders (Baix Penedès). Cfr. CIL II 2 suppl. 14 M9; ALMAGRO BASCH, M.; SERRA-RÀFOLS; J. C.; COLOMINAS, J. 1948, p. 131; ARIAS, G. 1987; ARRAYÁS, I. 2005, p. 141; FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984, núm. 165; GIRÓ ROMEU, P. 1959; GIRÓ ROMEU, P. 1968; GIRÓ ROMEU, P. 1950, p. 111-115; LOSTAL J. 1992, p. 188-189 núm. 181; PALLÍ, F. 1985, p. 104-106; VIRELLA TORRAS; X. 1983, p. 56.

²¹⁰ TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019. A nivell més general, vid. CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M. 2004.

²¹¹ MENCHON, J. 2013a; MENCHON, J. 2015d.

²¹² CIL II² suppl. 14, núm. 56*.

²¹³ VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978. També CAMPS SURROCA, M.; CAMPS CLEMENTE, M. 1993.

²¹⁴ DDAa 2011b.

algunes peces que no tenen les corresponents referències en el text. I no per això s'anul·la la validesa del què s'explica, però.

Altres obres d'història local dedicades a aquest període així mostren el mateix: Reus,²¹⁵ Valls,²¹⁶ Camp de Tarragona²¹⁷ etc. I no cal donar la culpa als medievalistes que estudien documents de manera exclusiva. Els arqueòlegs sovint no hem sabut anar més enllà de l'excavació o la microhistòria del jaciment. Diferent ha estat l'enfocament del volum XXI de *Catalunya romànica* on es va més enllà dels estudis generalistes, i es va col·leccionar la informació coneguda poble a poble del que se sabia fins el 1300, des de castells a esglésies passant per jaciments arqueològics, ponts, molins etc.²¹⁸ La sèrie *l'Art gòtic a Catalunya* si bé té una visió més de síntesi, recull les aportacions de l'arqueologia medieval especialment en el volum dedicat a l'arquitectura civil.²¹⁹

La publicació del volum de Tarragona de la *Enciclopedia del románico*, tot i l'esforç de realitzar les edicions en català i castellà,²²⁰ no té l'ambició de *Catalunya romànica* i malaguanyadament tampoc no aporta noves propostes i interpretacions tot i haver passat vint anys entre una i altra. Com exemples en què si l'arqueologia de l'antiguitat tardana i medieval es tenen en compte, cal citar els casos de la *Història de l'Espluga de Francolí*²²¹ i el volum I de la *Història de la Conca de Barberà*.²²² El fet no és casual, doncs coincideixen en les autories (**Fig. 3.42**).

Els arqueòlegs tampoc hem sabut anar més enllà de l'explicació del jaciment, de la troballa, del monument, per múltiples causes o excuses. Però això es cert. Fa ja uns quants anys Miquel Barceló²²³ ja ho comentava en referència a un clàssic, la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. Doncs bé, el volum dedicat a l'alta edat mitjana redactat per J. M. Salrach es va despatxar amb èxit sense necessitat d'utilitzar les fonts arqueològiques.²²⁴ I això s'ha anat veient fins ara en els diferents estudis generalistes de tot el període (**Fig. 3.43**). García Camino ja fa temps que ho va dir, i per desgràcia les seves paraules encara tenen vigor:

"De arqueología se ocupan los arqueólogos, de historia los historiadores, convirtiéndose en dos disciplinas paralelas sin puntos de contacto. Para ilustrar este aspecto basta revisar la bibliografía del medioevo: las publicaciones de arqueología se reducen, por lo general, a un listado de materiales y las de historia, sobre todo cuando la investigación tiene un marco local, a la reproducción de determinados documentos o a la

²¹⁵ ANGUERA, P. 2003, p. 48-57.

²¹⁶ MORELLÓ, J.; MURILLO, F.; PAPELL, J. 2006.

²¹⁷ GORT, E. 1989.

²¹⁸ *Catalunya romànica* vol. XXI.

²¹⁹ DDA 2003b.

²²⁰ DDA 2015, p. 496-507.

²²¹ CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a.

²²² CARRERAS CASANOVAS, A. 2011a.

²²³ BARCELÓ, M. 1989a. A la nota 1 sentència: "*La mejor síntesis actualmente de historia medieval de Cataluña es, sin duda, la de J. M. Salrach (1987). Este historiador ha podido prescindir de toda la arqueología medieval catalana sin que su libro lo acuse en absoluto*" (p. 13).

²²⁴ SALRACH, J. M. 1987.

reconstrucción de un aspecto de la sociedad utilizando exclusivamente la información que proporcionan los textos. Pese a ello, los medievalistas más avanzados no dudan en otorgar valor a la arqueología como fuente de investigación histórica.”²²⁵

Un dels elements totèmics en l'explicació del procés de feudalització del territori han estat els castells. Hom els ha vinculat tradicionalment a la pressió feudal contra els andalusins i l'evolució de la conquesta a partir de les terres del Gaià en direcció sud-oest. Però més enllà del seu paper purament militar, cal estudiar-los també com organitzadors del territori, origen de part de les actuals poblacions, i també en alguns casos anteriors a la conquesta. En efecte, Selmella,²²⁶ El Catllar²²⁷ o Santa Perpètua de Gaià²²⁸ així ho apunten, i cal plantejar les arrels d'altres com Tamarit²²⁹ o Prenafeta (Fig. 3.44).

Per exemple és el cas de Calafell, amb un topònim prou significatiu. Ha estat objecte d'intensos treballs d'excavació arqueològica tan en el seu espai com en el seu entorn, i hom planteja que el seu origen fos un *hisn*,²³⁰ com també el cas també passa amb Gelida al Penedès.²³¹ Tampoc no es pot desestimar una altra possibilitat, com seria l'ocupació d'espais defensius de l'antiguitat tardana, tal i com s'ha observat en altres punts de Catalunya: el Puig-Rom al costat de Roses,²³² Sant Julià de Ramis prop Girona,²³³ o Castellví de la Marca, a l'Alt Penedès²³⁴ (Fig. 3.45). Santa Perpètua de Gaià i Prenafeta poden ser dos d'aquests casos.

L'evolució dels castells alt medievals al llarg dels segles fins esdevenir palaus del tardogòtic i el renaixement s'ha pogut estudiar arqueològicament en casos certament interessants com Santa Coloma de Queralt,²³⁵ Solivella,²³⁶ Barberà de la Conca,²³⁷ Pla de Santa Bàrbara de Montblanc,²³⁸ Vallmoll,²³⁹ Rodonyà²⁴⁰ o Falset, aquest vinculat

²²⁵ GARCÍA-CAMINO, I. 1990.

²²⁶ LÓPEZ PRAT, M.; SERRA, R. 2011.

²²⁷ FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2011; FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2012.

²²⁸ MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2018a.

²²⁹ BOLÒS, J.; MORELLÓ, J.; VIRGILI, A.; COMPANYYS, I.; VIRGILI, J.; MONTARDIT, N.; RAMOS, M. LL. 1995.

²³⁰ Cfr. SANTACANA MESTRE, J. 1986; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; SANTACANA MESTRE, J. 1993; HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. 2001, p. 239-240; POU, J. 2011; POU, J. M. 2019.

²³¹ Cfr. les diferents publicacions: GALINDO, J.; MAURI, A.; ROVIRA-TOVELLA, R. 1993; HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. 2001, p. 189-190; MAURI, A. 2006, p. 211-212, 295; MAURI, A.; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2003.

²³² PALOL, P. de 2004; SUBIAS, E.; PUIG, A. M.; CODINA, D.; FIZ, I. 2016.

²³³ BURCH, J. 2006.

²³⁴ FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018.

²³⁵ FUGUET, J.; PLAZA, C.; HOFBAUEROVÁ, V. 2010.

²³⁶ MENCHON, J. 2014.

²³⁷ ROVIRA MATA, C. 1993. De manera general sobre l'arquitectura templera, FUGUET, J. 1995.

²³⁸ MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990.

²³⁹ Excavacions encara inèdites. Quant a la fase renaixentista se'n fa referència a MENCHON, J.; PASTOR, I. en premsa.

²⁴⁰ PASTOR, I. 1997a; PASTOR, I. 1999a; PASTOR, I. 1999b; PASTOR, I. 2004; PASTOR, I. 2011.

directament al Casal de Barcelona en ser promoció directa de l'infant Pere, segon comte de Prades.²⁴¹ En altres s'ha vist la seva importància no solament com edifici del poder, sinó com generadors de nuclis de població com la Selva del Camp,²⁴² Espluga de Francolí²⁴³ i Barberà de la Conca,²⁴⁴ els dos darrers associats a les ordres militars (Fig. 3.46).

Manca però una visió global que estableixi aquest interessant i sens dubte polièdric procés i que vagi més enllà del que en el seu moment van escriure ja fa uns quants anys P. Català i M. de Riquer,²⁴⁵ E. Liaño²⁴⁶ o l'equip d'estudi dels castells del Gaià.²⁴⁷ Altres construccions com la castlania de Cambrils,²⁴⁸ els castell de Pinyana,²⁴⁹ la torre d'Esblada²⁵⁰ o les que defensaven masos per l'atac de pirateria han estat objecte de treballs. Caldria esperar veure també la publicació dels resultats de les actuacions a la torre de la Mixarda de Figuerola del Camp²⁵¹ (Fig. 3.47). La revisió de les suposades torres andalusines de tàpia del Penedès també ha comportat sorpreses com la d'en Viola de Calafell, ara datada en temps de la Guerra dels Segadors.²⁵²

La generació de nuclis d'hàbitat vinculats a aquest període és un tema que ofereix grans possibilitats, des de poder establir la continuïtat d'ocupació, cas de la vil·la dels Munts amb Setna, Parets Delgades, l'ermita de la Mare de Déu de la Riera a les Borges del Camp, la vil·la del Moro amb Clarà, i els espais que es generen amb noves pautes d'assentament com la quadra de la Cogullada a la Joncosa de Montmell,²⁵³ Vilasalva com a previ a la fundació de Montblanc,²⁵⁴ Prenafeta Vell, on s'associa castell, zona poblada i església, en un projecte de Joan F. Cabestany que malaguanyadament no va tenir continuïtat.²⁵⁵ Cal sumar El Fonoll, Torlanda, El Pinetell o Sant Pere d'Ambigats i Sabella.²⁵⁶ En el sentit contrari, tot i que el tema ofereix perspectives interessants per

241 ACHON, O. 2015; MENCHON, J. 2016b.

242 VILA CARABASSA, J. M.; FORT, E. 2011.

243 MENCHON, J.; MESAS, I.; ORTEGA, G. 2015.

244 ROVIRA MATA, C. 1993.

245 CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1971; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973.

246 LIAÑO, E. 1979.

247 MIQUEL VIVES, M.; SANTESMASES, J.; SAUMELL, D. 1999.

248 DÍAZ GARCIA, M. 2011.

249 VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J.; LÓPEZ, J.; FONTANALS, M. 2011a.

250 VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J.; LÓPEZ, J.; FONTANALS, M. 2011b.

251 LIAÑO, E. 1984, p. 39-40; MENCHON, J. 2008a; MENCHON, J. 2015b; OTIÑA, P. 2016, p. 135, 140; TEJERO, A. 2008.

252 RAFEL, N. 1980.

253 MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 1990; MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 2005.

254 ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003; ADSERIAS, I.; TEIXELL, I.; GRIÑÓ, D. 2003.

255 BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995; CABESTANY, J. F. 1982c.

256 BOLÒS, J. 1995m; BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; MENCHON, J. 1995; ESPAÑOL, F. 1991; ESPAÑOL, F.; BENET CLARÀ, A. 1995; RAMOS, M. LI.; BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; FUENTES, M. M.; TORMO, J.; MENCHON, J. 1995.

conèixer l'ocupació des de l'antiguitat tardana, no hi ha hagut cap avenç a l'hora d'estudiar l'hàbitat en coves, balmes o els anomenats eremitoris.²⁵⁷

Interessant és el cas dels Montgons, amb topònim que s'interpreta com l'evolució mossàrab de *monachus*. Aquí tenim església, castell i petites balmes preses com els habitatges dels eremites, justament en un lloc on havia una vil·la romana i una pedrera.²⁵⁸ Sumem els del Coll de Mònces a Ulldemolins²⁵⁹ o el del Tormo del Monjo a la Vilella Alta, com exemples a posar en valor.²⁶⁰

L'urbanisme aporta la possibilitat d'estudiar l'adaptació de les estructures feudals sobre una ciutat antiga, com seria el cas de Tarragona,²⁶¹ el coneixement de la qual ha avançat d'allò més en els darrers decennis. La traça d'una trama urbana ortogonal força abans de la generalització de les viles noves, bastides i altres nuclis de nova planta ofereix un tema d'estudi que no s'ha tingut en compte fins fa pocs temps. Ara bé hi ha exemples força interessants al Camp de Tarragona, com la Selva del Camp o Reus.²⁶² Aquesta realitat va ser observada el 1987 per E. Riu, darrerament s'ha estudiat per nosaltres mateixos²⁶³ i per G. Boto.²⁶⁴

Altres nuclis de poblament com Mont-roig s'han investigat gràcies al desenvolupament d'estudis urbanístics per la recuperació de centres històrics, com també s'ha fet a Ascó, Tivissa i Horta de Sant Joan a les Terres de l'Ebre.²⁶⁵ La redacció del Programa d'Arqueologia Urbana de Montblanc, en el qual es va anar més enllà de recollir les actuacions arqueològiques i es va centrar en la inspecció de la gairebé totalitat de finques del seu centre històric, ha permès observar i conèixer força l'estructura i evolució de la vila ducal,²⁶⁶ a més de donar-li un important instrument per la gestió de les actuacions que s'hi realitzen. Cal afegir a això treballs sobre edificis singulars com el palau dels Alenyà²⁶⁷ o de finques que han estat objecte d'actuació urbanística com les torres de la muralla,²⁶⁸ el millor coneixement del Riuot, que no és més que la canalització del barranc del riu Regina, que travessa la població de mig a mig. A Santa Coloma de Queralt, un polèmic parking a la plaça Major va comportar

²⁵⁷ BOLÒS, J. 1995c; LLADONOSA, J. 1962; MENCHON, J. 1995z; MENCHON, J. 2009b; RIU I RIU, M. 1991; RIU-BARRERA, E. 1991; SABATÉ CURULL, FL. 1996, p. 43; VIVES TORO, E.; CARREÑO, J. 1999.

²⁵⁸ BOLÒS, J. 1995b; CUADRADA, C. 2002; FUENTES, M. M. 1995a; MENCHON, J. 2001d.

²⁵⁹ LLADONOSA, J. 1962; LLADONOSA, J. 1964; LLADONOSA, J. 1981; MENCHON, J. 1995z.

²⁶⁰ MIQUEL SOLSONA, E. 2011, p. 47-53.

²⁶¹ RIU-BARRERA, E. 1987a.

²⁶² GORT, E. 1979b.

²⁶³ MENCHON, J. 2015d; MENCHON, J. 2020, 258-262.

²⁶⁴ BOTO, G. en premsa.

²⁶⁵ VILA CARABASSA, J. M. 2015b; VILA CARABASSA, J. M. 2015c; VILA CARABASSA, J. M. 2015e.

²⁶⁶ ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2000; ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2003; ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2007; MORELLÓ, J. 2003a.

²⁶⁷ MENCHON, 2001c.

²⁶⁸ MENCHON, J. 2003b; MENCHON, J. 2013c; SUBIRANAS, C. en premsa; VILA CARABASSA, J. M. 2017; VILA CARABASSA, J. M. en premsa b.

realitzar treballs arqueològics a l'entorn del castell, amb la localització de construccions dels segles XII i XIII²⁶⁹ (Fig. 3.48).

L'arqueologia dels habitatges medievals s'ha anat nodrint bàsicament d'actuacions derivades de la intervenció en centres històrics, sia obra pública com la plaça del Pati de Valls, sia obra privada. Ja no és cosa estranya documentar arcs i murs a l'interior de cases dels centres històrics com el celler del Paborde de Valls,²⁷⁰ els clàssics exemples de Montblanc, Tarragona, Reus o la Selva del Camp. També s'ha pogut estudiar l'evolució de finques al llarg dels segles com la casa de l'Ardiaca de Tarragona²⁷¹ o alguns habitatges d'aquestes comarques, als quals cal sumar masos rurals²⁷² o establiments com el del cementiri de l'Hospitalet de l'Infant, excavat a principis dels anys 90 del segle XX i interpretat com un hostel associat al pas de l'antiga via del Coll de Balaguer.²⁷³ L'estudi de les explotacions agrícoles vinculades als monestirs medievals ofereix també un suggerent tema a investigar com fa anys J. Bolòs va fer amb la granja de Santes Creus a Ancosa (l'Anoia)²⁷⁴ o Agustí Altisent va realitzar en les pobletanes a partir de la documentació d'arxiu.²⁷⁵ Aquí cal enquadrar els treballs de la granja dels Frares al Morell, però que no han tingut continuïtat (Fig. 3.49).

En l'estudi de les viles i ciutats medievals cal fer esment dels calls jueus presents en força nuclis del Camp, Conca i Priorat. Lluny de trobar-se solament en ciutats i viles també es documenten en poblacions més petites com l'Aleixar, La Riba, Alforja o Alcover, tema a tractar detingudament doncs s'observa la coincidència amb nuclis el territoris de *Xibrana* (Siurana). El fet pot indicar que són anteriors a la conquesta feudal, i vinculables per exemple a l'explotació i comercialització de recursos miners, silvícoles i ramaders.²⁷⁶ Els topònims, sempre il·lustratius, sempre controvertits parlen de llocs com Salomó, Bràfim o Bonastre vinculables a noms jueus o àrabs,²⁷⁷ i d'altres molt més específics com les *Vilas Yudaicas* (Puigpelat). La troballa per exemple d'una necròpolis als Pallaresos amb la famosa inscripció jueva d'Isidora apunta a comunitats mosaïques a l'antiguitat tardana, tal i com palesen els enterraments i inscripció jueus del conjunt funerari de Mas Rimbau a la ciutat de Tarragona, sinó també amb una posició topogràfica que evoca la muntanya de les Oliveres i la vall de

²⁶⁹ Excavació de 2001. Dirigida per J. Menchon. Els resultats són a la corresponent memòria lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

²⁷⁰ ADSERIAS, M.; BENET ARQUÉ, C. 2003.

²⁷¹ SALSAMENDI, I.; BEA, D.; AROLA, R. 2011.

²⁷² Alguns d'ells del tipus verticals o turriformes com els del municipi penedesenc de Pontons estudiats fa una colla d'anys per Joan Cabestany, o els de la zona del Gaià reconeguts per Isidre Pastor, Josep Zaragoza, Montserrat Sanmartí i Narcís Carulla, com mostren les darreres publicacions. Vid. doncs: CABESTANY, J. F. 1976; CARULLA, N.; ZARAGOZA, J. 2017; MIQUEL VIVES, M.; PASTOR, I. 2008; OCAÑA SALVAT, M. 2017; PASTOR, I. 2017; SANMARTÍ, M.; CARULLA, N. 2017.

²⁷³ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2015; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1996.

²⁷⁴ BOLÒS, J. 1987a.

²⁷⁵ ALTISENT, A. 1972.

²⁷⁶ MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa; SERRANO, M.; MENCHON, E. en premsa.

²⁷⁷ Manera arcaica de dir àrab.

Josafat de Jerusalem.²⁷⁸ Sumem un fragment de *terra sigillata* amb una menora procedent de les excavacions del conjunt rural de Vilardida.²⁷⁹

Excepte els treballs publicats des del punt de vista documental, no hi ha hagut una especial dedicació a aquestes comunitats, de manera que encara són de precepte les referències de G. Secall,²⁸⁰ J. Sánchez Real,²⁸¹ J. V. M. Arbeloa²⁸² o la síntesis més recent d'A. Lascorz²⁸³ (**Fig. 3.50**).

Sí que hi ha hagut un avenç important en el que es refereix a l'epigrafia jueva i l'estudi historiogràfic de les troballes hebrees a nivell estatal, gràcies a la tasca realitzada per Jordi Casanovas²⁸⁴ (**Fig. 3.51**). Caldria també reestudiar casos com els enterraments del carrer Orfeo Català de Santa Coloma de Queralt per aclarir si la filiació amb el cementiri jueu de la població és certa o no.²⁸⁵

Tarragona potser és l'excepció de tot això, amb la revisió i estudi documental realitzat fa uns anys per Marta Serrano,²⁸⁶ i els treballs arqueològics d'un dels edificis emblemàtics del seu call com és Ca la Garsa²⁸⁷ (**Fig. 3.52**). Cal esperar que aviat es puguin dur a terme nous treballs a la zona, els quals permetin localitzar peces del barri jueu com el forn de pa, la *micvé* o la sinagoga. Afegim a aquestes actuacions, les del palau Alenyà de Montblanc,²⁸⁸ a tocar del call, o les del centre històric de l'Espluga de Francolí.²⁸⁹

Els processos d'emmurallament de les viles i ciutats ocasionat per la Guerra dels Dos Peres (1356-1386) és un tema prou conegut per la literatura històrica medieval. Els estudis documentals d'E. Morelló per Tarragona, Valls, i Reus²⁹⁰ són de gran importància, als quals cal sumar els resultats de les actuacions arqueològiques en grans poblacions com la mateixa Tarragona,²⁹¹ Reus,²⁹² Calafell,²⁹³ la Selva del Camp

²⁷⁸ BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999; BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000; MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa a; SERRANO, M.; MENCHON, E. en premsa.

²⁷⁹ CUBO, A.; MORERA, J. 2020.

²⁸⁰ SECALL, G. 1983; SECALL, G. 1984.

²⁸¹ SÁNCHEZ REAL, J. 1949; SÁNCHEZ REAL, J. 1951c.

²⁸² ARBELOA, J. V. M. 1989.

²⁸³ LASCORZ, A. 2009.

²⁸⁴ CASANOVAS MIRÓ, J. 2004; CASANOVAS MIRÓ, J. 2005, p. 86; CASANOVAS MIRÓ, J. 2013.

²⁸⁵ GENERA, M. 1990; GENERA, M.; LALUEZA, C.; GIMÉNEZ, S. 1992.

²⁸⁶ SERRANO, M. 2007.

²⁸⁷ BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S. 2011; BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015, p. 70-71.

²⁸⁸ MENCHON, 2001c.

²⁸⁹ Actualment inèdits.

²⁹⁰ MORELLÓ, J. 2000; MORELLÓ, J. 2003b; MORELLÓ, J. 2011; MORELLÓ, J. 2015.

²⁹¹ Com a darreres aportacions, on es recull la bibliografia al respecte, vid.: BRU, M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015; BRAVO, P.; BRU, M.; CERVELLÓ, FR.; CIURANA, J.; FABREGAT, R.; MENCHON, J.; YNGUANZO, D. 2020.

²⁹² RAMON SARIÑENA, E.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P. 2003.

²⁹³ POU, J. M. 2019.

o Montblanc.²⁹⁴ En el darrer cas, un millor coneixement arqueològic del monument on es veu per exemple l'ús d'encofrats de tàpia juxtaposats, permet una actuació molt més científica en el procés gairebé heroic de recuperació de la cinta defensiva de la vila (**Fig. 3.53**).²⁹⁵

Al costat d'aquestes grans muralles baix medievals, a les quals cal sumar Poblet i Santes Creus, en tenim d'altres com les de Constantí, Cambrils o Torredembarra.²⁹⁶ Hem d'observar una altra realitat: no totes s'han de vincular forçosament a la guerra dels Dos Peres, és a dir la confrontació entre Castella i la corona d'Aragó entre 1356 i 1375. És el cas de les que l'infant Pere d'Aragó i Anjou, a l'ensem segon comte de Prades (1341-1381), qui les va manar fer a la Vila Vermella i a Falset²⁹⁷ (**Fig. 3.54**).

Fora bo estudiar les modificacions i reformes tant derivades per la Guerra Civil Catalana,²⁹⁸ com per la forció de pirates i corsaris a la costa,²⁹⁹ el bandolerisme o la corrua de confrontacions bèl·liques que van provocar construir bastions com el baluard de Sant Cristòfor a Constantí,³⁰⁰ vinculat amb la Guerra dels Segadors (**Fig. 3.55**). Sumi's la interessantíssima evolució de les defenses de traça italiana de Tarragona,³⁰¹ construccions com la Torre Vella de Salou,³⁰² la Torre de la Mora,³⁰³ o el castell de Sant Felip del Coll de Balaguer,³⁰⁴ sense oblidar -permeteu-nos la digressió temporal- les fortificacions relacionades amb les carlinades com la torre del Petrol³⁰⁵ o les torres fuselleres del Vendrell³⁰⁶ (**Fig. 3.56**). I això sumem les fosses per enterrar per exemple els occits a la Guerra de Separació a les poblacions de Constantí i Vila-seca.³⁰⁷

El 1992 es parlava que les actuacions en els grans centres monacals de la Catalunya Nova no havien tingut el corresponent reflex en intervencions arqueològiques en el subsòl, el sòl i el vol. De fet, el que sabem de l'evolució dels monuments beu encara, i molt, dels treballs realitzats des del món de l'arquitectura històrica i la història de l'art. Cal com es obvi la corresponent revisió no tant per la disciplina d'estudi com pel

²⁹⁴ MENCHON, J. 2003b; MENCHON, J. 2013c; SUBIRANAS, C. en premsa; VILA CARABASSA, J. M. en premsa b.

²⁹⁵ Tot i que no estem d'acord amb la proposta de C. Brull que aquesta juxtaposició és per causa de dues fases de construcció de la muralla. Cfr. BRULL, C. 2012; BRULL, C.; VILA CARABASSA, J. M. 2019.

²⁹⁶ MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 1995.

²⁹⁷ MENCHON, J. 2003b; MENCHON, J. 2016b.

²⁹⁸ MENCHON, J. 2015b; MENCHON, J. 2016d.

²⁹⁹ MENCHON, J. 2008a; MENCHON, J. 2015b; OTIÑA, P. 2016.

³⁰⁰ REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M. 1989.

³⁰¹ MENCHON, J. 2016d; TED'A 1990a.

³⁰² LIAÑO, E. 1984.

³⁰³ CAPDEVILA FELIP, S. 1979.

³⁰⁴ TEJERO, A. 2008.

³⁰⁵ VALLVERDÚ, R. 1992.

³⁰⁶ ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995b.

³⁰⁷ ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P.; TEIXELL, I. 2011; REMOLÀ, J. A.; POCIÑA, C. 1998; TEIXELL, I. 2011.

temps passat: "Malgrat la forta activitat restauradora dels grans monestirs, no ha existit el seguiment arqueològic que es mereixien, havent-se perdut una oportunitat d'or no tan sols per l'estudi de les característiques arquitectòniques i evolutives dels cenobis, sinó també davant la possibilitat d'atansar-se als aspectes econòmics industrials, agrícoles dels mateixos. Malauradament tampoc gaudim d'estudis globals -no manquen els que es centren en diversos aspectes- a excepció potser de la història de Poblet del P. Altisent."³⁰⁸

En el cas de Poblet, al llarg d'aquests anys s'han anat realitzant actuacions arqueològiques, des de la Sagristia Vella a les construccions hidràuliques del Molí, el Cubar, la nau del Joc de Pilota i darrerament el claustre i les cobertes de l'església major.³⁰⁹ I certament els resultats han permès conèixer molt millor l'evolució del monestir, com el desmentiment de la romanitat dels paviments de *picassó* o *crespes* del Joc de Pilota³¹⁰ o la verificació d'un projecte inicial del claustre amb una crugia menys als costats nord i sud per tal de permetre la construcció del passadís de conversos. La redacció del pla director del cenobi ha permès marcar les pautes i actuacions a realitzar en la programació de les futures fases³¹¹ (Fig. 3.57).

Santes Creus no ha tingut tanta incidència d'actuacions i restes inèdites les que als anys 80 del segle passat van realitzar J. F. Cabestany i J. M. Gené.³¹² Per contra, la interessantíssima intervenció a les Tombes Reials, han ofert unes inesperades dades en el que es refereix al coneixement físic dels reis i Roger de Llúria, i el rituals funeraris de la Corona d'Aragó.³¹³

Sens dubte la cartoixa d'Escaladei és el conjunt que més s'ha recuperat gràcies a la iniciativa del departament de Cultura de la Generalitat. Lluny queden els primers camps de treball o intervencions més o menys aïllades com a complement a les fases de les restauracions arquitectòniques, cas de l'actuació a l'espai de la porteria³¹⁴ (Fig. 3.58). La redacció del corresponent pla director i la seva execució ha tingut com element indispensable la participació de la figura de l'arqueòleg. Els resultats han estat de categoria com per exemple es veu en la recuperació del claustre *minor*, el refectori o l'estudi del sistema hidràulic.³¹⁵ Un altre cas interessant ha estat Sant Francesc de Montblanc, on s'hi van realitzar treballs als anys 80 i 90 del segle passat i finalment es va excavar la planta del claustre i construccions annexes. Va ser la base per un projecte de recuperació volumètrica -que no reconstrucció- tan interessant com discutit per alguns sectors.³¹⁶ Afegeixi's els estudis inicials del convent de Sant Agustí

³⁰⁸ MENCHON, J. 1992a. Ens referim a l'obra ALTISENT, A. 1974.

³⁰⁹ MENCHON, J. 1995a; MENCHON, J. 2007d.

³¹⁰ Cfr. VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964. També LIAÑO, E. 2010.

³¹¹ PORTAL, J.; PALLUEL, CL.; CASANOVAS, A.; GARCÍA, D.; LIAÑO, E.; MENCHON, J.; PATRIMONI 2.0

³¹² Intervenció arqueològica inèdita.

³¹³ ARMENTANO, N.; MALGOSA, A.; GALTÉS, I.; SUBIRANA, M.; ISIDRE, A.; PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C. 2015; MALGOSA, A.; ARMENTANO, N.; GALTÉS, I.; ISIDRE, A.; PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C.; PIGA, G. 2015; MIQUEL VIVES, M.; MALGOSA, A.; SUBIRANAS, C. 2012.

³¹⁴ MENCHON, J. 2007e.

³¹⁵ COLLS RISECH, E. 2015; MARTÍNEZ, R. 1990; VILA CARABASSA, J. M. 2011; VILA CARABASSA, J. M. en premsa a.

³¹⁶ ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C. 2003; VILA CARABASSA, J. M. 2015d; VILA CARABASSA, J. M. 2017.

de la Selva del Camp, un interessant exponent de la introducció del Renaixement al Camp de Tarragona.³¹⁷

No manquen espais monacals que cal estudiar tant des de la perspectiva arqueològica com documental. Seria el cas del monestir cistercenc de Bonrepòs, a la Morera del Montsant, el qual és molt poc conegut.³¹⁸ També Santa Maria de Vallclara, a Cabacés,³¹⁹ que hom havia volgut vincular sense gaires arguments de solidesa amb Joan de Bicular, per la qual cosa es pretenia arrelar el naixement de la població prioratina a l'època visigoda.³²⁰ A banda dels estudis de Vicenç Biete,³²¹ cal considerar els treballs, no professionals de descoberta de restes medievals que s'han vinculat a aquest poc conegut cenobi medieval.³²²

La incidència dels estudis arqueològics en el coneixement de les esglésies no és de pes, de manera que encara es beu i molt dels treballs dels historiadors de l'Art. El cas més eloqüent, tot i que publicat només parcialment és el de la Catedral i les excavacions del Pla Director a la zona del claustre i cobertes,³²³ seguides per l'actuació a la nau central.³²⁴

Hem d'afegir les interpretacions del seu procés constructiu amb E. Liaño com hereva d'una llarga tradició a l'hora d'entendre la seu metropolitana,³²⁵ o noves propostes per part de G. Boto, M. Serrano, E. Lozano i M. Sureda.³²⁶

Els processos de recuperació del patrimoni local han permès interessants estudis com el de l'església de Sant Llorenç de Vila-rodona.³²⁷ Intervencions com les de Santa

³¹⁷ L'actuació arqueològica és inèdita. De tota manera, val la pena llegir: FORT I COGUL, E. 1950-51.

³¹⁸ FORT I COGUL, E. 1970; GORT, E.; PALOMAR, S. 2004; GORT, E. 2017.

³¹⁹ També Cabassers.

³²⁰ Encara no entenc com J. J. Guidi ressuscita aquest tema i després, tan valent i conspicu que és en el seu estudi, no cita ni una referència bibliogràfica al respecte, com tampoc desenvolupa ni la qüestió ni perquè ho defensa. Cfr. GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012.

³²¹ BIETE, V. 1983; BIETE, V. 1984a, BIETE, V. 1984b; BIETE, V. 1984c, BIETE, V. 1984d; BIETE, V. 1985; BIETE, V. 1991.

³²² MASSIP, P.; PRATS, C.; ROBLES; J. F. 2000.

³²³ BOSCH PUCHE, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2005; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, I.; TEIXELL, I. 2016; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2003; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2006; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007a; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. ; TEIXELL, I. 2007b; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007c; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2008; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; ; TEIXELL, I. 2010; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; ; TEIXELL, I. 2011a; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; ; TEIXELL, I. 2011b; MACIAS, J. M.; ; PEÑA, A.; TEIXELL, I. 2014; MACIAS, J. M.; ; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011.

³²⁴ MACIAS, J. M.; ; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011; MACIAS, J. M.; ; PEÑA, A.; TEIXELL, I. 2014; MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I. 2012; MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I. 2015.

³²⁵ LIAÑO, E. 1976; LIAÑO, E. 1979-1980; LIAÑO, E. 1980; LIAÑO, E. 1981; LIAÑO, E. 1983; LIAÑO, E. 1987a; LIAÑO, E. 1987b; LIAÑO, E. 1989; LIAÑO, E. 1995; LIAÑO, E. 1998; LIAÑO, E. 2002; LIAÑO, E. 2009; LIAÑO, E. 2015; LIAÑO, E. 1978.

³²⁶ BOTO, G. 2015; BOTO, G. 2016; BOTO, G. en premsa; SERRANO, M. 2014; SERRANO, M. 2018; SERRANO, M.; LOZANO, E. 2016.

³²⁷ SÁNCHEZ FERRÉ, J.; SUBIRANAS, C. 2016.

Maria de Montblanc han descobert l'església romànica prèvia,³²⁸ a Sant Miquel de Forès s'ha excavat bona part del seu fossar i dels enterraments dins del temple així com el cementiri de Sant Miquel de l'Espluga de Francolí o Montblanc.³²⁹ Al Baix Penedès, tot i que és una comarca que no tractem en aquest estudi, cal destacar per exemple les actuacions a l'església de Sant Miquel de Segur³³⁰ o la recuperació de les pintures medievals de la del castell de Calafell³³¹ (**Fig. 3.59**).

Les sagreres³³² com espais d'immunitat, magatzem i enterrament al redós dels temples és un tema que cal encetar a la Catalunya Nova encara que s'ha tractat a Mallorca.³³³ S'han deixat mig veure en els casos ja de fa anys a l'església de Llaberia,³³⁴ i cal pensar que el sitjar localitzat sota el Seminari Pontifici es correspondria a un *sacrarium* vinculat a la catedral de Tarragona,³³⁵ així com un altre a l'església de Sant Miquel del Pla.³³⁶ Però el cert és que la documentació de les esglésies del Camp, Conca i Priorat no parla de sagreres. Sumem a això la localització de sitges en altres punts de la ciutat com el cas d'actual plaça de l'Escorxador, la plaça de Sant Miquel del Pla o les de l'Oli i el Blat.³³⁷

Les excavacions antigues com Santa Maria del Miracle,³³⁸ a les quals s'han de sumar les citades de Sant Miquel del Pla,³³⁹ a més de la localització de Santa Magdalena de Bell-lloc al carrer Pere Martell³⁴⁰ són una altra aportació a l'arqueologia de l'antiguitat tardana i època medieval. Certament les entrades sobre el tema al volum XXI de *Catalunya romànica* obren suggerents perspectives d'estudi. Sumi's també les propostes gràfiques de restitució de la portalada romànica per part de P. Arroyo³⁴¹ o J. M. Toldrà³⁴² (**Fig. 3.60**). Altres equipaments religiosos i assistencials com els hospitals han estat estudiats com Santa Magdalena de Montblanc,³⁴³ però també des de

328 FELIP SÁNCHEZ, J. 2008.

329 FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; PASTOR, I.; MARGARIT, J.; MENCHON, J.; BESERAN, P.; MATA DE LA CRUZ, S.; BRUACG, CH.; FERNÁNDEZ, B.; MARTÍ, C. 2016, p. 102-121.

330 ARROYO, P. 1991.

331 ARROYO, P.; MENCHON, J. 2000.

332 FARIA, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A. 2007; MARTÍ, R. 1988a.

333 BERNAT, M.; SERRA I BARCELÓ, J. 1997.

334 RIGALT, LI. 1997.

335 MENCHON, J. 2015d.

336 TED'A 1990b; MENCHON, J. 2020, p. 256-257 on es compila la bibliografia al respecte.

337 BRAVO, P.; MENCHON, J. ROIG PÉREZ, J. F. en premsa.

338 TED'A 1988.

339 TED'A 1990b.

340 GARCÍA NOGUERA, M.; REMOLÀ, J. A. 2000; MENCHON, J. 2019d.

341 TARRAGÓ, S. 1995.

342 TOLDRÀ, P.; SOLÀ-MORALES, P. de; SALOM, C.; GINOVART, J. 2012.

343 ADELL, J. A. 1982; CONEJO, A. 2002.

l'arqueologia com Santa Tecla de Tarragona³⁴⁴ o el de l'infant Pere de l'Hospitalet de l'Infant³⁴⁵ (Fig. 3.61).

Quant a l'estudi d'objectes de cultura material, no es disposa de moment de cap monografia extensa, encara que comptem amb algunes aproximacions a les produccions ceràmiques no decorades dels segles XII-XIV, o la tesi de llicenciatura referent a la terrissa verda i morada catalana, defensada per E. González³⁴⁶ fa uns anys, a més de la publicació d'algunes peces en tant i en quant permeten datar fases constructives,³⁴⁷ per l'interès de la seva singularitat com un plat tallador procedent de l'hospital de Sant Pau i Santa Tecla³⁴⁸ o un morter de l'antic convent de Santa Clara³⁴⁹ (Fig. 3.62).

Sorpren que terrisseries com les de reflex metàl·lic de Reus, prou ben estudiades documentalment fa força anys per Lluïsa Vilaseca,³⁵⁰ i excavades en part al Raval del Pallol, no hagin estat objecte d'estudis més extensos tot i que trobem amb meritoris treballs de les directores de les excavacions³⁵¹ (Fig. 3.63). Caldria dir el mateix dels forns de ceràmica de l'Antiga Audiència i de Ca l'Agapitu (beateri de Sant Domènec) de Tarragona³⁵² (Fig. 3.64). I no deixa de ser xocant per exemple, la poca documentació diplomàtica que es coneix de l'ofici de terrisser en aquesta ciutat,³⁵³ la magra atenció que s'ha donat a les rajoles de ceràmica verda i morada de la Catedral,³⁵⁴ o de centres de producció com va ser la Selva del Camp.³⁵⁵ Amb tot hi ha alguns articles referents a peces singulars³⁵⁶ o una primera proposta de seriació de les produccions dels segles XII-XIV.³⁵⁷

Tampoc ha estat objecte d'interès arqueològic la producció de vidre documentada a la Font de Nerola, prop de Poblet, en temps medievals.³⁵⁸ A això caldria afegir la

344 ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995a; ARROYO, P.; MENCHON, J. 2017; COMPANYYS, I.; VIRGILI, J. 1995; COMPANYYS, I.; VIRGILI, J. 2017; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2017; MENCHON, J. 2020a, p. 253-255.

345 CONEJO, A. 2016.

346 GONZÁLEZ MILÀ, E. 2001.

347 BENET ARQUÉ, C.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1991; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 2002; MENCHON, J. 1991e.

348 LÓPEZ VILAR, J. 1995.

349 RAMOS, M. LL.; RIU-BARRERA, E. 1988.

350 VILASECA BORRÀS, L. 1964

351 RAMON SARIÑENA, E.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P. 2003.

352 CURULLA, O.; MIR, H.; PIÑOL, LI. 2000; DÍAZ GARCIA, M.; TEIXELL, I.; GARCIA BIOSCA, J. E. 2014; PIÑOL, LI.; PEÑA, I. 2000.

353 AMENÓS, LI. 2004; AMENÓS, LI. 2007.

354 BATLLORI, A.; LLUBIÀ, LL. M. 1974, p. 16; CLOPAS, I. 1991, p. 18.

355 GRAU PUJOL, J. M. 2004; MUÑOZ SEBASTIÀ, J. H. 1994; PALOMAR, S.; REHUES, A. 1983; RECASENS COMES, J. M. 1998; RECASENS ROVIRA, M. 1992; SORONELLAS, M.; OLLÉ, A. s/d; TRAVÉ, E.; PADILLA, J. I. 2013; TRAVÉ, E. 2018, p. 12; VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-59 (r 1990), p. 435-440.

356 LÓPEZ VILAR, J. 1995; MENCHON, J. 1999b.

357 MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1997a.

358 ALTISENT, A. 1974, p. 162.

necessitat de treballs més especialitzats com l'estudi dels patrons d'especejat de bestiar cabrum dels nivells medievals de la Boqueria de Tarragona,³⁵⁹ l'ocupació en època feudal (o abans) de les voltes del Circ,³⁶⁰ o la producció dels ferrers a la Tarragona medieval.³⁶¹

Un camp a estudiar amb deteniment i cercar el contrast arqueològic³⁶² dels materials, processos tècnics i productius on es parla des de picapedrers a ferrers,³⁶³ des de fusters a dauradors que per exemple marquen els contractes, llibres d'obres, albarans de pagaments etc. de grans construccions com la Catedral o el palau del rei de Tarragona per donar dos exemples prou coneguts.³⁶⁴ Afegeixi's a això la necessitat de la seriació i proposta cronològica dels diferents sistemes de construcció medieval, des dels aparells constructius a les marques de picapedrer, cara a proposar les corresponents característiques i cronologies. Lluny queden els primers estudis de marques de picapedrer de Tous i Sanabra³⁶⁵ o E. Liaño (**Fig. 3.65**)³⁶⁶ tot i que hi ha alguns casos més recents com els del portal de Sant Magí de la muralla de Tarragona.³⁶⁷

Altra qüestió a tractar més enllà dels criteris estilístics de les decoracions, són els enteixinats i guixerries, encara que tenim interessants treballs en el primer cas, com els de la Catedral, Alcover, Sant Miquel o el palau Alenyà de Montblanc,³⁶⁸ els de Ca l'Ardiaca i el castell de Barberà de la Conca en el segon³⁶⁹ (**Fig. 3.66**), sense oblidar l'espectacular conjunt del castell de Solivella ³⁷⁰ (**Fig. 3.67**).

Afegim l'extracció de matèries primeres de les pedreres, tema tractat darrerament per F. Español,³⁷¹ la producció de calç, guix, ferro, etc.³⁷² (**Fig. 3.68**). És interessant l'estudi de pedreres antigues que han continuat fent-se anar en època medieval com les de les Coves del Llorito (Loreto) o de la torre d'en Dolça per donar dos casos, a la

³⁵⁹ BOSCH PUCHE, F.; BRAVO, P.; MACIAS, J. M. 2002.

³⁶⁰ TED'A 1990d, p. 14-15.

³⁶¹ PIÑOL, LI. 2000a.

³⁶² Per exemple, l'actuació d'arqueologia experimental en el cisellat d'esteles medievals fet amb l'escultor i picapedrer Xavier Solé: SOLÉ BORRÀS, X.; MENCHON, J. 1994.

³⁶³ COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1988; COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1992; COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1995.

³⁶⁴ COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1988; COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1992; COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1995.

³⁶⁵ TOUS, J. 1983; TOUS, J. 1984.

³⁶⁶ LIAÑO, E. 1976; LIAÑO, E. 1983; LIAÑO, E. 1998.

³⁶⁷ MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2006; MENCHON, J. 2020, p. 211-212.

³⁶⁸ COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1983; CONEJO, A. 2008; CONEJO, A. 2013; FUGUET, J. 2002; FUGUET, J.; MIRAMBELL, M.; PLAZA, C. 2015.

³⁶⁹ MATA DE LA CRUZ, S. 2012.

³⁷⁰ DÍAZ GARCIA, M.; MENCHON, J. 2011; DÍAZ GARCÍA, M.; MENCHON, J. 2014 i especialment ARROYO, P. 2014.

³⁷¹ ESPAÑOL, F. 2017.

³⁷² ROSELL, K.; SUBIRATS; M. 1987.

qual cosa afegirem el reciclatge impenitent de carreus romans i marbres per grans obres en el cas de la ciutat de Tarragona.³⁷³

I com no pot ser d'altra manera, l'explotació minera de plom i argent a les Muntanyes de Prades, Priorat i Baix Camp, testificada des d'època preromana i que en temps medievals ofereix una documentació tant arqueològica com diplomàtica d'excepció³⁷⁴ (**Fig. 3. 69**).

Sumem a aquest ventall el tema dels grafiti amb algunes aportacions força interessants com les dels de les balmes de Sant Bartomeu de Fraguerau,³⁷⁵ un estudi inicial dels de la Catedral³⁷⁶ al qual s'ha d'afegir el treball encara inèdit dels del seu campanar fet per J. L. Blanco³⁷⁷ o l'assignatura pendent dels de les Torres Reials de Poblet, fa molts anys objecte d'atenció de l'epigrafista P. Batlle,³⁷⁸ als qual sumar per exemple els del corredor de novicis (**Fig. 3.70**). Al Priorat hi ha altres treballs interessants com el de C. Prats referents als gravats rupestres del que defineix com un eremitori al Riu de la Cana, a la cova del Palol.³⁷⁹

La numismàtica i sigil·lografia medievals gaudeixen encara de pocs estudis que complementin per exemple els de L. Avellà sobre les monedes de la necròpoli de Tabacalera³⁸⁰ una troballa al segle XIX d'una moneda islàmica prop de l'Hospitalet de l'Infant,³⁸¹ o més generals sobre moneda comtal, local i eclesiàstica com els de Crusafont,³⁸² Balaguer,³⁸³ J. Benages³⁸⁴ i J. Felip en el cas dels segells³⁸⁵ (**Fig. 3.71**). Seria per exemple l'estudi de les monedes de la fonda del segle XIV excavada on havia el cementiri de l'Hospitalet de l'Infant, fet per M. Clua.³⁸⁶ Altres elements, com peces d'arnès de cavall han estat tractats de manera puntual³⁸⁷ (**Fig. 3.72**).

La utilització de l'energia hidràulica en molins paperers, fariners i drapers és un dels grans temes de l'arqueologia industrial de temps medievals i moderns.³⁸⁸ Als ja

³⁷³ Vid. MENCHON, J.; PASTOR, I. 2015; MENCHON, J. 2016a; MENCHON, J. 2020a, *passim*.

³⁷⁴ ABELLA, J. 2007; ABELLA, J. 2009; ALONSO MORA, A. 2015; ALONSO MORA, A. 2019; CABESTANY, J. F. 1980a; FLORES, M. 2003; FLORES, M. 2004; FLORES, M. 2007; MARTÍNEZ ELCACHO, A. 2014; MARTÍNEZ ELCACHO, A. 2016; RAFEL, N. 2011-2012.

³⁷⁵ FERRAN, D.; ROIG DEULOFEU, A. 1988.

³⁷⁶ ROVIRA PORT, J.; RAMON VINYES, S.; CASANOVAS, J.; ROMEU, A. 1993.

³⁷⁷ BLANCO MOZO, J. L. 2001.

³⁷⁸ ALTISENT, A. 1984.

³⁷⁹ PRATS FERRÉ, C. 2018.

³⁸⁰ AVELLÀ, L. 1979.

³⁸¹ MASSÓ, J.; MENCHON, J. 1991; MASSÓ, J.; MENCHON, J. 2015a.

³⁸² CRUSAFONT, M. 1996.

³⁸³ BALAGUER, A. M. 1999.

³⁸⁴ BENAGES, J. 1994.

³⁸⁵ FELIP SÁNCHEZ, J. 2009.

³⁸⁶ CLUA, M. 1996.

³⁸⁷ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1996; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 2015.

³⁸⁸ CABESTANY, J. F. 1980b.

clàssics treballs de F. Español³⁸⁹ i S. Palau Rafecas, el *Galo*,³⁹⁰ hem d'afegir l'estudi que des d'un punt de vista geogràfic han dirigit J. Blai amb S. Anton,³⁹¹ les excavacions arqueològiques del molí del Rovellat a la Selva del Camp,³⁹² els de l'antic terme de Constantí,³⁹³ la conca baixa del Gaià³⁹⁴ o l'Espluga de Francolí³⁹⁵ (**Fig. 3.73**). Tot i amb això és un tema a desenvolupar, com apunta J. Juan.³⁹⁶ També és força interessant treball *online* de l'hidraulisme de Poblet³⁹⁷ o les aportacions sobre el sistema de gestió de l'aigua d'Escaladei.³⁹⁸

Fora bo abordar definitivament la datació de la presa del barranc de la Premsa Salada (Sarral), entesa originalment com obra romana quan més aviat sembla d'època medieval o post medieval³⁹⁹ (**Fig. 3.74**). Sumem els treballs sobre pous de glaç com el que fa uns anys va fer R. Amigó a les Muntanyes de Prades,⁴⁰⁰ els estudiats arqueològicament a Falset⁴⁰¹ i la Granja Mitjana de Poblet⁴⁰² (**Fig. 3.75**).

Tot seguint el fil de l'aigua, és important tenir en compte les xarxes de regadiu i la més que plausible relació amb antecedents antics -romans i andalusins- doncs les fonts àrabs ens en parlen.⁴⁰³ Sumem el que diuen els documents medievals, els estudis toponímics o el treball de geodèsia fet fa per la topògrafa V. Alarcon i referit al Rec Major de Tarragona,⁴⁰⁴ els que fa força temps van fer M. Martínez i A. Virgili en el cas del Gaià⁴⁰⁵ (**Fig. 3.76**).

A tenir en compte recs com el de Centelles, amb l'erecció del Pont de les Caixes (**Fig. 3.77**), seguint la traça de l'antic aqüeducte que menava aigua a aquesta vil·la romana,⁴⁰⁶ o el proveïment a Tarragona amb els projectes d'aqüeducte de la de les

³⁸⁹ ESPAÑOL, F. 1980.

³⁹⁰ PALAU RAFECAS, S. 1978; PALAU RAFECAS, S. 1992a; PALAU RAFECAS, S. 1992b.

³⁹¹ BLAY BOQUÉ, J.; ANTON, S. 2001.

³⁹² TEIXELL, I. 2003.

³⁹³ CERDÀ, M. A.; ROCA, J. M.; SABATÉ, J. M. 1991.

³⁹⁴ BLANCH TORREBADELL, J. C. 2009.

³⁹⁵ CARRERAS CASANOVAS, A.; ROSICH, R. 2017.

³⁹⁶ JUAN VILLANUEVA, J. 2011b.

³⁹⁷ JUAN VILLANUEVA, J. 2011a. I anteriorment CASA, C. de la; DOMÉNECH, M.; MENCHON, J. 1998.

³⁹⁸ VILA CARABASSA, J. M. en premsa a.

³⁹⁹ SARDÀ, M.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2003.

⁴⁰⁰ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1987; AMIGÓ ANGLÈS, R. 2002; AMIGÓ ANGLÈS, R. 2005; AMIGÓ ANGLÈS, R. 2006, CAPEL, H. 1971; GRAU I PUJOL, J.M. 1986; GRAU I PUJOL, J. M. 1986; GRAU I PUJOL, J. M. 1989; GRAU I PUJOL, J. M. 2010; PUIG I TÀRRECH 2005.

⁴⁰¹ MIQUEL LAJARÍN, J. 2015.

⁴⁰² PICON, A. 2013.

⁴⁰³ MENCHON, J. 2019f.

⁴⁰⁴ ALARCÓN, V. 2015; MENCHON, J.; ALARCON, V. en premsa.

⁴⁰⁵ MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1983; VIRGILI, A. 1985-1986.

⁴⁰⁶ ORELLANA, M.; JANSÀ, P. 2017; REMOLÀ, J. A.; ALIENDE, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2012.

Morisques o més tardanament la Mina de l'Arquebisbe que segueix bona part de la traça de l'aqüeducte romà del Gaià.⁴⁰⁷

Fa uns anys J. M. Recasens vindicava un personatge poc conegut: Jeroni Girava. Tarragoní del segle XVI, era expert en hidràulica i en traçar recorreguts de conduccions d'aigua. Va morir a Herculà al servei de l'emperador Carles I (1556). Entre altres coses va ser autor d'un tractat que portava com a nom *Declaración del uso y fábrica de los instrumentos de agua, molinos y otras cosas*.⁴⁰⁸ Vaja, un Juanelo Turriano a la tarragonina⁴⁰⁹ (Fig. 3.78).

Les vies de comunicació són una altra qüestió a revisar des de l'arqueologia medieval. Hereves en bona part de les romanes mereixen l'atenció tant per sí mateixes, com per ser les artèries també a l'edat mitjana, des de l'arribada del món andalusí, a la conquesta cristiana... i són essencials en la configuració del paisatge històric. Existeix una interessant base d'estudi que són els treballs sobre les vies romanes com els de J. F. Roig,⁴¹⁰ P. de Soto⁴¹¹ i els més antics de J. Massó,⁴¹² el Taller Escola d'Arqueologia (TED'A), J. V. M. Arbeloa⁴¹³ o F. Pallí.⁴¹⁴ Ara bé, cal recordar que una via perquè tingui paviment de pedra no significa que sigui romana, ans al contrari. Una mica és el que ha passat amb la identificació d'un tram de camí ral al Perelló,⁴¹⁵ o un altre al pas de La Riba⁴¹⁶ (Fig. 3.79). Els treballs de J. F. Roig, I. Moreno o les excavacions a Tàrraco en zones periurbanes demostren precisament que les bandes de rodament de les vies romanes generalment eren de terra compactada... i més en uns temps en què els animals de peu rodó no anaven ferrats.⁴¹⁷ Per al coneixement dels ports, tot i s'han centrat en els d'època romana, cal remarcar els treballs de P. Terrado amb un acurat estudi de les fonts històriques i cartogràfiques que indubtablement són essencials per conèixer la seva activitat.⁴¹⁸

Fa una pila d'anys anys que Joan F. Cabestany va fer una primera aproximació a les vies i ponts medievals,⁴¹⁹ tema que es torna a tocar en el volum XXI de *Catalunya romànica* amb l'exemple del de Cabacés.⁴²⁰ Fa poc temps que s'ha treballat el Pont Vell

407 DDAA 1998.

408 RECASENS COMES, J. M. 2011, p. 64-66.

409 Famós enginyer de Cremona i rellotger reial de Carles I, autor d'un famós giny per pujar aigua del Tajo dalt de la ciutat de Toledo, l'*artificio de Juanelo*. Vid. <https://www.juaneloturriano.com/juaneloturriano>. Consulta 29.02.2020.

410 ROIG PÉREZ, J. F. 2005.

411 SOTO, P. de 2010.

412 MASSÓ, J. 1985a.

413 ARBELOA, J. V. M. 1982-83.

414 PALLÍ, F. 1985; TED'A 1988-89.

415 CARBONELL, M. 1993; IZQUIERDO TUGUES, P. 1988-1989.

416 LÓPEZ VILAR, J. 1990.

417 DILOLI, J. 2001; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2002; MENCHON, J. 2000a; MORENO, I. 2004b.

418 TERRADO, P. 2019, 2020.

419 CABESTANY, J. F. 1979.

420 MENCHON, J. 1995r.

de Montblanc⁴²¹ (**Fig. 3.80**). Ja en el marc del coneixement de les comunicacions marítimes, cal citar l'excavació de dues gavarres d'època moderna descobertes a les obres del pas soterrani de la plaça dels Carros de Tarragona, afegeixi's una sèrie de troballes submarines de materials ceràmics i metàl·lics que W. Pérez va donar a conèixer en una interessant monografia.⁴²²

El món funerari és de gran interès per un seguit de raons. D'una banda, l'estudi de les necròpolis ens atansa a la societat i les mentalitats de l'època, ritus, religiositat, creences, pervivència de rituals etc, d'altra és un element bàsic per al coneixement demogràfic.⁴²³ A més del que s'ha estudiat, com les tombes de lloses,⁴²⁴ els pocs casos que coneixem d'obertes a la roca tant prefeudals com ja posteriors a la conquesta comtal, amb exemples penedesencs com la plaça Marcé de Sant Jaume dels Domenys,⁴²⁵ Sant Miquel de Calafell⁴²⁶ i Escornalbou, tot i que amb certs dubtes de la seva autenticitat.⁴²⁷ No ens podem oblidar dels enterraments de l'església de les Roques d'Aguiló,⁴²⁸ Gubià a Santa Coloma de Queralt,⁴²⁹ Sant Miquel de l'Espluga, Sant Francesc⁴³⁰ i Sant Miquel de Montblanc⁴³¹ o Sant Miquel de Forès⁴³² (**Fig. 3.81**).

Els sarcòfags, inscripcions i esteles han estat estudiats des de l'arqueologia i la història de l'art, tot i que en els darrers anys no s'han prodigat en publicacions a excepció per exemple d'algunes sèries⁴³³ com les del Montsant;⁴³⁴ als quals s'han de sumar les peces de Sant Miquel de Montblanc,⁴³⁵ Poblet,⁴³⁶ així com inscripcions funeràries les de Pradip,⁴³⁷ una de recuperada al fossar vell ⁴³⁸ de la Catedral de Tarragona, i una nova i interessant aportació de les laudes dels primers canonges de la seu metropolitana.⁴³⁹ Tots ells s'han de sumar al tractat en el seu dia per Manuel Riu o

421 Intervenció dirigida per J. M. Vila. Ha estat força afectat per les inundacions d'octubre de 2019.

422 PÉREZ MARTÍN, W. 2007.

423 VIVES BALMAÑA, E. 1990b.

424 ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1989; MENCHON, J. 1996a; VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966.

425 BACARIA, A. 1990.

426 SANTACANA MESTRE, J. 1986

427 MENCHON, J. 2012b.

428 MASSÓ, J. 1984b.

429 GENERA, M. 1990; GENERA, M.; LALUEZA, C.; GIMÉNEZ, S. 1992.

430 MENCHON, J. 1996b.

431 GARCÍA FORNÓS; M.; MENCHON, J.; BRU, J. 2011.

432 MENCHON, J. 2016f.

433 Com a resum del coneixement de les esteles a Catalunya vid. MENCHON, J. 2020b.

434 MENCHON, J.; MARTÍ, J. E.; RIUS, P. 2011-12.

435 PÉREZ, J. M.; SUNYER, M.; RAMS, P. 1999.

436 MENCHON, J. 2005c.

437 PLADEVALL, A.; PUIGFERRAT, C. 1995b.

438 MACIAS; J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, J. 1995b; MASSÓ, J.; BERMÚDEZ, A. 1992.

439 SERRANO, M.; LOZANO, E. 2016.

Joan F. Cabestany en el cas de les esteles⁴⁴⁰ i sarcòfags de Poblet,⁴⁴¹ o les inscripcions de la Serra de Montblanc⁴⁴² (Fig. 3.82).

Menció a banda es mereixen els encara comptats estudis analítics vinculats a les actuacions arqueològiques i patrimonials, com els d'antropologia física amb els casos de Gubià,⁴⁴³ Mas del Tancat,⁴⁴⁴ Tossal de les Forques⁴⁴⁵ o les necròpolis del Parc de la Ciutat,⁴⁴⁶ Mas Rimbau-Mas Mallol,⁴⁴⁷ i Amfiteatre de Tarragona,⁴⁴⁸ les anàlisis de materials i morters com els vinculats a la Catedral,⁴⁴⁹ la Muralla de Tarragona⁴⁵⁰ o les datacions radiocarbòniques tant d'enterraments⁴⁵¹ com el Carrer dels Munts,⁴⁵² la vil·la dels Hospitals al Morell,⁴⁵³ La Mineta, Mas de Quarts⁴⁵⁴ a més dels interessants resultats de les fustes de les torres de Santa Perpètua de Gaià⁴⁵⁵ o la torre mestra de Santa Coloma de Queralt,⁴⁵⁶ per no mencionar les columnes de pol·lens de les zones d'aiguamolls.⁴⁵⁷ Sens dubte el camí de les analítiques ens ofereix unes possibilitats enormes cara a enquadrar períodes foscos com el pas de l'antiguitat tardana a l'edat mitjana.

3.9 RECAPITULACIÓ

"Com veiem l'arqueologia medieval a les comarques tarragonines és un tema al qual no se li ha dedicat una atenció expressa, encara que un esbós⁴⁵⁸ per la bibliografia i les dades existents ens mostra que existeixen no pocs treballs que s'hi relacionen d'una forma o altra. Evidentment han quedat força temes al tinter, és impossible abastar-los de forma exhaustiva i encara més difícil conèixer tot allò publicat. Malaguanyadament no

440 CABESTANY, J. F. 1982b; RIU I RIU, M. 1989.

441 CABESTANY, J. F. 1982a.

442 LIAÑO, E. 1976; SÁNCHEZ REAL, J. 1980.

443 GENERA, M.; LALUEZA, C.; GIMÉNEZ, S. 1992.

444 VIVES BALMAÑA, E. 1985.

445 VIVES BALMAÑA, E. 1989; VIVES BALMAÑA, E. 1990b.

446 CAMPILLO, D. 1987; VIVES BALMAÑA, E. 1987.

447 GINÉ, J. 2011.

448 VIVES BALMAÑA, E. 1990a.

449 FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; VENDRELL, M. 2016.

450 BERMÚDEZ, A.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; ÀLVAREZ, A.; NAVARRO, A.; ARGEMÍ, M.; PRADA, J. L.; GOMÀ, F. 1993.

451 FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2016.

452 GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999.

453 MESTRES, J. S. 2007.

454 ADSERIAS, M.; BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; RAMON SARIÑENA, E. 2011.

455 BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; MENCHON, J. 2018a.

456 VILA CARABASSA, J. M. 2004.

457 FOLLIERI, N.; ROURE, J.; GIARDINI, M.; MAGRI, D.; NARCISI, B.; PANTALEON, J.; PEREZ OBIOL, J.; SADORI, L.; YLL, E. 2000; RIERA MORA, S. 2003; RIERA MORA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

458 Al text original vaig colar un barbarisme, *bosqueig* en lloc d'esbós. Quedi aquí corregit.

hi ha pel moment un programa seriós pel seu coneixement a les nostres comarques, encara que no manquen estudis d'importància. Mentre no existeixi aquesta articulació, si medievalistes documentalistes i medievalistes arqueòlegs no entenen les possibilitats de conjugar ambdues disciplines, el coneixement de la Història Medieval resta coix.” ⁴⁵⁹

Fa mal dir-ho, però amb aquestes paraules acabava un estat de la qüestió sobre el tema, publicat el 1992, i que rematava el 1998: *“bona part dels resultats són fruit d’iniciatives personals, de l’atzar, de l’activitat arqueològica d’urgència. en altres casos del cobriment de treballs de restauració o de la necessitat d’engruiximent curricular. Amb tot, la mancança de programes d’investigació o d’un interès real per part de les institucions científiques, dels historiadors i dels arqueòlegs és un fet real. Si això servis de consol, la panoràmica a les comarques meridionals no és gaire pitjor a d’altres lloc. Així doncs: quo vadimus?”*⁴⁶⁰

Passats els anys, cal fer algun matís. Per exemple, l’engruiximent curricular no ha apostat la majoria de vegades per dedicar-se a publicar o endegar projectes d’arqueologia medieval, ans al contrari. Però és cert que bona part dels treballs publicats sorgeixen de la iniciativa del món professional i el compromís de donar sortida a les actuacions arqueològiques generalment preventives (abans en dèiem d’urgència). En aquest marc els congressos d’arqueologia medieval i moderna a Catalunya han estat determinants.

És cert que no hi ha programes d’investigació arqueològica dedicats a l’època medieval, a excepció dels estudis realitzats per l’equip de R. Martí de la Universitat Autònoma de Barcelona, encara que cal veure que projectes territorials i urbans d’ampli abast diacrònic tenen en compte les fases de l’antiguitat tardana i èpoques medieval i moderna. En aquest sentit els projectes també de la Universitat Autònoma dirigits per O. Olesti contemplen la inclusió del conjunt de la Roca del Gríngol de Prades.

La protecció legal del Patrimoni, sia amb els expedients de declaració de béns, sia amb els catàlegs, sia amb el planejament urbanístic, han estat també determinants, així com els estudis i treballs de projectes, control d’obres o intervenció en el patrimoni edificat i la necessitat d’estudis tecnicocientífics, com les anàlisis antropològiques, de morters, materials petris o les datacions radiocarbòniques... Instruments com la Carta Arqueològica, els catàlegs de béns del planejament o actuacions de més abast com el Programa d’Arqueologia Urbana de Montblanc han permès ampliar força el coneixement del món antic i medieval d’aquestes comarques i no deixen de ser una base per continuar la recerca.⁴⁶¹

Cal insistir, la manca de programació, d’objectius si bé no és el més desitjable, l’atzar derivat en l’arqueologia preventiva, la intervenció urbanística o l’arqueologia monumental poc a poc va obrint tot l’espectre del període. D’una altra manera segurament no seria possible, ni per mitjans econòmics ni per establiment d’objectius.

⁴⁵⁹ MENCHON, J. 1992a.

⁴⁶⁰ MENCHON, J. 2000b.

⁴⁶¹ ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2000.

Tornant a la pregunta que ens fèiem el 1998: *quo vadimus?* segurament no ho sabem encara, però s'està avançant (**Fig. 3.83**).

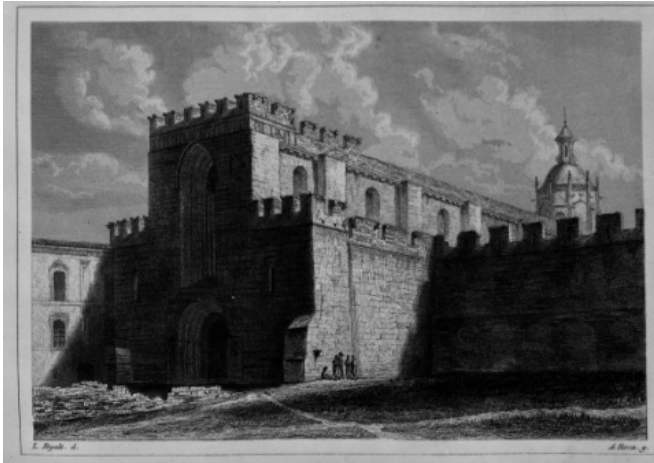

Figura 3.1: Els monestirs cistercencs de Santes Creus i especialment Poblet van ser referència sentimental i simbòlica de la Renaixença catalana, tant a nivell intel·lectual com polític, esdevenint símbols del Catalanisme en ser panteons reials (PIFERRER, P. 1839, i Biblioteca-Hemeroteca Municipal de Tarragona).

Figura 3.2: Portada del número 1 de la revista *Acta Mediaevalia*, publicació del departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, referent obligat per l'arqueologia medieval.

Figura 3.3: portades de les publicacions dels congressos d'arqueologia medieval espanyola i dels d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. De tots dos s'han celebrat sis edicions. No deixa de ser una paradoxa que ambdós congressos neixen de les associacions d'arqueologia medieval, i no pas des dels cercles acadèmics o institucionals. Certament són bàsicament els col·lectius professionals i les iniciatives personals les que de vegades tenen un èxit en el món científic hispànic.

Figura 3.4: Vista de la Roca del Grinjol, al límit entre els municipis de Prades (Baix Camp) i Vimbodí (Conca de Barberà). Es tracta d'un assentament datable entre l'Antiguitat Tardana i Alta Edat Mitjana, conegut de fa força anys per l'aparició de tombes, i vinculat a un espai habitat a definir. Des de fa uns anys és objecte d'atenció de l'ajuntament de Prades i d'un equip sota l'aixopluc de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Figura 3.5: l'arqueologia urbana, lligada a la promoció urbanística i l'obra pública ha estat en els darrers 40 anys la principal font d'informació arqueològica, especialment pels períodes romà i medieval, encara que la documentació generada no ha rebut l'atenció científica que es mereix. Imatge de les excavacions preventives del Mercat Central de Tarragona, any 2008 (Ajuntament de Tarragona-Patrimoni Històric).

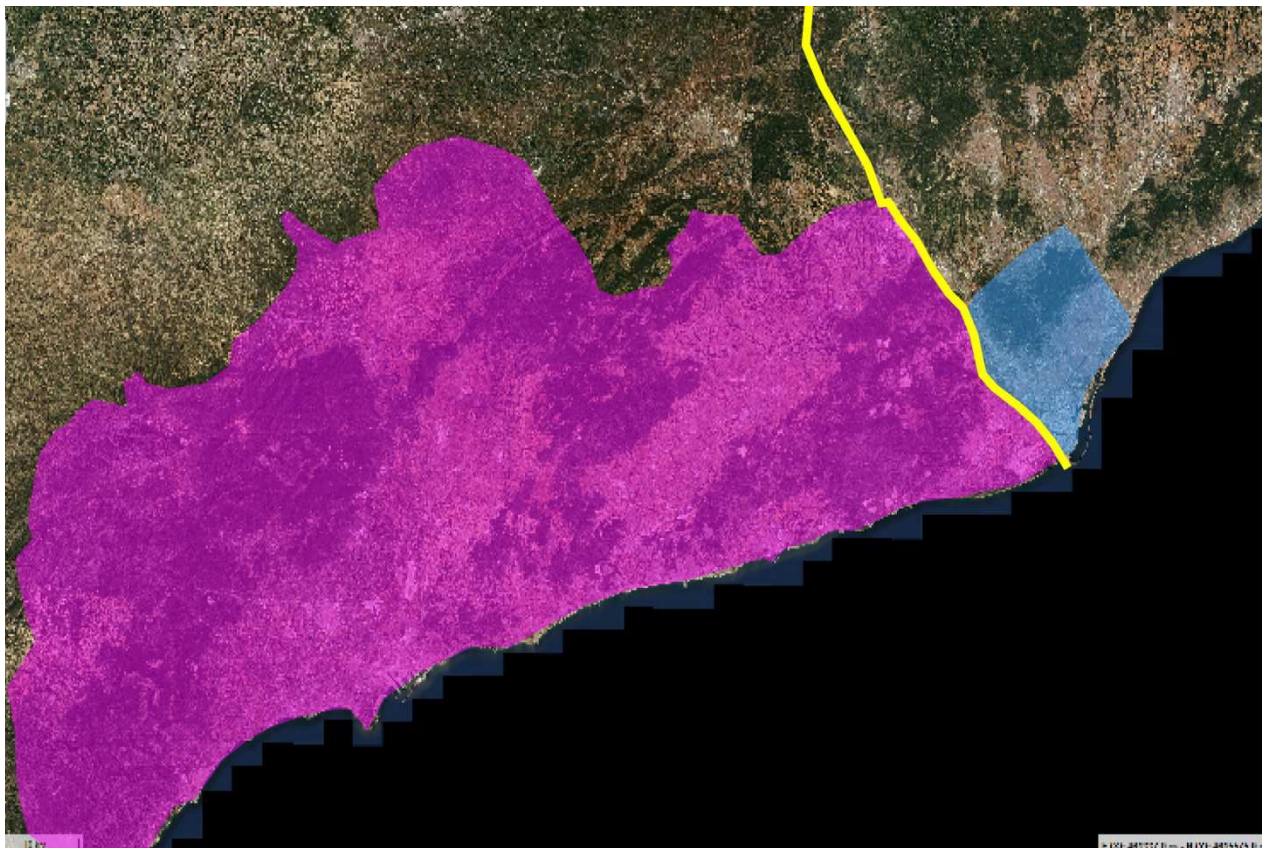

Figura 3.6: comparació entre l'extensió aproximada de l'*ager tarraconensis* i el *barcinonensis* amb el riu Llobregat com a límit. Amb la presa de Barcelona el 801 pels carolingis el seu límit és la separació historiogràfica de les Catalunyaes Nova i Vella. Però si en època antiga el *Rubricatum* marcava una línia jurisdiccional entre dues ciutats, en època de conquesta feudal passa no és així, sinó el que tenim és una franja territorial, els antics *territoria* de Tàrraco i *Sicarra* que separen les terres sota control carolingi dels que són sota l'òrbita emiral.

Figura 3.7: Les excavacions al despoblat medieval de Prenafeta Vell (mun. Montblanc) dirigides pel Prof. Cabestany van ser un dels primers projectes d'investigació d'arqueologia medieval a les comarques meridionals, però desafortunadament no va tenir continuïtat (CABESTANY, J. F. 1982, p. 390).

Figura 3.8: Si els projectes d'arqueologia medieval no han arrelat del tot a les comarques meridionals, alguns jaciments d'època romana han tingut una continuïtat, tot i que amb interrupcions, gràcies a la iniciativa local o de la Generalitat. És el cas de la vil·la de la Llosa (Cambrils, Baix Camp). A la imatge, la zona septentrional de la vil·la, excavada fa uns anys (GARCIA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; TEIXELL, I. 2013, fig. 2, p. 284).

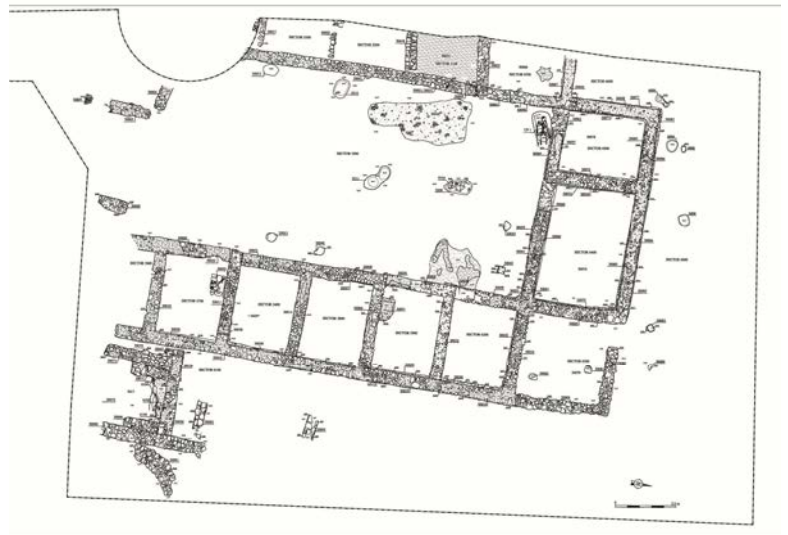

Figura 3.9: l'arqueologia d'intervenció, especialment urbana, ha generat una ingent informació que ha permès conèixer el procés històric de la ciutat de Tarragona des d'època romana fins l'antiguitat tardana i també en època medieval fins l'actualitat. Imatges dels treballs duts a terme el 1992 al carrer Francesc Bastos que van aportant interessants dades sobre la zona del Port romà; i de les Cases dels Canonges el 2000-2003, amb important informació de la transformació del Recinte de Culte Imperial fins el segle XX (Ajuntament de Tarragona-Patrimoni Històric i autor).

Figura 3.10: l'establiment d'un marc legal clar en defensa del Patrimoni Arqueològic a partir de les declaracions de béns culturals, les lleis de protecció i del reglament d'intervencions arqueològiques ha permès emmarcar administrativament i donar la corresponent obligatorietat d'actuacions arqueològiques preventives en les obres que afecten el Patrimoni Històric. Imatge de la publicació del Reglament de Protecció del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic, al DOGC de 13 de març de 2002 (núm. 3594).

Figura 3.11: portada del Pla Director de Poblet. Aquesta figura tècnica, tot i que no té el necessari recolzament legal com les de planejament urbanístic, és un bon instrument per l'establiment de metodologia, fases i valoració econòmica dels projectes de llarg abast en la protecció del patrimoni històric i arqueològic.

Figura 3.12: la intervenció en el patrimoni arquitectònic ha passat de la simple realització de cales arqueològiques desconnectades de les necessitats reals del coneixement del monument i a la recerca de les fases més vistoses o historiogràficament més importants, a actuacions molt més completes i on es té en compte el subsòl, el sòl i el vol. Imatge d'un soldat del segle XIX dibuixat en la paret d'una de les cel·les que es van habilitar a l'església romànica del castell de Falset (1988).

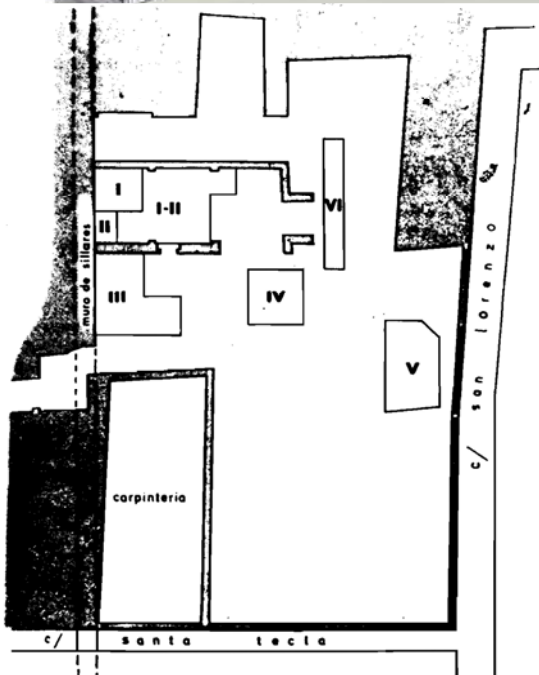
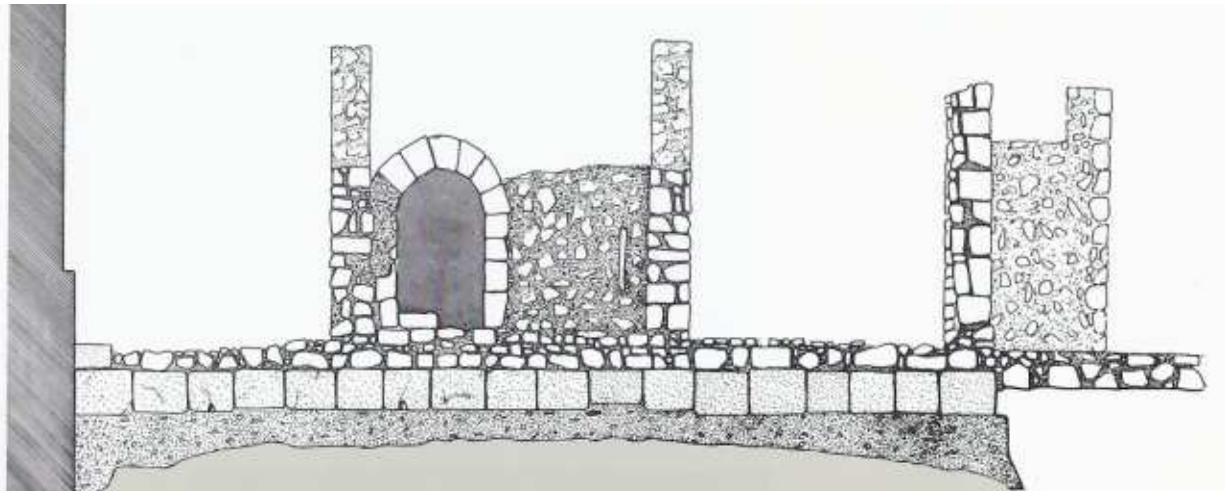

Figura 3.13: l'arqueologia urbana ha permès la realització d'excavacions arqueològiques pluriestratigràfiques on es combinen les relacions entre el subsòl, sòl i vol. Les primeres actuacions centrades en l'evidència estratigràfica clàssica sota cota zero aviat van donar pas a l'estudi de paraments i esbrinar els sempre complexos evolutius de llarg abast cronològic. A l'esquerra la planta de les excavacions de Màrius Ferrer al carrer Sant Llorenç, intervenció centrada bàsicament en el coneixement del subsòl d'aquest espai contigu al mur del Recinte de Culte Imperial, i sota, pocs anys després, la seva continuïtat amb l'actuació de Xavier Aquilué, on ja inclou l'estudi murari no solament de les fases del món antic sinó també d'època medieval i post medieval (vid. FERRER MORRÓN, M. 1985 fig. 1, p. 301 i AQUILUÉ, X. 1993, fig. 84, p. 105).

Figura 3.14: el planejament urbanístic ha donat una visió geogràfica del territori que ha portat a la protecció no solament dels béns patrimonials més importants a nivells històric, sinó elements d'arquitectura tradicional que configuren els paisatges històrics. És el cas de l'obra de pedra seca com aquesta barraca protegida pel Pla d'Ordenació Urbana Municipal de Tarragona (2013), la de Tàsia, al mas d'en Granell (Ajuntament de Tarragona-Catàleg del POUM).

DADES GENERALS

NOM O RENOM
ADRECA Carrer Major, 118
U. CADASTRAL 6425111
PROPIETARI
CRONOLOGIA
 L'any 1731 formava part d'una casa de 3a. qualitat (PORTA 1986).

Figura 3.15: la protecció del Patrimoni Històric ha passat de les declaracions individuals de monuments i de les lleis que marquen proteccions genèriques com els famosos decrets de castells (1949), o creus de terme, inscripcions, *pedrones* i costells (1963) a l'elaboració de catàlegs per part de les institucions. A la imatge, primera pàgina de la fitxa del Programa d'Arqueologia Urbana de Montblanc (1995-2003) promogut per la Direcció General del Patrimoni Cultural i l'Ajuntament de Montblanc. De la idea inicial de compilar i inventariar les actuacions arqueològiques del centre històric de Montblanc, es va passar al cens de tots els elements visibles de les finques i espais de la població: murs, arcs, finestres, escuts, façanes etc, amb la corresponent proposta d'actuació i conservació. A més es va vincular aquest extens inventari, de més de 1000 entrades, amb el Pla Especial de Reforma Interior de la població (Cfr. ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2000).

ACTUACIONS REALITZADES I PROPOSTA DE PROTECCIÓ

PROTECCIÓ EXISTENT

- Situat en el casc antic de Montblanc, declarat "Conjunto Monumental y Artístico", Decret de 26 de desembre de 1947 (B.O.E. núm. 11, 11/01/1948).

PROPOSTA DE PROTECCIÓ

- Bé cultural d'interès nacional
 - Monument històric
 - Conjunt històric
 - Jardí històric
 - Lloc històric
 - Zona d'interès etnològic
 - Zona arqueològica
 - Zona paleontològica

Bé catalogat (Bé cultural d'interès local)

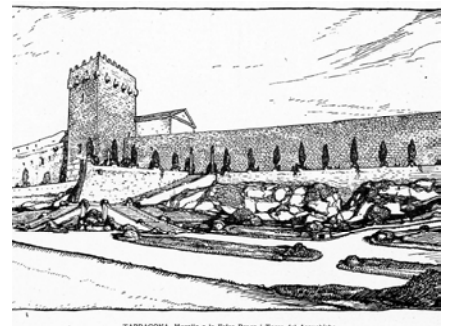
Espai de protecció arqueològica

PROPOSTA D'ACTUACIÓ

- conservació de les estructures visibles
- excavació en extensió
- realització de sondeigs arqueològics
- realització de seguiment arqueològic de les actuacions
- deslliurament de la superfície de la finca
- deslliurament del subsòl de la finca

DADES DESCRIPTIVES

TARRAGONA. Maseta a la Póla Baja i Torre del Arquebisbe
Projecte de Puig i Cadafalch

Tarragona - Ruines de l'Amfiteatre romà

Figura 3.16: el paisatge urbà històric d'una ciutat com Tarragona es conforma per un seguit d'elements que van des de la definició de la seva *skyline* a l'evolució de la seva vida urbana. Per exemple les visuals mantingudes des del campanar de la Catedral, la transformació de la ciutat al llarg dels segles XIX i XX amb edificis com el convent dels carmelites (AHT), i la posta en valor d'espais patrimonials com es veu en el Passeig Arqueològic (MARTORELL TERRATS, J. 1920), l'excavació i posterior recuperació del Fòrum de la Colònia (AHT), o el projecte del Museu Arqueològic en plena postguerra (AHT). Afegeixi's accions també que van malmetre els monuments com la voladura de l'església del Miracle a principis del segle XX per ordre municipal (AHT), al costat d'operacions com l'Auditori del Camp de Mart al peu de les Muralles, als anys 70 tot dotant a Tarragona d'un equipament de primera categoria (AHT). També ha comportat la desaparició d'equipaments com la caserna del regiment Badajoz 26 (AHT) per donar pas al Campus Catalunya o la construcció d'hotels en ple *Desarrollismo* dels anys 60 (AHT), al costat del naixement dels barris de ponent com Torreforta. Malgrat tot l'horitzó de la ciutat continua presidit per la Catedral i en força racons es veu la presència de Roma com en un restaurant del carrer Comte. La quotidianitat també ha comportat accions com als anys 80 d'instal·lar les famoses boles d'en Recasens, qui llavors era alcalde, per evitar l'aparcament de cotxes sobre les voreres, o la llarga sèrie de *pipicans* que era una proposta gairebé quimèrica de procurar que els gossos, per desídia dels seus amos, defequessin ordenadament almenys als embornals del clavegueram. I al costat d'això, elements urbans que al final s'integrin sols com una tribuna de fusta a la Baixada Pescateria o en conegut enganyatall del Seguici en una façana de la plaça dels Sedassos.

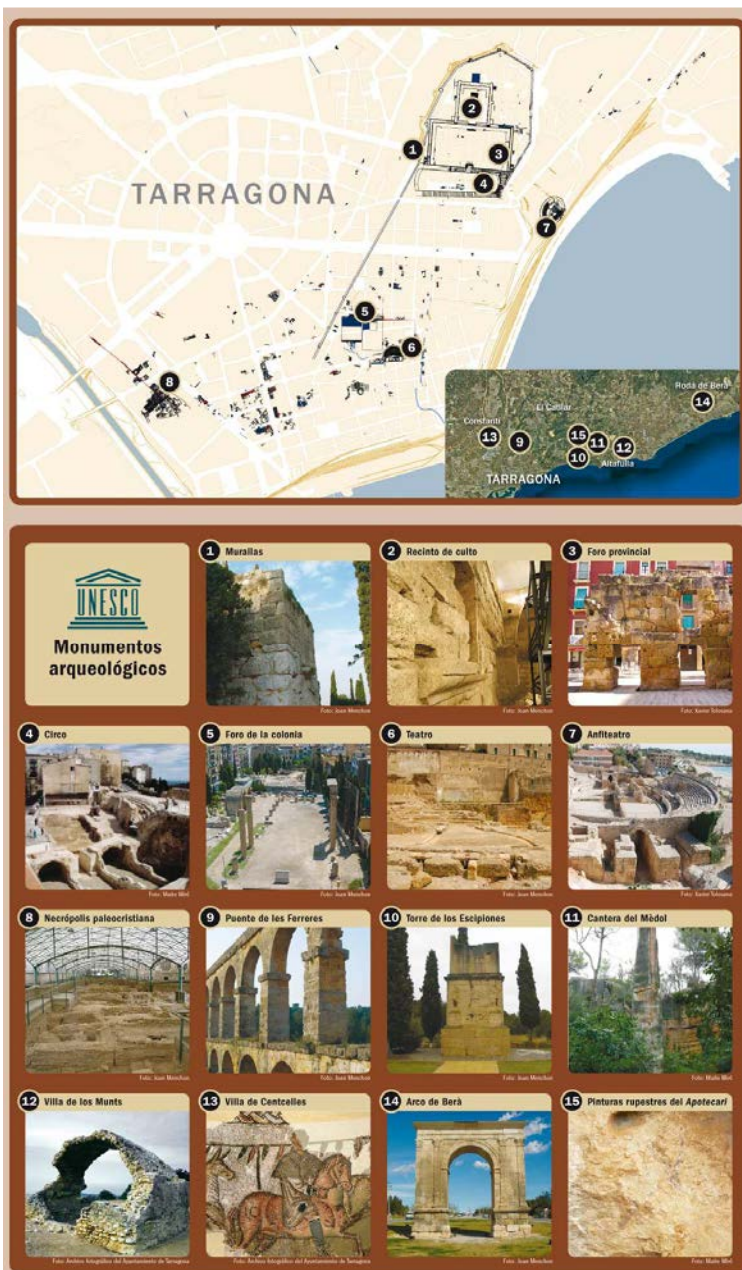

Figura 3.17: a la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO tenim el Conjunt Arqueològic de Tàrraco i les Pintures Rupestres de l'Arc Mediterrani. A la imatge tenim la imatge dels elements de la conformen. El Conjunt Arqueològic es constitueix pe les Muralles, Recinte de Culte, Fòrum de la Colònia, Fòrum Local, Teatre, Anfiteatre, Necròpolis Paleocristiana, Pon del Diabre, Torre dels Escipions i Pedrera del Mèdol al terme de Tarragona; als quals hem de sumar la vil·la dels Munts (Altafulla), la vil·la de Centcelles (Constantí) i l'Arc de Berà (Roda de Berà). Del conjunt de l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani comptem amb les pintures de l'Abric de l'Apotecari (pòster dissenyat per departament de Disseny Gràfic de l'Ajuntament de Tarragona, publicat a MENCHON, J. MIRÓ ALAIX, M. T. 2013e).

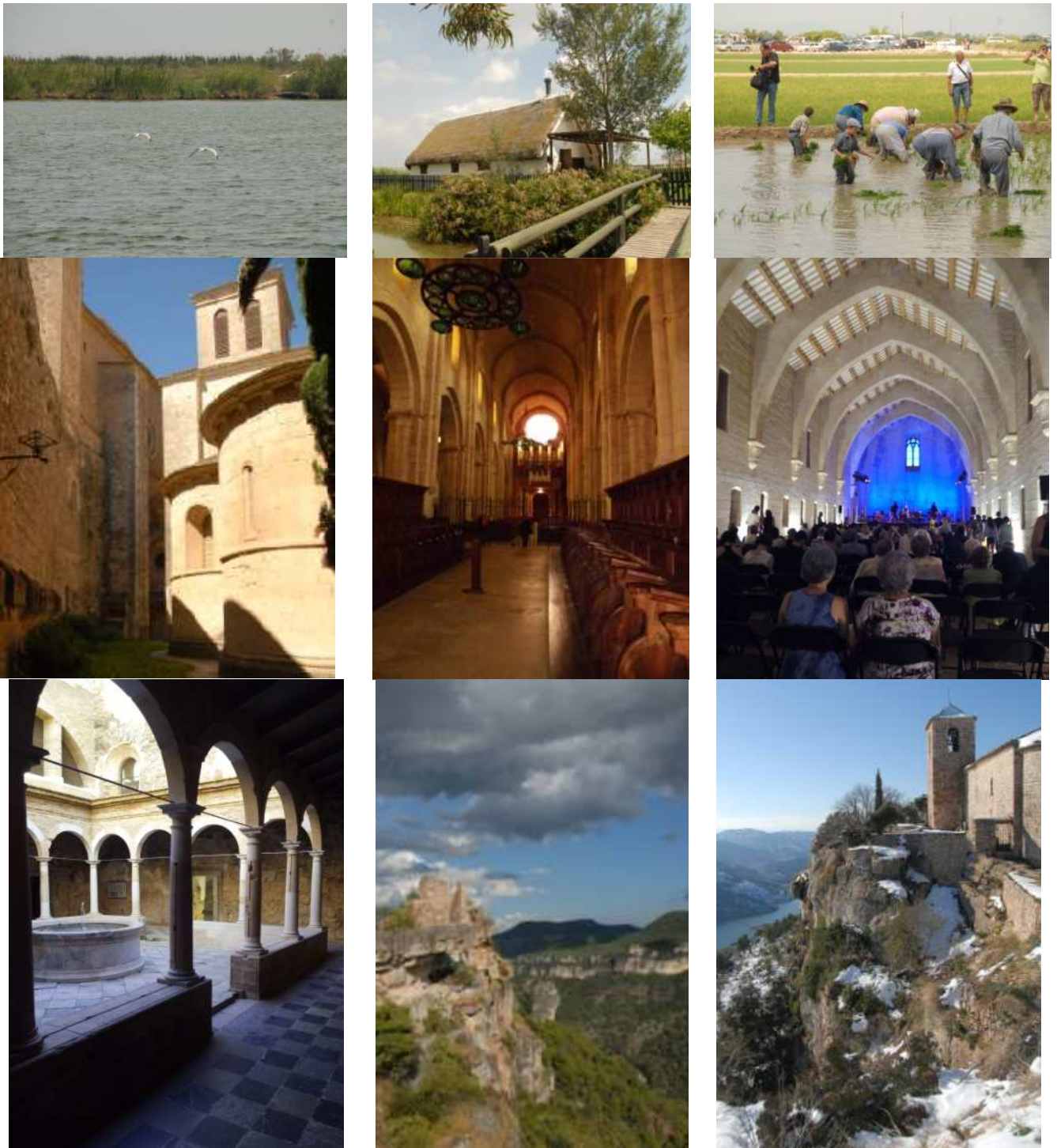

Figura 3.18: però Tarragona a més compta amb altres conjunts reconeguts per la UNESCO, fet que converteix aquestes terres com un dels llocs del món més reconeguts per aquesta institució internacional. En primer lloc la Reserva de la Biosfera del Delta de l'Ebre on tenim tan aquests espais naturals de primera categoria com la seva antropització com mostren les típiques barraques o la sembra de l'arròs, un dels productes estrella del territori. Sumem el Monestir de Poblet, un dels conjunts monàstics amb comunitat més importants d'Europa i referent de l'arquitectura dels segles XII-XIV, i un excel·lent espai per celebració d'actes culturals com els concerts estiuencs del músic Jordi Savall. I finalment la candidatura del Priorat com Paisatge Cultural, on a més dels cultius de vinya que s'emparren per les muntanyes del Montsant comptem amb els esplèndids monuments com la cartoixa d'Escaladei, el castell islàmic de Siurana i el seu bell paisatge a cavall de les serres del Montsant i les Muntanyes de Prades.

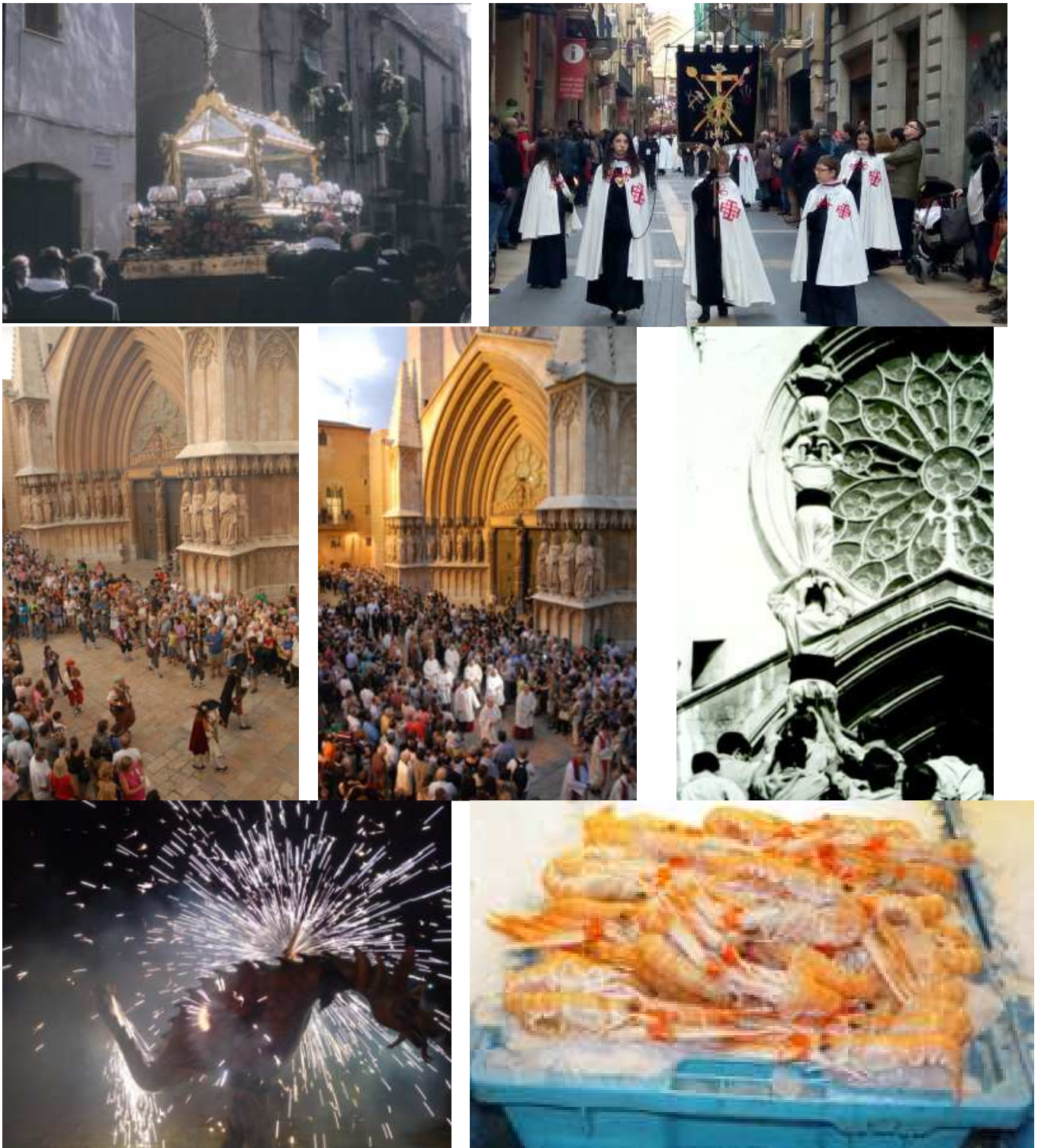

Figura 3.19: el Patrimoni històric de Tarragona té contingut per sí mateix, però a un temps és continent del Patrimoni Immaterial de la ciutat. Diverses són les manifestacions més clares d'aquesta estranya simbiosi com la perduració dels espais processionals on es combina el fet religiós, social i polític com es veu el Divendres Sant amb la processó del Sant Enterrament. Especial significació té Santa Tecla amb la seva processó on es veu tant el Seguici Popular amb els diversos entremesos que conviuen amb la comitiva eclesiàstica que acompanya el Braç de la santa; o l'espectacular Pilar Caminant que cada any puja les Escales de la Catedral i va fins l'Ajuntament. El Bestiari n'és part essencial tan pel seu significat tradicional com simbòlic. I afegim a això un altre element reconegut com Patrimoni Immaterial per la UNESCO com és la dieta mediterrània, representada aquí amb una caixa de gadagans, és a dir, escamarlans, acabats de pescar per les barques del Serrallo. Tot plegat, un conjunt holístic difícil de separar.

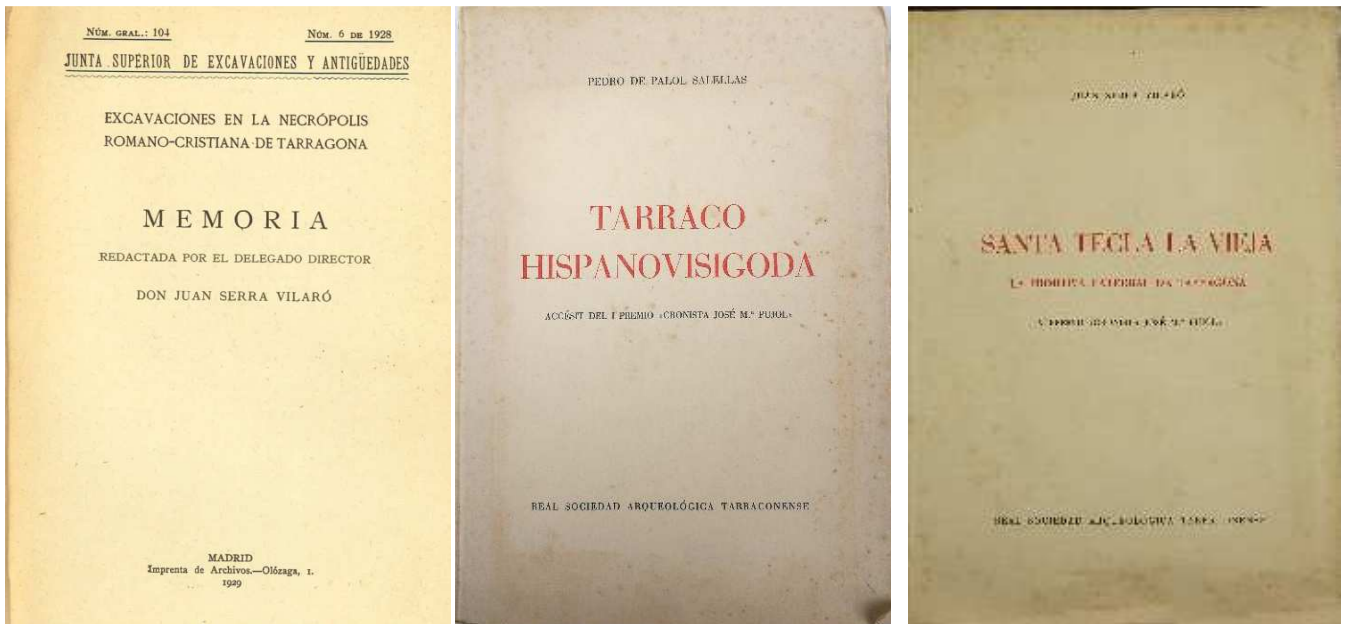

Figura 3.20: portades de tres referents bibliogràfics de la transició del món antic al medieval a Tarragona. Primer, una de les memòries de les excavacions de Serra Vilaró a la Necròpolis de Tabacalera (1929); el ja clàssic però llavors trencador *Tàrraco Hispanovisigoda* de P. de Palol (1953) en el qual es vindicava el classicisme per sobre del germanisme del món visigot hispà; i finalment el llibre de Serra Vilaró sobre les excavacions a Santa Tecla la Vella on vol situar la catedral visigòtica de la ciutat (1960).

Figura 3.22: les excavacions del llavors *Museo Arqueológico Provincial* a la plaça del Rovellat van permetre identificar una interessant transformació de l'entorn del Fòrum Provincial a l'Antiguitat Tardana, tot documentant un conjunt tardoromà que s'ha identificat amb l'església de Sant Pere de l'Oracional de Verona, que podria formar part de la seu episcopal arriana i/o al palatium del comes de Tàrraco (imatge de les excavacions publicada per BERGES, M. 1974).

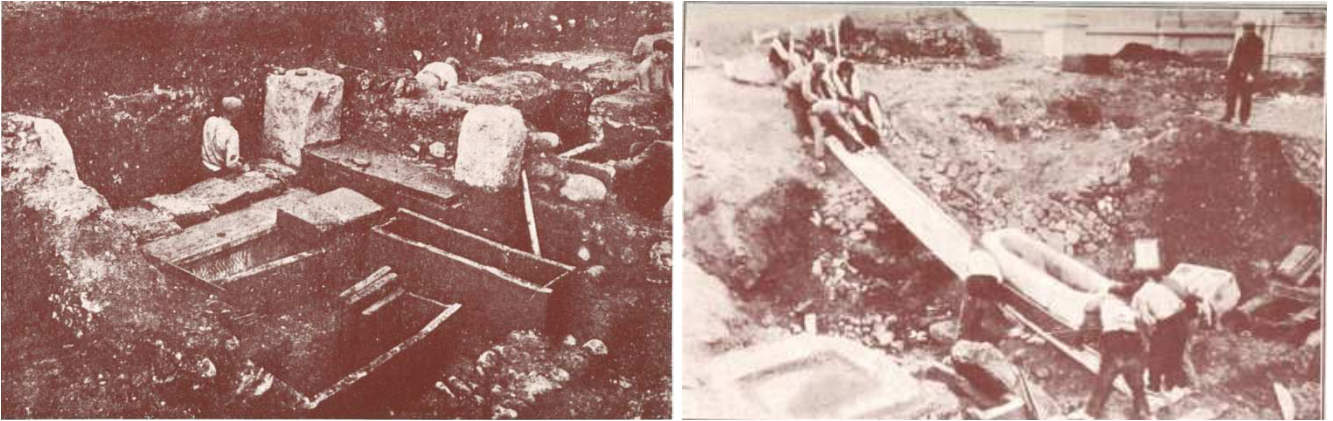

Figura 3.23: imatges de les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana, on es veuen els treballs arqueològics i l'extracció del sarcòfag del Pegagog (SERRA VILARÓ, J. 1928, làm. III, 4 i X, 2).

Figura 3.24: les excavacions al carrer de Sant Miquel mostren com al segle III es construeix un gran conjunt termal vinculable a les *Thermae Montanae* que coneixem gràcies a una inscripció (RIT 155 / CIL II² suppl. 14 núm. 1004). Es tracta d'una de últimes grans obres públiques de Tàrraco, gràcies a l'evergetisme del *praeses* provincial. Estem a les portes del baix imperi, un període que s'ha vist sempre com decadent però que realment és una interessant transformació de l'Imperi als nous vents de la Història (foto arxiu Codex).

Figura 3.25: Tot i que la metodologia arqueològica no es va aplicar en els treballs, les excavacions arqueològiques a l'Amfiteatre als anys 50 van significar l'activació de la societat tarraconense després de la Guerra Civil amb els *Amigos del Anfiteatro*. I va donar com a resultat entre altres coses, identificar las basílica visigòtica i el seu cementiri, un dels elements més importants de la ciutat a l'Antiguitat Tardana, precisament sota l'església romànica de Santa Maria del Miracle.

Figura 3.26: a la Catedral de Verona es conserva el famós Oracional procedent de Tàrraco. Datat a finals del segle VII entre les seves completúries dedicades a la litúrgia estacional, apunta l'existència d'una sèrie d'esglésies de la ciutat de Tàrraco que s'han volgut relacionar amb les restes arqueològiques, encara que és un tema no tancat de manera definitiva (Foto U. Tomba, Arxiu Capítular de Verona, publicada a GODOY, C.; MUÑOZ, A. 2019, p. 70, fig. 6).

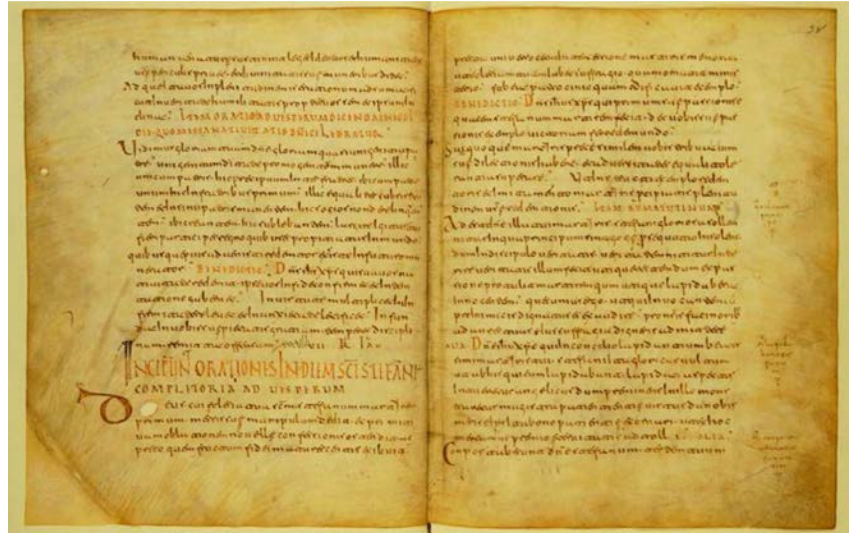

Figura 3.27: L'any 1998 es va excavar una interessant necròpolis d'inhumació al Camí de la Platja dels Cossis de Tarragona. Com a gran aportació, la cronologia imperial d'un seguit d'enterraments que demostra que no solament s'inhumava sinó que també es feien anar tipologies que normalment s'identificaven com a típiques, per no dir úniques, de l'època baix imperial, cas de les conegudes tombes de caixes de *tegulae* en sigma, secció triangular o *alla cappucina*.

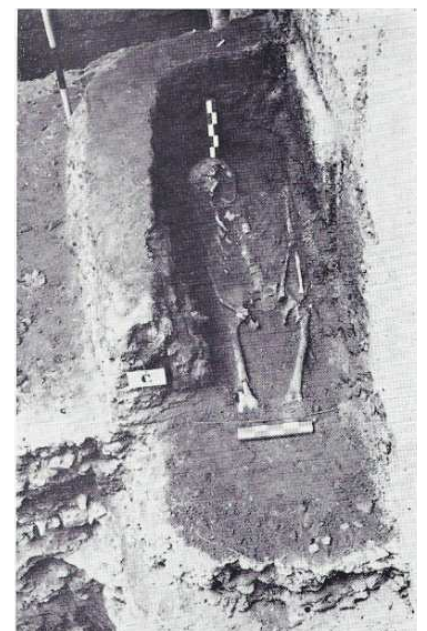
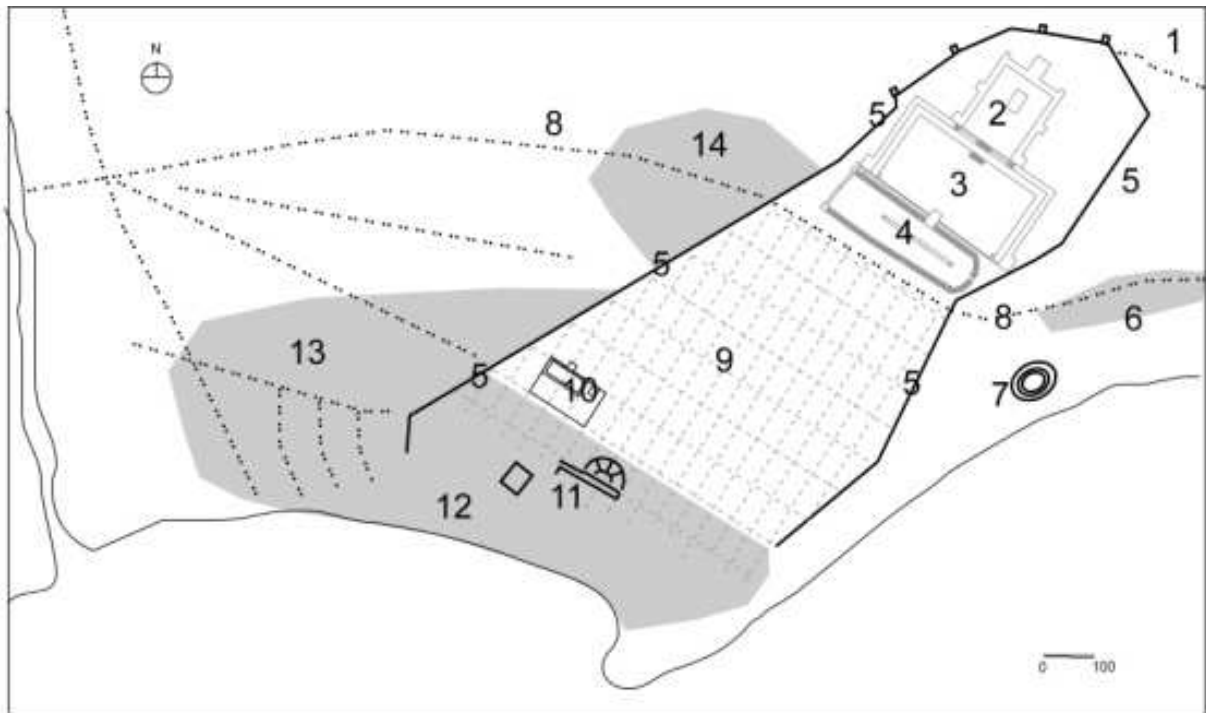
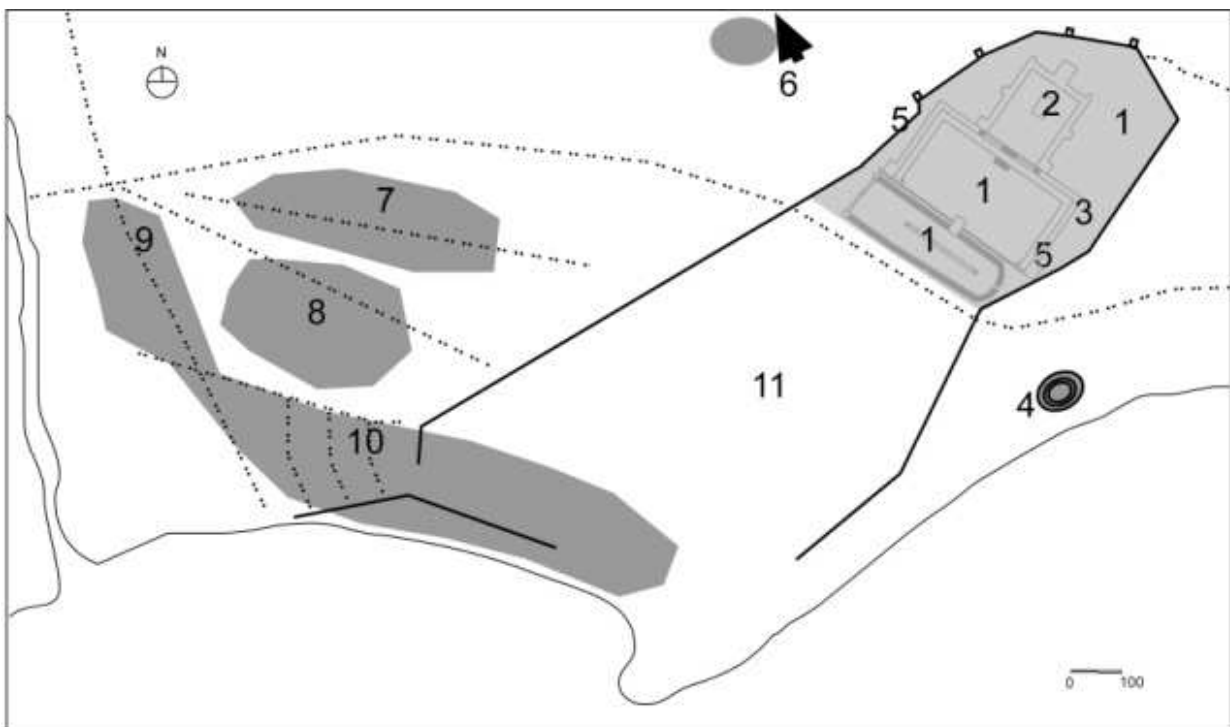

Figura 3.28: Les excavacions d'A. Balil al Pretori van localitzar un petit conjunt d'enterraments tardoantics, el qual mostra un canvi de costums funeraris prou interessant, doncs són intramurs i al costat d'un edifici imperial amb uns nous usos que cal identificar satisfactòriament (BALIL, A. 1969, làm. XIII, fig. 20).

1. Antiga via republicana 2. Area sacra del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (CPHC) i temple d'August 3. Plaça del CPHC 4. Circ 5. Muralla republicana 6. Suburbium de llevant 7. Amfiteatre 8. Via Augusta 9. Ciutat intramurs 10. Forum coloniae 11. Teatre i termes públiques 12. Barri portuari 13. Suburbium de ponent 14. Suburbium.

1. Àrea d'habitat ocupant els espais del CPHC 2. Epsicopi i església de Santa Jerusalem (s. VI) 3. Edifici religiós (església de Sant Pere?) 4. Església de Sant Fructuós i necròpolis (s. VI) 5. Enterraments 6. Necròpolis de Mas Rimbau 7. Necròpolis 8. Necròpolis 9. Necròpolis del Francolí, episcopi (s. V) amb església martirial i monestir 10. Barri portuari 11. Zona intramurs ruralitzada.

Figura 3.29: Comparació de l'extensió de Tàrraco imperial i baix imperial. Aparentment ens trobem amb una fase de retracció urbana i pèrdua de qualitat urbana a partir dels segles III-IV, amb una bipolarització entre la Part Alta i el Port, com també esdevenia als inicis de la fase republicana i es veu en època medieval fins el segle XIX. Però cal avaluar altres factors com el canvi de patrons arquitectònics dels habitatges amb el fet inqüestionable que la zona fins llavors deshabitada del Fòrum Provincial passa a ser un espai ocupat per construccions domèstiques.

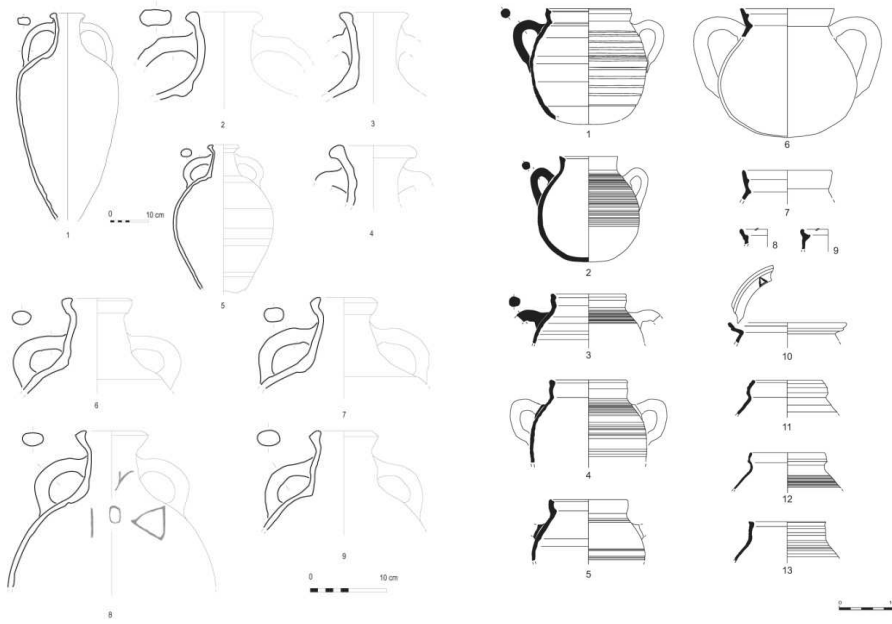

Figura 3.30: l'avenç del coneixement de la cultura material ha permès mostrar una rica activitat comercial a l'antiguitat tardana, amb importacions d'àmfores i vaixel·la de cuina de diversos punts de la Mediterrània (MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005 fig. 2 i 4).

Figura 3.31: les excavacions a la vil·la imperial de Cal·lípolis (Vila-seca) d'on procedeix el famós Mosaic dels Peixos no solament han documentat la corresponent fase imperial sinó unes termes de l'antiguitat tardana amb dues fases diferenciades, així com una necròpolis d'aquest període (MACIAS, J. M.; Tuset, F. 1996, fig. 1, p. 117).

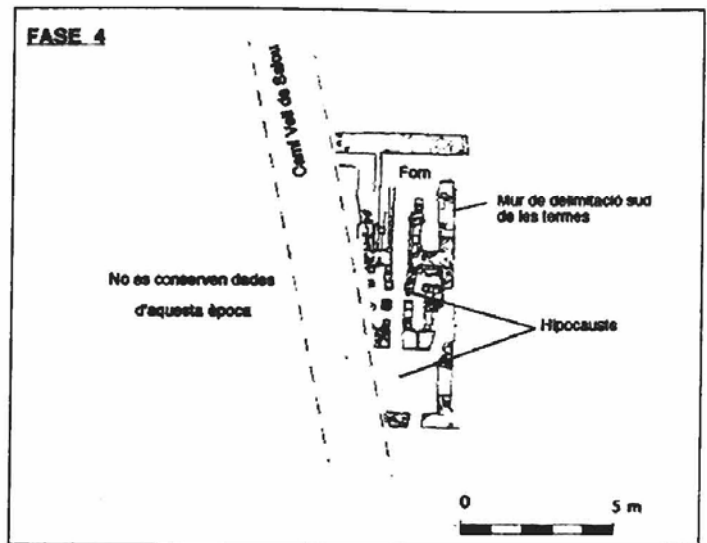
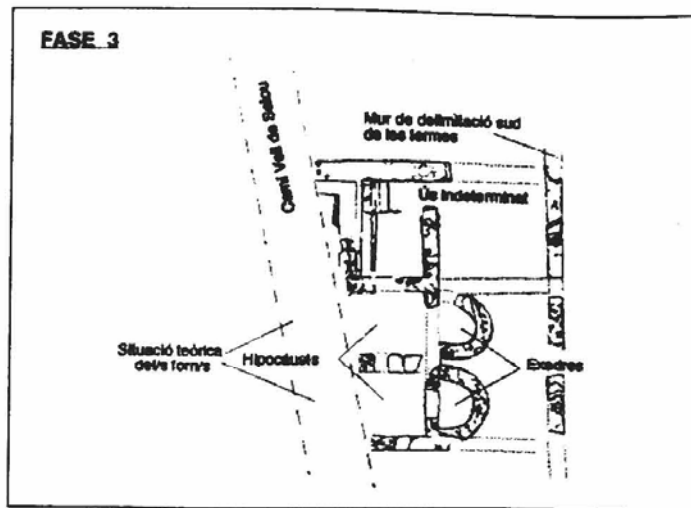

Figura 1. Plantes evolutives teòriques del conjunt termal.

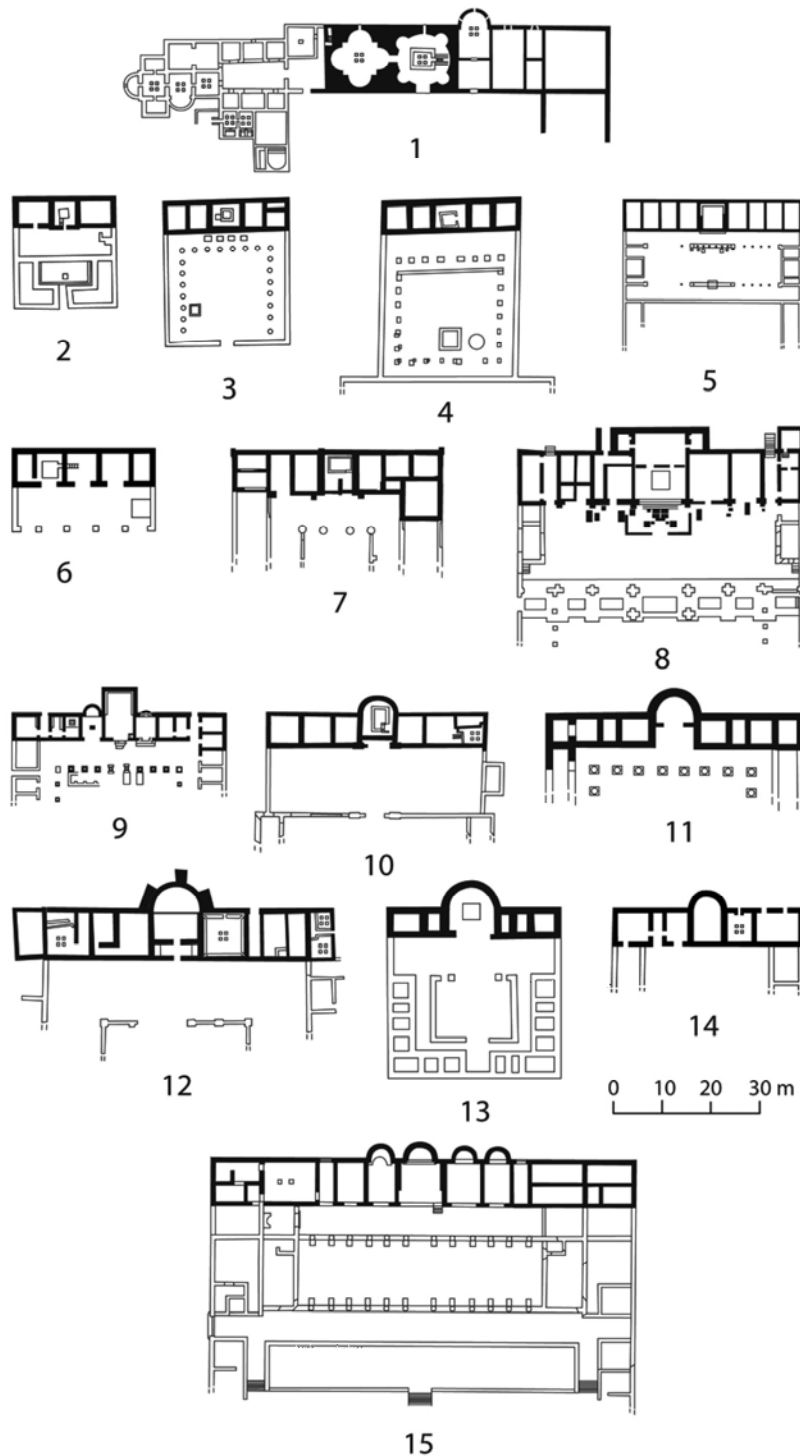

Figura 11. Comparativa de Centcelles con plantas (algunas parciales) de *principia*: 1. Centcelles (a partir de Hauschild y Arbeiter 1993: 33); Ambleside (a partir de Johnson 1983: fig. 99); 3. Wiesbaden (a partir de Reddé *et alii* 2006: fig. 477; escala aproximada); 4. Newstead (a partir de Curle 1911: fig. 2; escala aproximada); 5. Caerleon (a partir de Billing 2010); 6. Chesters (a partir de Johnson 1983: fig. 99); 7. Gnotzheim (a partir de Johnson 1983: fig. 93); 8. *Novae* (a partir de <http://www2.rgzm.de/Transformation/Poland/StrPln15EN.htm>); 9. *Gemellae* (a partir de Reddé *et alii* 2006: fig. 70); 10. Westkastell Welzheim (a partir de http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Westkastell_Welzheim_Principia.png); 11. Niederbieber (a partir de Johnson 1983: fig. 210); 12. Kastell Aalen (a partir de http://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Kastell_Aalen_Principia.png); 13. Släveni (a partir de Gudea 1979: fig. 12); 14. Unterböbingen (a partir de Johnson 1983: fig. 99); 15. Lambaesis (a partir de Reddé *et alii* 2006: fig. 72).

Figura 3.32: El celebrat conjunt de Centcelles ha estat reinterpretat, no sense polèmica, com el *praetorium* d'Asterius al segle V. En la figura es compara la planta de Centcelles amb diversos *pretoria* del món romà (REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013, fig. 11, p. 171).

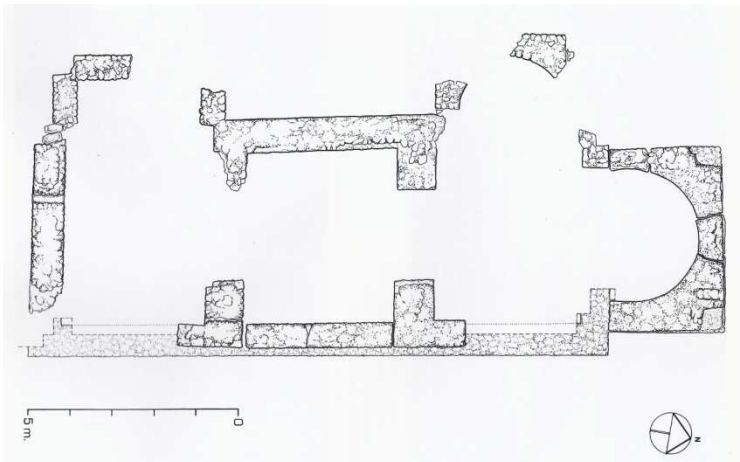

Figura 3.33: A la vil·la del Cogoll, Vilallonga del Camp es conserva una construcció de planta basilical que en principi es va pensar que seria una església tardoromana. Les excavacions van poder identificar-la amb part d'un conjunt termal (DUPRÉ, X.; JULIÀ, M. 1984, p. 59, fig. 2).

Figura 3.34: Croquis de Salvador Vilaseca conservats al Museu de Reus, on es representen les sivelles visigòtiques de Rojals i Rojalons, al terme de Montblanc, Conca de Barberà (publicades per Massó, J. 1999b, p. 8).

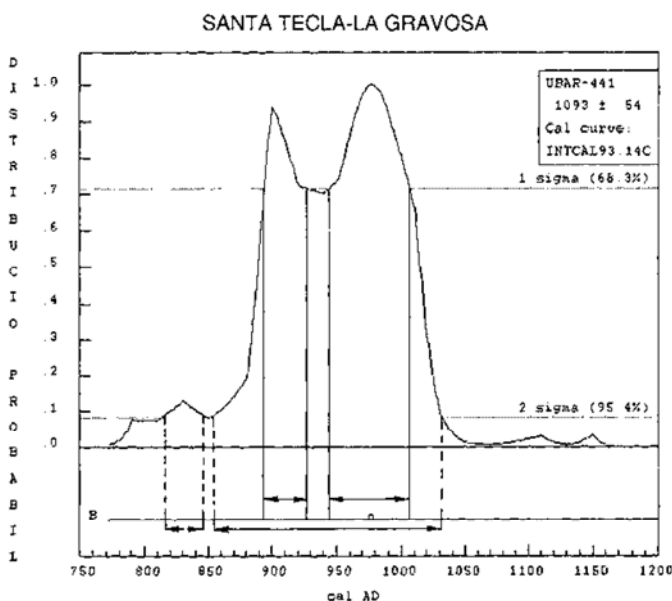
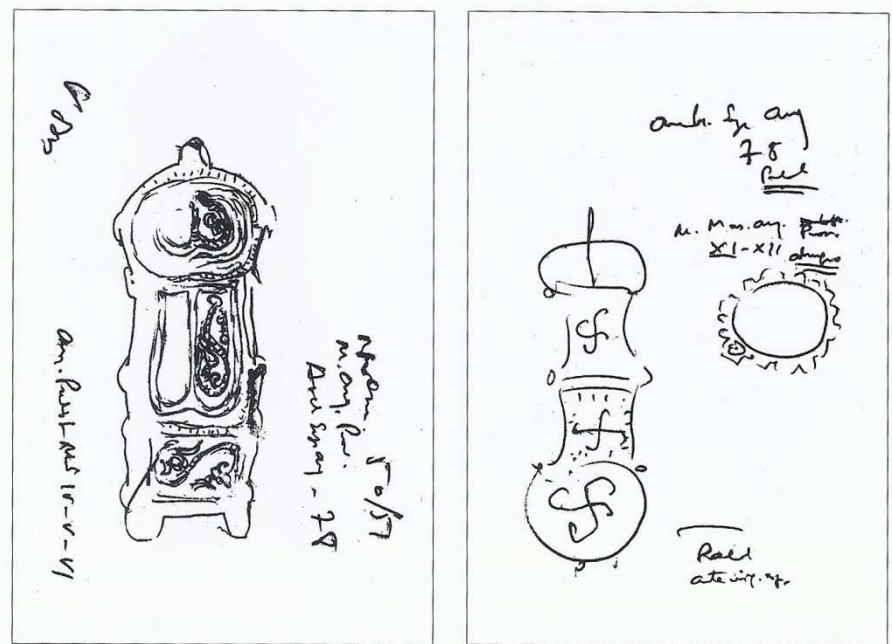

Figura 3.35: l'aplicació de datacions radiocarbòniques en jaciments romans i medievals ha permès, en el cas d'un enterrament de Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i Els Monjos, Alt Penedès) poder establir una cronologia alt medieval d'una tomba que per tipologia, estratigrafia i materials associats s'haguessin datat sense més en època baix imperial o visigòtica, tot encetant un interessant debat sobre la cronologia d'aquestes tombes associades a nivells d'abandonament de sectors de vil·les romanes (MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001, p. 62, fig. 8).

Figura 3.36: Vista aèria del castell de Siurana el 1999, abans dels treballs de recuperació del conjunt. És un dels exponents de l'arquitectura militar andalusí a Catalunya (Ajuntament de Cornudella).

Figura 3.37: Fragment de ceràmica de corda seca parcial procedent de les excavacions del *hisn* de Siurana.

Figura 3.38: L'anomenat mihrab de la Catedral de Tarragona, realment una finestreta de Madinat *ar-Zahra*, en un gravat del segle XVIII conservat a la Real Academia de la Historia (REMESAL, J., AGUILERA, A., PONS, L. 2002, fig. 51, p. 292).

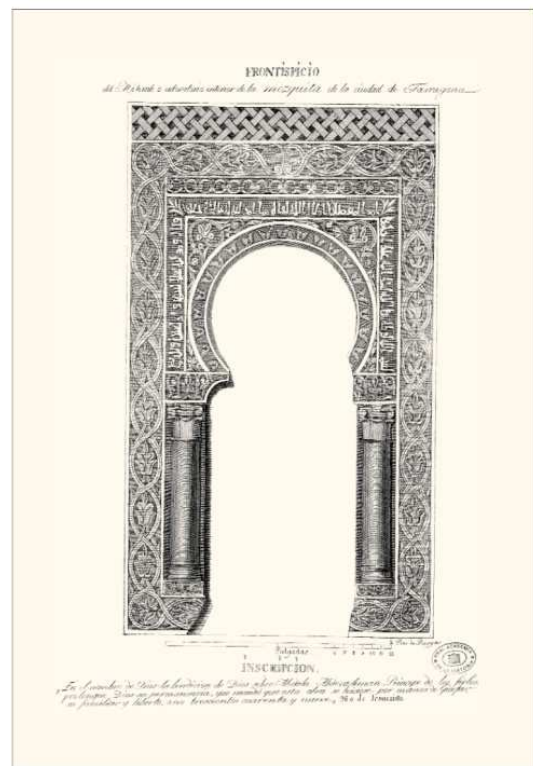

Figura 3.39: torre construïda amb la tècnica de la *tabiya* al castell de l'Albiol (Alt Camp). Si bé s'havia pres com una construcció feudal, la tècnica constructiva és molt similar a la del *hisn* de Siurana, per la qual cosa es proposa aquesta cronologia. Any 1993.

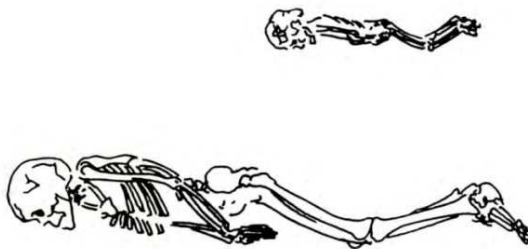

Fig. 2. Posició dels esquelets dins les tombes.

Figura 3.40: enterraments atribuïts a una necròpolis morisca al terme de Riba-roja d'Ebre (Ribera d'Ebre). Es van descobrir i malmetre uns setze fosses delimitades amb lloses amb les inhumacions en decúbit lateral (CABRÉ, D.; CUGAT, F. 1986-87, fig. 3, p. 238).

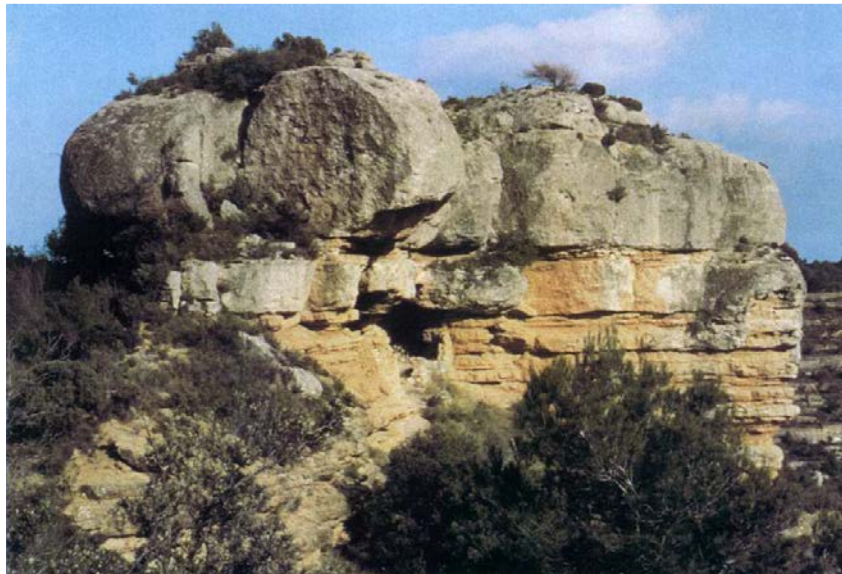
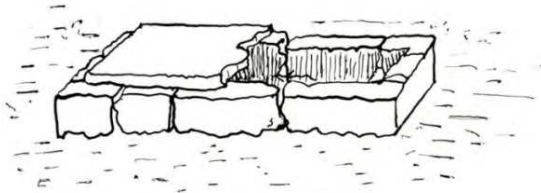

Figura 3.41: el coll de Mònecs al Montserrat és una interessant zona de tradició eremítica que fa pensar en la seva existència abans de la conquesta d'aquestes terres a mitjan segle XII.

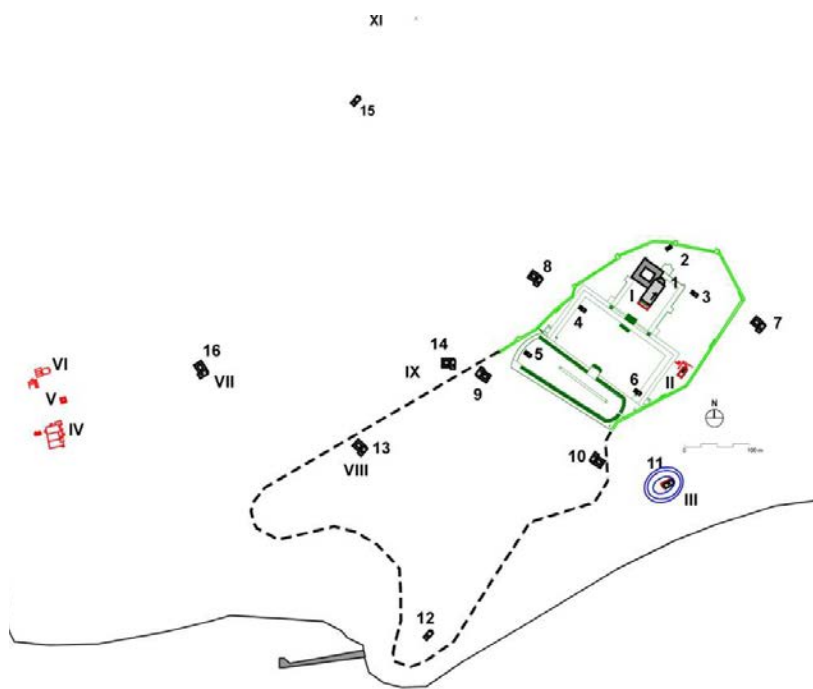

Figura 3.42: plànol on es veu com un seguit d'esglésies de la Tàrraco tardoromana tornen a tenir culte en època medieval. *Antiguitat Tardana*: I. Santa Jerusalem; II. conjunt de plaça Rovellat-Portella, Sant Pere?, III. església de l'Amfiteatre, dedicada a Sant Fructuós, IV. conjunt episcopal del Francolí, V. edifici de planta central, VI. vil·la i monestir; VII. zona funerària de Pere Martell i possible església; VIII. Fòrum de la Colònia; IX. zona suburbana d'hàbitat dispers; X. zona funerària de Mas Rimbau-Mas Mallol. *Segles XII-XIII*: 1. Catedral i canònica (1050), 2. Sant Pau, capella infermeria canonges (finals s. XII) 3. Sant Llorenç (1199), 4. Sant Miquel del Pla (1154), 5. Sant Salvador del Corral (1128), 6. Natzaret (1214), 7. Sant Antoni i Mercedaris (1299), 8. convent de Sant Domènec (1248), 9. convent de Sant Francesc (s. XIV), 10. convent de Santa Clara (1287), 11. Santa Maria del Miracle.

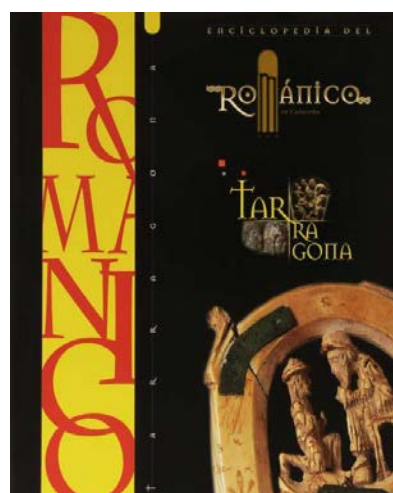
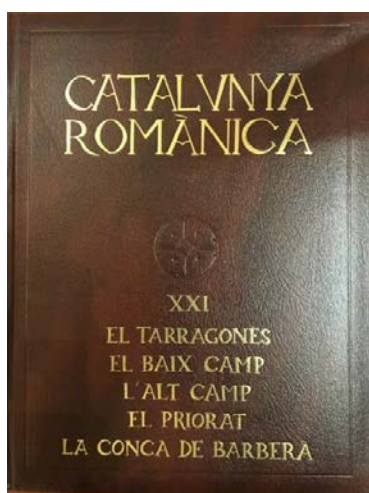
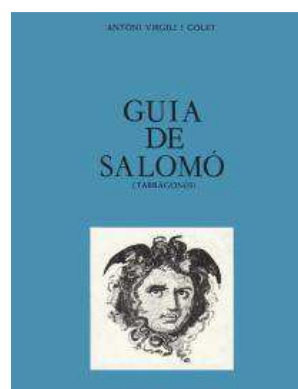

Figura 3.43: la història local i els grans compendis com *Catalunya romànica* o l'*Enciclopèdia del romànic* ens ofereixen una important informació sobre el període medieval a les comarques del Camp, Conca i Priorat. Són obres de referència obligada (CORTIELLA, F. 1981; VIRGILI, A. 1981; *Catalunya romànica* vol. XXI; DDA 2015b).

Figura 3.44: dues obres de preceptiva referència, el llibre coordinat per M. Barceló, *Arqueologia medieval. En las afueras del Medievalismo* (1989a) i el volum II de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar, on J. M. Salrach realitza una esplèndida interpretació del període alt medieval sense haver de recórrer a les fonts arqueològiques (SALRACH, P. 1987)

Figura 3.45: Els castells de la frontera del Gaià constitueixen un interessant exemple de condensació no solament de fortificacions sinó de termes castrals documentats diplomàticament al tombant de mil·lenni però que també cal estudiar amb deteniment doncs almenys en tres casos, El Catllar, Santa Perpètua de Gaià i Selmella tenen documentades arqueològicament fases dels segles VII-IX, vinculables per tant a l'Antiguitat Tardana i l'època andalusí. Cal doncs actualitzar el relat fins ara vigent (MIQUEL VIVES, M.; SANTESMASES; J.; SAUMELL, D. 1999, p. 7 en base a PALAU RAFECAS, S. 1992a).

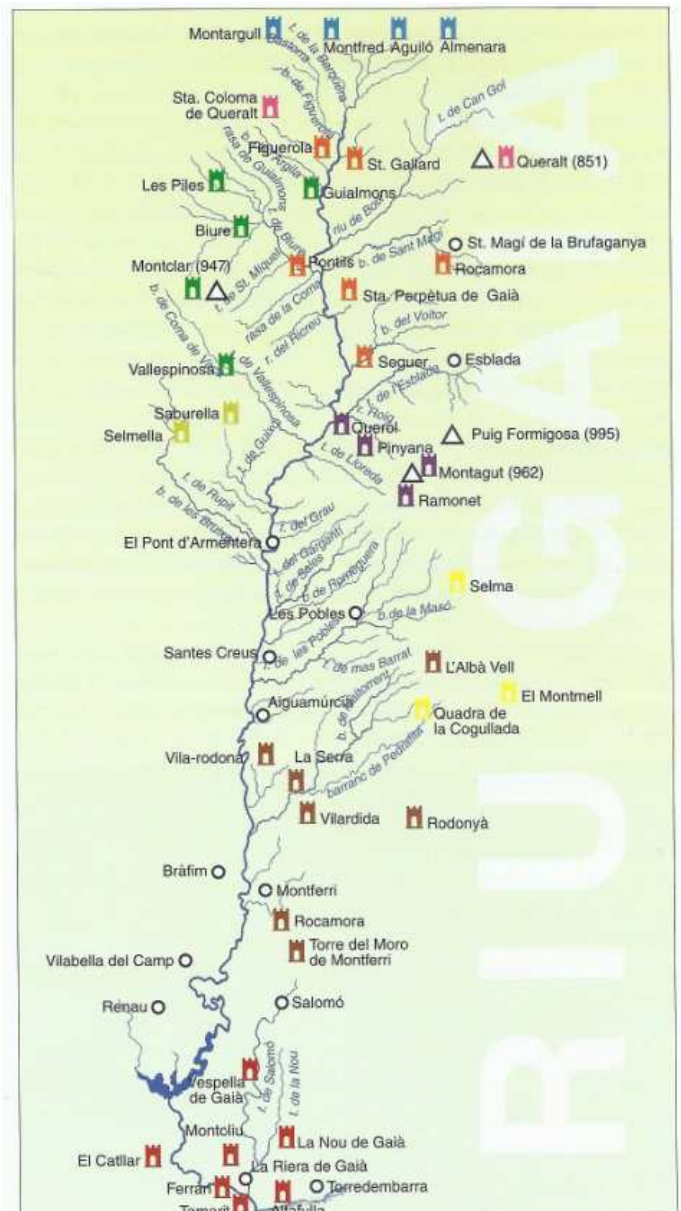

Figura 3.46: el procés de feudalització del territori va significar la construcció d'una llarga sèrie de castells que permeteren el control de les terres manlevades als sarraïns, com serien els castells de Santa Coloma de Queralt o Vallclara, havent casos que cal recular la seva cronologia fins i tot als darrers temps de l'antiguitat tardana o època andalusí, com Santa Perpètua de Gaià o Calafell (Google maps consulta 25.04.2020 en les imatges aèries).

Figura 3.47: l'evolució d'alguns castells al llarg de l'època medieval porta a la seva transformació en veritables palaus del tardogòtic i inicis del renaixement. Es veu en els casos de Solivella (GUASCH RIBERA, J. 1979-1880). Altafulla, Creixell o Rodonyà (I. Pastor).

Figura 3.48: la defensa de les poblacions i masos del litoral va comportar la construcció de torres de tradició medieval però ja en època moderna, sigui per iniciativa privada o dels consells municipals; i construccions ja de traça renaixentista per ordre reial o arquebisbal. Imatges del les torres del mas de l'Hereu (Montbrió del Camp), de l'Esquirol (Cambrils) i de Barenys o Torre Vella de Salou, manada construir per l'arquebisbe Pere de Cardona al segle XVI.

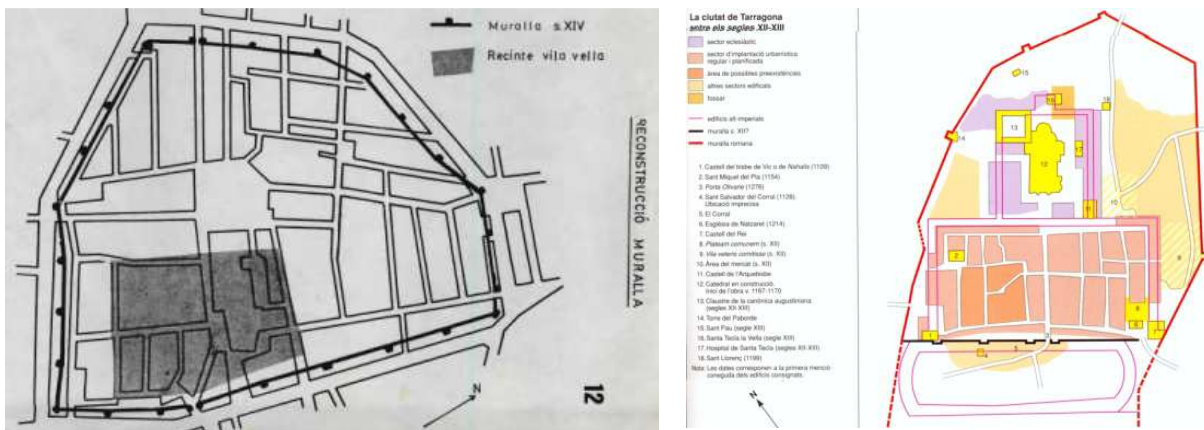
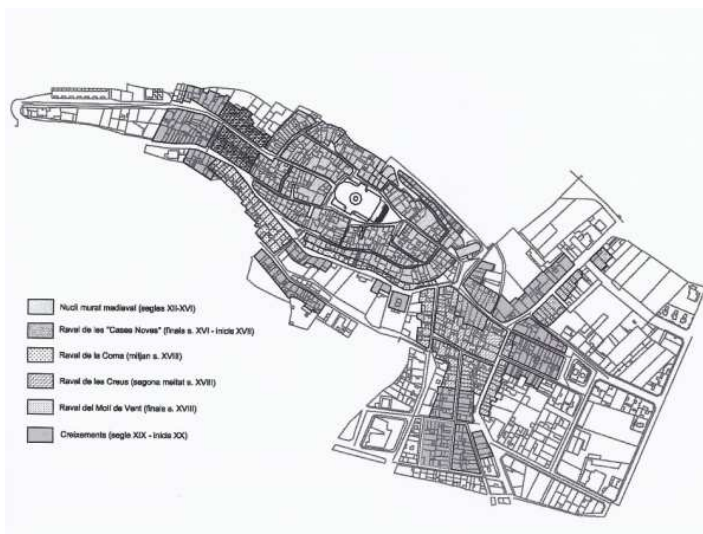

Figura 3.49: l'estudi urbanístic de les poblacions medievals del Camp, Conca i Priorat permet identificar les diferents fases d'evolució de les poblacions, com es veu en els casos de Reus (GORT, E. 1979a, fig. 12), Tarragona (RIU-BARRERA, E. 1995, p. 117) o Mont-roig del Camp (VILA CARABASSA, J. M. 2015b, fig. 7, p. 555).

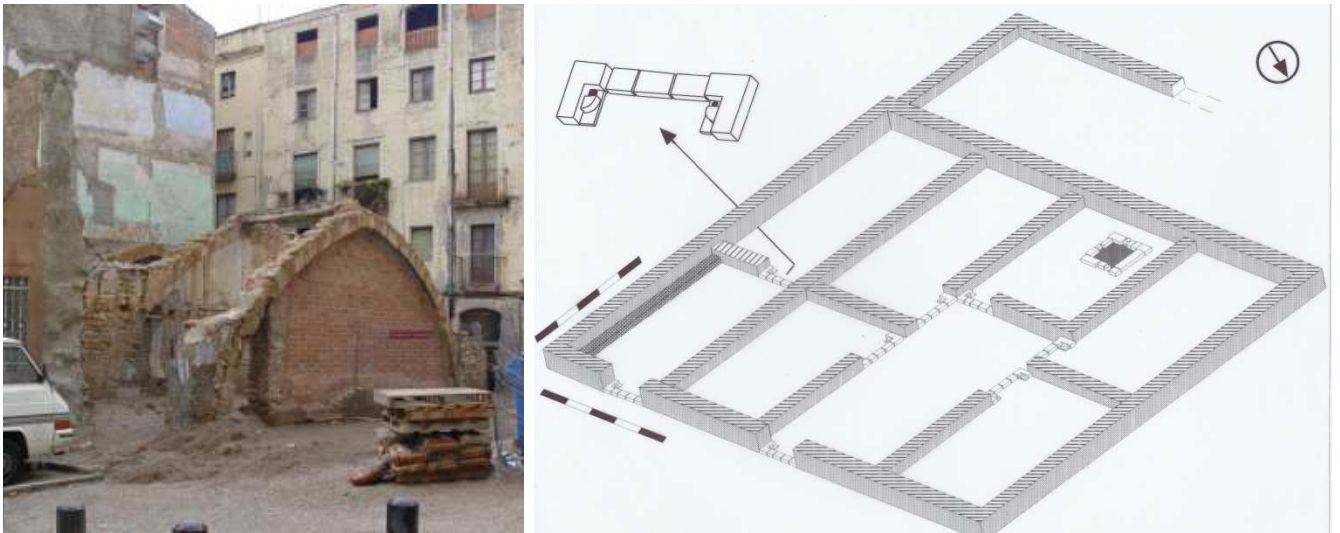

Figura 3.50: les intervencions arqueològiques en espais urbans han permès localitzar i identificar dins els habitatges fases constructives medievals com els arcs del Celler de Paborde de Valls (Alt Camp) o sota el cementiri de l'Hospitalet, quan es va fer el seu trasllat, els fonaments d'un habitatge del segle XIV identificat com una fonda o parada de postes a vincular amb el pas del Coll de Balaguer (MACIAS; J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. 1996, fig. 2, p. 199).

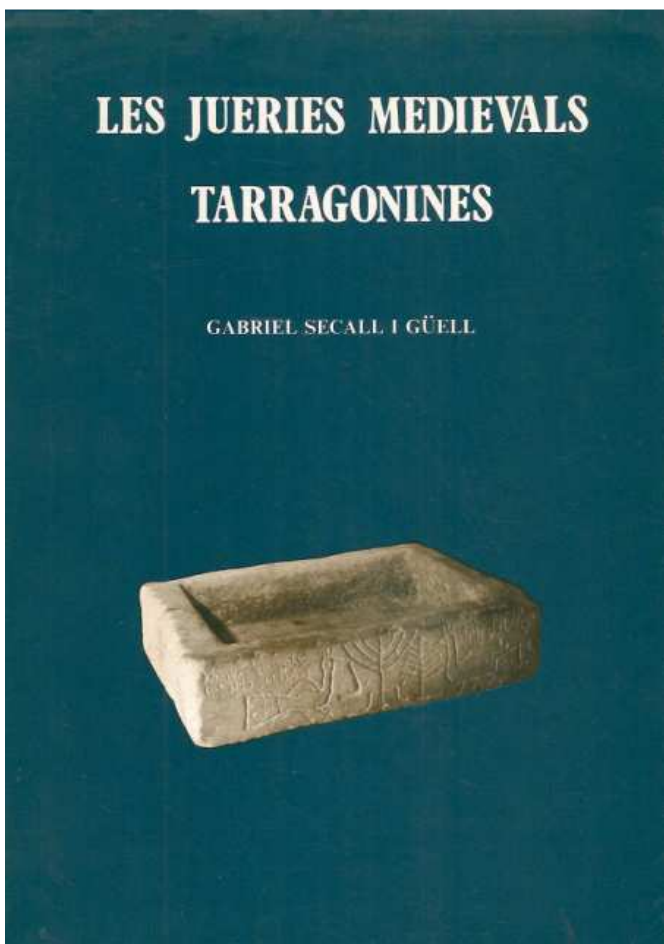

Figura 3.51: portada del llibre sobre les jueries tarragonines de G. Secall (1984) un referent en l'estudi de les comunitats mosaïques.

Figura 3.52: inscripció funerària jueva de Falset.

Figura 3.53: vista aèria de les restes de Ca la Garsa, una de les cases principals del call jueu de Tarragona (Ajuntament de Tarragona-Patrimoni Històric).

Figura 3.54: el procés d'emmurallament de les viles medievals del Camp, Conca i Priorat no comença amb la Guerra dels dos Peres, sinó que té casos anteriors com Cambrils. Les construccions defensives promogudes en temps de Pere IV van reflectir-se amb grans defenses com la Muralleta de Tarragona, Montblanc o la Selva del Camp.

Figura 3.55: en altres casos ens trobem amb muralles més senzilles, pràcticament murs de tanca com es veu a Mont-roig o Perafort. Poc tenen a veure amb les promogudes per l'Infant Pere com a flamant comte de Prades a partir de 1324 com es veu a la Vila Vermella i a Falset.

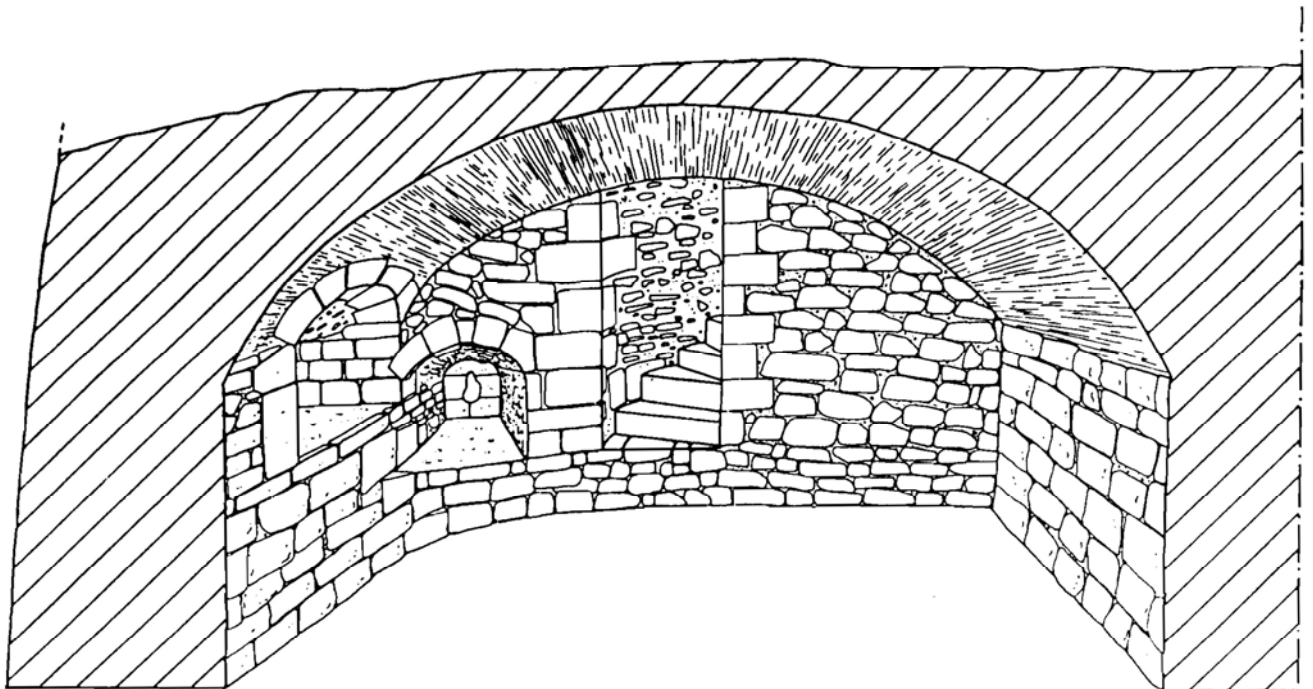

Figura 3.56: proposta reconstructiva del baluard de Sant Cristòfor de Constantí, construït durant la Guerra dels Segadors (REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M. 1989, fig. 10, p. 86).

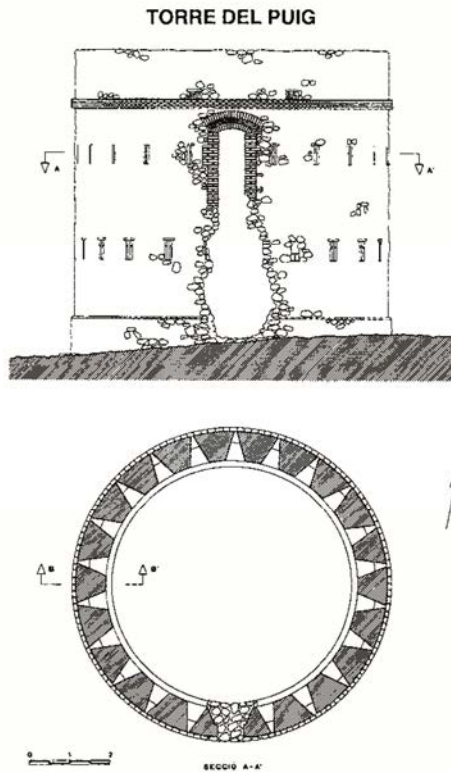

Figura 3.57: durant la Primera Carlinada les tropes isabelines van construir una sèrie fortins amb forma de torre com la del Puig al Vendrell (ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995b, p. 517).

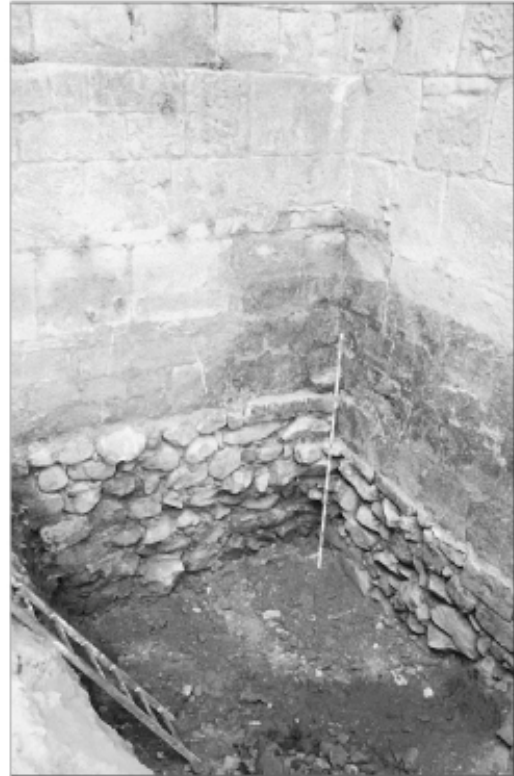

Figura 3.58: els treballs de control arqueològic a la nau del Joc de Pilota de Poblet van determinar que tota ella era obra cistercenca i no pas una construcció més antiga com s'havia suposat feia anys.

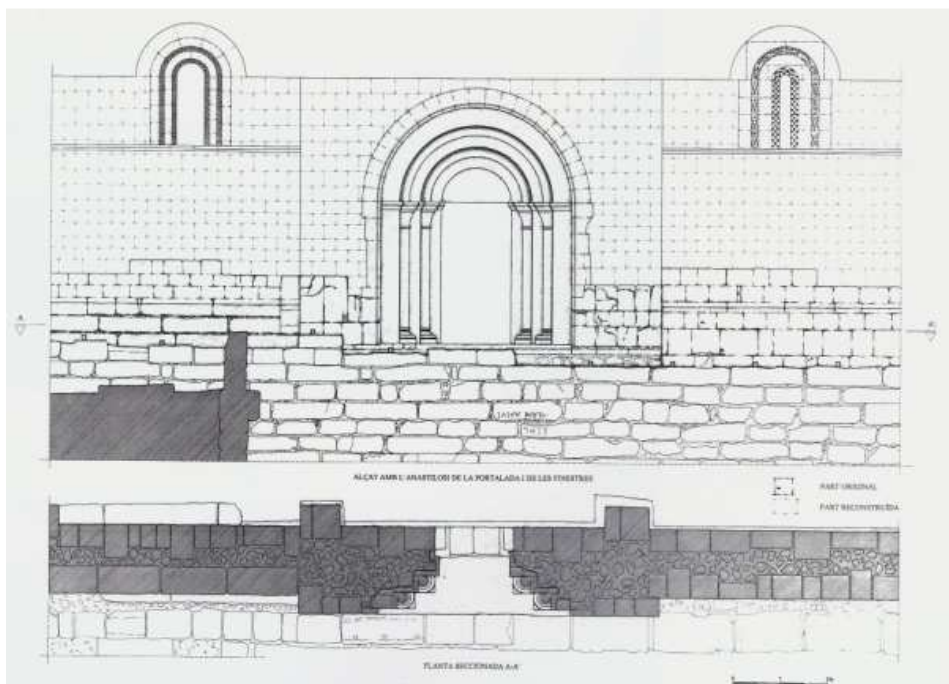

Figura 3.59: la cartoixa d'Escaladei ha estat objecte d'actuacions intermitents al llarg dels anys fins que finalment el seu pla director ha permès activar un exemplar full de ruta per continuar la seva recuperació. La imatge mostra la planta de la porteria del conjunt cenobític, excavada l'any 1998.

Figura 3.60: proposta de restitució de les pintures romàniques del castell de Calafell, després dels treballs de consolidació-restauració de 1999 (Arroyo, P.; Menchon, J. 1999 sobre base fotogramètrica del Laboratori de Fotogrametria de l'ETSA-UPC).

Figura 3.61: proposta d'anastilosi de la portalada romànica de l'església de Santa Maria del Miracle de Tarragona segons Pau Arroyo (TARRAGÓ, S. 1995).

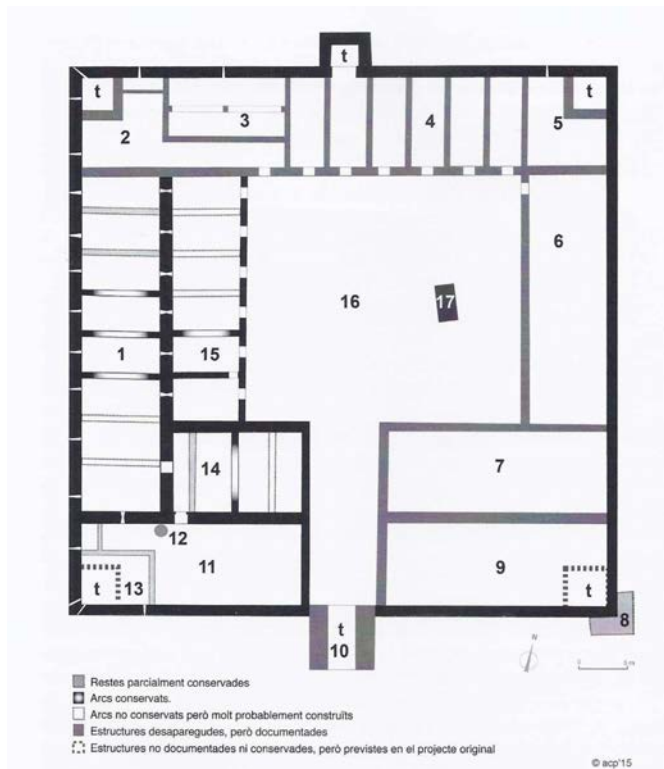

Fig. 14. Antic hospital del Coll de Balaguer: hipòtesi de reconstrucció planimètrica d'acord amb els vestigis conservats, amb les memòries arqueològiques (ROVIRA 1986; PASTOR 2014), amb les fotografies antigues i amb una descripció de 1526. 1. Sala dels malalts mascles. 2. Dues cambres i una bescambra. 3. Pallissa, establia i forn. 4. «Apartaments» per a l'atenció dels pobres i escala d'accés al pis superior. 5. Cambra del capellà. 6. Ubicació de la capella. 7. Sala d'ús incert. 8. Contrafort. 9. Cambres d'ús incert i estança dels freres. 10. Torre d'homenatge i entrada a l'hospital. 11. Cuina i rebost. 12. Escala de caragol d'accés al pis superior. 13. Espai excavat el 2014 on s'hi van trobar 22 cossos enterrats, de datació incerta (segle XVII?). 14. Sala de malaltes fembres? 15. Sala d'ús incert: establia? 16. Pati de l'hospital. 17. Sinia (vestigis arqueològics descoberts el 2014). t. Torres. Elaboració: Antoni Conejo; planimetria de base: © fgr-arquitectes.

Figura 3.62: un dels monuments recuperats en els darrers anys ha estat l'hospital de l'infant Pere a l'Hospitalet de l'Infant, que donava servei als viatgers que creuaven el Coll de Balaguer. Aquí es mostra la planta de l'edifici segons A. Conejo (2016, fig. 14, p. 329).

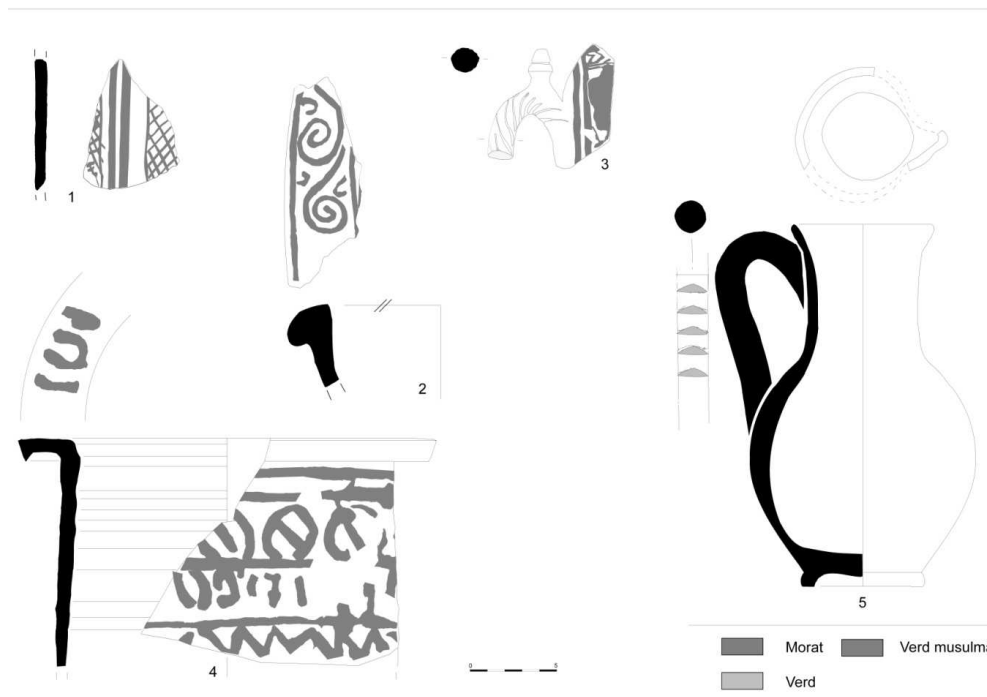

Figura 3.63: selecció de ceràmiques medievals procedents de les excavacions del número 10 de la Rambla Nova de Tarragona, amb exemples de terrissa islàmica de corda seca parcial, o una gerreta verda i morada amb ansa de botó.

Figura 3.64: vista d'un dels forns de cuita de ceràmica de reflex metàl·lic de Reus, excavat al Raval del Pallol (RAMON SARIÑENA, E.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P. 2003, fig. 2, p. 346).

Figura 3.65: forn terrisser baix medieval a la Torre de l'Audiència de Tarragona, al costat del portal del Roser.

Figura 3.66: marques de picapedrer documentades a la Catedral de Tarragona (LIAÑO, E. 1983).

1) *Tarragona*
 a) *Catedral*
 — Abside central (1171-1195). Ventana baja (1195-1130)
 bajo M X T ← + P P 6 A → E Λ T
 medio X A T 9 alto † † ←
 ventana T S
 — Tramos previos al ábside central:
 primero (1171-1195) A M T
 segundo (1195-1215) F X M X → P
 parte alta del segundo (1215-1230) S
 — Abside lateral sur (1215-130)
 bajo y medio fundamentalmente V F A M T Y
 X S T E R
 predominan en alto X A †
 — Crucero: (1215-1266)
 F X T → → A L // V W 9 P W V X † + X
 † T X 9 X T M A S
 — Címborio (hacia 1254):
 S † F X W T X X //
 L T X A L

Figura 3.67: guixeries de Ca l'Ardiaca de Tarragona i Cal Cadernal de Salomó (P. Arroyo).

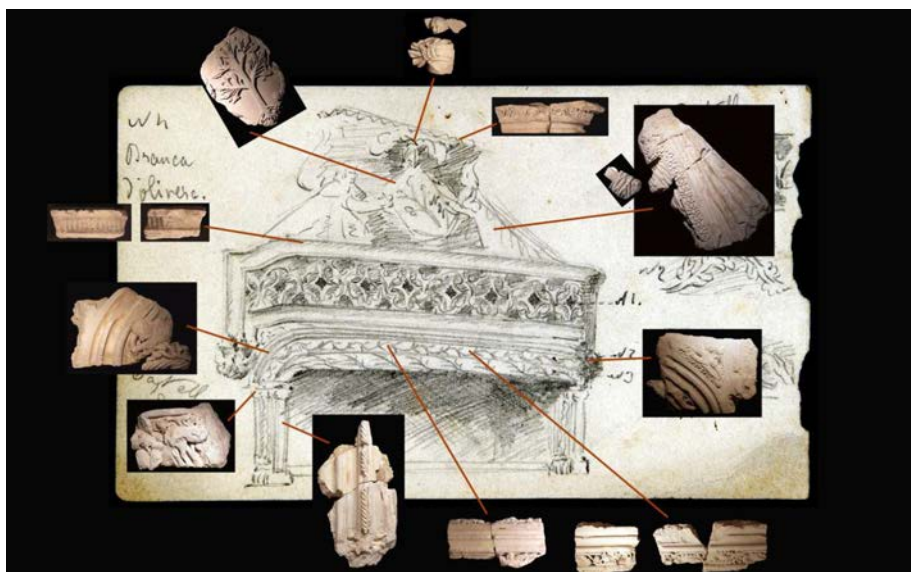

Figura 6.68: espectacular conjunt de guixos renaixentistes procedents del castell de Calafell. Solivella (muntatge fotogràfic de P. Arroyo sobre dibuix de l'arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, publicat a ARROYO, P. 2014, p. 99).

Figura 3.69: l'activitat extractiva en època medieval es veu en la reobertura de fronts de pedrera com la del Llorito, a Tarragona, o la continuïtat d'extracció de galena al Priorat, com es veu a la zona de Bellmunt, que ha estat en funcionament fins ben entrat el segle XX.

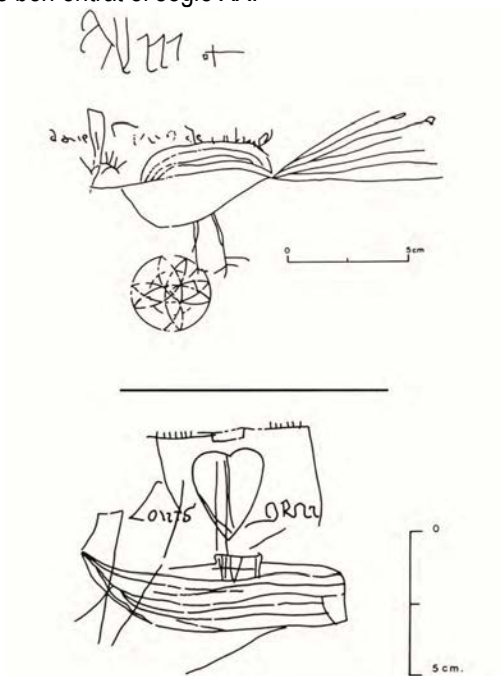

Figura 3.70: grafiti del Claustre de la Catedral de Tarragona (ROVIRA PORT, J.; RAMON VINYES, S.; CASANOVAS, J.; ROMEU, A. 1993, fig. 4, p. 322).

Figura 3.71: grafiti en un dels pilars del corredor de novicis del monestir de Poblet.

Figura 3.72: moneda procedent de les excavacions del castell de Siurana. És un senyal d'aram de temps de Joan II. Precisament de Siurana van sortir tropes reialistes durant la Guerra Civil Catalana, i van anar a posar setge a la ciutat de Tarragona.

Figura 3.73: penjoll d'arnès de cavall d'època baix medieval procedent de les excavacions de l'antic cementiri de l'Hospitalet de l'Infant (Codex-Arqueologia i Patrimoni).

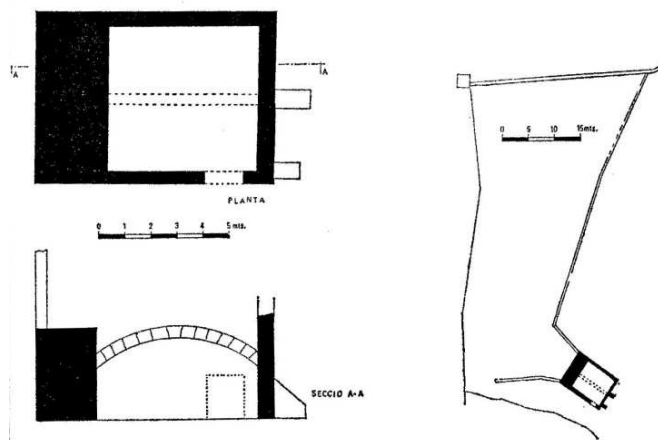
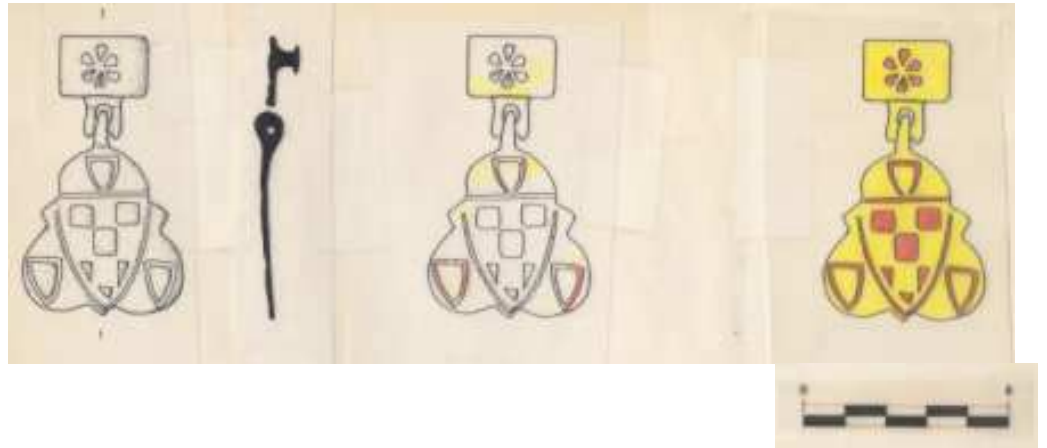

Figura 3.74: els molins són presents en tot el territori i de fet ja ens en parlen les fonts islàmiques. Un exemple estudiat ja fa uns quants anys per Francesca Español és el de mas Mascaró, a Tarragona (ESPAÑOL, F: 1980, fig. 4, p. 240).

Figura 3.75: Al barranc de la Premsa Salada de Sarral es conserva part d'una resclosa que si bé s'havia interpretat com a romana, versemblantment és una obra d'època medieval vinculable a un molí.

Figura 3.76: fons del pou de gel de Rojals, Conca de Barberà (any 1985).

Figura 3.77: vistes del Rec Major, que proveeix d'aigua les hortes del marge dret del Francolí almenys des d'època medieval (ALARCON, V.; MENCHON, J. en premsa).

Figura 3.78: el Pont de les Caixes és una construcció medieval que substitueix un aqüeducte romà de la vil·la de Centelles. En l'actualitat encara fa la seva funció de dur aigua a les hortes de Constantí.

Figura 3.79: portada de la *Declaración del uso y fábrica de los instrumentos de agua, molinos y otras cosas del tarragoní Jeroni Jirava*, publicada el 1561 a Milà. Es tracta d'un tractat d'hidràulica obra d'aquest personatge tarragoní del Renaixement, certament ben poc conegut (RECASENS, COMES J. M. 2011, p. 65).

Figura 3.80: tram del camí empedrat que creua el pas de la Riba al peu del Puig Cabrer, que si bé s'ha pres com a via romana, semblantment és d'època medieval.

Figura 3.81: el Pont Vell de Montblanc ha resistit els aiguats al llarg del temps, com el del mes d'octubre de 2019 com es pot veure en aquest imatge. Es tracta d'una obra medieval que salva el gual del riu Francolí a l'alçada de Montblanc, tot seguint el traçat de la via romana que unia Tàrraco i el *finis terrae*.

Figura 3.82: les excavacions de l'església de Sant Miquel de Forès, motivades per la seva restauració, van permetre documentar una interessant necròpolis medieval i moderna. Entre les sorpreses, a les parets d'un dels vasos funeraris de l'interior del temple, hom havia reaprofitat dues esteles medievals -tot i que es versemblant que sigui la mateixa peça partida- per decorar i sacralitzar aquest enterrament (I. Pastor).

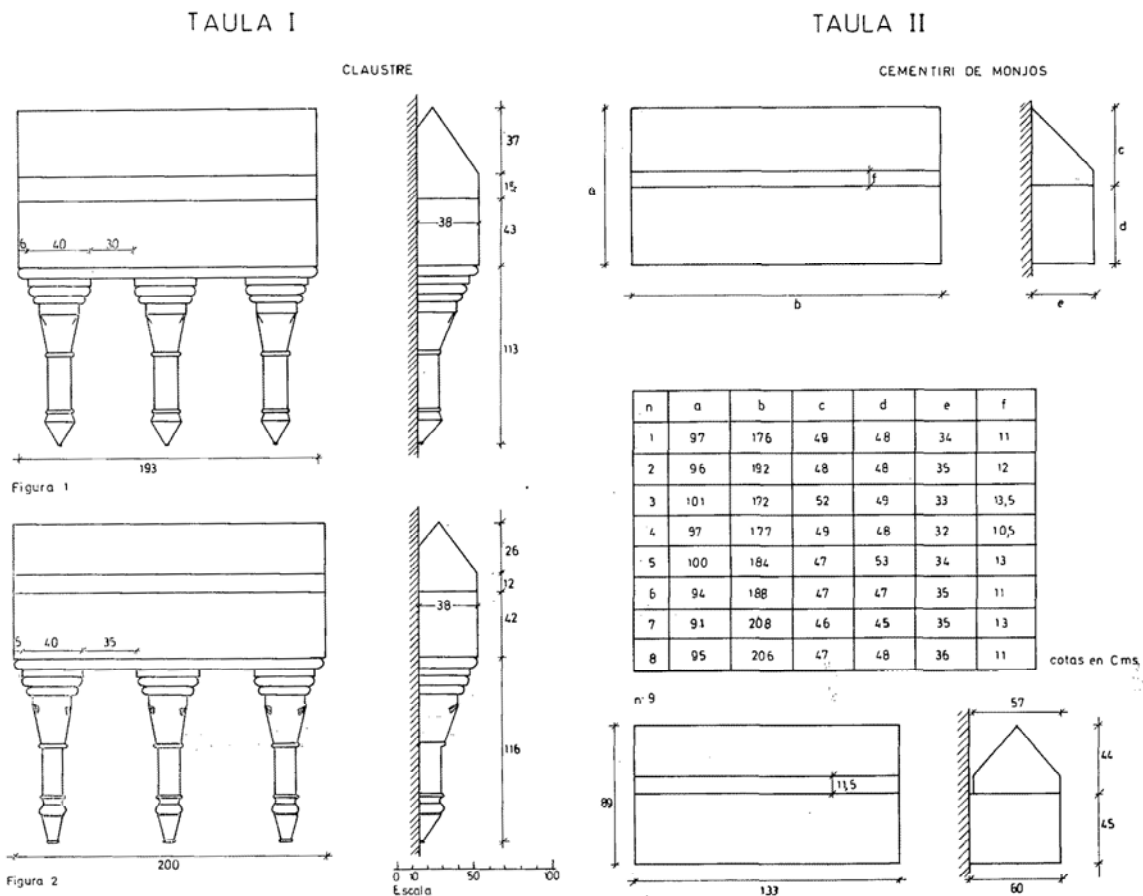

Figura 3.83: estudi dels sarcòfags del monestir de Poblet per J. F. Cabestany, un dels primers treballs amb metodologia actual sobre el món funerari medieval de la Catalunya meridional (CABESTANY, J. F.: 1982s, fig. 2 i 3. p. 213 i 214).

Figura 3.84: portada de la publicació d'E. Riu-Barrera, *L'arqueologia i la Tarragona feudal* (1987). Aquest opuscle va marcar una fita en l'estudi del període medieval a les comarques meridionals des del punt de vista arqueològic i és encara un referent obligat.

4. CONTEXT ESPACIAL

4.1 EL CAMP DE TARRAGONA

El Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat formen part del que s'ha denominat la Catalunya Nova i darrerament, les comarques meridionals, per tal d'evitar parlar de província⁴⁶² (**Fig. 4.1**).

La denominació de Camp de Tarragona apareix en la documentació feudal i es refereix al territori llavors depenent de la Mitra tarragonina, dins del comtat de Barcelona, a partir de la conquesta d'aquestes terres accelerada de forma implacable a partir del tombant de mil·lenni. En efecte, la senyoria és donada per Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer Bonestruga un llunyà i proper 1118. El 1128 ell i el comte encarreguen amb sengles cartes de poblament la gestió i ordenació del territori, altrament el seu *re poblament*, al cavaller normand Robert d'Aguiló, també conegut com Robert de Colei. Les vicissituds entre l'arquebisbe Bernat Tort, el comte Ramon Berenguer IV, després el rei Alfons I, i els Aguiló acaben amb el seu arraconament definitiu el 1173 amb la signatura de la concòrdia *Ad perennem* (**Fig. 4.2**).

El condomini entre el rei i l'arquebisbe continua, i no sense conflictes fins 1391 quan Joan I ven a la Mitra els seus drets i la jurisdicció del Camp. La reacció de les poblacions a la pressió feudal es materialitza amb la creació de la Comuna del Camp de Tarragona, que finalment el 1330 l'arquebisbe Joan d'Aragó ha de reconèixer. Va funcionar fins el Decret de Nova Planta de 1716 (**Fig. 4.3**).

L'actual organització administrativa comarcal, amb la divisió entre Alt Camp, Baix Camp i Tarragonès neix de la ponència geogràfica en temps de la II República. Respon a l'ordenació del territori en base als grans tres nodes urbans que capitalitza la vida social, política i econòmica, així com les comunicacions: Valls, Reus i finalment Tarragona (**Fig. 4.4**).

⁴⁶² Ens basem en JARDÍ, M. 1995a i ROVIRA GÓMEZ, S.; ANGUERA, P. 1992.

És una realitat física de 1568 km² limitat pel mar i al N i W per una sèrie de muntanyes i dividida administrativament en Alt Camp, Baix Camp i Tarragonès, amb capitals respectives a Valls, Reus i Tarragona (**Fig. 4.5**).

La geologia del Camp mostra com sobre materials metamorfosats i erosionats del carbonífer, durant el triàsic i juràssic s'hi van dipositar d'altres en bona part d'origen marí i continental. L'orogènia alpina va comportar una falla inversa que aixeca el sistema muntanyós que envoltà el Camp respecte a la Depressió Central Catalana, i en la distensió posterior es va crear una altra falla que va provocar l'enfonsament de la depressió Reus-Valls, la part plana del Camp. Posteriorment es va omplir amb materials neògens (**Fig. 4.6**).

El relleu actual està configurat per una sèrie de muntanyes limitades per una gran falla limítrofe amb la costa, de formació litoral molt recent. S'inclou dins el Sistema Prelitoral Català com Les Guilleries, el Montseny, Montserrat i Els Ports. Es divideix en les unitats de les moles de Llaberia i Colldejou al S, les muntanyes de Prades al N i el bloc del Gaià a llevant.

Les moles de Llaberia i Colldejou es formen per conglomerats vermells, calcàries, dolomies i margues, que donen a aquestes muntanyes la típica forma de taula. Al S, les moles descendeixen fins al coll de Balaguer, que separa el Camp de la depressió de l'Ebre.

El massís de Prades té una extensió de 260 km², mostra també una estructura tabular i materials similars. Es compartimenta en diferents zones, amb àrees deprimides on s'uneixen els diferents blocs i que han esdevingut zones naturals de pas, com el colls de Lilla, Cabra, i l'estret de La Riba.

El Camp pròpiament dit es forma amb materials procedents la part de muntanya disposats en dos grans nivells, uns de gran duresa i difícils de disgregar, i uns altres d'argilosos i calcaris. La costa manté una línia molt recta, poc accidentada, en la que només ressalta el cap de Salou.

Quant al clima, està influenciat directament per la situació i el relleu. El primer paràmetre emmarca la zona en el clima de mediterrani subhumit i el segon ho dona un caràcter totalment litoral, ja que el sistema muntanyenc barra el pas a la influència continental. Passem ara a parlar de les tres comarques

4.1.1 L'Alt Camp

Amb capital a Valls és la única de les tres comarques que no està oberta a la mar. Té una extensió de 538'01 km². S'integra pels municipis d'Aiguamúrcia, Alcover, Alió, Bràfim, Cabra del Camp, El Milà, El Rourell, Els Garidells, Figuerola del Camp, La Masó, La Riba, Montferri, Mont-ral, Nulles, Pla de Santa Maria, Pont d'Armentera, Puigpelat, Querol, Rodonyà, Vallmoll, Valls, Vilabella i Vila-rodona⁴⁶³ (**Fig. 4.7**).

Ara bé, la geografia de l'Alt Camp diferencia diversos espais amb prou identitat i, des de les terres de la riba del Gaià a les Muntanyes de Prades, passant per les valls

⁴⁶³ Ens hem basat en Jardí, M. 1995a i CARDÓ, J.; CASTELLS, R.; PLADEVALL, FONT, A.; OLIVÉ, J. M. 1992.

d'aquest riu i el Francolí o les planes que lliguen el territori amb el Baix Camp i el Tarragonès. Així tenim La Riba en un canyó que separa el massís de Prades i la serra Carbonera o Miramar. En la primera ens trobarem amb poblacions en alçada, cas de la mateixa Prades com a nucli més desenvolupat, amb Mont-ral a prop i al peudemont la vila d'Alcover que lliga amb les planes on tindrem Valls, Alió, El Milà, La Massó, El Rourell, Vallmoll, Nulles, Puigpelat, Els Garidells i Vilabella ja en connexió geogràfica amb el Bloc del Gaià on tindrem Montferri, Querol, el Pont d'Armentera, Aiguamúrcia, Vila-rodona i Rodonyà i el Pla de Santa Maria al coll que dona transició a la Conca, a l'altre extrem de la Serra Carbonera (**Fig. 4.8**).

Els límits comarcals amb Conca de Barberà i Penedès són geogràficament clars, i la separació amb el Baix Camp i Tarragonès marquen una divisòria oficial que ha anat canviant segons el context sociopolític des de la ponència territorial en temps de la II República.⁴⁶⁴

En època medieval la riba dreta del Gaià formava part de la vegueria del Camp i l'esquerra de la de Vilafranca del Penedès, mentre que entre Cabra i Mont-ral a la de Montblanc. La preeminència de Valls es destaca el 1835 en convertir-se en cap de partit judicial. De fet la comarca administrativa és la zona d'influència d'aquesta vila.

El relleu es forma per la plana del Camp envoltada per les muntanyes de la Serralada Prelitoral, de manera que tenim un territori força divers i poc uniforme. Una part petita és sota els 200 mns, prop de la meitat no arriba als 400 i en els extrems s'alça fins els 800.

La part central de plana enllaça amb les esteses agrícoles del Baix Camp i Tarragonès, alternant zones força abruptes amb fondalades, turons, comellars, rieres i va guanyant altitud conforme s'atansa a les serres que limiten la subcomarca (**Fig. 4.9**).

La geoforfologia diferencia les terres de la dreta del Francolí que dona continuïtat al Baix Camp, i ascendeix poc a poc fins les muntanyes occidentals, mentre que al marge esquerre el terreny és més irregular doncs guanya cota de manera ràpida.

El miocè continental conforma els materials més antics: argiles, gres, conglomerats del terciari, força erosionats i visibles en llocs enlairats del centre de la comarca i a la base de les muntanyes orientals. El quaternari es fa present a la dreta del Francolí i al nord, al peu de la serra de Prades. També es veuen a les depressions de la zona central que generen unes terres molt fèrtils. La tectònica del Francolí i Gaià i les rieres han generat una morfologia aterassada prou apte per l'agricultura.

Els límits muntanyencs de la comarca són relativament fàcils de superar pels passos en alçada i seguint la llera del riu. Són els colls de Rubiola, Santa Cristina, Cabra, Lilla, La Riba o Querol. Hem de diferenciar tres unitats de prou identitat; el Bloc del Gaià la Serra Carbonera o de Miramar i les Muntanyes de Prades.

El Bloc del Gaià es forma per planes i petites depressions amb alçades d'uns 1000 msnm a la part central, a la zona d'Ancosa (ja a l'Anoia), i menys alts al sud, fins el Montmell. S'estén pel massís de Bonastre amb la Tossa Grossa de Montferri, de 387 m.. Continua cap a l'oest per les serres de Comaverd i El Cogulló fins el límit del Coll

⁴⁶⁴ Per exemple la divisió comarcal de 1987 es modifica el 1990 de manera que Els Garidells passa a l'Alt Camp i Masllorenç al Baix Penedès.

Roig, on passa a ser una alineació estreta que lliga amb les Muntanyes de Prades. A destacar el Tossal Gros de 867 m. i la Cogulla de 789 m des d'on va baixant cap el pas de La Riba (**Fig. 4.10**).

La Serra Carbonera és una plataforma tabular sobre material paleozoic. Al sud és un bloc homogeni amb planes com la dels Motllats a més de 1000 m o l'Aixàviga. Cap al nord, la vall del Brugent s'arriba a una major alçada amb la Mola dels Quatre Termes, a 1120 m.

Les muntanyes de Prades es configuren a la base per llicorelles del carbonífer. Al damunt els nivells de triàsic en disposició horitzontal, amb gresos, argiles i calcàries. I a sobre, a la zona dels Motllats, dolomies del Lias, i a destacar les dolomies tabulars del Muschelkalk superior, atrament conegudes com pedra d'Alcover o de Lloera, explotades ja en època romana.

La simplicitat geològica del Bloc del Gaià i Muntanyes de Prades, amb moviments verticals relativament regulars es complica a la Serra Carbonera, amb desplaçaments força més torturats a l'oest, encavalcaments prou complexos sobre materials terciaris que es veuen a la Conca de Barberà i estrats verticals a La Riba. Aquesta complexitat i diversitat s'evidencia amb una gran varietat morfològica del paisatge (**Fig. 4.11**).

A la dreta del Francolí tenim una àmplia plataforma plana, amb les terrasses del riu i un graó. A la zona central, turonets i tossals alternats amb zones planes de conreu i alguna de bosc, sense oblidar les rieres. Al nord-est de Valls veiem un paisatge pla que ascendeix poc a poc cap a muntanya. Al marge esquerre del Gaià hi ha una diversitat àmplia, amb planes al peu del Bloc del Gaià i el massís de Bonastre amb un graó amb les rieres afluent del riu. A la zona de muntanya hi ha diversos modelatges que es deixen veure en la diversitat de paisatge, amb forta presència de material calcari i plataformes on tenim bosc i conreus. Els cursos fluvials han marcat congosts, meandres, terrasses etc.

L'Alt Camp forma part de les conques hidrogràfiques del Gaià i Francolí, que neixen a la Depressió Central, creuen la Serralada Prelitoral i d'aquí van a la mar (**Fig. 4.12**).

La conca del Gaià és més curta que la del Francolí, la qual ocupa un 60 % de la comarca, i arriba a Cabra del Camp. El riu creua l'estret entre la Serra Carbonera i Muntanyes de Prades per La Riba i salvats els meandres del pas, va de manera força recta cap a Tarragona on desemboca a la mar. Com afluent a destacar el riu Brugent i més endavant el Glorieta.

El Francolí té un cabal d'1,4 m³/s quan entra a la comarca per La Riba. S'incrementa per les aportacions dels afluent de la dreta, especialment del riu Brugent, del Glorieta i d'altres barrancs de menor importància. Els afluent de l'esquerra no són sinó barrancs o torrents que no contribueixen gaire al cubicatge. Cal considerar, d'altra banda, que les aportacions de les aigües subterrànies són més abundants que les de les superficials en aquesta part del curs.

El cabal mitjà del Gaià és menor, 0'4 m³/s a Querol. A diferència del Francolí, pràcticament no té afluent excepte barrancs i rieres. Tant un com altre són de règim irregular propi de la Mediterrània, estiu amb molt poca aigua arribant fins i tot secs a mar. Les pluges intenses generen regularment riuades força devastadores com els

famosos aiguats de Santa Tecla de 1874, el de Sant Lluç el 1930 o el d'octubre de 1994, sense oblidar el més recent de 2019. Tan un com altre curs fluvial van ser aprofitats d'antic com a força motriu de molins i per suposat per al regadiu de les seves conques fluvials. Ja als segles XIX i XX el Francolí ha estat utilitzat per les corresponents indústries i el cabal del Gaià nodreix el polígon petroquímic Nord, entre la Pobla de Mafumet, El Morell i Perafort (**Fig. 4.13**).

El clima de la comarca és clarament mediterrani, protegit dels vents interiors per la Serralada Prelitoral, i com no pot ser d'altra manera, hi ha una important modificació en els llocs d'alçada. En termes generals per tot el Camp podem parlar de clima suau, amb una diferència moderada entre les estacions, tot i que hi ha variacions microclimàtiques significatives segons l'orografia i alçada. A la plana la temperatura mitjana és entre 14° i 16° segons l'orientació i alçada. Al peudemont hi ha una temperatura més alta que al pla amb diferències de gairebé 1'5° entre Alcover (16°) i Nulles (14'4°). La influència marítima atenua els gradients de temperatura entre estiu i hivern, per exemple a Valls oscil·la entre 9'4° i 24'1°. A la zona de muntanya les temperatures baixen més, amb un gradient de 3-4° entre el Bloc del Gaià i Muntanyes de Prades i el pla.

Aquestes diferències es veuen també en el règim pluvial doncs el relleu frena les pertorbacions que venen de l'interior peninsular. Les precipitacions són bàsicament originades per la influència mediterrània, i són més intenses i estacionals. A la plana ens trobem amb una mitjana entre 500 i 600 mm i a muntanya es pot arribar als 800. Es reparteixen de manera molt més abundant i forta a primavera i tardor, i són més escasses a l'estiu, amb els mínims anuals al juliol.

Quant als vents, l'orografia condiciona la direcció i velocitat, i frenen els que venen del nord i l'oest, que passen pels colls de muntanya per arribar al Camp. El més important és el serè, típic de l'hivern i pot assolir força velocitat. La marinada, procedent de la costa, és pròpia dels mesos càlids, és refrescant i suavitzava les altes temperatures estivals. Poques vegades bufa llevant i menys encara tramuntana, que quan ho fa provoca importants baixades de temperatura.

La diversitat geològica i morfològica de l'Alt Camp comporta per lògica la varietat de la coberta vegetal. Així la plana pertany a la terra baixa mediterrània mentre que les zones de muntanya, a partir de les cotes 800 i 900 m a la muntanya mitjana mediterrània, amb variacions segons el lloc.

A la terra baixa es característic el bosc d'alzines que s'estendria a les cotes 200 i 300, però s'ha perdut força per l'agricultura i s'ha substituït per pinedes, més aprofitables econòmicament. Així els tenim en pocs llocs, especialment en fondalades humides de les serres d'Ancosa i Prades. L'espècie més típica és l'alzina (*Quercus ilex* ssp. *ilex*), associada a arbustos i trepadors com el marfull (*Viburnum tinus*), l'aladern (*Rhamnus alaternus*) i la corresponent sèrie de moltes, herbàcies etc. Es detecta la coexistència d'alzina i pi blanc (*Pinus halepensis*) i boix (*Buxus sempervirens*) o altres arbustius d'obaga en les zones humides. A les zones més seques, la carrasca (*Quercus ilex* ssp. *rotundifolia*).

Però la major extensió arbòria a muntanya i plana és la de pinedes, bàsicament de pi blanc i en llocs més humits i blanc la pinassa (*Pinus nigra*). S'acompanya de la corresponent constel·lació d'arbustos, herbàcies i algunes alzines.

Les garrigues ocupen els antics espais d'alzinar degradat sobre terreny calcari. Domina el garric o coscoll (*Quercus coccifera*), i la serie d'herbàcies i arbustives, brolles i plantes com el romaní (*Rosmarinus officinalis*) i el bruc d'hivern (*Erica multiflora*). Són bàsicament en solanes de matriu calcària. El seu caràcter pirofític facilita els incendis periòdics que afecta en la regeneració de l'alzinar, que es substitueix per la garriga, la brolla i els herbassars.

A muntanya, impera el pi roig (*Pinus sylvestris*). Es combina amb les rouredes de fulla petita (*Quercus faginea* ssp. *valentina*), arbustives i herbàcies més denses i comunitats herbàcies com els joncs, el bosc de ribera etc.

Quant a les comunicacions cal ressaltar que l'Alt Camp ha estat des de temps ancestral una zona de connectivitat entre la costa i l'interior gràcies als passos de la Serralada Prelitoral com l'estret de La Riba i els colls de Lilla, Les Moles, Prenafeta i Cabra. L'actual carretera N-240 és la continuació de l'iter *ab Hispanias ab Asturica Augusta Terracone*, i denominada per certs erudits com Via Aurèlia. Un segon recorregut transversal és l'antic camí ral que enllaçava Montblanc amb Vilafranca del Penedès.

L'actual mapa de comunicacions, deixant a banda la traça del ferrocarril d'alta velocitat (AVE) i la variant de la N-240 / A-27, conflueixen en la ciutat de Valls. Es generen especialment a partir de l'edat mitjana, tot i que una sèrie de camins alguns dels quals es documenten en els primers de conquesta feudal, són de molta antigor i els hem de vincular a la centuriació de l'*ager tarraconensis*.

Les més importants són la N-240 que uneix Tarragona amb el País Basc, i passa per Valls i Montblanc; la C-51 de Valls a Vendrell, i la C-14 de Reus a Ponts per Montblanc. També té el seu pes la que ve de l'Anoia per Querol i el Pont d'Armentera, ara C-37 i té un ramal cap a Santes Creus, Bràfim i Nulles fins Tarragona. Precisament a Santes creus se li acobla la que ve a Valldossera, Pontons i Vilafranca.

I ja en època contemporània hem de fer esment de l'AP-2 i les línies de ferrocarril, amb la traça del de Barcelona a Valls per Sant Vicenç de Calders, la que va a Montblanc i la de Tarragona a Lleida per Reus, traçades al darrer terç del segle XIX, a les quals cal sumar el ferrocarril d'alta velocitat.

Quant a la població en l'actualitat cal ressaltar que és la comarca del Camp amb menor densitat, de 74'38 h/km² en una superfície de 538 km² i 40017 h l'any 2005. L'actual organització de nuclis urbans deriva de la conquesta feudal que es materialitza a partir del tombant de mil·lenni. Bona part de la comarca formava part de la Comuna del Camp de Tarragona i la zona del Gaià a la senyoria de Santes Creus (**Fig. 4.14**).

Al fogotjament de 1365 havia una densitat de 3 focs per km², amb un total d'uns 1640. Entre els segles XIV i XV va patir la despoblació més forta que la resta del Camp, arribat a 1'7 focs/km² el 1497 i només 948 a la fi del XV. La situació es redreça al segle XVI gràcies a l'expansió rural de manera que el 1553 hi ha 1620 focs. Aquesta represa

es deixa veure al XVII arribant als 9383 habitants, i que va augmentar fins el segle XIX, amb especial increment a Valls tot i que la manca d'industrialització va frenar el seu desenvolupament al segle XX.

La situació interior, escassetat d'aigua per al conreu, les plagues de l'oïdi i la fil·loxera i comunicacions dificultoses porten que a partir del segle XIX l'Alt Camp quedi afectat en el seu creixement que no es recupera fins mitjan segle XX. La industrialització de Catalunya i el creixement que se'n deriva va comportar l'arribada d'un important moviment migratori: el 1970 hi havia 29719 habitants, el 1981, 32788, el 1991, 34016, el 2001 s'arriba als 35635, i ja més de 40000 el 2005. Aquest augment s'ha fixat força a Valls, amb la concentració de la meitat de la població comarcal.

La base econòmica de l'Alt Camp ha estat tradicionalment agrícola. Els serveis i la indústria es troben en els nuclis urbans on destaca, la població de Valls.

Bàsicament ens trobem amb secà, i regadiu als rius Gaià i Francolí. En el primer cas destaca la vinya especialment a partir del segle XVIII, amb un intens procés de rompuda de terres per plantar ceps, que es combinà amb cereal a la plana i els municipis perifèrics de muntanya: blat, sègol, mestall, però insuficient per nodrir les necessitats de l'autoconsum. L'olivera és força present al Francolí combinada sovint amb altres planters. La presència d'avellaners era força baixa a principis de segle XX, com la de garrofer. En zones humides, a més de regadiu i horta, era abundant el canem (**Fig. 4.15**).

La crisi de la fil·loxera va provocar l'enfonsament de la productiva viticultura. Això va provocar canvis importants ja al segle XX, abandonant els costers en alçada, la recuperació del bosc, la invasió de garrigues i el despoblament. A la plana es va plantar garrofer i a l'interior es va començar a conrear ametllers i avellaners. Malgrat la minva de la vinya hi és present gràcies als empelts en ceps americans però no ha acabat de reeixir. Per això a partir dels anys 20 es va anar imposant l'avellaner fins la crisi dels anys 90 per l'arribada de les importacions turques (**Fig. 4.16**).

La industrialització del Camp a partir de mitjan segle XX va afectar l'agricultura. Bona part del món pagès va optar per treballar en les fàbriques, especialment petroquímiques, tenint els camps com segona activitat. Malgrat tot la constant ha estat la disminució del terreny conreat i el progressiu increment de la superfície forestal (**Fig. 4.17**).

Quant a la ramaderia, cal tenir en compte que l'aridesa del terreny no ha facilitat una extensa activitat de cria ni pastures. Bàsicament ha estat d'autoconsum i per al treball, que s'ha substituït pel tractor amb la mecanització. En l'actualitat hi ha força cria de porc i gallinàcies.

4.1.2 El Baix Camp

El Baix Camp és la part occidental del Camp de Tarragona, entre la mar i la Serralada Prelitoral, amb capital a Reus que exerceix també expandeix la seva influència

comercial cap el Priorat, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta fins i tot el Matarranya⁴⁶⁵ (Fig. 4.18).

Té una extensió de 697'07 km². El límit oriental és merament administratiu doncs no hi ha especials accidents naturals que el separin de l'Alt Camp ni el Tarragonès. Ara bé la divisió septentrional de l'Alt Camp és més definida, així com amb la Conca, el Priorat, la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre amb les serralades de Prades, l'Argentera i Pratedip, i amb límit oriental marcat per la costa mediterrània. Alguns punts geogràficament es corresponen més amb les comarques veïnes com el coll d'en Fatxes i l'Almadrava, al terme de l'Hospitalet de l'Infant i Vandellós amb el Baix Ebre, les valls de Cortiella a Alforja i Maçanes a Colldejou, s'assemblen més al Priorat. I per contra, el port de Salou, lloc força vinculat amb Reus a nivell històric, forma part del Tarragonès.

La ponència comarcal republicana marca 29 municipis, que el 1987 és de 27 doncs Les Irlles passa a dependre de Riudecols el 1940, mentre que la Mussara ho fa de Vilaplana el 1961. La revisió de 1990 va comportar que L'Arbolí deixés el Priorat per passar al Baix Camp, de manera que queda establert en 28.

A diferència del que succeeix a l'Alt Camp amb la Comuna del Camp com a nexa històric, al Baix Camp no hi ha aquesta uniformitat. Una part depenia de la Catedral de Tarragona, altres de les baronies d'Escornalbou i Alforja, el comtat de Prades, i dos de domini reial. Durant la Guerra del Francès, Reus va ser capital de la divisió administrativa de les Boques de l'Ebre el 1810. Una nova configuració napoleònica el 1812 la converteix en part del districte de Tarragona. Cal recordar que durant el Trienni Liberal Reus va jugar fort per ser capital provincial, decantant-se però a Tarragona entre altres coses per tenir port, ser seu arquebisbat i primada i haver patit els estralls del setge de 1811 (Fig. 4.19).

A l'igual del Baix Camp, la comarca marca dos espais prou diferenciats: la zona de plana i la de muntanya. Gairebé la meitat del territori no arriba als 200 msnm, i més del 5% és sobre la cota 1000. Parlem primer de la plana, que és força regular i uniforme, solcada per un seguit de rieres de règim mediterrani que van a la mar. El pendent no és pronunciat i va augmentant en alçada conforme s'atansa als límits de la Serralada Prelitoral.

La plana es conforma per sediments quaternaris, amb materials de peudemont de gran varietat en base als relleus originals. Són de composició irregular amb els més grans prop de muntanya, i van empetitint en dimensions conforme s'atansen a la costa. La crosta calcària, tapàs o taperot, aflora en força llocs. En aquest context geològic les rieres han solcat el territori formant talussos força verticals (Fig. 4.20).

A nord i oest tenim la zona de muntanya que constitueix una veritable separació de l'interior del país, amb pocs passos com els colls d'Alforja, Teixeta i d'en Fatxes. Les Muntanyes de Prades conformen la part més important. Tenen una estructura tabular i graonada amb superfícies planes. El més alt són els Motllats, per damunt dels 1000 msnm i els cims com La Baltasana, el Tossal Gros i la Mola d'Estats. El costat

⁴⁶⁵ Ens hem basat en JARDÍ, M. 1995a i ANGUERA, P.; LÓPEZ BONILLO, D. 1992.

meridional es configura pels cingles de L'Arbolí amb Gallicant i una zona molt diversa geològicament amb el puig Cerver sobre el coll d'Alforja.

A partir d'aquí la serra de l'Argentera o de Pradell, amb la Mola de Colldejou (912 m) i la serra de Llaberia (amb els pics de la Miranda, 919 m i Mont-redon, 862 m). El costat meridional es tanca amb una sèrie de formacions desordenades i irregulars, amb la serra de Santa Marina (Mola de Remullà, 588 m), la depressió de Pratdip, els Dedalts de Vandellòs cap la serra de la Batalla, en direcció a la Ribera d'Ebre. Davalla a mar pel coll de Balaguer, que separa la comarca del Baix Ebre (**Fig. 4.21**).

La tectònica de les elevacions del Baix Camp és prou variada. Es veu per exemple com els materials de la fossa mesozoica són elevats en el moviment alpi per sobre del sòcol paleozoic, cas del Priorat, mitjançant els sistemes de falles que arriben a tenir 1000 metres, i cap a l'interior una munió de fractures. Cap al nord, el bloc de les Muntanyes de Prades s'aixeca de manera més regular, amb un lleu pendent a l'oest, connectant amb la plana per l'arc que es forma entre l'Espluga de Francolí i Alforja. D'aquí a migjorn l'estructura es torna a complicar per causa dels moviments de compressió i distensió, encavalcaments, falles inverses, com es veu especialment a les serres de Llaberia, Santa Marina i Vandellòs (**Fig. 4.22**).

La complexitat de la tectònica va acompanyada de la diversitat del terreny. Així tenim importants punts amb granit, tot i que força alterat, als llocs alts de Muntanyes de Prades, les valls de l'Aleixar, Alforja i Riudecols i en part de Vilanova d'Escornablou. La llicorella paleozoica es detecta a la Selva del Camp, les valls de Riudecols i Riudecanyes, que hem de lligar amb la seva forta presència en bona part del Priorat. Els materials del secundari són força abundosos, amb gresos i conglomerats a calcàries, dolomies, calcàries margoses amb fauna marina, barrejats amb materials d'erosió lateral com es veu a l'altiplà de Muntanyes de Prades i la zona sud.

En els terrenys amb una fesomia suau afloren els granits i les llicorelles; a valls i vessants tenim pendents regulars; i en els de material dur del mesozoic el paisatge és més feréstec, amb paisatges ruïniformes, cingles, verticals, als quals hem de sumar els casos de modelatge càrstic. La línia de costa és suau, tot donant continuïtat a la morfologia del Camp. Tenim platges extenses i de poc pendent. Al sud, cap a Mont-roig s'observa com la plataforma sedimentària arriba a l'aigua, i s'originen cales i llocs com el Torm, la Cala Jostell o la platja de l'Almadrava (**Fig. 4.23**).

Al Baix Camp no tenim cap curs fluvial important i en els dos casos de major rellevància, el riu Brugent i riera de la Selva, formen part de la conca del Francolí. Bàsicament tenim rieres com la citada de la Selva, Riudecanyes, Riudecols i el riu Llastres ja a tocar amb el Baix Ebre, aprofitant les falles geològiques. A les Muntanyes de Prades tenim fonts en alçada i les capçades dels rius Brugent i Francolí, així com el del Siurana, que és afluent de l'Ebre. Són cursos d'aigua de règim irregular propi del clima mediterrani. A Riudecanyes una presa controla el règim d'aigua per a l'ús del regadiu, vinculat amb el cabal del pantà de Siurana, units per un canal.

Les condicions geogràfiques, com també es veu a l'Alt Camp, condicionen el clima, tant pel relleu com per la proximitat de la mar. Les elevacions aquí frenen les precipitacions procedents de l'interior i per la costa la influència és clarament

marítima. També els canvis d'alçada i la proximitat de la Mediterrània impliquen els corresponents gradients climàtics, amb un clima més suau a la costa.

Les temperatures van entre els 15º i 16º, amb les més altes al sud i a la costa, on superen els 16º; a la resta baixa en el sentit sud-nord. A la zona de Cambrils l'estiu no és tan càlid i els hiverns són suaus. Ja en alçada la mitjana baixa segons el gradient d'alçada, fins els 10º. A l'hivern en punts alts i fons de valls arriba als -10º. La pluviositat és discreta per la barrera muntanyenca que frena els fronts de procedència peninsular, que es compensa per l'arribada dels de la Mediterrània. A pla la mitjana de pluges és de més de 550 mm, als vessants de muntanya supera els 600 mentre que als altiplans de les Muntanyes de Prades hi ha certa irregularitat; a la Vila Vermella és de menys de 650 mm i a pocs kilòmetres, als Motllats és de 1050. Cal dir que les precipitacions es concentren a primavera i tardor, amb estiu força secs com a la resta de la comarca natural. Ara bé, a Muntanyes de Prades les nevades no són estranyes a l'hivern. Cal tenir present l'aridesa en bona part de la comarca causada pel dèficit hídric anual provocat per les temperatures altes i les precipitacions baixes.

Quant als vents, el més conegut és el serè tant per freqüència com velocitat. Ve del nord-oest i va modificant les direccions segons el lloc i el relleu, de manera que en arribar al pla pren força velocitat i arriba a ser perillós. A la base aèria de Reus s'ha arribat als 140 km/h i a Vandellòs a més de 160. La freqüència anual és del 24% i es concentra a l'hivern. Els vents del sud es representen amb la marinada, present a l'estiu i que ajuda a temperar les calors d'aquests mesos.

Quant a la vegetació, ens trobem amb una situació paral·lela a l'Alt Camp, amb l'afegitó de la franja litoral. Tenim així formacions arbòries poc abundants a la terra baixa, força afectades pels incendis i les estassades per l'agricultura, la indústria i en els darrers anys les urbanitzacions i polígons industrials, havent eliminat boscos que s'havien estès precisament en zones agrícoles abandonades per exemple per causa de la fil·loxera. Queden però àmplies zones d'alzinar litoral amb marfull (*Viburnum tinus*) a llocs com les valls d'Alforja, Vilaplana, i Vandellòs, precisament en punts obacs i humits. Normalment s'acompanya d'alzina (*Quercus ilex* ssp. *ilex*) amb espècies lianoïdes i herbàcies que arriben als 500-700 segons s'estigui a obaga o solana. S'acompanya de roure de fulla petita (*Quercus faginea* ssp. *valentina*), carrasca (*Quercus ilex* ssp. *rotundifolia*), el pi blanc (*Pinus halepensis*) i algunes d'arbustives.

On han desaparegut els alzinars, s'han substituït per comunitats més pobres, on destaca el pi blanc, el pi pinyer (*Pinus pinna*) i el pinastre (*Pinus pinaster*). Si la degradació és més gran, ens trobem amb garrigues i brolles. A significar la sureda al nord d'Escornalbou, la zona més meridional d'alzina surera de Catalunya (*Quercus subur*) amb sotabosc i estrat herbaci força dens.

Hi ha àmplies zones amb garric (*Quercus coccifera*) i margalló (*Chamaerops humilis*), associats a llentiscle, garrofers i herbàcies. Ens trobem amb zones de garrigues, brolles de romaní, bruc, d'hivern i espècies aromàtiques i piròfites, o comunitats d'herbers anuals, especialment de gramínies. Sumem que a la costa hi ha petits boscos de pi blanc, comunitats de duna i rereduna, fins ara en fase de regressió.

A muntanya, entre les cotes 800 i 1000 s'observa el predomini de rouredes i pinedes, i a partir de la cota 1000 i en sòl calcari el roure martinenc (*Quercus pubescens*), roure

cerrioides (*Quercus cerrioides*), pi roig (*Pinus sylvestris*), boix (*Buxus sempervirens*) etc. Als terrenys més calcaris, hi ha roure de fulla petita, pinassa (*Pinus nigra*), pi roig, etc. i un estrat arbusti abundant. Al nord de les Muntanyes de Prades, la coneguda comunitat de roure reboll (*Quercus pyrenaica*), única a Catalunya.

El bosc de muntanya és majoritàriament pineda, amb predomini del pi roig, alternat sovint amb pinassa. A solana i per sobre dels 700 m queda alzinar muntanyenc. En altres llocs on imperaven les rouredes ara tenim boixedes i a un nivell inferior, brolles silicoïdes, com estepa muntanyenca i eriçó. A més les joncedes a partir de la cota 600, i la vegetació rupícola, bardisses, comunitats de ribera, teixedes, castanyedes, etc.

En l'actualitat el Baix Camp és força ben comunicat amb un node que és la ciutat de Reus. A la costa, l'AP-7 dona continuïtat la N-340 com hereva directa de la *via Augusta*. Sumem la N-420 que uneix Tarragona amb Alcolea del Pinar tot marcant les comunicacions amb el Priorat i la Ribera d'Ebre pel coll de la Teixeta. La centralitat de comunicacions de Reus es pel fet que d'aquí surten carreteres com la C-14 que per la Selva del Camp i Alcover va a la Conca de Barberà i Lleida. Hem de sumar la via fèrria de Reus a Montblanc, Lleida i Saragossa, complementant la N-240 que va a la Vila Ducal pel coll de Lilla. Per la C-242 es creua el coll d'Alforja en direcció al Priorat i les Garrigues. Com en el cas de Valls, Reus enllaça amb Tarragona amb les corresponents autovies, ferrocarril i carreteres.

La malla de carreteres locals uneix els pobles de la comarca, on destacaríem la de Reus a la Selva per Castellvell del Camp i Almoster, la de Reus a Maspujols, Vilaplana i Prades, amb les corresponents desviacions. Es completa la de Reus a Tivissa pel coll Roig, i la que va per l'interior és paral·lela a la costa. Afegim a tot això la línia ferroviària a Móra i la de València, així com el traçat de l'AVE i el Corredor del Mediterrani, sense oblidar l'aeroport de Reus.

L'actual estructura de poblament del Baix Camp, a l'igual que l'Alt Camp i el Tarragonès neix del repartiment feudal al segle XII. Al fogatjament de 1339 es comptava amb 2156 focs que passada la Pesta Negra es va reduir dràsticament als 1329 (1358). Cal advertir que no constaven els del comtat de Prades. El 1413 es comptaven 1050 focs i en el de 1497 ja pujava als 1413. Reus com a nucli principal, tot i que seguit de prop fins i tot superat en alguns moments per La Selva del Camp, tenia una mitjana de 360 focs, que indicaria uns 1700 habitants (**Fig. 4.24**).

Al llarg dels segles XV i XVI la comarca va créixer força de manera que passava de 2'42 focs/ km² l'any 1497 a 3'66 el 1553, assolint llavors els 2534. Reus, la novena població del país, va arribar als 539 mentre que La Selva en tenia 371. Tot i que no hi ha dades del segle XVII es suposa que va anar creixent, amb una important mobilitat de població. El cens de 1719 donava 3457 cases i 12451 habitants, el 1787 passa als 38564 gràcies en part a l'aportació de gents d'altres punts del Principat. Reus, amb 14400 habitants era la segona ciutat de Catalunya. A finals del segle XVIII la costa va quedar força despoblada per l'intent de l'assecatge d'aiguamolls i la corresponent afectació del paludisme. En canvi, la progressiva desaparició de la pirateria nordafricana i la consolidació del comerç amb Amèrica, va contribuir a estabilitzar i incrementar el poblament del pla.

Al llarg del segle XIX es va mantenir el creixement: el 1830 amb 47980 habitants, el 1842 amb 58114, el 1887 amb 61637. Reus va continuar essent la segona ciutat més poblada del Principat entre 1857 i 1877 i va passar a ser la quarta fins 1910. Aquesta posició era deguda en bona part per ser el mercat més important del Camp i l'Ebre, amb influència a la Conca, Priorat, l'Ebre i el Baix Aragó. Les tornes canvien a partir de 1887 per causa de les crisis agràries de la fil·loxera i l'oïdi, tot i que la industrialització va mitigar en part la davallada. La tendència es modifica el 1930, amb 61311 h i torna a baixar el 1940, després de la Guerra Civil, amb 60657. Cal tenir en compte que les xifres absolutes amaguen una altra realitat: el despoblament dels nuclis petits a favor i els nuclis industrialitzats. L'arribada del turisme i la indústria petroquímica a partir dels anys 60 del segle XX van marcar una nova etapa de creixement i auge comercial de Reus.

Quant a l'agricultura, la meitat del territori és cultivat. De la resta, a destacar les pastures i l'aprofitament dels forests. El 1999 predominava el regadiu, gràcies en bona part als pantans de Riudecanyes i Siurana i l'obertura de pous.

Al segle XV es veu un predomini clar del cereal, seguit de vinya i olivera amb alguns punts on tenien avellaners. Això es manté al segle XVI però al XVIII es detecta la seva minva a favor de la vinya i olivera, de manera que era deficitària en cereals. També es va intentar infructuosament el conreu d'arròs a la costa però el paludisme va fer fracassar l'empresa. Les necessitats dels animals de bast va implicar el creixement del conreu de garrofers i entre els segles XVIII i XIX es va introduir la patata. A la segona meitat del segle XIX el conreu intensiu de l'avellaner va baixar a la plana per tal de compensar la crisi de l'oïdi, i a finals del segle la fil·loxera va impulsar definitivament la substitució. L'olivera té una superfície conreada important, augmentada a la darrera dècada del segle XX.

La ramaderia s'ha centrat força en l'avicultura, seguida a distància de la cria de porcs, el boví, oví i cabrum, molt menors. Quant a la pesca, cal destacar el port de Cambrils, tot i que en els darrers anys ha davallat força el nombre de barques dedicades a fer aquesta activitat extractiva (**Fig. 4.25**).

4.1.3 El Tarragonès

El Tarragonès és la darrera de les tres comarques administratives que conformen el Camp de Tarragona i respon a la creació d'una demarcació amb centre a la capital, Tarragona. Té una extensió de 318'86 km². És al NE de la plana de i limita al N amb l'Alt Camp, a l'E-NE amb el Baix Penedès i amb el Baix Camp, i pe l'W amb la mar. De fet, la delimitació del Tarragonès en l'actualitat és més gran que la ponència comarcal de 1930, quan l'àrea d'influència estava marcada per les poblacions que anaven a Tarragona a mercat: Altafulla, el Catllar, Constantí, els Pallaresos, Perafort, la Secuita i Tamarit. Així excepte les muntanyes de Bonastre que separen el Camp del Baix Penedès són els únics límits geogràfics clars⁴⁶⁶ (**Fig. 4.26**)

⁴⁶⁶ Ens hem basat en Jardí, M. 1995a i ROVIRA GÓMEZ, S.; BOLÒS, O. DE; ANGUERA, P.; ROQUER, S.; LÓPEZ BONILLO, D.; ANGUERA, P. 1992.

La comarca té dues zones diferenciades. La primera és Tarragona i rodalies fins Vila-seca i Salou, en contacte amb el que seria la gran àrea metropolitana de la qual Reus en formaria part; i l'altra el Baix Gaià i Torredembarra.

La ponència comarcal de 1936 va vincular 24 municipis al Tarragonès, que passen a 22 en la de 1987, doncs Tamarit i La Canonja es van agregar a Tarragona, tot i que aquesta darrera població es va segregar fa pocs anys. A més, la modificació comarcal de 1990 va establir un total de 21, tenint en compte que el 1989 Salou es va separar de Vila-seca.

El relleu es caracteritza per la seva irregularitat per les diferents fases de formació geològica i els dipòsits sedimentaris. La major part de la comarca pertany a la plana del Camp i forma part de l'extrem sud de la Depressió Prelitoral. Al NE tenim la zona de muntanya, no molt alta per la proximitat a la costa, de manera que més de la meitat del territori és per sota dels 100 msnm i només un 7% passa dels 300, amb la Tossa Grossa de Montferri (386 msnm) com a cota més alta. La plana s'origina al miocè en el context de moviments de distensió que van originar la Depressió Prelitoral. Solcada pel riu Francolí mostra a l'W una topografia uniforme i a l'est un relleu més irregular i també de més alçada. En el seu límit, un graó d'unes desenes de metres de mentre sobre el riu i on es generen les terrasses creades pel seu decurs (**Fig. 4.27**).

L'evolució geològica de la costa associada a l'erosió fluvial marquen al pla una litologia en la qual es poden diferenciar els períodes del miocè continental, el miocè marí i el quaternari.

El primer és a la banda interior del NW de la comarca i es forma per pedra sorrenca, conglomerats i materials heteromètrics deguts a les aportacions de corrents fluvials del N. El miocè marí és entre les conques dels rius Gaià i Francolí, ja al S, amb conglomerats, calcàries reficals, calcarenites i materials amb abundant fauna marítima, que es van anar dipositant al fons de la mar. L'erosió generada durant el quaternari van generar dipòsits de llims, argiles, graves que són presents de manera general al marge dret del Francolí i de manera més discontinua en diversos punts.

El massís de Bonastre dona continuïtat al Bloc del Gaià en direcció NE-SW des de Montmell a la riba esquerra del riu a l'alçada de Salomó. A partir d'aquí s'enfonsa en la plana terciària i aflora més enllà, com es veu a Ferran, al turó de la ciutat de Tarragona i al Cap de Salou. En aquesta formació tenim materials del mesozoic amb margues, dolomies, conglomerats etc. que han generat formes abruptes, alternant muntanyes baixes i superfícies d'erosió colgades de materials perifèrics.

L'heterogeneïtat geològica provoca que al Tarragonès hagi una clara diversitat de paisatges. La plana i occident són més monòtons, amb terres aptes per l'agricultura. A l'est la varietat és amplia per causa de la topografia, amb cultius a les fondalades i alternança amb elevacions amb bosc. A la zona de muntanya, els conreus són més petits i s'alternen amb relleus de modelat càrstic (**Fig. 4.28**).

Quant a la costa, s'observa l'alternança de planes i penya-segats. Són 35 km amb penya-segats i roquissos combinats amb llargues platges. De nord a sud tenim el Cap Gros, la muntanyeta de Sant Joan o Tamarit sobre els aiguamolls del Gaià, la Punta de la Móra, la platja Llarga que se separa de la dels Capellans, Savinosa i Arrabassada

pels corresponents roquissos. Ve després la Punta del Miracle i la platja al peu de Tarragona i el delta del Francolí. D'aquí la llarga platja de la Pineda fins el cap de Salou (**Fig. 4.29**).

Les aigües es conformen pels darrers trams dels rius Francolí i Gaià així com un seguit de rieres de menor entitat que les del Baix Camp. El primer rega la meitat meridional de la comarca, amb uns 108 km² d'extensió. A banda del riu Glorieta no té cap afluent destacable a la comarca. Com tot riu de règim mediterrani, ja ho hem dit, té un cabal molt irregular, amb fases on es sec, cas de l'estiu, i d'altres on baixa relativament ple. Però no s'estalvia regularment de grans riuades que per si són més que devastadores. Les seves aigües han estat aprofitades per l'agricultura, amb un seguit de recs que nodreixen les hortes, així com de molins a banda i banda del riu que ja no funcionen fa molt de temps (**Fig. 4.30**).

El Gaià entra al Tarragonès per la falla del massís de Bonastre. Té un curs sinuós i al final forma una plana al·luvial de gran fertilitat. Acaba a la platja de Tamarit i té una extensió d'uns 66 km². El seu cabal és petit. Està regulat per una presa construïda per nodrir d'aigua els camps de conreu i el polígon petroquímic nord, de la Pobla de Mafumet-Morell-Perafort, curiosament al costat del Francolí.

A la resta de la comarca hi ha les barrancades que van directament a la mar així com terrenys sense circulació hídrica de superfície, com es veu en les antigues zones d'aiguamoll de Torredembarra, Altafulla i la Pineda-Vila-seca.

El clima del Tarragonès ve condicionat per les dimensions de la zona i la proximitat a la mar. Com a la zona costanera del Baix Camp, es registren temperatures moderades, vents humits, la presència de la marinada a l'estiu. S'observa un descens de temperatures en sentit N-S i de costa a interior. La mitjana anual és superior als 15°C i a l'est s'arriba als 16°C. A l'hivern les temperatures són suaus i les glaçades són estranyes, mentre que a l'estiu l'efecte marítim suavitza les calors.

Quant a precipitacions, les diferències són més importants, oscil·lant entre 500 i 550 mm augmentant en direcció N-S, excepte a la ciutat de Tarragona. La mitjana de Torredembarra és de gairebé 540 però a Salomó és de 520 i al Morell és una mica més. La menor incidència de Tarragona, no assoleix els 500 mm, és per la topografia doncs no arriben alguns vents de llevant. Les pluges tenen una concentració clara a tardor i primavera, mentre que l'estiu és força sec, característic del clima mediterrani. En els vents imperen els del N i després els de SW per efecte de la marinada o garbinada o llebeig. Són freqüents els de NW amb altes velocitats i que baixen força a partir del Francolí. El vent de llevant no és tan present com en altres llocs de la costa, i s'associa sovint a fortes pluges.

La vegetació és força variada, influenciada per les temperatures i l'aridesa estival. El cert és que les comunitats més riques són a les obagues i algunes clapes litorals humides. A més, l'agricultura i el creixement urbanístic i industrial, han influenciat força en la seva conservació.

En gairebé tot el territori domina la màquia, pròpia de sòls calcaris i poca pluja. Trobem associat garric (*Quercus coccifera*) i margalló (*Chamaerops humilis*), amb força llentiscle (*Pistacia lentiscus*) i en canvi poc estrat herbaci. Gairebé ha desaparegut l'alzinar litoral i observem l'existència de pinedes de pi blanc (*Pinus halepensis*), de

vegades associada a l'alzina (*Quercus ilex* subespècie *ilex*) i la carrasca (*Quercus ilex* subespècie *rotundifolia*) o les brolles, amb romaní i bruc d'hivern. Són interessants les pinedes litorals i en obagues i tossals, combinades amb els camps de conreu. La degradació de l'alzinar litoral i màquia s'observa en un paisatge de garriga d'espècies arbustives (garric, llentiscle, matapoll, etc.) que es combinen amb el pi blanc. En els llocs baixos, a tocar la costa, hi ha formacions de vegetació halòfila i arenícola, marjal, platja, duna i rereduna. Tenim aquí espècies resistents a la sal i l'aigua de mar, a més de boscos que si bé degradats, s'integren per pi blanc, llentiscle i savines (*Juniperus phoenicea* varietat *lycia*).

Una de les característiques del Tarragonès és ser un excel·lent nus de comunicació dins el corredor de la Depressió Prelitoral Catalana. A destacar primer de tot l'eix de l'antiga *via Augusta* que procedeix del Penedès i va cap a les terres de l'Ebre, a la qual li donen continuïtat la N-340, l'AP-7 i la línia de ferrocarril de València a la Jonquera. Tarragona, com a nus de comunicacions és l'arribada de les carreteres N-240 i N-420, a més d'altres com les autovies a Reus, Salou i l'enllaç amb la C-14. La major part de carreteres secundàries van a parar a aquests eixos.

A més de la línia de ferrocarril de La Jonquera a València, hi ha la que va a Reus des d'on enllaça cap la vall de l'Ebre per Falset, i amb la Conca de Barberà i Lleida pel pas de La Riba amb la de Picamoixons, per on arriba la línia que ve de Sant Vicenç de Calders. Finalment remarcar el port de Tarragona i l'aeroport de Reus, en part en el terme de Constantí.

La comarca del Tarragonès amb capital a Tarragona és el cap i casal de la segona àrea metropolitana de Catalunya. No cal recordar la importància en època romana de la ciutat de Tàrraco. A partir del segle XII el territori es reorganitza després del període islàmic i a mitjan segle XIV es comptaven uns 2000 focs. Com a la resta del país, la Pesta Negra va provocar una important davallada demogràfica, i hi ha represa als segles XVI i XVII, que augmenta de manera força ràpida al XVIII, amb 11550 habitants el 1718, 26701 el 1787. Els estralls de la Guerra del Francès (1808-1814) van afectar la comarca, i en especial la ciutat que va partir un cruel setge el 1811. La represa al llarg del segle XIX va acompanyada de la consolidació de Tarragona com a capital provincial, amb una població de 50071 habitants l'any 1887 (**Fig. 4.31**).

Aquest any marca una inflexió fins 1910, provocada per la crisi de la fil·loxera que va afectar el camp, així com l'activitat econòmica i comercial del port. Llavors es torna a un altre període de creixement que només es fa palès a la capital i poblacions més grans, mentre que els nuclis menors s'anaven despoblant. Els canvis es tornen a observar a partir dels anys 60 amb la industrialització, especialment l'arribada de la indústria petroquímica, i el creixement del turisme.

En l'actualitat la principal activitat del Tarragonès són els serveis derivats del turisme, la capitalitat provincial, seu universitària, nus de comunicacions, centre comercial i turístic, i especialment el sector industrial lligat al port i els dos polígons petroquímics. Per contra, l'activitat agrícola ha reculat i força, més qual les lleres dels rius i la costa són ocupades per la indústria i el turisme. Les millors terres de les valls del Francolí i Gaià són explotades d'antic, així com la zona de Vila-seca, amb predomini dels llenyosos. Són els casos del conreu de l'avellaner, l'olivera i la vinya. També es compta amb ordi i civada. Bàsicament estem parlant de secà, on també va

destacar el garrofer. La ramaderia és una activitat complementària que es redueix a l'avicultura i el porcí, entre altres coses per la manca de pastures naturals. L'activitat pesquera ha estat molt important en les poblacions de costa, tot i que en els darrers anys ha minvat força.

Finalment, la indústria. Cal dir que el Tarragonès no va formar part de les comarques catalanes amb gran expansió de fàbriques al segle XIX, bàsicament associades a la producció del vi i derivats, que canvia abans de la Guerra Civil per exemple amb l'obertura de la Tabacalera a la ciutat de Tarragona, l'any 1932.

4.2 LA CONCA DE BARBERÀ

La comarca de la Conca de Barberà es forma per 22 municipis i té una extensió de 650'24 km². Es situa entre la Serralada Prelitoral i els altiplans que conformen les comarques de l'Urgell i la Segarra. Forma part de la Depressió Central Catalana, i hidrogràficament es correspon a les conques dels rius Francolí i Gaià. La disposició és allargassada en direcció de NE a SW, paral·lela a la Serralada Prelitoral. Pel S i SE limita amb l'Alt Camp, pel SW amb el Baix Camp i el Priorat, a l'W amb les Garrigues i l'Urgell i al N per la Segarra i l'Anoia⁴⁶⁷ (Fig. 4.32).

La comarca es diferencia en dues parts ben clares. El SW i centre es correspon a la Conca de Barberà estricta, una foia per l'acció erosiva del Francolí i l'Anguera en els materials de la Depressió Central, i ben delimitada pel relleu muntanyenc entre Montblanc i l'Espluga fins Sarral. La banda NW es conforma per l'Alt Gaià / Baixa Segarra amb centre a Santa Coloma de Queralt.

A aquestes dues realitats hem de sumar una part de les Muntanyes de Prades, amb Vilanova de Prades, Vallclara, Montblanc i Vimbodí i una sèrie de municipis geogràficament segarrencs però inclosos per raons de la divisió administrativa en la comarca. De fet la seva configuració actual és filla d'un procés complicat en el qual la divisió de 1936 li atorgava 23 municipis. El 1939 Rojals passava a ser pedania de Montblanc, i el 1972 el mateix amb Montbrió de la Marca respecte Sarral. La divisió de 1987 la va conformar amb els 21 municipis restants i el 1990 s'hi va afegir el de Vallfogona de Riucorb, fins llavors pertanyent a la Segarra.

La geografia de la Conca de Barberà mostra dues grans unitats geogràfiques. La primera és el vessant septentrional de la Serralada Prelitoral, al sud de la comarca i formada per les Muntanyes de Prades, Serra Carbonera o Miramar i part del Bloc del Gaià. La segona és la part de la Depressió Central amb la conca estricta de Barberà en connexió amb l'Alt Gaià, on hem d'incloure un seguit d'accidents que la separen de l'Urgell i les Garrigues com és la capçada del riu Corb.

Muntanyes de Prades i Serra Carbonera són travessades pel riu Francolí en direcció al Camp (Fig. 4.33). El peudemont de la serra de Prades es forma per un sòcol de llicorelles carboníferes de l'hernicià i a sobre granits i grondiorites. Hi tenim bona part del Bosc de Poblet, amb una singular formació de pendents alts i interfluvis arrodonits. Per sobre, material del triàsic com gresos i els típics conglomerats

⁴⁶⁷ Ens hem basat en JARDÍ, M. 1995c i SANS TRAVÉ, J.M.; ROQUER, S.; BLAY, J. P. 1992.

vermellosos i calcaris en estratificació semihoritzontal que marquen un relleu tabular a les parts altes, com els plans de la Vila i de Sant Joan. L'altura màxima és el tossal de la Baltasana, de 1023 msnm. En canvi, la Serra Carbonera no arriba a tanta alçada, amb els 867 m al Tossal Gros. Al vessant de la Conca tenim materials triàsics, especialment calcàries, en pendents força inclinats gairebé verticals com a Prenafeta i el seu castell.

El Bloc del Gaià es forma per un seguit de serres, Cogulló, Comaverd, Montclar, Queralt i Brufaganya que no arriben als 1000 metres però superen els 800. Bàsicament són del triàsic, de formació calcària i en contacte amb els materials de la Depressió Central, on dominen argiles de l'eocè i oligocè, així com els conglomerats. Les calcàries triàsiques mostren una tectònica de sectors semitabulars o amb anticlinals suaus en contacte a l'Alt Camp. La fase eocènica i oligocènica es forma per capes inclinades que passen per sota dels materials de la Depressió Central que s'han erosionat força. La major part de la zona és de formació oligocènica, argiles i margues amb inclusions calcàries, gresos, conglomerats i localitzacions de guixos que són els coneguts alabastres de Sarral. Això ha facilitat el solc natural dels rius Francolí, Anguera i Gaià.

La delimitació de la Conca estricta és al nord amb la punta del Curull (1021 msnm), a la Serra de la Llena; baixa cap al comellar de Vallclara i segueix per la serra del Tallat amb els puigs de Coma-segarra (621 m), Morellons (728 m), Bosquet (727 m), La Serra (783 m) i Tossal Gros (804) on fa partió amb les Garrigues i l'Urgell. Continua per la carena del Tallat fins el coll de Belltall i segueix pel de la Faneca (774 m), els Comalats (869 m) i el puig de Forès (864 m), fins el coll de Conesa i Besemblau (786 m). Segueix pel coll de Deogràcies (743 m) i el Comaverd en direcció al Cogulló (879 m), on fa partió amb Alt Camp, punta de Conills (699 m), coll de Cabra i va cap al Tossal Gros (867 m), coll de Lilla, Mas de Gresset i Puig Cabrer (525 m). D'aquí davalla a l'estret de La Ribera on contacta amb les Muntanyes de Prades, passa per les Garrigues de Vilaverd, a Rojals pel Cantacorbs (1012 m), els altiplans del Mas de la Sabatera (1070 m), la Mola de la Guineu (1111 m), la Mola d'Estat (1126 m), fins el tossal de la Baltasana (1203 m), coll de la Serra de Rius i la punta del Curull, ja a la Llena.

L'Alt Gaià té les fonts a uns 600 msnm a la rodalia de Santa Coloma de Queralt. Es delimita pel coll de Deogràcies, va cap el pujolar de Besemblau (786 m), el Codony (792 m), coll de Rauric (762 m), pujol de Montargull (851 m), la serra de Santa Fe de Montfred (834 m), coll i puig d'Aguiló (801 m), i el pujolar d'Almenara (804 m), coll de Fiol, serra de Queralt (854 m), coll de les Colomines, serra de Valldeperes (789 m), la de Sant Miquel de Montclar (946 m alt), la de Vallverd i el coll de Deogràcies. Es completa amb la plataforma de la vall alta del Corb, entre 750 i 900 msnm. En aquesta zona les capes sedimentàries són poc tectonitzades i es veuen força horitzontals o subhoritzontals excepte les que són en contacte amb la Serralada Prelitoral. Això dona pas a relleus erosionats de tipus tabular i turons-testimoni al fons de les conques. Finalment comentar que al fons de la Conca tenim terrasses fluvials quaternàries a vincular amb els rius Francolí i Anguera i el peu de la serra de Prades.

El règim de pluges mediterrani es deixa veure de la mateixa manera a la Conca de Barberà i al Camp de Tarragona. Ara ens trobem amb una hidrografia similar, escadussera i poc important en els rius Francolí, Anguera i Gaià.

El més important és el Francolí que hom ha convingut que neix a l'Espluga a la Cova de la Font Major, on s'uneixen el barranc del Titllar i el riu de Milans, el qual rep també els barrancs de Vilaescura i Viern, que recullen les aigües de les Muntanyes de Prades, a més d'altres torrents menors. En arribar a Montblanc gira cap a mar travessant la Serralada Prelitoral per l'estret de La Riba. El cabal mitjà anual és prou magre: 0'61 m³/seg. En passar a l'Alt Camp passa a 1'24 0,61 m³/seg doncs rep altres afluents com el riu Brugent (**Fig. 4.34**).

L'Anguera es forma entre els vessants del nord de serra del Cogulló i de Vallverd rebent aigües del de Vallverd i altres petits barrancs que neixen a la serra de Forès, la del Comaverd. Aporta les aigües al Francolí ja al terme de Montblanc. Si aquest riu ha excavat una cubeta prou gran, el Gaià ho ha fet encara més abans d'arribar a l'Alt Camp, mentre rep un seguit d'aportacions de torrenteres fins el congost que hi ha entre Pontils i el Pont d'Armentera. El seu cabal és de 0'39 m³/seg.

El clima de la Conca mostra la transició entre les comarques de la costa i la plana d'Urgell, ja continentalitzat. Les serres que separen la comarca del Camp no barren el pas de la influència del clima de costa, ans el moderen. La mitjana de temperatura oscil·la entre els 12'6°C a Rocafort de Queralt i 14'3°C a Montblanc, dos o tres menys que al Camp. A Santa Coloma i les Muntanyes de Prades la mitjana anual no ultrapassa els 12°C. L'amplitud tèrmica anual de Montblanc, per exemple, que és de 16'4°C mostra el contrast entre els 7º de mitjana hivernal als 23º els mesos de juliol i agost. Pot ser més gran en punts enclotats, com es veu a la zona de Sarral. En els punts més alts a l'hivern pot haver una mitjana de 4-5º C i a l'estiu uns 20º C. Les precipitacions de mitjana oscil·len entre els 500 i 600 mm al fons de la comarca: 505 a Sarral, 570 a Montblanc. Les màximes són a les serres del sud i rodalies, amb totals que superen els 700, com Riudabella amb 727 mm i als altiplans del sector NE no arriben als 600. Com a la resta del país, les pluges es condensen als mesos de primavera i tardor, amb percentatges prou equilibrats, al voltant del 30 % quan a costa es concentren més aviat a la tardor. La situació de la comarca comporta que les pluges d'origen atlàntic arriben amb més força que a la costa, i rep certa influència dels temporals de procedència mediterrània. A destacar també les boires hivernals a les zones més baixes de la Conca i la vall del Corb, on es poden allargar durant dies; i els vents on sobresurt el mestral en els mesos de fred, i les marinades a l'estiu que ajuden a temperar la canícula estival (**Fig. 4.35**).

La vegetació de la zona baixa de la Conca és de caràcter mediterrani boreal, amb alzinar i marfull (*Quercetum ilicis galloprovinciale*). Encara es conserven alzinars primitius a les Muntanyes de Prades, però en gran part de la comarca ha donat pas a garrigues i brolles, amb pi blanc i la tríada mediterrània: cereal, olivera, vinya.

A les terres altes del nord s'observa la transició entre l'alzinar amb marfull i el carrascar (*Quercetum rotundifoliae*), que és l'alzina predominant, amb un bosc de pocs arbustos i lianes. En força llocs ha estat substituït per pi blanc, brolles de romaní o pastures de jonça (*Aphyllanthion*). A la zona obaga, tenim roure valencià (*Quercus faginea*), i és abundant la pinassa (*Pinus nigra*), i de vegades el pi roig (*Pinus sylvestris*). En alguns punts es troba vegetació de l'Europa central d'origen quaternari.

La degradació de l'alzinar litoral i carrascar ha donat pas a la garriga típica (*Quercetum cocciferae*) on domina el garric o coscoll (*Quercus coccifera*). És prou estesa la garriga

amb romaní (*Quercetum coccifeare rosmarinetosum*), amb força espècies calcícoles com el mateix el romaní (*Rosmarinus officinalis*), bruc d'hivern (*Erica multiflora*) i la botja groga (*Inula crithmoides*). Les brolles poden ser també calcícoles (amb romaní i bruc d'hivern i bufalaga tinctòria) i les silicícoles (d'estepes i brucs). Destaquen les plantes aromàtiques com farigola (*Thymus vulgaris*), espígol (*Lavandula latifolia*) i romaní. A les Muntanyes de Prades s'observen les subassociacions *arctostaphyletosum* i *helianthemotosum myrtifolii*, segons siguin llocs freds i elevats; o termòfila, amb la tuferola (*Helianthemum myrtifolium*) i la sajolida de bosc (*Satureja montana*). Les brolles silicícoles tenen una base herbàcia pobra, on no manquen líquens i molses (**Fig. 4.36**).

A l'obaga de Muntanyes de Prades tenim una superposició d'estatges altitudinans. A la part més baixa, l'alzinar amb marfull (*Quercetum ilicis galloprovinciale*) i en zones malmeses s'ha substituït per brolles i erms. A partir de les cotes 800 i 900 m d'altitud, l'alzinar muntanyenc (*Quercetum mediterraneo-montanum*) i a les zones més amagades no manquen concentracions d'arbres eurosiberians caducifolis i castanyers (*Castanea sativa*) d'introducció antròpica. Sumem la pinassa (*Pinus nigra*), pi roig (*P. sylvestris*), aquí conegut com pi mèlic, i el pi roig del bosc de Poblet. En altituds a partir dels 1000 msnm, l'estatge submediterrani, amb la roureda de roure reboll (*Quercus pyrenaica*), la única comunitat existent a Catalunya. Quant a l'estrat herbaci, és pobre: arç blanc (*Crataegus monogyna*), aranyó (*Prunus spinosa*) etc.

Si ens referim a les comunicacions cal dir que una de les característiques és que ens trobem en una zona de pas tot i l'orografia. Així ho mostra l'autopista AP-2 que passa pels colls de Cabra i Vinaixa i uneix Barcelona amb Lleida. La carretera N-240 comunica Tarragona i Donostia i és un dels eixos principals de la Península. Entra a la Conca pel coll de Lilla i a l'alçada de Montblanc enllaça amb l'antiga via romana de *Tarraco ab Hispanias*. La C-14 uneix les terres Lleida amb Salou i Reus i entra al Camp per l'estret de La Riba i va a l'Urgell pel coll de Belltall. No oblidem la C-37 que des de Montblanc seguint la vall de l'Anguera va a Santa Coloma de Queralt pel coll de Deogràcies. D'aquí ja s'enllaça amb Igualada i Manresa. Sumem la munió de carreteres secundàries, pistes de terra i camins que donen a la comarca una bona xarxa de comunicació interna, sense oblidar el ferrocarril. A Picamoixons, sobre l'estret de La Riba, s'uneixen les vies de Sant Vicenç-Valls-Barcelona amb la de Tarragona-Reus-Lleida. Des de Montblanc té un recorregut semblant a la N-240. Hem de sumar la línia d'alta velocitat (AVE) que travessa la comarca, però sense que hagi cap estació (**Fig. 4.37**).

Quant al poblament s'observa que a la Conca estricta l'existència de nuclis concentrats, nascuts en el moment de la conquesta feudal, al redós d'un castell i església. En canvi a la zona de l'Alt Gaià es veuen petits nuclis menors de 100 habitants i en els dos casos molt poc poblament disseminat (**Fig. 4.38**).

Els fogatges del segle XIV mostren una densitat de població semblant a la resta del país. Per exemple en el de 1380 es comptava amb 2157 focs que davallen força per causa de la pesta negra i la crisi demogràfica que va patir tot el país fins el segle XV. Es dramàtic veure com el 1497 es comptava només amb 1420 focs. La situació es va mantenir fins al segle XVIII, de manera que el 1728 es compta amb 7669 habitants, tot començant un creixement que es palesa en el cens de Floridablanca de 1787 amb 19379 habitants, que representa un augment del 250 %. El segle XIX amb la Guerra del

Francès i les circumstàncies inestables de les Carlinades i la inestabilitat política econòmica va frenar l'ascens fins mitjan segle XIX, quan torna a pujar de manera que el 1860 hi havia prop de 30000 habitants i després una nova davallada entre 1860 i 1877 seguida d'un nou augment que arriba als 30519 habitants, que es correspon amb l'augment de producció vinícola fins la plaga de la fil·loxera que arriba aquí el 1883. Així el 1900 la població era de 27987 h. Un nou retrocés s'apunta a la Guerra Civil, amb la pèrdua d'un 10% de la gent, l'èxode a ciutat i l'exili. A partir de mitjan segle XX es detecta un nou retrocés que culmina el 1991 amb 18001 habitants, amb un posterior lleuger augment arribant als 20057 habitants el 2005. S'observa la influència de certa industrialització i expansió turística que es palesa amb el creixement de nuclis com Montblanc i l'Espluga. De tota manera, el creixement negatiu és clar amb la marxa a ciutat i l'abandonament de les activitats del sector primari, i el corresponent envelliment de població i una natalitat força eixuta. Així tenim una densitat de població prou baixa, 30'8 h/km² prou llunyana de la mitjana catalana de 190'9 h/km².

No cal dir que l'activitat econòmica de la Conca ha estat tradicionalment l'agricultura. L'any 2001 era un 8'8 % de la font de treball. Bona part de la comarca és terreny forestal, amb brolles i pastures. El conreu es bàsicament secà, amb cereal, vinya, ametller i avellaner (**Fig. 4.39**).

Quant a cereal, bàsicament és blat i ordi com es veu especialment a la Baixa Segarra, havent evolucionat lleugerament en els darrers decennis gràcies a la mecanització que permet combinar l'agricultura amb altres ocupacions. A la Conca estricta tenim força viticultura amb un fort creixement al segle XVIII i malgrat el sotrac de la fil·loxera ha anat tenint continuïtat fins el segle XXI. Aiguarent i vi van ser els productes principals, de manera que força camps de cereal van passar a ser costers de ceps, i també va comportar la substitució de boscos per camps de vinya. La fil·loxera va comportar l'abandonament d'una part d'aquestes terres.

Quant al comerç, cal ressaltar la incidència positiva de la construcció del ferrocarril Reus-Montblanc-Lleida al segle XIX, que va anar substituint l'activitat tradicional dels traginers. Duien vi i aiguarent als mercats de costa, especialment Reus i el port de Tarragona. A la fil·loxera cal sumar el problema dels rabassaires, així com la generació de les cooperatives de pagesos en força poblacions: Solivella, Blancafort, Espluga de Francolí, Sarral... Aquesta empenta es veu reflectida amb la construcció dels cellers cooperatius, coneguts com les catedrals del vi, amb arquitectes insignes com Lluís Domènech i Montaner, el seu fill Pere Domènech i Roura, o Cèsar Martinell (**Fig. 4.40**).

La superfície de vinya s'ha anat mantenint després de l'entrada a la Unió Europea, ajudada per la producció de cava, que necessita una bona part de la vinya de la comarca. La denominació d'origen Conca de Barberà esta obrint-se camí entre les marques catalanes, amb una producció de qualitat cada vegada millor que va fent amb quota de mercat enfront de l'hegemonia del Penedès. Quant a la fruita seca, ha patit la crisi de l'avellana i esta estancada. També es conserven camps d'oliveres.

La ramaderia no té un gran desenvolupament, i bàsicament és oví i granges de porcs i gallines. El descens de les terres de guaret ha contribuït en la davallada agrícola, i també ha baixat l'activitat de pastor, encara que es rendible. Tant ramaderia porcina com avícola es centra en granges. La silvicultura és una activitat gairebé testimonial,

doncs les característiques dels boscos no permeten una explotació intensiva. Amb tot hi ha tala de pi blanc a Muntanyes de Prades, on també es tracta el pi roig i la pinassa.

Paradoxalment en l'actualitat la indústria és el sector econòmic més fort de la comarca, amb un 37'45 % de l'ocupació. Segueix la tradició d'arrel medieval quan es documenten teixidors, producció de pergamí o vidre. Al segle XVIII es coneixen fasines que tenen força encara ben entrat el segle XX, o indústria tèxtil a la zona de Santa Coloma. L'actual indústria endega a partir dels anys 60 del segle XX amb empreses de confecció i després la generació de polígons industrials com el de Montblanc i Santa Coloma. Estem parlant de transformació de metall, minerals i prefabricats de formigó, alabastre, tèxtil, paper i cartró, material elèctric i vinculat amb l'automobilisme, així com producció de vidre. No oblidem la indústria vinculada amb el sector alimentari i vinícola. Finalment el sector comercial, centrat en les poblacions més grans, com Montblanc, Espluga de Francolí, Sarral o Santa Coloma de Queralt, així com el turístic, amb restaurants, algun hotel i hostel, així com residències cases de pagès.

4.3 EL PRIORAT

És una comarca de 498'60 km² i es forma actualment per un total de 23 municipis. Al bell mig, el massís del Montsant, el qual forma part de la Serralada Prelitoral. Cap a l'oest està delimitat per les Muntanyes de Prades que separen la comarca de la Conca i del Camp de Tarragona, amb qui també es separa per la serra de l'Argentera. Per la part del nord, amb la Llena, que la distingeix de les comarques lleidatanes i a migjorn s'obre a la Cubeta de Mora on van a parar les aigües dels seus magres cursos fluvials, especialment el riu Siurana⁴⁶⁸ (Fig. 4.41).

La comarca, com també succeeix amb la Conca no es correspon a una configuració geogràfica unitària ni a un origen històric únic. És pot diferenciar una part al voltant del Montsant, vinculada a l'antiga cartoixa d'Escaladei, que coneixem com el Priorat Històric, ben diferenciada de la resta. De fet la configuració administrativa actual és hereva de la ponència de la Divisió Territorial de 1932.

El 1931 quan Josep Iglésies i Manuel Galès van començar a redactar la ponència, van plantejar que la zona d'Ulldemolins, Cornudella, Siurana i Poboleda, més o menys el Priorat Històric, s'integrés al Baix Camp, i la resta passés a la Ribera d'Ebre amb capital a Móra d'Ebre doncs Falset no havia pogut consolidar la seva capitalitat com partit judicial. Després es va pensar en una macrocomarca formada per Baix Camp i Priorat amb capital a Reus tot i que mantenia jutjat a Falset. Finalment es va proposar una comarca amb capital a Falset i formada per 24 municipis que es mantenen a la divisió de 1987. El 1990 es va segregar l'Arbolí, que va anar a parar al Baix Camp.

Una de les controvèrsies encara vives és definir quins pobles formen o no part del Priorat Històric. Josep Maria Espinàs en el seu moment va marcar tres nivells. Primer, cal tenir en compte criteris històrics, de manera que serien els set pobles que depenien de la cartoixa d'Escaladei. Un segon criteri és el geogràfic i la identifica amb la conca del riu Siurana i afluents Cortiella, Montsant i riera de Marçà, però inclou terres força

⁴⁶⁸ Ens hem basat en JARDÍ, J. 1995b i ANGUERA, P. 1992.

diferenciades. Finalment, en base als enològics per la producció de vins similars en substrats geològics pareguts però paradoxalment llavors La Morera de Montsant, on hi ha la cartoixa, queda exclòs (**Fig. 4.42**).

El cert és que el Priorat Històric s'entén com els set municipis que formaven els dominis d'Escaladei: Bellmunt, Gratallops, La Morera, Poboleda, Porrera, Torroja i la Vilella Alta. També s'aplica a la conca del Siurana però no a la capçalera.

Una part de l'actual comarca forma part del bisbat de Tortosa, doncs pertanyia la baronia episcopal de Cabacés: La Bisbal, Cabacés, La Figuera, El Lloar, Margalef i la Vilella Baixa. Altres dos eren de la baronia d'Escornalbou, com Pradell de la Teixeta i la Torre de Fontaubella, i formaven part del patrimoni de la Mitra tarraconense. La resta formava part del comtat de Prades, amb capital a Falset: Arbolí, Cornudella, Capçanes, Els Guiamets, Marçà, El Masroig, El Molar i Ulldemolins.

Hom ha denominat Baix Priorat els pobles de la baronia d'Escornalbou i comtat de Prades excepte Cornudella i Ulldemolins que serien l'Alt Priorat. Tot plegat, força enrevessat (**Fig. 4.43**).

Parlem ara de la geografia de la comarca que ja podem intuir que també es complicada de manera que alguns sectors són vinculables al Baix Camp i Conca, altres a Les Garrigues o la vall de l'Ebre, i per suposat el massís del Montsant. Per començar ens trobem amb un relleu força muntanyós, amb la meitat del territori per sobre dels 600 msnm, i com a contrast una bona part de la comarca no s'assoleixen els 200, mentre que a ponent s'arriba als 50 amb prou feines. I els punts més alts són d'uns 1100 (**Fig. 4.44**).

A la zona nord i est les muntanyes envolten terres més baixes i marquen la separació amb les comarques veïnes. Estem parlant de la serra del Montsant com apèndix de la Serralada Prelitoral, al costat de les Muntanyes de Prades. Segueix cap a l'oest amb les serres de La Figuera, Els Tossals i del Tormo fins arribar a l'Ebre a l'alçada del Pas de l'Ase (**Fig. 4.45**).

L'accident geogràfic més representatiu és la serra del Montsant. És una formació fins cert punt aïllada de la resta, de 20 km de llarg i uns 5 d'ample. La carena és força regular, amb la Roca Corbatera (1163 m) com a punt més alt, seguida de la Roca Falconera (1158 m), la Cogulla (1063 m) i Montalt (749 m). Més al nord, la serra de la Llena, que separa la vall d'Ulldemolins de les comarques lleidatanes. Al nord-est, les Muntanyes de Prades, que també supera els 1000 metres a la Gritella (1089 m) i Gallicant (1009 m). Entre aquestes i el Montsant, tenim la vall del riu Siurana.

La cadena de serres que separen el Baix Camp del Priorat són més variades i baixes, amb la del Molló i el pic del Mirador (992 m), Puigcerver (amb el cim del mateix nom de 831 m) que estan separades per la vall del riu Cortiella. Passat el coll de la Teixeta, tornem a tenir un relleu força abrupte. Primer la serra de l'Argentera amb el cim del Puig (597 m) i la Mola de Colldejou (914 msnm). Al sud, a la depressió de Marçà-Capçanes, tenim l'Enderrocada (762 m) i Montalt (749 m). Les valls entre aquesta abrupta orografia conformen la major part de la comarca, creuades pels rius que s'obren en terrenys paleozoics que formen les corresponents conques (**Fig. 4.46**).

S'observa el sòcol paleozoic en la major part de la comarca. Es forma per materials sedimentaris anteriors al carbonífer, posteriorment metamorfosats. Està afectat pels plegaments hernicians i una forta erosió, coberta pels sediments mesozoics. En època alpina es manté com a bloc rígid que es fractura en diverses unitats menors i en aquestes s'originen intrusions que són els filons de galena i quars.

Els materials paleozoics es formen per granits molt meteoritzats, sauló, a la zona de Falset i pissarres carboníferes a la resta. Aquestes, conegudes com llicorelles, són característiques de la comarca i són la base pels celebrats cultius de vinya del Priorat (**Fig. 4.47**).

Al mesozoic tenim la cobertora que es forma per Muntanyes de Prades i la seva continuació cap al sud. Forma un semicercle muntanyenc que van de la vall del Siurana fins Cabacés. Es forma per materials força heterogenis com els conglomerats, els gresos triàsics als nivells inferiors, i a sobre calcàries, dolomies, argiles, margues. Van ser força afectats pel moviment tectònic alpí que al nord mostra una forma força simple i plana, però a partir de la serra de l'Argentera es complica amb falles inverses, compressions, encavalcaments. Sumem l'erosió que genera un modelat kàrstic amb valls encaixades formades per l'aigua, avencs, fonts, relleus ruïniformes, barrancs etc.

El relleu terciari es representa per la Serra del Montsant i la de la Llena. El primer és de l'oligocè i enlaira materials deltaics. L'erosió forma paisatges força heterogenis. Els estrats són ben presents i es veuen en penya-segats que poden ser força alts. Al nord l'erosió no és tan forta per causa del mantell vegetal. Finalment, els materials quaternaris són en les terrasses baixes com la del sector de La Bisbal de Falset-Cabacés, la del riu Siurana a la zona de Cornudella, i les del riu Cortiella des del Lloar, i la riera de Capçanes.

La hidrografia del Priorat és la més pobra de les quatre comarques objecte d'aquest estudi. Es deu a les característiques morfogèniques i la baixa precipitació i el fet de ser en la capçalera de les conques que s'originen en aquestes terres. No deixa de ser una conca única bé que compartimentada, amb centralitat al riu Siurana, on van a parar els afluents. Aquest curs fluvial neix a les Muntanyes de Prades, als Motllats, i forma un canyó molt profund i un curs sinuós amb força meandres entre timbes de gran alçada. Finalitza el seu curs desembocant a l'Ebre a l'alçada de Garcia. El seu afluent principal és el riu Montsant, que a la capçada és el de Prades doncs hi neix a prop. Segueix la falda d'aquesta formació i quan arriba a La Bisbal canvia d'orientació i després de Cabacés travessa el territori paral·lel al Siurana on mor prop de Bellmunt de Priorat.

El riu Cortiella neix al Molló i arriba al Lloar on acaba en el Siurana, és de cabdal molt petit. La riera de Capçanes recull les aigües de la Mola de Colldejou i serra de Llaberia, hi conflueixen força rieres fins l'aiguabarreig amb el Siurana, més enllà dels Guiaments.

Com en els altres, ens trobem amb un règim força irregular causat per les precipitacions. Tenim cabdals minsos, que a més es redueixen per l'aprofitament agrícola. Els rius Siurana, Montsant i la riera de Capçanes són regulats per embassaments per al seu aprofitament per la pagesia (**Fig. 4.48**).

Quant a la climatologia, cal tenir en compte la influència del relleu que provoca microclimes locals. En primer lloc l'orografia dificulta l'entrada dels corrents de la mar, tant per les Muntanyes de Prades i Llaberia com pel Montsant, el qual també obstaculitza l'arribada de corrents fredes d'origen atlàntic.

La temperatura mitjana està entre els 11°C de la Bisbal de Falset i els 14° de Bellmunt, que fa del Priorat una de les comarques més fredes de Tarragona, més per l'alçada dels llocs que no pas per la latitud. Així la zona nord del Montsant és més freda que la resta de la comarca. Al llarg de l'any el comportament mostra un cert grau de continentalitat, amb diferències de més de 15° entre gener i juliol, arribant fins i tot als 18°. Les glaçades no són estranyes a l'hivern. Per exemple a Bellmunt de Priorat es registren fins 91 dies per sota dels 0° i a la Bisbal 151.

La mitjana de precipitacions està entre els 500 i 600 mm anuals, tot i que no s'hi arriba en llocs com Falset. S'observa una distribució irregular condicionada per l'orografia de cada lloc. Es reparteixen irregularment al llarg de l'any, amb major força a primavera i tardor, amb la meitat de precipitacions entre setembre i octubre i després maig. Febrer i juliol són els mes secs.

Es poden diferenciar dos dominis de vegetació. El primer és la terra baixa i el segon la muntanya mitjana. Hi ha un domini de l'alzinar, però força modificat per l'acció antròpica. Es troba en alguns punts de les muntanyes del sud-oest, amb alzina (*Quercus ilex* ssp. *ilex*) en combinació amb un sotabosc molt dens, amb domini del marfull (*Viburnum tinus*) i gran quantitat de lianes.

Es troba alzinar continental o carrascar a la Serra de la Llena i a l'oest, amb domini de la carrasca (*Quercus ilex* ssp. *rotundifolia*), seguida de pi blanc (*Pinus halepensis*) i el corresponent estrat arbustiu i herbaci. L'acció humana ha comportat la substitució d'aquest bosc primari per altres espècies econòmicament més productives. Així l'alzina ha donat pas al pi, amb pi blanc a la zona oriental i meridional, i pi pinyoner (*Pinus pinna*) en alguns punts de llevant.

La garriga és la més important tot ocupant antics espais d'alzinar litoral i carrascar. Tenim el garric (*Quercus coccifera*) combinat amb altres espècies arbustives i lianoides i l'estrat herbaci força pobre. Les variants més abundoses són el romaní (*Rosmarinus officinalis*) i les estepes. A les zones de llicorella i sauló de Marçà-Falset i al NE hi ha força esteses de brolles, amb estepa borrera (*Cistus salvifolius*), negra (*Cistus albidus*), bruc (*Erica*), etc.

Per sobre de la cota 700 hi ha alzinar muntanyenc en els quals la vegetació primària s'ha substituït per altres de la zona eurosiberiana, de fulla perenne. Tenim alzina combinada amb pi roig (*Pinus sylvestris*), altres espècies i un dens estrat herbaci. En l'estrat arbustiu, destacar el boix (*Buxus sempervirens*) i una forta presència d'herbes i molses.

A la zona calcària de les Muntanyes de Prades i Montsant, per damunt dels 1000 m, s'observen rouredes de fulla petita (*Quercus faginea* ssp. *valentina*). Sumem pins, arbustos i herbes. En altres punts per sota dels 900, brolles variades on destaca l'erició (*Erinacea anthyllis*). D'extensió més limitada, comptem amb els boscos de ribera, rupícoles, arvenses...

Les comunicacions del Priorat estan força influenciades per l'orografia de la comarca, amb carreteres sinuoses i estretes. Només es travessa per una via de llarg abast que és la N-420 que travessa el Priorat pel coll de la Teixeta en direcció a Mora d'Ebre. Va ser projectada el 1818 i uneix Tarragona amb Alcolea del Pinar. Hi conflueixen diverses vies com la que va a Capçanes, la de Porrera, Marçà o del Molar al Masroig. De fet, en l'actualitat aquesta carretera vertebrava la zona sud de la comarca. Pel costat nord, aquesta funció és de la C-242 que des de les Borges del Camp creua el coll d'Alforja, té un ramal a l'Arbolí, i va cap a Cornudella, Ulldemolins i les Garrigues, amb braços a les poblacions com Poboleda, les Vilelles, la Morera, Prades etc. El ferrocarril és present amb la via Barcelona-Madrid que entra a la comarca pel túnel de l'Argentera en direcció Mora. Hi ha quatre estacions: Marçà-Falset, Els Guiamets, Pradell i Capçanes (**Fig. 4.49**).

La majoria de poblacions del Priorat tenen origen islàmic o feudal, tot i que no és descartable un d'anterior, com s'insinua per exemple a Siurana o Marçà, que són topònims d'origen romà. No coneixem dades sobre el poblament en els primers fogatges i hem d'esperar al de 1497, quan havien 741. El 1515 passen a 864 i 1026 al de 1553. Al 1650 la comarca torna a patir la pesta. La comarca no va tenir mai el creixement que es veu en les comarques de costa, ans al contrari, hi ha hagut una tendència a emigrar a Reus, que ja es documenta al segle XVIII. En aquest segle s'observa creixement demogràfic: 4073 habitants el 1718, 13670 el 1787. Ja al segle XIX n'hi ha 15194 el 1830, però minva per causa de les Carlinades de manera que n'hi ha 14736 el 1842. Es recupera el 1857 amb 25040 h, i la màxima el 1887 amb un total de 27461 h. Amb l'arribada de la fil·loxera, s'atura el creixement de manera que el 1900 havia davallat fins els 22635 h.

Al llarg del segle XX la població ha continuat descendint. Cap el 1920 per causa de la crisi provocada per la Primera Guerra Mundial (1914-1918), després per la Guerra Civil (1936-1939) i finalment a partir dels anys 60 per la crisi de l'agricultura tradicional. Aquest procés ha tingut especial incidència en els pobles del Priorat Històric.

L'economia del Priorat ha estat tradicionalment agrícola i com a molt les indústries derivades. Recalcar que ja al segle XV el vi s'exportava i era valorat. Al segle XVII va patir maltempades que fan malmetre les collites. També era important el conreu del safrà però després d'uns anys de sequera es perd el 1717. Al segle XVIII en conreu bàsic era la vinya, i en segon terme el cànem (**Fig. 4.50**).

El 1821 els principals productes eren blat, civada, espelta, mestall, ordi, ametlla, cànem, cigró, favolí, olivera, vinya, avellana i no era estranya la destil·lació d'aiguarent. Bona part d'aquesta producció era comercialitzada a Reus, que ha estat el mercat tradicional. La crisi de la fil·loxera a França va provocar un augment de preus del vi amb cotitzacions molt altres el 1889, que cauen pocs anys després. La davallada de producció per la fil·loxera, que arriba el 1893 va ser dràstica: 110050 hl el 1890 a 29396 el 1927, que significa una pèrdua del 73%. L'abandonament de vinyes va ser una conseqüència directa fins que no es fan els empelts en peus americans, però el creixement va ser força lent al llarg del segle XX. Sumem a aquesta situació la dificultat de mecanitzar uns costers de muntanya, fet que no es modifica fins les

darreres del segle XX. Recalcar que en l'actualitat la producció de vins, d'alta qualitat és regulat per dues denominacions d'origen, Priorat i Montsant.

Un segon producte i també celebrat és l'oli, especialment present a la zona de Cabacés, amb la seva denominació d'origen pròpia, Siurana. Segueix, l'ametller i l'avellaner, que també han patit les corresponents crisis després de l'entrada de l'Estat espanyol a la Unió Europea. Quant a ramaderia hi ha algunes explotacions de porcí i avícola, amb alguns ramats d'oví i cabrum.

FIGURA 4.1: situació. Base Google Maps-IGN Geobasis (consulta 02.04.2020).

FIGURA 4.2: situació. Base Google Maps-IGN Geobasis (consulta 02.04.2020).

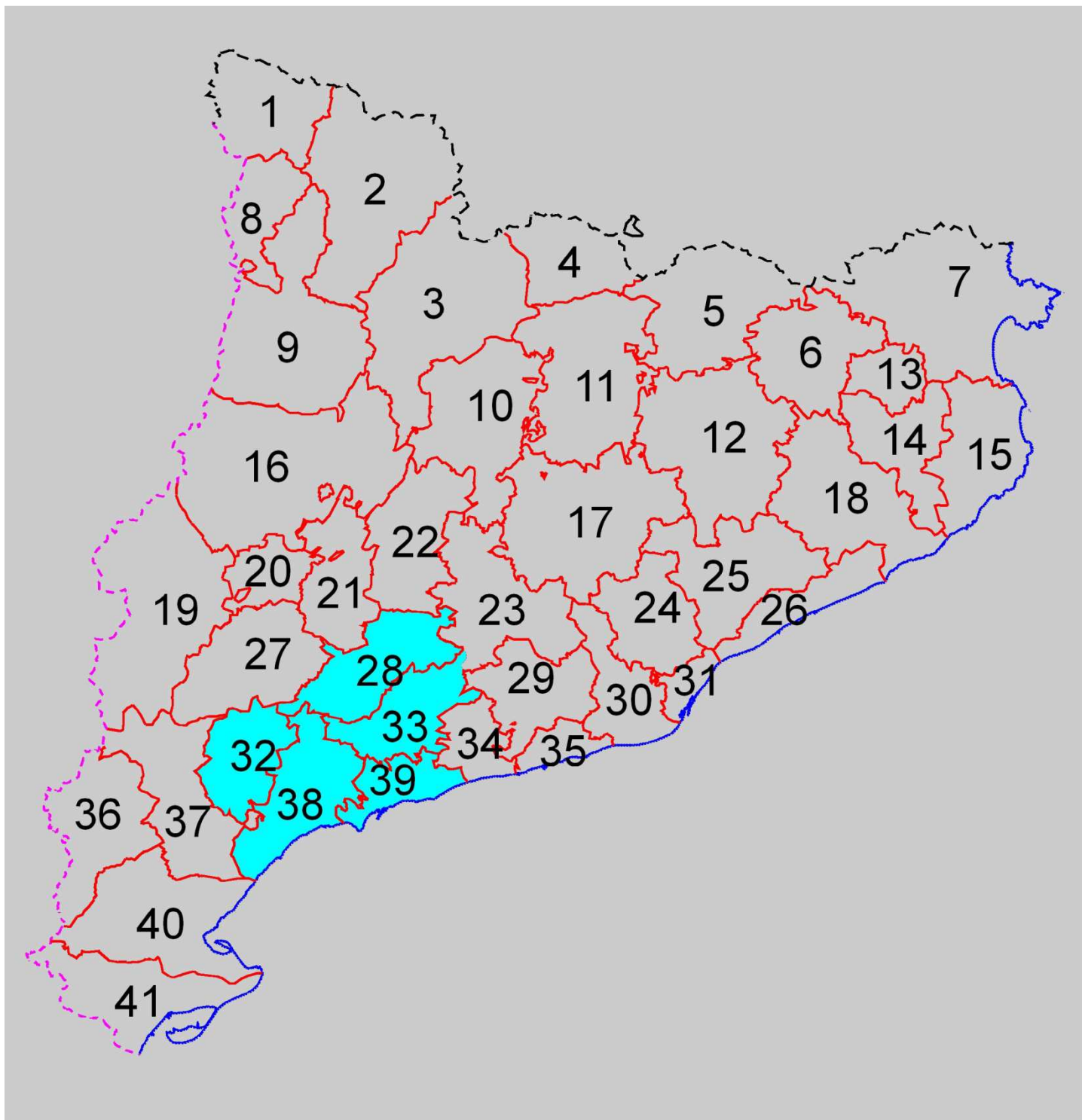

FIGURA 4.3: mapa de Catalunya i localització de les comarques objecte d'estudi, remarcades en blau: 1. Val d'Aran; 2. Pallars Sobirà; 3. Alt Urgell; 4. Cerdanya; 5. Ripollès; 6. Garrotxa; 7. Alt Empordà; 8. Alta Ribagorça; 9. Pallars Jussà; 10. Solsonès; 11. Berguedà; 12. Osona; 13. Pla de l'Estany; 14. Gironès; 15. Baix Empordà; 16. Noguera; 17. Bages; 18. La Selva; 19. Segrià; 20. Pla d'Urgell; 21. Urgell; 22. Segarra; 23. Anoia; 24. Vallès Occidental; 25. Vallès Oriental; 26. Maresme; 27. Garrigues; **28. Conca de Barberà**; 29. Alt Penedès; 30. Baix Llobregat; 31. Barcelonès; **32. Priorat**; **33. Alt Camp**; 34. Baix Penedès; 35. Garrigues; 36. Terra Alta; 37. Baix Ebre; **38. Baix Camp**; **39. Tarragonès**; 40. Baix Ebre; 41. Montsià.

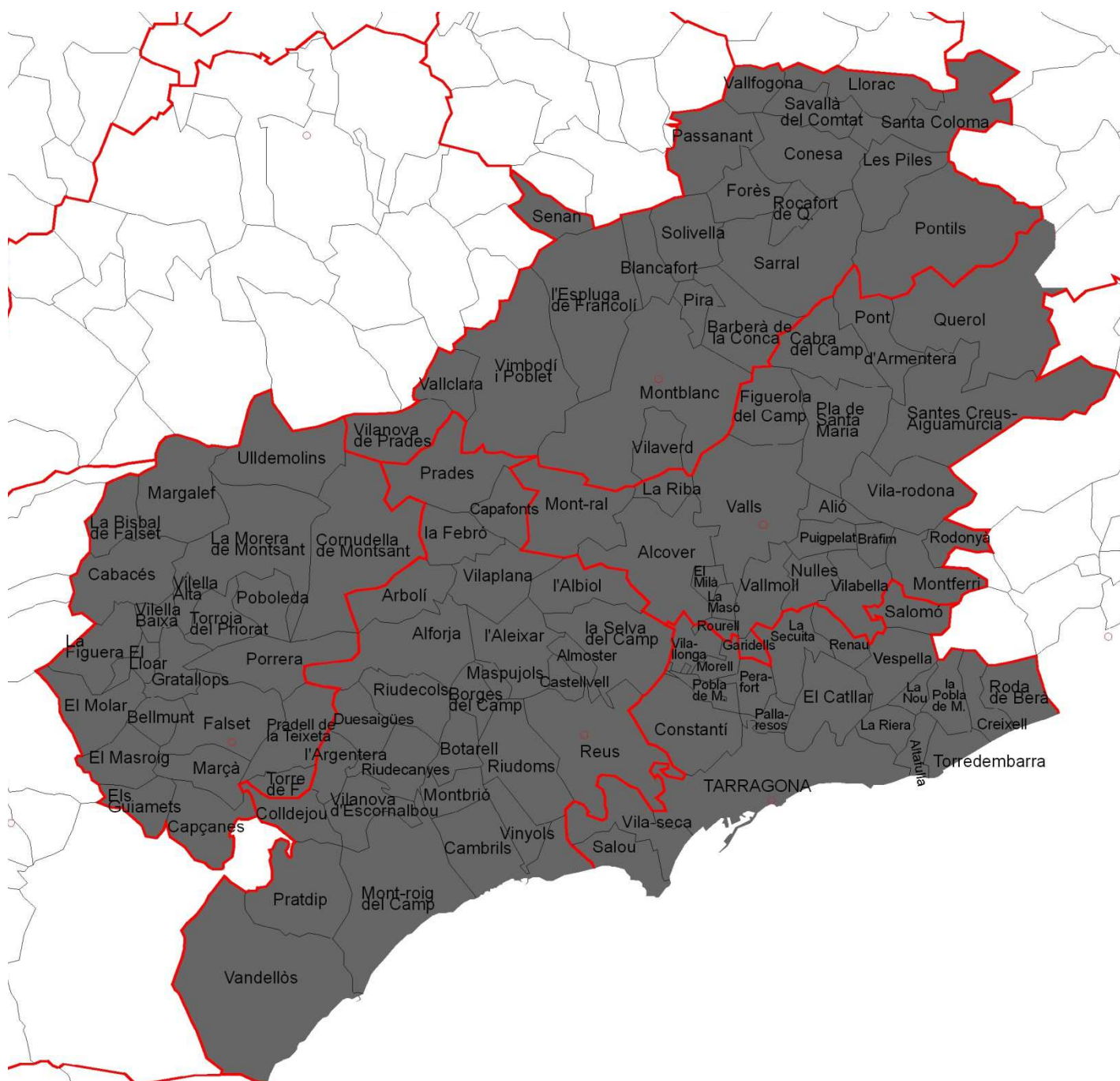

FIGURA 4.4: municipis de les comarques objecte d'estudi. **Alt Camp:** Aiguamúrcia, Alcover, Alió, Bràfim, Cabra del Camp, Figuerola del Camp, Els Garidells, La Masó, El Milà, Mont-ral, Montferri, Nulles, El Pla de Santa Maria, El Pont d'Armentera, Puigpelat, Querol, La Riba, Rodonyà, El Rourell, Vallmoll, Valls, Vila-rodona, Vilabella. **Baix Camp:** L'Albiol, L'Aleixar, Alforja, Almoster, Arbolí, L'Argentera, Les Borges del Camp, Botarell, Cambrils, Capafonts, Castellvell del Camp, Coldejou, Duesaigües, La Febró, Maspujols, Mont-roig del Camp, Montbrió del Camp, Prades, Pradip, Reus, Riudecanyes, Riudecols, Riudoms, La Selva del Camp, Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, Vilanova d'Escornalbou, Vilaplana, Vinyols i els Arcs. **Conca de Barberà:** Barberà de la Conca, Blancafort, Conesa, L'Espluga de Francolí, Forès, Llorac, Montblanc, Passanant i Belltall, Les Piles, Pira, Pontils, Rocafort de Queralt, Santa Coloma de Queralt, Sarral, Savallà del Comtat, Senan, Solivella, Vallclara, Vallfogona de Riucorb, Vilanova de Prades, Vilaverd, Vimbodí i Poblet. **Priorat:** Bellmunt del Priorat, La Bisbal de Falset, Cabacés, Capçanes, Cornudella de Montsant, Falset, La Figuera, Gratallops, Els Guiamets, El Lloar, Margalef, Marçà, El Masroig, El Molar, La Morera de Montsant, Poboleda, Porrera, Pradell de la Teixeta, La Torre de Fontaubella, Torroja del Priorat, Ulldemolins, La Vilella Alta, La Vilella Baixa. **Tarragonès:** Altafulla, La Canonja, El Catllar, Constantí, Creixell, El Morell, La Nou de Gaià, Els Pallaresos, Perafort, La Poble de Mafumet, La Poble de Montornès, Renau, La Riera de Gaià, Roda de Berà, Salomó, Salou, La Secuita, Tarragona, Torredembarra, Vespella de Gaià, Vila-seca, Vilallonga del Camp.

FIGURA 4.5: superposició de fotografia satèl·lit de l'Alt Camp, Baix Camp, Conca de Barberà, Tarragonès i Priorat amb la divisió comarcal. Base Google Maps-IGN Geobasis (consulta 02.04.2020).

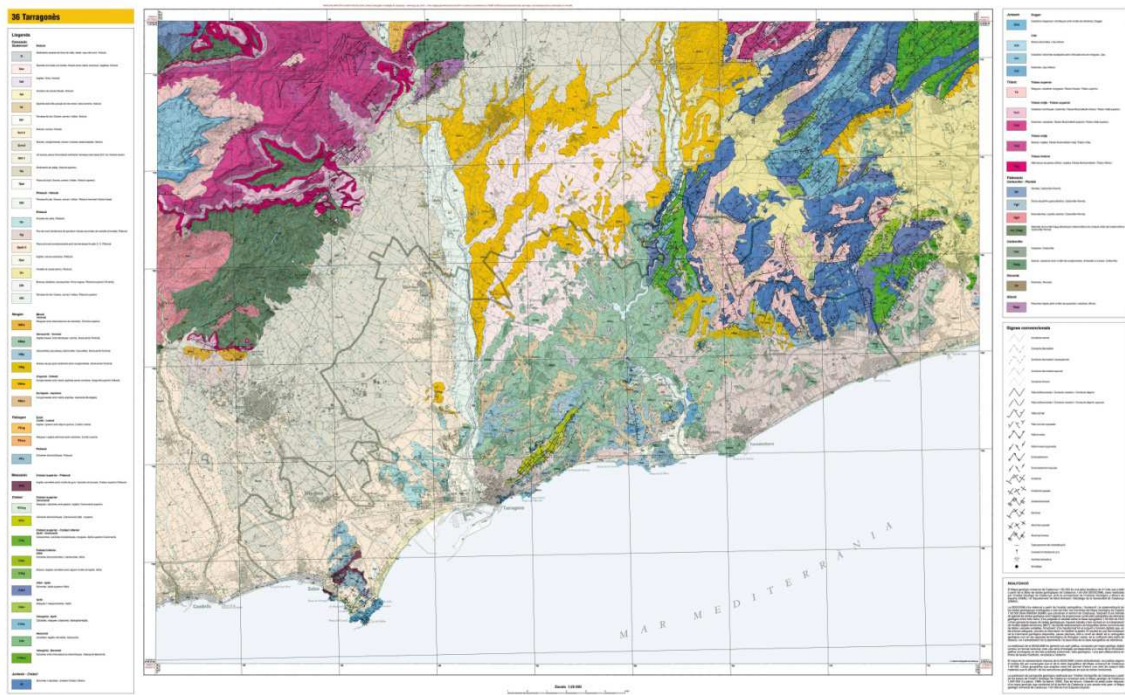

FIGURA 4.6: mapa geològic del Camp de Tarragona (font: IGCC).

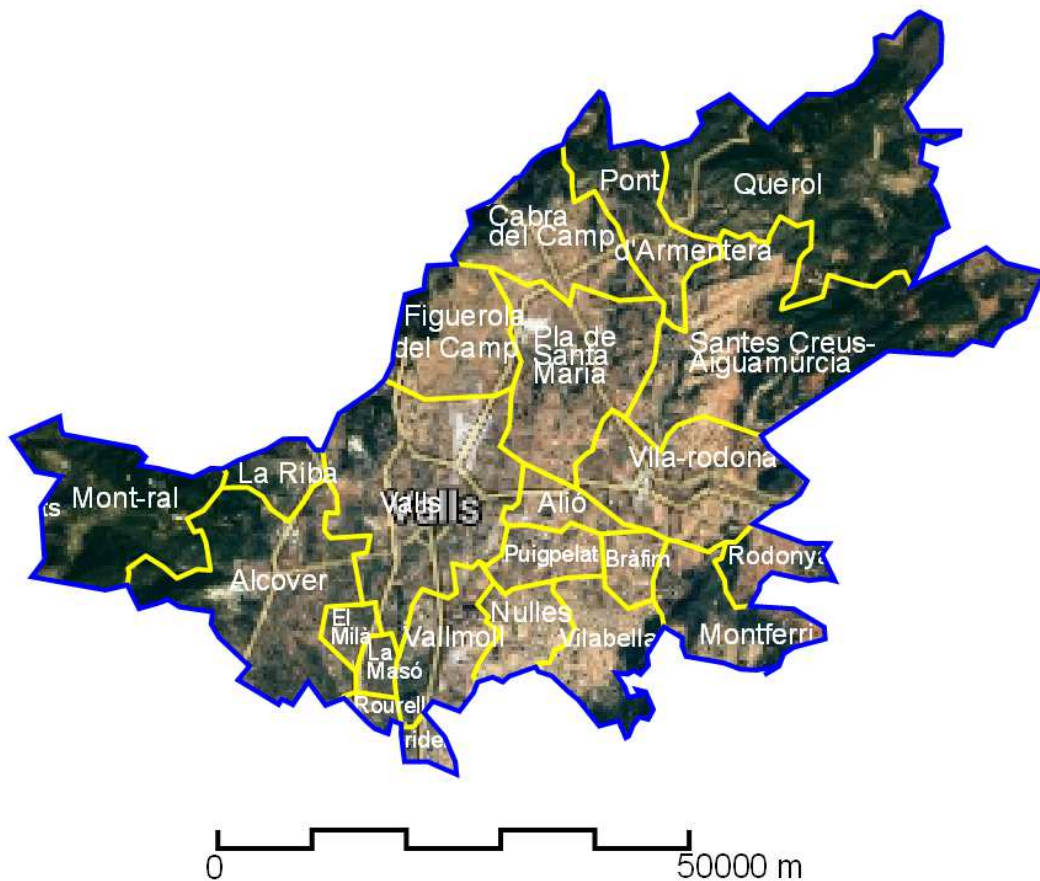

FIGURA 4.7: mapa de l'Alt Camp amb els límits municipals (base IGCC).

FIGURA 4.8: la conca del Gaià des de Santa Perpètua, en direcció a mar.

FIGURA 4.9: el Camp de Tarragona des del coll de Lilla.

FIGURA 4.10: la serra de Montferri, amb la torre del Moro, que forma part del costat oriental del Camp de Tarragona.

FIGURA 4.11: la serra Carbonera o de Miramar des de l'antiga via romana a Caesaraugusta, ara carretera del Morell a Picamoixons (TV-7421).

FIGURA 4.12: el riu Gaià a Vila-rodon, a l'Alt Camp.

FIGURA 4.13: vista del conjunt petroquímic nord, un dels nodes industrials del Camp de Tarragona.

FIGURA 4.14: vista aèria de Valls, capital de l'Alt Camp (base IGCC).

FIGURA 4.15: conreus al Camp de Tarragona.

FIGURA 4.16: vinyes a l'Alt Camp, un dels correus que s'han estès i promocionat més en els darrers anys.

FIGURA 4.17: plànol del corregiment del Camp de Tarragona, del comte de Darnius, any 1716 (font IGCC).

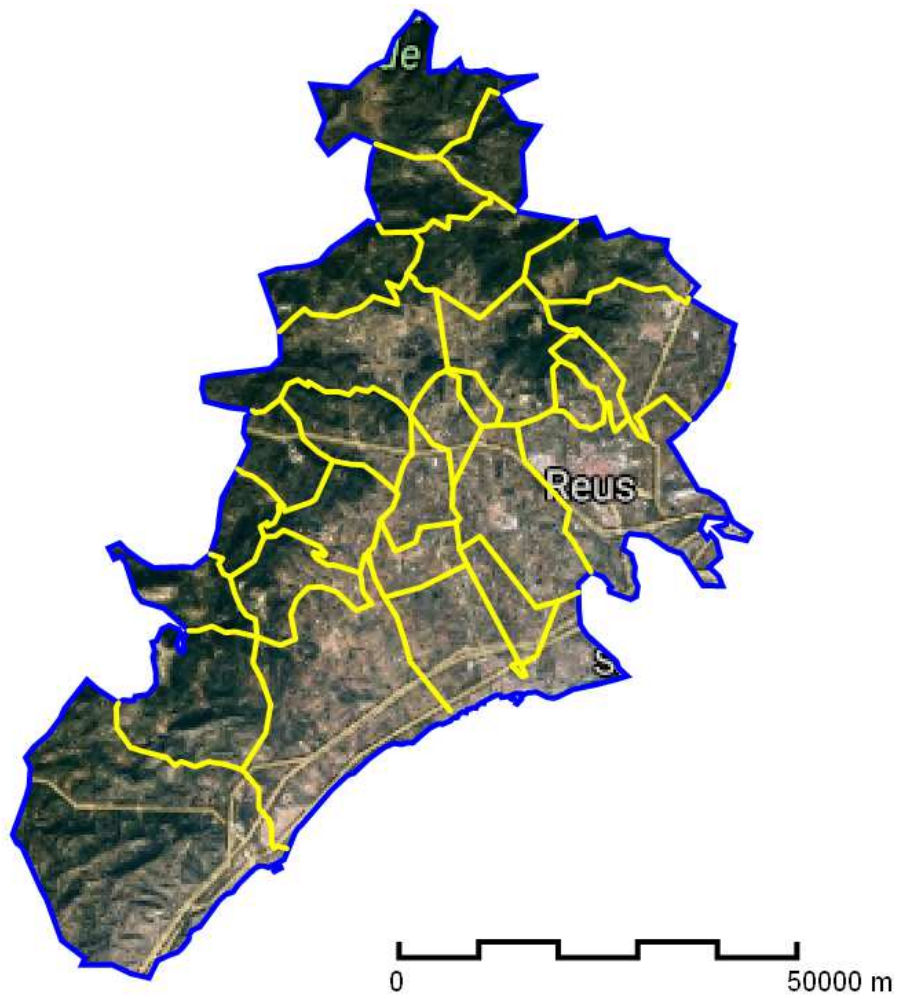

FIGURA 4.18: mapa del Baix Camp amb els límits municipals (base IGCC).

FIGURA 4.19: vista aèria de Reus, capital del Baix Camp (base IGCC).

FIGURA 4.20: les rieres són un dels trets geogràfics més característics del Baix Camp. Tenen un recorregut curt, de la Serralada Prelitoral a la costa, però solquen gairebé tot el territori. Aquí la riera d'Alforja quan passa pel centre urbà de Cambrils, convenientment canalitzada, això sí.

FIGURA 4.21: la serra de la Mussara, que forma part de la cadena Prelitoral, un dels contraforts muntanyencs que marquen el límit sud-occidental del Camp de Tarragona, i a un temps el districte andalusí de Siurana, i per tant la zona de confluència de la *madina* de *Turtusha* fins la seva conquesta a mitjan segle XII.

FIGURA 4.22: vista del Baix Camp des de l'ermita de la Roca de Mont-roig. La riquesa agrícola és evident, amb plantacions ordenades arreu, combinades amb zones de bosc en pendent.

FIGURA 4.23: les platges del Baix Camp, de llargues extensions es combinen amb zones de penya-segat conforme s'acosten al límit amb el Baix Ebre. Imatge d'una d'aquestes platges a la zona de Mont-roig.

FIGURA 4.24: la Vila Vermella, és a dir Prades és el principal nucli poblat en alçada de la Serralada Prelitoral.

FIGURA 4.25: Cambrils ha tingut tradicionalment un important port pesquer, però en els darrers anys les directrius de la Unió Europea més la minva de captures ha fet que disminueixin de manera important les barques dedicades a aquest vell ofici. Per contra, ha augmentat i molt el nombres d'embarcacions dedicades al lleure.

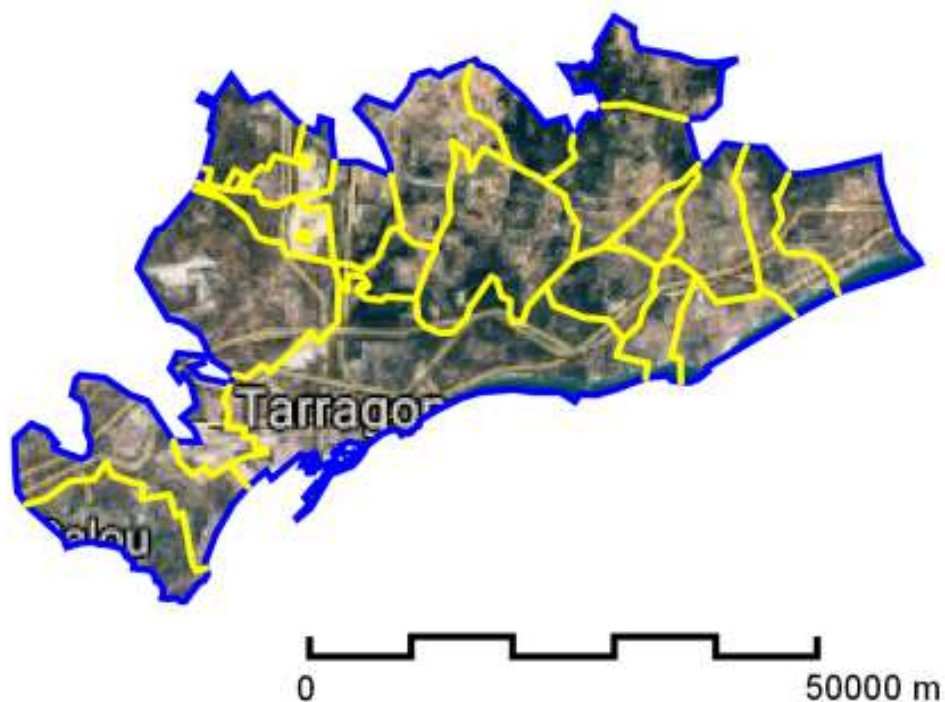

FIGURA 4.26: mapa del Tarragonès amb els límits municipals (base IGCC).

FIGURA 4.27: el Tarragonès des del castell de l'Albiol.

FIGURA 4.28: els penya-segats són característics de la costa nord-oest del Tarragonès, especialment a partir de la ciutat de Tarragona, com es veu en aquestes coves marítimes de la Punta del Miracle. Es coneix com la cova del Gos, dons era un lloc on feia vida la foca mediterrània, també coneguda com el gos marí.

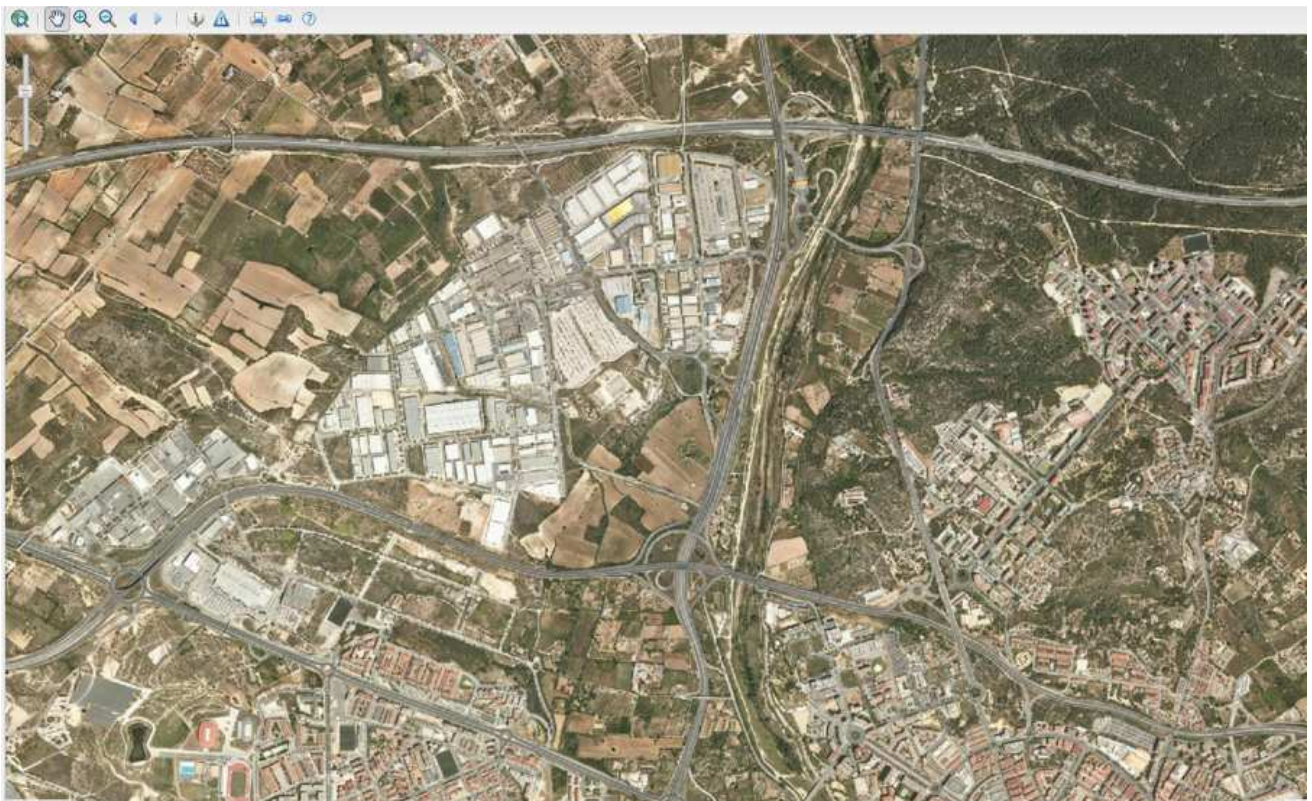

FIGURA 4.29: el riu Francolí en la plana del Camp ofereix de sempre l'aigua per al regadiu i per moure molins, ja citats en les fonts islàmiques, i documentats clarament des de la conquesta feudal. Si bé el paisatge ha estat molt transformat des de mitjan segle XX, pel creixement urbà i la industrialització, en la fotografia aèria del riu prop Tarragona encara es veu aquest paisatge històric agrícola vinculat al recorregut fluvial (imatge IGCC). Es veu el pas del riu i els camps nodrits pels antics recs encara en funcionament i a banda i banda, el polígon industrial Riu-Clar i els barris de la *banlieu* de Tarragona.

FIGURA 4.30: un interessant gravat, la "Vista meridional de la ciudad de Tarragona," de 1881. Observar alguns trets de la ciutat: el port, llavors encara per acabar de construir, la vila o Part Alta dalt del turó i el barri marítim separat, al peu de costa, una estructuració urbana que s'observa a la Tàrraco republicana fins la construcció de la segona fase de muralla (150-125 aC), que es recupera a l'antiguitat tardana i perdura fins ben entrat el segle XIX. De fet només hi ha dues èpoques en que la ciutat baixa i alta són connectades urbanísticament, a l'alt imperi, i des del segle XIX amb l'exemple acompanyat de l'enderroc de les fortificacions, presents en aquesta imatge (ESPINALT, M. 1781, lám. 4).

FIGURA 4.31: el Serrallo és el barri pescador de la ciutat de Tarragona, on encara es conserven velles tradicions marineres com la processó en barca el dia de la Mare de Déu del Carme, tal i com es veu en la imatge.

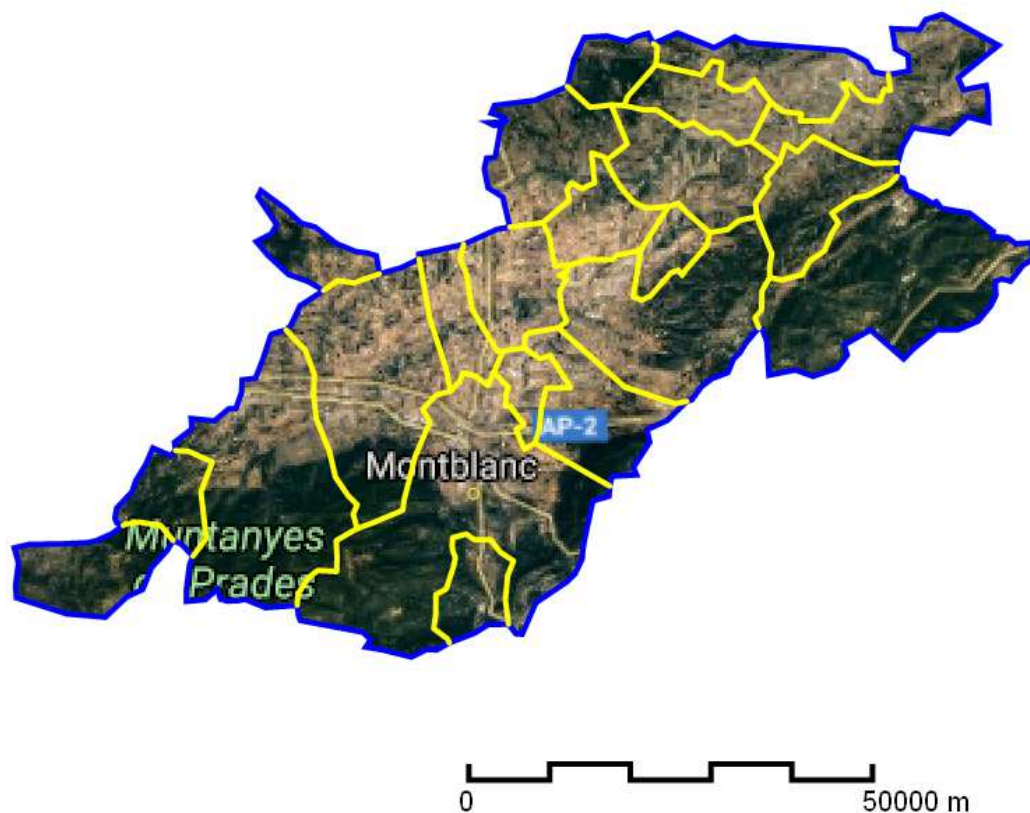

FIGURA 4.32: mapa de la Conca de Barberà amb els límits municipals (base IGCC).

FIGURA 4.33: el riu Francolí a l'estret de la Riba, és a dir entre els límits de la Conca de Barberà i l'Alt Camp, i a un temps la comunicació natural entre les dues comarques. El pont ens marca aquesta situació estratègica, doncs per aquí passen les carreteres que uneixen el Camp de Tarragona amb les planes de la Depressió Central i la vall de l'Ebre, així com el ferrocarril i la línia de l'AVE.

FIGURA 4.34: el Pont Vell de Montblanc poc després de les inundacions de la tardor de 2019, quan el Francolí va sortir de mare entre l'Espluga i la vila ducal.

FIGURA 4.35: una de les característiques de la Conca, per la proximitat a la Depressió Central i les planes de Lleida, són les boires que poden escampar-se de manera força ràpida en moments d'inversió tèrmica, com es veu en aquesta imatge de la comarca des del puig de Forès.

FIGURA 4.36: camps de la Conca de Barberà i al fons la Serralada Prelitoral, amb les muntanyes de Miramar o Serra Carbonera.

FIGURA 4.37: la Conca de Barberà és travessada per les comunicacions entre la costa i l'interior. En la imatge és veu la marca que deixa l'autopista AP-2/E-90 que entra a comarca pel pas de Cabra del Camp i va en direcció Lleida.

FIGURA 4.38: vista del Capuig, de l'Espluga de Francolí, amb la muralla medieval com a perímetre defensiu. Es tracta d'un cas clar de poblament concentrat nascut per l'expansió feudal al segle XI, a diferència de l'hàbitat dispers que encara es veu a la comarca, a la zona de l'Alt Gaià o Segarra tarragonina.

FIGURA 4.39: camps de conreu de cereals en faldar de muntanya a la zona de Solivella-El Tallat.

FIGURA 4.40: celler cooperatiu de l'Espluga de Francolí, obra dels arquitectes modernistes Lluís Domènech i Montaner i el seu fill Pere Domènech Roura. Se'l considera el celler insígnia de les anomenades catedrals del vi del Catalunya.

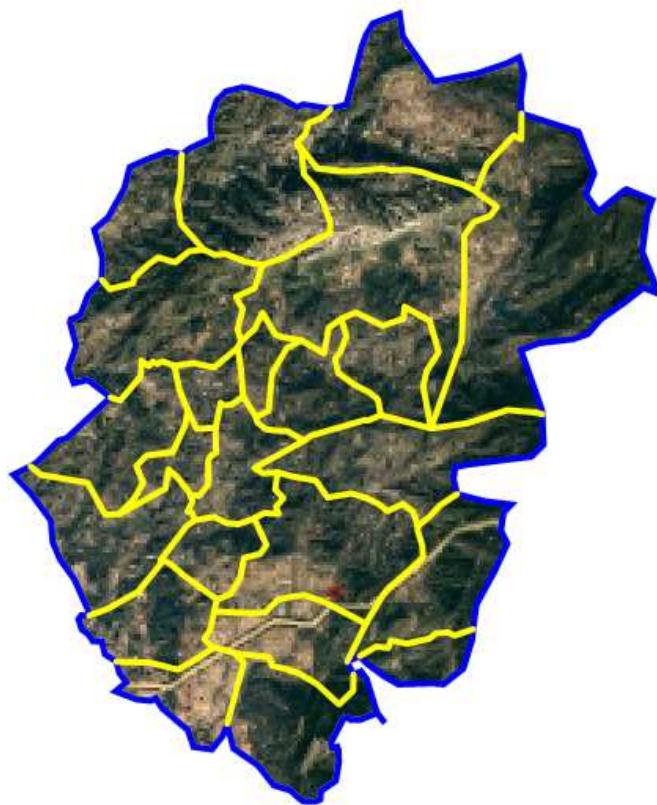

FIGURA 4.41: mapa del Priorat amb els límits municipals (base IGCC).

FIGURA 4.42: la cartoixa d'Escaladei o Scala Dei és el node de la configuració de l'anomenat Priorat Històric.

FIGURA 4.43: el celebrat mapa de la comarca del Priorat, obra del dibuixant Paco Masip, fill de la comarca. Aquest personatge és més conegut per ser l'autor del còmic *Capitàn Trueno* (font: <https://www.agendapriorat.cat/activitat/davant-el-conflicte-fem-xarxa-solid%C3%A0ria-al-priorat>).

FIGURA 4.44: la serra del Montsant presideix la part nord de la comarca del Priorat.

FIGURA 4.45: vista del Montsant al fons i en segon pla la zona de Siurana, i davant de tot les estivacions de les Muntanyes de Prades. Queda clara l'orografia abrupta de bona part de la comarca, que va facilitar la resistència a la conquesta feudal a mitjan segle XII.

FIGURA 4.46: com a contrast, la zona agrícola que des de Falset, en primer pla, davalla en direcció a la vall de l'Ebre fins arribar a Mora la Nova.

FIGURA 4.47: les pissarres del paleozoic, conegudes aquí com llicorelles, són característiques de la comarca del Priorat, i generen la base geològica dels planters de vinya d'aquesta denominació d'origen. A la imatge, una paret de llicorella prop de Cornudella de Montsant.

FIGURA 4.48: el pantà de Siurana no solament regula el cabal d'aquest riu del Priorat sinó que juntament al de Riudecanyes, nodreix d'aigua les planes del Baix Camp.

FIGURA 4.49: les comunicacions ferroviàries al Priorat només es troben a la zona meridional, amb la traça de la línia que uneix Tarragona amb l'estació de Mora la Nova. A la imatge l'encara en funcionament estació de Marçà-Falset.

FIGURA 4.50: els costers de vinya en pendent són una de les característiques del paisatge històric del Priorat, com es veu en aquests bancals del terme de Falset.

5. ALGUNS TEMES A TENIR EN COMPTE EN REFERÈNCIA AL MÓN DELS MORTS I EL MÓN DELS VIUS

*La muerte es gigantesca y al mismo tiempo atractiva en sí misma.*⁴⁶⁹

5.1 EL CONCEPTE ÉS EL CONCEPTE⁴⁷⁰

No deixa de ser una tautologia dir que on hi ha enterraments, on hi ha morts hi ha vius, és a dir poblament. I com explica la dita, la mort és llei de vida. Són realitats indistriables ens agradi o no. La vinculació d'aquestes dues cares de la moneda és clara però moltes vegades no s'ha tingut en compte més enllà de la simple narració del tòpic (**Fig. 5.1**).

En no poques ocasions la investigació del món dels vius s'ha desvinculat dels morts,⁴⁷¹ cosa fins cert punt comprensible quan per exemple s'està actuant arqueològicament un lloc de producció, una fortificació, una zona d'extracció de matèries primeres, fins i tot un espai habitat. Però quan imprevisiblement es localitzen unes tombes, per exemple en treballs agrícoles, en actuar en un espai d'hàbitat o un taller, el seu estudi massa vegades se centra en les seves microcaracterístiques -tipus de *loculus*, datació, edat i sexe de la persona enterrada i alguna cosa més- però no es vinculen amb el context dels vius. I el pitjor, sovint descrivim però no interpretem... També succeeix quan de l'excavació, l'estudi dels documents o de la iconografia es

⁴⁶⁹ LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R. 2004: p. 35.

⁴⁷⁰ Una de les frases més cèlebres i poca-soltes que va deixar anar el gàngster de pesseta amb cinquanta conegut com Pazos a la pel·lícula *Airbag* dirigida per Juanma Bajo Ulloa el 1996. L'actor Manuel Manquiña es despenja amb la següent lletania que al final no diu res, com passa quan escoltem a segons quins polítics, periodistes o mediàtics: "*Mira nena, aquí hay una cuestión: el concepto es el concepto. Ésa es la cuestión. Por ejemplo, tú eres una mujer con estudios. Yo no objeto nada al respectivo porque soy liberal. Y no soy de esos que andan diciendo que sois todas más putas que las gallinas... aunque lo piense. Pero, ¿y el concepto, eh? eh? ¡Amiga! A los hechos me repito!*"

⁴⁷¹ Cfr. PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012, p. 42; RIPOLL LÓPEZ, G. 1998, p. 246-265.

passa a cosir el teixit de la reconstrucció històrica, i no sabem determinar el vincle entre la vida i la mort, o millor dit l'actitud dels vius davant la gran veritat (**Fig. 5.2**).

No són poques les ocasions en que estudiar el món funerari parteix de certa marginació: són evidències que ens trobem accidentalment, fan nosa per inesperades, s'han d'excavar perquè s'han d'excavar, es documenten i ja està doncs "poca" informació donaran. És per causa de la necessitat d'anàlisis i estudis més especialitzats que van més enllà de la partida pressupostària, els coneixements, o la voluntat/possibilitat de poder comptar amb un paleoantropòleg, un paleopatòleg, una analítica radiocarbònica o d'ADN. I quan la troballa està fora de context, posem per cas una làpida, una estela, un sarcòfag, encara pitjor.⁴⁷² És per això que en determinats casos la investigació arqueològica no ha sabut o no ha volgut explicar un seguit de conjunts d'enterraments associats a espais dedicats a l'hàbitat, defensa, fe, esbarjo, producció... (**Fig. 5.3**).

En el sentit contrari sovint no es va gaire més enllà: s'excava una sèrie d'enterraments, es documenten les tombes, aixovars i dipòsits rituals, en els casos més afortunats s'han fet anàlisis antropològiques i s'han pres mostres per datacions radiocarbòniques etc. La major o menor fortuna dels estudis dels conjunts funeraris tampoc no acaben d'apuntar la relació amb el seu context geogràfic, els espais d'hàbitatge, producció etc. Pot succeir que aquestes necròpolis i tombes aïllades no ho son solament des del punt de vista arqueològic i espacial, sinó també des del conceptual i relacional (**Fig. 5.4**).

L'evolució de la ciència històrica, i per tant de la ciència arqueològica ha estat al llarg de molt de temps un camí llarg i amb obstacles, on poc a poc, amb la lògica dels encerts i errors s'han anat salvant els entrebancs i s'han anat incorporant preguntes, respostes, dubtes i nous reptes. I en el tema del món funerari no ha estat pas diferent.

Si ens centrem en la investigació de la mort entre l'antiguitat i l'edat mitjana la situació es veu de manera força clara. La llarga tradició científica durant molt de temps s'ha centrat en l'estudi tipològic dels enterraments, la recerca de datacions el més afinades possibles en base als dipòsits funeraris, així com temes relacionables amb l'etnicitat, és a dir l'adscripció cultural de la tomba a un grup concret: romans, pagans, indígenes, bàrbars, visigots, musulmans, jueus, mossàrabs, cristians... Ens hem dedicat a l'arquitectura de les tombes, als aixovars i els dipòsits rituals -sovint confosos- o les orientacions, les epigrafies només pel fet de datar, i de vegades en aspectes simbòlics però sense anar molt més enllà (**Fig. 5.5**).

La casualitat, la intenció, o la manca de serendipitat ha portat sovint al divorci arqueològic dels móns dels vius i dels morts. Per això no han estat poques les vegades en què s'ha excavat l'espai dels enterraments i no sabem res dels llocs d'hàbitat, treball, de relació, de fe, és a dir del món dels vius; i a l'inrevés: coneixem l'espai on habitaven però no sabem res del lloc de vida eterna i el què l'envolta.

En certa manera el món de l'arqueologia funerària s'ha tractat com ho fem amb els nostres morts en l'actualitat: separats dels vius. Tal vegada és un fet social, estar d'esquenes a aquesta realitat per no parlar-ne, evitar-la doncs poques ganes tenim de

⁴⁷² MENCHON, J. 2004.

morir sigui com a col·lectiu sigui com a individualitat. Però també ha pesat força el plantejament metodològic a l'hora d'estudiar els temps pretèrits.

La segmentació epistemològica dels àmbits d'estudi, amb uns plantejaments fills de les taxonomies de Linneu aplicades en els àmbits de les ciències humanes ha portat a segregar les àrees d'investigació que sovint s'han desenvolupat allunyades de la seva interrelació. Però les coses han anat canviant i els nous enfocaments historiogràfics fan veure les etapes del passat des d'una òptica holística on espai i temps s'entrellacen, les realitats materials s'han d'encadellar amb les mentalitats, les maneres de veure el món, la vida i el més enllà, el poder, el dia a dia i transformen l'entorn i l'*oikos* (Fig. 5.6).

No és fins fa uns anys quan s'esquerda la barrera de gel -i per tant és perfectament fusible- entre l'estudi del món antic i l'edat mitjana. Com si a la Península Ibèrica la data del 711 fos una fita termenal que no es podia travessar en un i altre sentit. Ha estat una reconciliació d'un divorci històric que poc a poc es va afermant doncs el veritable tall no és llavors sinó quan ha cristal·litzat el feudalisme, ja al tombant de mil·lenni, si es que mai hi ha un tall en la història o es té consciència del mateix.

Pesen les tradicions en la investigació, pesen els models preconcebuts que sens dubte han funcionat en un moment precís i han estat essencials per l'afitament del relat històric. Però cal revisar-los periòdicament, posar-los fins i tot en quarantena des del respecte tot tenint en compte que tard o aviat els estadis que haguem assolit nosaltres, si l'hem assolit algun, també seran qüestionats i revisats. La mecànica de la dialèctica històrica porta a l'evolució de l'estudi del passat, i per tant del nostre reconeixement com a societat humana. És tan llei de vida com el fet que ens morirem, i encara que Eduard Punset no ho veia així...⁴⁷³

5.2 MORS MORTI MORTEM MORTE DEDIT⁴⁷⁴

La mort va més enllà d'un simple fet biològic que col·lapsa un organisme pluricel·lular amb capacitat d'abstracció. De fet, l'ésser humà el tema de morir, el darrer acte en aquest món, li afecta d'una manera o altra al llarg de la vida i ho suporta com sap, com pot, com li deixen o l'obliga la societat, la religió, la filosofia, la família, el poder o el no-res. Fins i tot se li planta cara amb sarcasme macabre com quan recita que "*sólo de muere una vez*" o algú diu que és el nuvi de la mort, cosa que no deixa de ser una manera de fugir endavant.⁴⁷⁵ Lluny de ser un tràngol que angoixa

⁴⁷³ El savi deia amb el seu somriure entre sardònic i entremaliat: "*No está demostrado que me tenga que morir nunca.*" De fet traspasà el 22 de maig de 2019. També va dir allò que "*si la vida fuera eterna no pondríamos en ella la misma intensidad.*"

⁴⁷⁴ "*La mort de la mort, amb la mort va donar mort a la mort,*" tremenda locució que de manera macabre fa referència a la resurrecció, comuna en epitafis, inscripcions i portes de cementiris. Es veu per exemple a la tomba de mossèn Pons al cementiri modernista d'Olius, tal i com explica A. Bach (1997, p. 222) i recull J. Alay *et alii* en un article de ja fa uns quants anys (ALAY, J. C.; CAMPOS, J.; MIRÓ, M.; PALLARÈS, J.; VÁZQUEZ, J. 1993).

⁴⁷⁵ És una actitud pròpia del paper davant de la mort que té per exemple el soldat. El *Credo Legionario* entre altres coses diu una veritat com un temple en el context militar que li es propi: "*El morir en el combate es el mayor honor. No se muere más que una vez. La muerte llega sin dolor y el morir no*

només l'individu, també influeix en la col·lectivitat i es genera tota una cultura al seu voltant (Fig. 5.7).

Entendre el món de la mort des de la història de les mentalitats ha estat pedra angular per pair aquest canvi d'orientació. Recordem el paper essencial d'obres com les de Février,⁴⁷⁶ Aries,⁴⁷⁷ Le Goff,⁴⁷⁸ que han marcat fites cabdals a l'hora de comprendre el món funerari de l'antiguitat tardana i l'època medieval. Després han vingut més estudis que han anat superant la materialitat de la tomba, de la fossa, dels ossos, de la mortalla... L'arqueologia i la història de l'art amb la visió iconogràfica dels *loculi*, cas dels sarcòfags o mosaics,⁴⁷⁹ la lectura epigràfica que ha anat més enllà de la transcripció i datació, amb l'exponent màxim de Géza Alföldy⁴⁸⁰ pel món romà, a les que hem de sumar les valuoses aportacions de Vives,⁴⁸¹ Pena Fernández,⁴⁸² García Lobo,⁴⁸³ Ascari M. Mundó,⁴⁸⁴ J. Casanovas,⁴⁸⁵ J. de Santiago,⁴⁸⁶ o les aportacions

es tan horrible como parece. Lo más horrible es vivir siendo un cobarde." També es veu en el famós cuplé cantat per Lola Montes convertit en l'himne oficial de la Legió Espanyola, *El novio de la muerte*. Però no pensem que aquesta abraçada macabra a la mort és únicament de les tropes de xoc d'aquest cos fundat per Millán Astray. Si ens mirem la lletra de l'himne de la *Légion Étrangère*, *Le boudin*, la lletra encara és més descarnada on es veu el caràcter *outsider* dels membres d'aquest cos militar i de nou l'estranya relació, gairebé eròtica amb la mort: "*Au cours de nos campagnes lointaines / Affrontant la fièvre et le feu / Oublions avec nos peines / La mort qui nous oublie si peu / Nous la Légion.*" Per acabar els *Marines* dels Estats Units tenen un himne més poètic però que indirectament ens porta a la visió dels que van morir: "*Here's health to you and to our Corps / Which we are proud to serve / In many a strife we've fought for life / And never lost our nerve / If the Army and the Navy / Ever look on Heaven's scenes, / They will find the streets are guarded / By United States Marines.*" De fet aquesta abraçada úrsica a la mort no és gaire diferent al del màrtir cristià com marca les actes del martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi (7): "*O beati martyres, in igne probati sicut aurum pretiosum vestiti lorica fidei et galeam salutis; qui coronati sunt diademate et corona inmarcessibili, eo quod diaboli caput calcaverunt! O beati martyres, qui meruerunt dignam habitationem in caelis ad dexteram stantes Christi, benedicentes Deum patrem omnipotentem et Iesum Christum filium eius et Spiritum sanctum! Amen.*" https://ejercito.defensa.gob.es/unidades/Malaga/qcr_ii_legion/Inicio/Espiritu_legionario/credo_legionario.html ; https://es.wikipedia.org/wiki/El_novio_de_la_muerte ; <https://musique-militaire.fr/legion-etrangere/le-boudin> ; https://web.archive.org/web/20070428043133/http://www.marineband.usmc.mil/learning_tools/library_and_archives/resources_and_references/marines_hymn.htm consultes 20.05.2020; FRANCHI DEI CAVALLIERI, P. 1959.

⁴⁷⁶ FÉVRIER, P. A. 1983; FÉVRIER, P. A. 1984; FÉVRIER, P. A. 1987.

⁴⁷⁷ ARIES, Ph. 2000. Per l'àmbit peninsular p. ex. GARCÍA HERRERO, M. C.; FALCÓN, M. I. 2006; MARTÍNEZ GIL, F. 1996; ROYER DE CARDINAL, S. 1990.

⁴⁷⁸ LE GOFF, J. 1989.

⁴⁷⁹ CLAVERIA, M. 2001; CLAVERIA, M. 2008; PENA FERNÁNDEZ, A. 2006; SOTOMAYOR, M. 1975.

⁴⁸⁰ Pel cas de Tàrraco, vid. RIT 1975 i en especial els tres volums del CIL II² suppl. 14.

⁴⁸¹ VIVES GATELL, J. 1942.

⁴⁸² PENA FERNÁNDEZ, A. 2002; PENA FERNÁNDEZ, A. 2011.

⁴⁸³ GARCÍA LOBO, V. 1981; GARCÍA LOBO, V.; GARCÍA LOBO, E. 1995.

⁴⁸⁴ ALTURO, J.; MUNDÓ, A. M. 1990; MUNDÓ, A. M. 1961; MUNDÓ, A. M. 1980.

⁴⁸⁵ CASANOVAS MIRÓ, J. 1993; CASANOVAS, J. 2003; CASANOVAS MIRÓ, J. 2005; CASANOVAS MIRÓ, J. 2013.

⁴⁸⁶ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003.

dels vint-i-set volums de *Catalunya romànica*,⁴⁸⁷ tots ells peces clau d'aquest complex i intrigant adovellat que forma la cúpula de la història (Fig. 5.8).

Els aspectes legals i rituals referents al món funerari,⁴⁸⁸ els vinculats a l'arqueologia i l'arquitectura dels enterraments han estat objecte de publicacions que són d'obligada referència com els de J. Ciurana,⁴⁸⁹ J. Remesal,⁴⁹⁰ G. Ripoll⁴⁹¹ o D. Vaquerizo,⁴⁹² I. Bango,⁴⁹³ A. M. Martínez Tejera,⁴⁹⁴ M. Encinas,⁴⁹⁵ o J. López Quiroga⁴⁹⁶ en el cas hispànic. Sumem altres investigacions com les dels funerals imperials, com el de J. Arce,⁴⁹⁷ la visió molt més àmplia del món dels morts entre l'antiguitat i la baixa edat mitjana pel cas de la cornisa cantàbrica com fa E. Gutiérrez Cuenca.⁴⁹⁸ Tenim la relectura de la documentació, des dels testaments als llibres de l'*ars bene moriendi*,⁴⁹⁹ els funerals reials,⁵⁰⁰ les danses de la mort,⁵⁰¹ o el tractament dels cossos dels monarques que ens mostren les intrigants relacions entre les accions *post mortem* del rei Pere el Gran i Blanca d'Anjou, que hem d'encadellar a com ho feien els antics egipcis.⁵⁰² Per no parlar de la ubicació espacial de les tombes en esglésies, monestirs i canòniques, on l'escenografia de la mort va lligada no solament a l'arrapament al món

487 DDAA 1984-1997.

488 Com a estat de la qüestió sobre el tema legislatiu en època romana vid. SERRANO MÉNDEZ, A. 2005. També: BARRAL, X. 1978; BARAY, L. 2004 (ed.); DEAMOS, M. B. 1983.

489 CIURANA, J. 2011, p. 17-27. Amb l'estat de la qüestió que fa Ciurana sobre els diferents aspectes conceptuals referents a l'arqueologia de la mort aplicada a l'època romana, doncs poca cosa queda dir. Tant de bo que la seva tesi doctoral es publiqui aviat.

490 REMESAL, J. 1995.

491 RIPOLL LÓPEZ, G. 1985; RIPOLL LÓPEZ, G. 1993; RIPOLL LÓPEZ, G. 1993-1994; RIPOLL LÓPEZ, G. 1996; RIPOLL LÓPEZ, G. 1999a; RIPOLL LÓPEZ, G. 2010; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012b; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014; RIPOLL LÓPEZ, G.; VELÁZQUEZ, I. 1999

492 Com a compilació i estat de la qüestió vid. VAQUERIZO, D. 1991; VAQUERIZO, D. 2001A; VAQUERIZO, D. 2001b.

493 BANGO, I. 1992.

494 MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 1993.

495 ENCINAS, M. 2013.

496 LÓPEZ QUIROGA, J. 2005; LÓPEZ QUIROGA, J. 2010; LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 2009.

497 ARCE, J. 2000.

498 GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2015, p. 39-42. Com en el cas de la tesi de J. Ciurana, poc queda a dir sobre el tema i també esperem que aviat surti publicada.

499 RUIZ GARCIA, E. 2011.

500 LONGARES, M. sense data; SABATÉ CURULL, FI. 1994.

501 MASSIP, F. 2000.

502 És interessantíssima la publicació *online* MIQUEL VIVES, M.; SAROBE, R.; SUBIRANAS, C. 2016. Afegim també ARMENTANO, N.; MALGOSA, A.; GALTÉS, I.; SUBIRANA, M.; ISIDRE, A.; PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C. 2015; MALGOSA, A.; ARMENTANO, N.; GALTÉS, I.; ISIDRE, A.; PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C.; PIGA, G. 2015. I també, des de la història de l'art, COMPANYS FARRERONS, I.; MONTARDIT BOFARULL, N. 1986-1987.

per evitar que caiguem en l'oblit, sinó també en mostrar la posició social privilegiada dels uns i respecte als altres.⁵⁰³

Cal incloure aportacions com les de M. Riu i Riu sobre els usos funeraris,⁵⁰⁴ els diversos estudis sobre les sagreres catalanes,⁵⁰⁵ les dotalies i actes de consagració de les esglésies,⁵⁰⁶ els testaments,⁵⁰⁷ temes com l'elecció de la sepultura⁵⁰⁸ o la *traditio corporis et animae* amb les implicacions en el cas dels enterraments de laics als monestirs.⁵⁰⁹ Sumem els estats de la qüestió sobre la mort fets en el seu moment per S. Claramunt,⁵¹⁰ M. Aventín,⁵¹¹ E. Mitre,⁵¹² C. de la Casa,⁵¹³ G. Ripoll i N. Molist,⁵¹⁴ sense oblidar els cicles de conferències sobre l'actitud davant el pas al més enllà que ja fa uns quants anys va fer la universitat de Santiago.⁵¹⁵ Ara bé, bona part es centren en la visió de la mort en època baix medieval i moderna⁵¹⁶ i a partir de la documentació, la iconografia i l'art; i en uns sectors socials alts de manera que el contrast amb les classes més humils queda per resoldre (**Fig. 5.9**). I una de les poques fonts d'informació són l'arqueologia dels cementiris i les tombes i de les senyalitzacions de sepultura, cas de les esteles funeràries.⁵¹⁷

Generalment aquestes necròpolis s'estudien vinculades a edificis de culte cristià que identifiquem com parròquies.⁵¹⁸ Cosa lògica, però de vegades queden en un segon

⁵⁰³ CABESTANY, J. F. 1982a; CABESTANY, J. F. 1982b; GARCÍA ÁLVAREZ-BUSTO, A. 2012; LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 2009; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 1993; SERRANO COLL, M. 2014.

⁵⁰⁴ RIU I RIU, M. 1982a.

⁵⁰⁵ BONNASSIE, P. 1994; FARIA, V. 1993; FARIA, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A. 2007; MARTÍ, R. 1988; MARTÍ, R. 2014; RIU RIU, M.; VALDEPEÑAS, P. 1994.

⁵⁰⁶ ORDEIG, R. 1993-2004; ZIMMERMANN, M. 2003.

⁵⁰⁷ GUIANCE, A. 1998; PIÑOL ALABART, D. 1998; TO FIGUERAS, LI. 1987.

⁵⁰⁸ ORLANDIS, J. 1950.

⁵⁰⁹ GARCIA ESPAÑOL, A. M. 1997; ORLANDIS ROVIRA, J. 1954.

⁵¹⁰ CLARAMUNT, S. 1986-1987.

⁵¹¹ AVENTÍN, M. 2014.

⁵¹² MITRE, E. 1986a; MITRE, E. 1986b; MITRE, E. 1986-1987; MITRE, E. 1988; MITRE, E. 2003-2004.

⁵¹³ CASA, C. de la 1995.

⁵¹⁴ MOLIST, N., RIPOLL LÓPEZ, G. 2012; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012A; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012B; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014.

⁵¹⁵ DDA 1992; NÚÑEZ, M; PORTELA, E. 1988; RODRÍGUEZ CASAL, A. A.; GONZÁLEZ LOPO, D. L. 2006M SERRANO MARTÍN, E. 1991.

⁵¹⁶ PALACIOS MARTÍNEZ, R.; PÉREZ CALVO, J. 2009; PALACIOS MARTÍNEZ, R.; URCELA, H. 2006; PAVÓN BENITO, J.; GARCÍA DE LA BORBOLLA, A. 2007.

⁵¹⁷ Com a darrera aportació sobre les esteles, amb una visió de síntesi DDA 2020. Les jornades celebrades entre el 22 i 24 de juny de 2018 van comptar amb unes conferències que enquadraven el tema de la mort, però que no s'han vist reflectides -malaguanyadament- en la publicació de les actes: "Morir en la Edad Media" per Julia Pavón de la Universitat de Navarra, i "La muerte de los reyes" d'Eloisa Ramírez de la Universitat Pública de Navarra.

⁵¹⁸ CHAVARRÍA, A. 2009; DUVAL, Y. 1991; TESTINI, P. 1980; ZADORA-RIO, E. 2003; ZADORA-RIO, E. 2005.

pla els casos de necròpolis sense lligam amb aquests, i quan no hi són o s'interpreta que no s'han trobat, o no s'ha donat de vegades explicació satisfactòria (**Fig. 5.10**).

És important conèixer també els diversos estudis que des de l'etnologia,⁵¹⁹ la història de l'Art que s'han ocupat del món funerari,⁵²⁰ els cementiris en època moderna amb els trasllats fora vila a partir de les disposicions de Carles III⁵²¹ o la munió d'assaigs on es combina la investigació de les tradicions al voltant de la mort amb les senyalitzacions de sepultura, com en el seu moment van fer J. M. de Barandiarán⁵²² i anys després, M. Duvert⁵²³ o Aguirre Sorondo⁵²⁴ (**Fig. 5.11**).

No és el moment de caure en la digressió i fer un discurs de com ha evolucionat la visió del món funerari d'època antiga i medieval, més quan hi ha literatura suficient. Estudis com els de C. de la Casa,⁵²⁵ M. Domènech,⁵²⁶ E. Gutiérrez,⁵²⁷ F. Español,⁵²⁸ N. Molist i G. Ripoll,⁵²⁹ I. Bango,⁵³⁰ T. Vinyoles,⁵³¹ I. Padilla i K. Álvarez,⁵³² I. Martín Viso,⁵³³ J. Bolòs⁵³⁴ o J. M. Bosch⁵³⁵ que en parlen a bastament. Tampoc entra en l'objectiu d'aquest capítol fer un plantejament detallat de la visió de la mort i els

519 DDA. 2018.

520 GRAU FERRANDO, D. 2001.

521 LOBATO, I.; LÓPEZ MIGUEL, O. 1988; SABATÉ BOSCH, J. M. 1988; SERRA MASDÉU, A. M. 2015.

522 BARANDIARÁN, J. M. 1980.

523 DUVERT, M. 1987.

524 AGUIRRE SORONDO, A. 1994; AGUIRRE SORONDO, A. 1996.

525 CASA, C. DE LA 1981; CASA, C. de la 1984; CASA, C. de la 1992; CASA, C. de la 1994; CASA, C. de la 2001; CASA, C. DE LA; IZQUIERDO, R. 1979a; CASA, C. DE LA; IZQUIERDO, R. 1979b; CASA, C. de la; MENCHON, J. 2002; CASA, C. DE LA; TERÉS, E. 1980.

526 CASA, C. de la; DOMÉNECH, M. 1985; CASA, C. DE LA ; DOMÉNECH, M.; SANZ, M. J. 1990; CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M.; UCLA, P. 2016; DOMÉNECH ESTÉBAN, M. 1981; DOMÉNECH ESTÉBAN, M. 1991; DOMÉNECH ESTÉBAN, M.; CASA, C. de la 1992.

527 GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2015.

528 ESPAÑOL, F. 1984; ESPAÑOL, F. 1993; ESPAÑOL, F. 1995a; ESPAÑOL, F. 1998; ESPAÑOL, F. 1998; ESPAÑOL, F. 2002; ESPAÑOL, F. 2006-2007; ESPAÑOL, F. 2007; ESPAÑOL, F. 2011; ESPAÑOL, F. 2015; ESPAÑOL, F. 2019.

529 RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012b; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014.

530 BANGO, I. 1992.

531 VINYOLES VIDAL, T. 2012-2013.

532 PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2010; PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012a; PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012b.

533 MARTÍN VISO, I. 2005-2006; MARTÍN VISO, I. 2007b; MARTÍN VISO, I. 2012a; MARTÍN VISO, I. 2012b; MARTÍN VISO, I. 2014; MARTÍN VISO, I. 2016a; MARTÍN VISO, I. 2016b; MARTÍN VISO, I. 2017.

534 BOLÒS, J. 2010; BOLÒS, J. 2012; BOLÒS, J. 2014; BOLÒS, J. 2000; BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982; ESCALONA MONGE, J. 2010.

535 BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017; BOSCH CASADEVALL, J. M.; VALLÈS, J. 1988; BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M. R.; SOCÍAS, J. 1997.

rituals que estudiï altres espais de la geografia peninsular⁵³⁶ i europea,⁵³⁷ on la legió de treballs dona per fer una biblioteca especialitzada. També publicacions de llarg abast cronològic centrades en l'evolució funerària d'un lloc concret,⁵³⁸ ni les de tipus més generalista.⁵³⁹ Però si que cal tenir en compte algunes consideracions que venen a tomb en parlar de l'àmbit espacial i temporal que ara ens ocupa.

5.3 DIPÒSIT FUNERARI, DIPÒSIT RITUAL, AIXOVAR, OFRENA RITUAL, TERMES QUE CONFONEM

Quan descrivim o estudiem un enterrament,⁵⁴⁰ es poden diferenciar una sèrie d'elements que el conformen. El primer és el contenidor, que pot anar del simple clot al terra, una caixa de fusta, una urna cinerària, uns baiards, un sarcòfag de plom, pedra, marbre, amb una àmplia tipologia en l'espai i el temps. També s'han de considerar els elements de superestructura per senyalitzar el lloc de la deposició, des d'una simple pedra clavada al cap o als peus del *loculus*, a una construcció tumular, un mausoleu, un cementiri ordenat de manera orgànica pel pas dels segles, o urbanitzat amb els seus vials funerals, places i espais separats segons ús o classe socioeconòmica (Fig. 5.12).

Què passa dins el receptacle de la persona enterrada i el seu entorn més immediat? Aquí podem tenir el finat amb evidències d'anar abillat: restes de la mortalla, la sivella d'un cinturó, unes agulles per fixar el sudari, algun element de la seva vestimenta com un botó, o les ulleres. Fins i tot ens podem trobar amb el fragment de metralla, la bala, la punta de fletxa o llança que va acabar traumàticament amb la seva existència.

Però també ens podem topar amb ofrenes que el vinculen amb la seva vida, des d'una joguina a un estri que ens parla del seu ofici, o l'òbol pel barquer. Fins i tot menjar, llànties, o dispositius que per exemple permeten la seva comunicació amb el món dels

⁵³⁶ AZKÁRATE GARAI-OLAUN, A. 2002; AZKÁRATE GARAI-OLAUN, A. 2007; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2007; BOHIGAS ROLDÁN, R. 1986; CANCELA, M. L.; MARTÍN-BUENO, M. 1993; GARCÍA ÁLVAREZ-BUSTO, A.; MUÑIZ LÓPEZ, I. 2010; GARCÍA CAMINO, I. 1992; GARCÍA CAMINO, I. 2002; GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2007; IBÁÑEZ ETXEBERRIA, A.; MORAZA, A. 2005; LUEZAS, R. A. 1997; PADILLA, I.; ÁLVARO, K. 2008; SARASOLA, N.; MORAZA, A. 2011; TOBALINA PULIDO, L. 2010-2012; VIGIL-ESCALERA, A.; QUIRÓS, J. A. 2012.

⁵³⁷ La sèrie bibliogràfica seria eterna. Són interessants p. ex. els estudis: AUBRUN, M. 1986; BARROCA, M. J. 1987; BILLOIN, D. 2004; COLLETER, R.; LO BOULANGER, F.; PICHOT, D. 2012; CORROCHANO, A. 2011; CRUBÉZY, E.; RAYNAUD, C. 1988; DECORMEILLE-PATIN, C.; BLONDIAUX, J.; VALLET, F. 1999; DURAND, M. 1988; EFFROS, B. 2003; FASOLD, P.; MARZOLI, M. G.; ORTALLI, J.; SCHEID, J. 2004; GALLIEN, V.; LANGLOIS, J. Y. 1996; GAULTIER, M.; GUILLON, M.; CORDE, D.; TREBUCHET, E. 2009; LA ROCCA, C. 1998; LAUWERS, M. 2005; MAURIN, L. 1971; PASSARRIUS, O. 2011; PRIGENT, D.; BERNARD, E. 1985; REYNOLDS, A. 2009; TREFFORT, C. 1996a; TREFFORT, C. 1996b; TREFFORT, C.; DELUMEAU, J.; ALEXANDRE-BIDON, D.; GUINARD, P. 2003.

⁵³⁸ Per exemple ens que ens brinda l'extensíssima producció d'historiografia local com el cas de GARCÍA-TORRA, D. 2018; SALICRÚ PUIG, M. 1982; TEROL, A. D. 2018.

⁵³⁹ SERRA CLOTA, A. 1990; SORALUCE, J. R.; MONTEOLIVA, A.; SOUTO, V.; ARDID, C. 1983.

⁵⁴⁰ RIU I RIU, M.; BOLÒS, J. 1982.

vius i en determinades dates serviran per compartir aliments amb l'*incola* de la tomba en forma de libacions o ofrenes (Fig. 5.13).

En aquest microcosmos són discriminables elements que conformen l'abillament personal del difunt, que son desats amb una finalitat més aviat funcional: que vagi vestit, que no s'obri la mortalla, que passi a l'altre mon amb uns mínims de decòrum mitjançant costums funeraris lligats per exemple al rentat i abillament del cadàver. Tot té la seva ritualitat, com no pot ser d'altra manera.

Un segon conjunt és el seguit d'atuell i objectes que es desen dins la tomba i el seu costat els quals evoquen tan aspectes personals, com l'objecte íntimament lligat al seu caràcter, ofici, aficions etc... per tal que el pugui gaudir en el més enllà. Podem sumar altres coses que es desen per al trànsit al món de les tenebres, des d'un llum d'oli, aliments, perfums o unes monedes per pagar al barquer Caront. Podem separar un tercer lot de deposicions que es poden deixar tan en el moment de l'enterrament, com després en dates significatives i de manera cíclica o ritual, cas de les ofrenes d'aliments, begudes, records, flors. Posem per cas en el costum jueu de ficar una pedra sobre tombes de persones especialment significades o estimades, com a símbol d'eternitat (Fig. 5. 14).⁵⁴¹

De manera genèrica es parla d'aixovar funerari, quan caldria ser més precisos. De fet ja fa una colla d'anys que E. Cerrillo va marcar la diferència entre aixovar i dipòsit funerari, precisament en parlar d'enterraments d'època visigoda:

*"Como norma general y en sentido estricto no puede denominarse ajuar a todo aquello que se halla en el interior de una fosa durante la excavación, por esta razón prefiero el término depósito funerario, más amplio que el anterior, aunque éste incluya lógicamente a aquel, ya que por este último es posible entender sólo aquellos objetos cuyo significado simbólico-ritual trasciende, en términos lingüísticos. a los que su significante, es decir que poseen una segunda lectura, o como antes señalé, un significado simbólico. Dentro de depósito caben aquellos objetos que son los indicadores de la existencia, por ejemplo, de un ataud, los clavos y otros herrajes del mismo, y que en el primero no pueden incluirse lógicamente."*⁵⁴²

Els objectes que trobem en els enterraments en força casos mostren interessants canvis d'ús com indica Cerrillo. Es passa de la seva utilització com element quotidià a ritual, cas d'una ofrena d'un vas, un gerro, una copa, una llàntia o una moneda. Poden indicar a banda de la intenció de vida més enllà, la relació amb els vius, com són determinades deposicions personals: les joguines i objectes d'ús de cadascú... Però també posició social: real, aparent o desitjada. I quan són recuperats després d'una actuació arqueològica, troballa casual o d'espoli, passen a ser objecte cultural (Fig. 5.15).

⁵⁴¹ ENCINAS, M.: 2013. Un quart element a sumar és el testimoni de la causa de la mort, que pot anar des de la marca d'una ferida traumàtica que es va infectar o va enviar la infelïç víctima a l'altre món, una tumoració, les evidències òssies d'una malaltia fatal, o l'objecte que li va causar el que algú va definir fa temps com la catàstrofe metabòlica, des de la punta de fletxa, el bocí d'una bomba, una bala o altre objecte que va generar una lesió letal.

⁵⁴² CERRILLO, E. 1989, p. 101.

En un context de tipus cristià, hem d'afegir la tradició de la troballa de restes humanes de sants (*inventio*) per al seu culte. Dit d'altra manera, la veneració de les despulles i abillament de personatges de prestigi social i religions que amb un sentit taumatúrgic i apotropaic ajuden a aconseguir la vida eterna. El cas de les relíquies de santa Eulàlia de Barcelona és prou conegut,⁵⁴³ per no parlar de les hipotètiques restes de sant Jaume Apòstol (o Priscil·lià?) a la catedral de Santiago.⁵⁴⁴ Aquí els ossos humans i *artifacts* recuperats no són objecte cultural, sinó cultural.⁵⁴⁵

Per això, dins del dipòsit funerari com a concepte s'envolten totes les accions i materials i no materials vinculades amb l'enterrament. Podem individualitzar l'aixovar que entenem com les evidències directament vinculades amb l'abillament personal, i el dipòsit o ofrena ritual que són les que es corresponen ja als elements que de tipus simbòlic (en el més ampli sentit de la paraula) desats en el moment de l'enterrament o durant la vigència del culte al difunt. En força casos el trobem definit també com dipòsit funerari.⁵⁴⁶

No ens enganyem, en els rituals de pas, els humans manta vegada volen fer veure el contrari del que son, cosa que va des d'una major categoria socioeconòmica a una ocupació diferent a la que es va tenir en vida. Es palesa en l'adopció d'un paper pretesament humil o pietós que en vida no havia estat així. Perquè quan es té una existència relaxada, fins i tot llicenciosa o malvada, en fer balanç abans de traspasar, si el penediment i ànim de contrició és veritable, queda tot esborrat gràcies a l'*ars bene moriendi*. El purgatori farà la resta amb l'ajut de les oracions de la comunitat.⁵⁴⁷ Per això es pot mantenir la liberalitat d'un sepeli a tot luxe, una tomba ben aparent i vestir l'hàbit d'una ordre mendicant per anar al clot. Hem estat i som així de contradictoris (**Fig. 5.16**).

Ho veiem en l'actualitat amb enterraments -i també casaments, bateigs i comunions- en els quals les famílies fan uns dispendis superiors a les seves possibilitats reals. Però pel darrer viatge millor tenir-ho tot en ordre. En època feudal, el cas dels *familiars* dels monestirs cistercencs que a canvi d'una donació i la corresponent vinculació vassallàtica amb els abats, poden ser sepultats com a monjos i rebre les seves oracions.⁵⁴⁸ No manquen els nobles que es fan enterrar amb els hàbits monacals tal i com mostra la rica iconografia funerària especialment a partir del segle XIII (**Fig. 5.17**). Tots aquests elements fan entendre que la comprensió del món de la mort no és lineal: no és el mirall directe del món dels vius, és un reflex al fons de la caverna platoniana, on entren en joc molts altres factors. Per això sovint els postulats de la *New Archaeology*, en especial l'arqueologia de la mort han estat revisats al llarg dels anys. El concurs de l'anomenada etnoarqueologia ha ajudat a entendre la situació, i de vegades, fins i tot a confondre.⁵⁴⁹

⁵⁴³ Recentment, BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020.

⁵⁴⁴ CHAMOSO, M. 1954; CHAMOSO, M. 1958; GUERRA CAMPOS, J. 1960a; GUERRA CAMPOS, J. 1960b.

⁵⁴⁵ RIU-BARRERA, E. 1982.

⁵⁴⁶ Per exemple, A. Azkárate separa clarament aixovar de dipòsit funerari (1999).

⁵⁴⁷ CASA, C. de la; CASA, E. de la 2001; LE GOFF, J. 1989.

⁵⁴⁸ GARCIA ESPAÑOL, A. M. 1997; ORLANDIS ROVIRA, J. 1954.

⁵⁴⁹ ORTIZ LÓPEZ, A. 2010, p. 10-12.

D'aquí la importància d'una compilació acurada i precisa de la informació que proporciona l'enterrament i el seu context. I és responsabilitat de l'arqueòleg poder registrar convenientment els espais funeraris, no solament a nivell descriptiu, sinó gràfic i analític (**Fig. 5.18**). Les fitxes de les unitats funeràries han estat una bona eina, complementada amb la documentació fotogràfica, planimètrica, i ara les noves tecnologies 3D. I com no, els equips interdisciplinaris on són imprescindibles els especialistes en antropologia física: sense ells ara no s'excava una tomba.⁵⁵⁰ I tant de bo que aviat les anàlisis de ¹⁴C i d'ADN estiguin a l'ordre del dia (**Fig. 5.19**).

De tota manera hi ha un problema epistemològic difícil de solucionar i que hem de tenir en compte: la terminologia i els paràmetres descriptius. Tot i els esforços de donar una nomenclatura precisa i concreta, sovint ens trobem amb termes polisèmics o sinònims. Més endavant es comenta per exemple la pretesa diferència entre caixes de lloses i cistes en època tardoromana i medieval. També el significat gairebé sinònim però no del tot entre tomba excavada a la roca i olerdolana, etc. per no parlar de com donar les orientacions o descriure la fossa. Els esforços metodològics i un registre cada vegada més acurat permet una millor obtenció de dades tant en quantitat com en qualitat. Serveixi'ns d'exemple l'article d'anotacions metodològiques de M. Riu i J. Bolòs com un abans i un després (**Fig. 5.20**).⁵⁵¹

5.4 LES TIPOLOGIES PER SI MATEIXES NO SEMPRESERVEIXEN PER DATAR

Un seriós problema que han tingut alguns tipus de necròpolis, cas de les de lloses com les excavades a la roca, ha estat la seva datació. La manca d'aixovars i dipòsits rituals, així com la gasivera diferenciació tipològica, han dificultat enormement la cronologia. Ara bé, les excavacions arqueològiques de fossars associats a temples medievals ha proporcionat una seriació de tipus, que si certa en determinats moments i llocs, s'ha volgut aplicar de forma mecànica. Afortunadament, en els darrers decennis la panoràmica ha canviat força.⁵⁵²

Els criteris simplement morfològics s'han emprat a l'hora de datar enterraments aïllats o en grup on per exemple s'utilitzen com a fòssil director les cronologies que donen els materials romans, des de les tègules a fragments de *dolia*, cornises, *crustae* etc. De vegades porten al parany de veure-les totes elles com pròpies del baix imperi i l'antiguitat tardana quan per exemple hi ha datacions radiocarbòniques ens fan anar a l'alta edat mitjana.⁵⁵³ I en aquest context, què succeeix amb excavacions antigues que

⁵⁵⁰ El decret 78/2002 de 5 de març del Reglament de Protecció del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic s'estableixen les condicions de les intervencions arqueològiques (DOGC núm. 3594 de 13.03.2002). Especial menció s'ha de fer dels art. 7 i 12.

⁵⁵¹ BLAZIOT, F. 2008; COLARDELLE, M. 1996; COLARDELLE, M.; DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, G.; RAYNAUD, C. 1996; GAGNIÈRE, S. 1965; RIU I RIU, M.; BOLÒS, J. 1982; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012b; RIPOLL LÓPEZ, G. 1996; TED'A 1987, p. 29-35. Pel tema de les esteles discoïdals, AGUIRRE SORONDO, A. 1990; CASA, C. de la 1985; MENCHON, J. 1993a; MENCHON, J.; LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R. 1995; UCLA, P. 1984; UCLA, P. 1990; UCLA, P. 1991.

⁵⁵² ACRAM I; ACRAM II; ACRAM III; ACRAM IV; ACRAM V; ACRAM VI; MOLIST, N.; RIPOLL LÓPEZ, G. 2012.

⁵⁵³ MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001.

ens parlen de tombes amb l'inhumat en posició fetal, quan potser són decúbits laterals associables amb el món andalusí,⁵⁵⁴ o com podrien ser alguns dels enterrats de males maneres com es veu a Guissona (Fig. 5.21).⁵⁵⁵

Ha hagut una intenció taxonomista ben clara a l'hora d'establir catàlegs d'enterraments⁵⁵⁶ que permeti proposar tipologies cronològiques i també resoldre qüestions d'etnicitat. Podem observar en part de la literatura científica una dèria a cercar i crear seriacions exhaustives que incloguin el màxim nombre de variants sense saber, però, quina finalitat es persegueix. D'aquesta manera ens podem trobar amb precisions tipològiques que arriben a subtileses tan sols apreciables per alguns iniciats, i que en realitat no aporten cap dada de tipus històric d'interès, especialment cronològic (Fig. 5.22).

No es pot utilitzar una sola variable per datar una tomba, i menys una necròpolis. A tenir en compte l'aixovar i el dipòsit ritual, però també l'epigrafia, la tipologia, el conjunt de les deposicions, la relació amb els espais dels vius, els espais de poder, de fe i de producció. I per suposat l'estratigrafia i les analítiques científiques que ofereixen datacions absolutes, com el cada vegada més assequible ¹⁴C que en els contextos d'antiguitat tardana i alta edat mitjana ha estat determinant per donar una nova visió a aquesta època històrica.⁵⁵⁷ Sortosament queda lluny la idea que la datació radiocarbònica només serveix per èpoques més reculades, especialment el món prehistòric. Així ens ho mostren els treballs realitzats al llarg dels darrers decennis i els estats de la qüestió publicats recentment.⁵⁵⁸

L'aplicació d'analítiques com el ¹⁴C permet datar correctament els conjunts funeraris, plantejar noves qüestions, o senzillament tancar-ne d'obertes temps ençà.⁵⁵⁹ Per exemple, en l'arquitectura militar alt medieval, han fet recular força la cronologia com les de les torres de Vallferosa (Torà, La Segarra) o Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Conca de Barberà).⁵⁶⁰ I això comporta posar en crisi els paradigmes explicatius.

Però anàlisis i tipologies no sempre funcionen, com explica l'equip del Tolmo de Minateda, quan no quadren les cronologies proposades amb les evidències arqueològiques i estratigràfiques, doncs hi ha objectes que tenen una llarga vida útil.⁵⁶¹ També s'ha d'anar viu i no refiar-se només d'un ¹⁴C. Les anàlisis de carbons

⁵⁵⁴ VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966.

⁵⁵⁵ PERA, J.; GUITART, J. 2012.

⁵⁵⁶ PADILLA, J. I.; ÀLVARO, K. 2012b, p. 41

⁵⁵⁷ FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2016; MESTRES, J. S. 2012a.

⁵⁵⁸ BARCELÓ, J. A.; BOGDANOVIC, I.; MORELL, B. 2017.

⁵⁵⁹ FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2016.

⁵⁶⁰ D'aquest tema se'n parlarà més endavant. Vid. BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. 2020; BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. en premsa; MENCHON, J. 2011a; MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2015e; MENCHON, J. 2019b; MENCHON, J. 2020c; MENCHON, J. en premsa c; MESTRES, J. S. 2010; MESTRES, J. S. 2011; MESTRES, J. S. 2014; MESTRES, J. S. 2017; TORTOSA, R.; BLASCO, J.; APARICIO, O.; GIMENO, L.; VILAPLANA, A.; MENCHON, J. 2016.

⁵⁶¹ GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO, B.; AMORÓS, V. 2003.

procedents dels replens del Rec Comtal de Barcelona la van fer ballar: una de les mostres en el mateix horitzó estratigràfic medieval donava època ibèrica.⁵⁶² I el mateix a les Muralles de Tarragona,⁵⁶³ com un element antracològic va donar neolític. La resposta és senzilla en aquests darrers casos: eren en posició secundària, fora de context.

5.4.1 El ¹⁴C de Santa Tecla-La Gravosa com a precedent

Ja fa una pila d'anys que l'analítica radiocarbònica ens va dir que les coses no eren el que semblaven: ens referim al cas de Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès). Anem a veure quina va ser la situació.

Els treballs arqueològics realitzats en aquest jaciment mostren que es tracta d'una vil·la propera a la *via Augusta*. Té una fase datada entre els segles I i II, i una altra dels segles III-V, amb un nivell d'incendi que podria marcar la fi del jaciment si donem una visió interpretativa de tipus lineal. Els sondeigs realitzats anys després han permès documentar una part important del jaciment.⁵⁶⁴

Es va documentar un segment de la *pars rustica*, i es van trobar evidències d'un sector associable a la *pars urbana* en base a la troballa d'estucats de paret. Les excavacions realitzades el 1989 van detectar una fase funerària: tres enterraments, un orientat N-S amb un inhumat, i dos E-W. Els *loculi* estaven practicats en un estrat d'enderroc de mig metre de potència, on es van trobar bocins de tègula, ímbrex, estucs i ceràmica. Eren simples fosses obertes i només en un cas, la tomba 1, la qual es corresponia a un adolescent, hi havia "*una alineació de pedres planes a la manera de caixa*."⁵⁶⁵ Al damunt estaven abocades les restes de quatre individus. En cap dels enterraments no havia ni aixovar ni dipòsit ritual (**Fig. 5.23**).

Els excavadors interpreten amb lògica que han documentat una vil·la que funciona entre els segles I i IV. En base a tot això, proposen una cronologia romana tardana dels sebolliments.⁵⁶⁶ Però també plantegen la seva datació en època medieval tot considerant com residuals els materials ceràmics associats, possibilitat que basen en la manca de dipòsits rituals, així com "*d'estructures que emmarquin l'espai d'inhumació*."

Per si mateixes, les tombes no ens diuen gaire cosa més i les dues propostes dels excavadors son plausibles, fins i tot la de la romanitat sembla la més lògica, sobretot si apliquem el principi de parsimònia.⁵⁶⁷ El dilema es resol quan es fa una datació radiocarbònica dels ossos de la tomba número 3. El resultat de l'analítica de la Universitat de Barcelona és clar: 1090 ± 50 BP, que porta al segle X.⁵⁶⁸ És a dir aquest

⁵⁶² HUERTAS, J.; SOBERON, M.; FERNÁNDEZ, T.; MIRÓ, N. en premsa.

⁵⁶³ SANTOS ARÉVALO, F. C.; GÓMEZ MARTÍNEZ, I. 2018.

⁵⁶⁴ FARRÉ HUGUET, J. 2005.

⁵⁶⁵ FARRÉ HUGUET, J. 2005.

⁵⁶⁶ GARCÍA TARGA, J.; AGUILERA, A.; ALACID, E. 1992.

⁵⁶⁷ En igualtat de condicions la proposta més senzilla sol ser la més probable. En varem parlar a MENCHON, J. 2010b.

⁵⁶⁸ MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001. Han passat ja vint anys i no s'han publicat les actes del congrés d'homenatge al Dr. Manuel Riu, celebrat a Berga l'any 1998, on Joan S. Mestre,

establiment agrícola romà té una fase medieval (**Fig. 5.24**). La continuïtat d'ocupació a Santa Tecla-La Gravosa és plausible.

Però també hi ha casos de coexistència del món dels vius i dels morts. És un fet ben clara a l'antiguitat tardana tan en el món urbà com en el rural.⁵⁶⁹ Així es va veure a vil·la dels Hospitals (El Morell, Tarragonès). Tenim aquí un assentament vinculable a una *mansio, statio* o *mutatio* de la *via ab Asturica Augusta Terracone*. La fase del segle V, mostra com un sector de la *pars urbana* passa a ser un espai funerari amb enterraments de *tegulae* a doble vessant, cista i fossa mentre a pocs metres estava en funcionament un establiment termal. L'anàlisi de ¹⁴C ha estat determinant: dues mostres porten als segles IV-V⁵⁷⁰ (**Fig. 5.25**).

L'evidència radiocarbònica ha costat ser acceptada doncs ha trencat amb força els paradigmes explicatius en el món funerari i l'arquitectura posem per cas. Però és innegable.⁵⁷¹ Pensem per exemple amb la cronologia tardoromana dels primers enterraments del Roc d'Enclar (Andorra). La seva excavació i l'estudi tipològic en principi portava a una cronologia alt medieval, però el ¹⁴C va ajudar i molt a reenquadrar la interpretació no solament del cementiri, sinó de tot el jaciment.⁵⁷²

En l'actualitat ja comptem amb una important seriació de datacions de carboni 14 que situen amb força precisió els enterraments d'aquest període que enllaça el món antic i el feudalisme. Un llistat prou complet i la seva valoració no solament de tombes ens ofereixen Ch. Folch i J. Gibert: les fixacions cronològiques es van aclarint encara que la corba de calibratge mostra moments crítics amb els que s'ha d'anar amb compte,⁵⁷³ tal i com també apunta Quirós⁵⁷⁴ (**Fig. 5.26**).

5.4.2 Inhumació *versus* incineració

La lectura crítica del registre arqueològic provoca entre altres coses que els supòsits genèrics trontollen. Seria el cas del pas de la incineració a la inhumació que fins fa un cert temps s'havia pres com una realitat únicament tardoromana i lligada al fixament del cristianisme. Per exemple, als anys 80 del segle passat a es va excavar un mausoleu romà al carrer Rovira i Virgili 3-Pau Casals 13-15 de Tarragona. L'estructura, tota ella de *caementicium*, al seu interior va reservar un espai central per un *ustrinum*, i al costat un arcosoli per inhumació (**Fig. 5.27**). Per E. Terré, es palesa la

Juan Garcia Targa i Antonio Aguilera van presentar una sucosa comunicació sobre les datacions radiocarbòniques de Santa Tecla-La Gravosa: MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 1998 inèdita.

⁵⁶⁹ Això es veu tant en l'àmbit urbà com rural al llarg de l'antiguitat tardana. Cfr. NAVARRO SÁEZ, R. 1999a, p. 118; RIPOLL LÓPEZ, G. 1999a, p. 258.

⁵⁷⁰ MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007f ; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1998; MESTRES, J. S. 2007.

⁵⁷¹ MESTRES, J. S. 2012A.

⁵⁷² BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YAÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997.

⁵⁷³ FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2016.

⁵⁷⁴ QUIRÓS J.A. 2009.

convivència d'aquests dos sistemes de tractament dels morts ja en època imperial.⁵⁷⁵ Però el cert és que el percentatge d'inhumacions dels segles I-III a l'*ager tarraconensis*⁵⁷⁶ és molt més gran que el de les incineracions, i això que la quantitat d'enterraments estudiada per J. Ciurana en els seus estudis no és pas petita.

Agre va ser la polèmica per la cronologia dels enterraments romans de la zona de llevant de Tarragona.⁵⁷⁷ Quan a inicis dels anys 80 del segle XX es van excavar una sèrie de tombes a la zona del carrer Robert d'Aguiló, es va procedir a datar-les en base als dipòsits funeraris. L'excavació dirigida per J. V. M. Arbeloa al núm. 38 va documentar el que es va definir com una vil·la suburbana i una fase funerària. L'estudi de la zona realitzat per l'arqueòleg indica enterraments d'inhumació clarament imperials⁵⁷⁸ (Fig. 5.28).

L'estat de la qüestió sobre el món funerari que el 1987 va efectuar el Taller Escola d'arqueologia proposà una datació posterior. Plantejava una cronologia baix imperial per als enterraments sense aixovar o dipòsit funerari. Quan es refereix als alt imperials diuen aquesta frase que es fa difícil d'entendre: "*Així, inhumacions que han datat -val a dir que no sempre amb la total seguretat que sigui una troballa in situ- elements d'aixovar originalment alto-imperials (especialment monedes i llànties) són ben sovint classificables, per altres materials més moderns que formen també part de l'enterrament, dins*

⁵⁷⁵ TERRÉ, E. 1990; TERRÉ, E. 1993c.

⁵⁷⁶ Per la qual cosa no es pot parlar d'una mostra científicament insuficient. Cfr. CIURANA, J. 2011; CIURANA, J. 2013a; CIURANA, J. 2013b.

⁵⁷⁷ ARBELOA, J. V. M. 1985; ARBELOA, J. V. M. 1986-87a; ARBELOA, J. V. M. 1986-87b; ARBELOA, J. V. M. 1995. Una visió molt més àmplia, referent a tot l'*ager tarraconensis*, inclosa Tàrraco, és a la tesi doctoral de Judit Ciurana (2011).

⁵⁷⁸ Del segle I és el famós enterrament del Metge o de la Dama: un sarcòfag amb una moneda de Tiberi i un interessant dipòsit interpretat com l'instrumental quirúrgic i darrerament d'ús cosmètic. Sumem una urna cinerària de vidre del segle I, o les que documenta a l'excavació del núm. 38 del carrer Robert d'Aguiló, una urna cinerària amb una llàntia fragmentada tipus Dressel 9, un taüt de fusta que talla un altre, aquest amb una altra llàntia Dressel 11, o una altra inhumació molt malmesa que també contenia una tercera llàntia, Dressel 9 molt trencada. Entre els segles I i II situa una urna cinerària forma Ostia II, 310 de ceràmica de cuina africana; o un taüt de fusta amb una llàntia Loeschcke 8k i alguns fragments d'ungüentari.

Del segle II marca tres tombes, una molt arranada datada, una de *tegulae* a doble vessant amb una llàntia Deneauve X, datada a finals del segle II. També situa en aquesta època dos enterraments a la carretera de Barcelona, trobats el 1956, associats amb sengles llànties Dressel 20. Una incineració en olla del segle II, tot i que pot ser de l'I o del III. Entre els segles II i III, de nou a l'excavació de Robert d'Aguiló núm. 38, una urna cinerària i una inhumació en taüt de fusta i sobrecoberta de *tegulae alla cappuccina*, amb peces reciclades. Dins havia una llàntia del tipus Dressel 28. I finalment un taüt amb una gerra Vegas 47, dels segles I-III. A banda d'aquests enterraments associats a dipòsits funeraris que proporcionen cronologies absolutes, hi ha d'altres sense materials al seu interior que permetin fer-ho. Són incineracions documentades el 1946, 1978 i 1984. Però són datades, en base al ritual funerari, abans del segle III. A més, un sarcòfag o un taüt, així com els carreus associats a un cippus monumental, a més d'altres esquelets humans, enterraments de *tegulae* malmesos per una excavadora a més de sis taüts de fusta excavats a l'actuació de 1984, que estratigràficament són posteriors a l'època tiberiana i dues després del segon quart del II. Cfr. ARBELOA, J. V. M. 1986-87a; CIURANA, J. 2011, p. 153-156; CAMPILLO, D.; TARRATS, F. 1991.

l'època baix imperial. Hom té -de vegades- davant d'aquestes inhumacions no sumptuàries, la temptació de considerar-les totes tardanes."⁵⁷⁹

En parlar de les tombes de la zona de Llevant de Tàrraco afirmen que *"les datacions que han estat donades recentment als diferents tipus d'inhumació excavats en el núm. 38 del carrer Robert d'Aguiló (en bona part degut a la presència de dipòsits funeraris originàriament alto-imperials, com ara monedes i llànties), ens semblen massa altes, especialment pel que fa a llur límit teòric inferior: 'entre finals del segle I dC i final del II o principis del III dC'.*"⁵⁸⁰

Poc després, Arbeloa va donar la corresponent, i airada resposta.⁵⁸¹ El debat és clar: pesa més la tipologia, l'absència o presència d'aixovar i dipòsit funerari i per tant la seva datació? I té raó Arbeloa quan diu que la inexistència de materials associats a una tomba no indica solament cronologia sinó capacitat econòmica de poder-los adquirir i amortitzar-los eternament dins seu. Es pot afegir un altre aspecte: hi ha dipòsits funeraris, com teixits, vegetals etc, que poden desaparèixer per les condicions ambientals i es fan impossibles d'identificar.

Però la veritat és tossuda: la intervenció realitzada el 1998 al Camí de la Platja dels Cossis⁵⁸² va documentar no solament mausoleus sinó també enterraments d'inhumació amb estructures de *tegulae* i dipòsits funeraris dels segles I-III⁵⁸³ (Fig. 5.29). És a dir, les tombes sense aixovar ni dipòsit ritual, i a més d'inhumació també són d'època imperial. Posteriorment, la tesi doctoral de J. Ciurana, afina definitivament la seva datació als segles I i II.⁵⁸⁴

El tema dona per reflexionar, doncs la incineració té un cost que va des del combustible i la corresponent preparació cara a la posterior ignició, recollida de les restes, retirada de carbons i cendres etc. No tothom s'ho podria permetre i per això, entre altres respostes, la generació de *collegia* funeraris. Però, les classes més humils també practicaven aquest costum de la cremació o els era més econòmic, ràpid i fàcil simplement colgar el mort en un clot?

Comptat i debatut, incineració i inhumació són dos sistemes de gestió i processat de les restes humanes, és a dir dos rituals funeraris que van conviure en el món romà. La seva adopció no depèn únicament de la professió cristiana o no del difunt, sinó a tradicions familiars, filosòfiques, també religioses, a més d'econòmiques. Per exemple la família Escipió s'inhumava i no pas s'incinerava i com hem vist, en un mateix mausoleu familiar convivia els dos rituals.

La incineració es vincula a la purificació de l'ànima mitjançant el foc, com es feia en els rituals de cremació d'animals a les divinitats. A més, com indica Buenacasa, té una certa connotació heroica doncs evoca les pires on cremaren els guerrers aqueus morts a la guerra de Troia, probable causa del perquè és el ritual funerari de la família

⁵⁷⁹ TED'A 1987, p. 185.

⁵⁸⁰ TED'A 1987, p. 186. Es remeten a un article de J. V. M. Arbeloa sobre l'epigrafia romana de la zona de Llevant de la ciutat: ARBELOA, J. V. M. 1985.

⁵⁸¹ ARBELOA, J. V. M. 1986-87b.

⁵⁸² Ara carrer Antoni Company Fernández de Còrdova.

⁵⁸³ MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2002; MENCHON, J. 2000a.

⁵⁸⁴ CIURANA, J. 2011, p. 49-57.

imperial. En canvi la inhumació relaciona el fet que el *fossor* colgui el difunt en un clot amb el retorn a la terra i néixer de bell nou. I no oblidem un aspecte clar: és més econòmic enterrar que incinerar.⁵⁸⁵

5.4.3 Tègules i materials romans a les tombes, un altre parany

No ens podem refiar únicament de la tipologia, com tampoc només de la datació radiocarbònica o del dipòsit funerari. Va quedant clar. Tot i que ens anem a un altre extrem, fins i tot les *tegulae*, tan romanes totes elles, poden enganyar-nos. És el cas de la necròpolis jueva de Lucena (Granada) on es van excavar enterraments amb cobertes laterals de tègules: s'interpreten del segle IV.⁵⁸⁶ La datació radiocarbònica i una inscripció fora de context deixen clara la cronologia però: segles X i XI, quan aquelles terres formaven part de l'Alandalús.⁵⁸⁷ Cal doncs anar amb molt de compte.

Sorprenent va ser a Banyoles (Pla de l'Estany)⁵⁸⁸ la troballa ja fa una pila d'anys d'una tègula de tipologia, morfologia i metrologia clarament romana però gravada amb una inscripció medieval. Jaume Marquès ens dona la circumstància de la troballa.⁵⁸⁹ Era el

⁵⁸⁵ BUENACASA, C. 2014, p. 34.

⁵⁸⁶ LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 290

⁵⁸⁷ BOTELLA, D.; CASANOVAS, J. 2009.

⁵⁸⁸ La peça forma part de les col·leccions del bisbat de Girona. Inv. 38-E del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Es conserva en la seva reserva museogràfica. Agraeixo a Andrea Ferrer, conservadora del Museu Arqueològic de Banyoles, la informació que m'ha facilitat sobre la peça i exposar-me els dubtes sobre si la inscripció és *ante cocturam*. També agraeixo la informació facilitada per Maria Antònia Clarà Blanquerna, Delegació Patrimoni Cultural del Bisbat de Girona i les observacions del Dr. Joaquim Tremoleda, qui ha estudiat aquesta magnífica peça.

⁵⁸⁹ El fet és que entre els replens de runa de la girola es va localitzar la fonamentació de l'església anterior i una necròpolis alt medieval. I apareix la tègula en qüestió "*entre el primitivo pavimento de roca natural (de l'església romànica) y la superficie actual del templo,*" en un replè de 2'5 metres de potència "*a la mitad de la cual se halló el epitafio que vamos a comentar, cerca de la jamba de la izquierda del arco triunfal del moderno presbiterio.*" Sembla doncs, que era una peça fora de context encara que pel peu de foto que té a la plana 26 dona la impressió que formava part d'un nivell de pavimentació: "*Base de pilastra o columna a la izquierda del arco triunfal. A la altura del plinto de esta columna, que acusa el nivel del siglo en el siglo XI, se halló la tégula romana con epitafio del monje Lunes del año 1003.*" Pensa en una església més antiga: "*El hecho de haberse hallado el epitafio de Lunes a un metro aproximado sobre la roca del fondo, significa que tal era el nivel del suelo hacia el año mil. El lugar del hallazgo cae enteramente dentro del recinto del templo cuyos cimientos han aparecido con la excavación; pero esos restos por su estructura corresponden a la iglesia erigida en el año 1086 y consagrada por el arzobispo de Narbona Dalmau. La iglesia a cuya vera fue sepultado Lunes, sin duda era mucho más reducida; fue construida totalmente de piedra y fue consagrada en el año 957 por el obispo de Gerona Arnulfo.*" Ara bé, és més prudent pensar, com fa E. Riu-Barrera, que és una peça fora de context que formava part d'uns replens de terra extrets sense metodologia arqueològica. Cal dir que a Sant Esteve tenim vestigis d'una església preromànica, una altra de romànica, una necròpolis de tombes excavades a la roca i de caixes de lloses datable en principi als segles IX-X Cfr. MARQUÉS CASANOVAS, J. 1972, p. 23-26; RIU-BARRERA, E. 1997b.

1969 quan a l'església de Sant Esteve s'hi van fer obres per adaptar el temple a la nova litúrgia del Concili Vaticà II.⁵⁹⁰

La peça fa 55 x 41 cm, per tant unes dimensions força semblants per exemple a les de la Necròpolis del Francolí, que són de 59 x 44 cm.⁵⁹¹ Com qualsevol altra *tegula* té les seves aletes laterals i no li manquen les típiques digitacions o marques de terrisser que en aquest cas són a la part superior tot formant un arc així com als laterals, marcant fins i tot el punt d'encaix de la peça que aniria a sobre. En l'espai lliure hi ha la inscripció que hom va escriure a punta de punxó o una altra eina angulosa.⁵⁹² Segons J. Tremoleda i A. Cobos el text diu:

ANNO DNICE
TRABEATIONIS MIL
LESIMO · III · ERA MIL
LESIMA XLV · INDI
CIONE · I · IIII NNS
FBRII · LUNA XX
V · OBITV LUNESI PBRI
ET MONACHI⁵⁹³

La lletra, el tipus d'inscripció i la datació doble que dona, per l'Era Hispànica (1041) i per l'any de l'Encarnació no deixa lloc a dubtes: 1003 (**Fig. 5.30**). Tot i que no es pot negar el seu sentit funerari, igual no és per anar sobre una tomba (en principi cal descartar que formés directament part de la caixa) sinó que fa pensar en la memòria del mort, un cenotafi. També és interessant el nom, Llunesi o Llunès, relacionable amb la Lluna i no és pas un nom cristià, cosa que ens porta de nou al món antic.

L'altre tema és que per E. Riu-Barrera la inscripció és *ante cocturam*. És a dir, que es va gravar abans d'anar al forn. Això implica clarament que al tombant de l'any 1000 es fabricaven tègules de faiçó romana.⁵⁹⁴ Ara bé, tant J. de Santiago, com J. Tremoleda i A. Cobos són del parer que és una tègula romana reciclada, és a dir, que l'epitafi es va gravar *post cocturam*, temps després.⁵⁹⁵ Queda llavors en suspens el que diu Riu-

⁵⁹⁰ Si, molta obertura de l'Església amb la nova litúrgia postconciliar, fer la missa cara al poble i tota la pesca, però es van fer obres que ara serien imperdonables com desmanegar, seccionar i repartir com la capa de Nostre Senyor al Gòlgota el magnífic cor tardogòtic de la Catedral de Tarragona, actuació també motivada per la celebració del XIX centenari de la (suposada) vinguda de Sant Pau a Tàrraco. Cfr. MEZQUIDA, L. M. 1964; RICOMÀ, X. 1964-65.

⁵⁹¹ BERMÚDEZ, A. 1982-83.

⁵⁹² La traducció que dona E. Riu-Barrera és: "L'any mil tres de l'Encarnació del Senyor, mil quaranta-u de l'era [hispànica], primer de la indicció, m el dia tercer de les nones de febrer, en la lluna vint-i-cinc, [s'esdevingué] l'òbit de Llunesi, prevere i monjo." RIU-BARRERA, E. 1997b.

⁵⁹³ La interpunció es de quatre punts disposats verticalment. *Anno D(omi)nice / trabeationis mil/lesimo III, era mil/esima XLI, indi/ciones I, IIII n(o)n(a)s feb(rua)rii, luna XX / V obitum Lunesi p(res)b(ite)ri et monachi*. Vid. TREMOLEDA, J.; COBOS, A 2014 p. 98-99. La traducció que donen és: "L'any 1003 de l'Encarnació del Senyor, 1041 de l'Era, el primer de la Indicció, el dia quatre de les nones de febrer (= 2 de febrer), 25 de la Lluna, mort de Llunès, prevere i monjo."

⁵⁹⁴ RIU-BARRERA, E. 1997b.

⁵⁹⁵ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2002; SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003, p. 319-320, núm. 37; TREMOLEDA, J.; COBOS, A 2014 p. 98-99 núm. 20.

Barrera quan escriu "la seva existència obliga a ser molt prudents a l'hora de considerar que tota teula plana integrada en contextos posteriors als segles VI-VII hagi de ser, sempre i indubtablement, una peça residual reaprofitada, encara que tipològicament sembli ben romana?" No té per què. De fet, sense una analítica de termoluminiscència no sortirem mai de dubtes.

La tègula de Banyoles és una casualitat? és una excepcionalitat? Hi ha en tota l'edat mitjana una constant mirada enrere, a l'arrelament amb el món antic, com es palesa per exemple en les inscripcions en *tabula ansata* dels canonges més antics de la Catedral de Tarragona.⁵⁹⁶ Pensem en els sarcòfags romans reutilitzats, els de nova fabricació que tan poc difereixen tant en morfologia. A més tampoc no és gens estranya l'aparició de bocins de tègules en necròpolis excavades a la roca o de lloses que s'han datat sense cap perjudici en època alt medieval.⁵⁹⁷ No tot ho explica el reciclatge o residualitat, i convé pensar en produccions de tègules en època post clàssica, com es veu en el cas de les esglésies de Terrassa.⁵⁹⁸

J. A. Adell és més agosarat i opina que en temps alt medievals es continua produint rajoleria de tradició romana: "Hem pogut constatar que, a la Catalunya Comtal del tombant de l'any mil, els processos industrials de producció de materials de construcció, com els ceràmics, eren pràcticament inexistents, i només casos singulars com la tègula del monestir de Sant Esteve de Banyoles, cuita l'any 1001 (sic), o l'església de Sant Vicenç del Bosc, a Sant Cugat del Vallès, construïda al segle XI íntegrament amb totxos semipedals, ens permeten intuir l'existència d'una producció industrial incipient, d'abast territorial i temporal acotats, atès que aquests elements ceràmics no poden atribuir-se a un procés de reciclatge de materials com succeeix en altres casos. Altres obres primerenques de la nova arquitectura del segle XI, com les esglésies del monestir de Santa Maria d'Arles del Tec (1046) o Santa Maria de Vilamilà, posen en evidència un ús selectiu de l'obra ceràmica que no pot atribuir-se a processos de reciclatge de materials usats, sinó a la persistència de processos i infraestructures industrials, que es mantenen malgrat el seu caràcter industrial."⁵⁹⁹

Posats a generar de nou el dubte: per què no hem trobat forns rajolers d'aquesta època? o els que realment són medievals els hem definit directament com a romans per criteri tipològic? De fet, al segle XI es constata la producció d'*imbrices*, el que ara diem teules àrabs, com es testifica epigràficament a l'església de Santa Maria de Terrassa: una amb inscripció, i una altra bellament decorada, les dues *ante cocturam* amb tota claredat.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ MENCHON, J. 2020, p. 232; MENCHON, J.; RAMOS, LL. 1995c; SERRA VILARÓ, J. 1960b, p. 224-231.; SERRANO, M.; LOZANO, E. 2016.

⁵⁹⁷ Però que també poden ser tardoromanes, però.

⁵⁹⁸ GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; TUSET, F. 2016

⁵⁹⁹ ADELL, J. A. 2017a.

⁶⁰⁰ MUNDÓ, A. M. 1994, p. 151-152. Agraeixo al Dr. Joan A. Adell haver-me posat sobre la pista d'aquestes peces de terrissa. Al segle XVI tornem a trobar teules planes amb aletes però més petites que les romanes, per exemple el les obres renaixentistes de l'obra de l'anomenada Escola del Camp de Tarragona. Vid. MENCHON, J. 2020a, p. 290.

Altres cas són les *cuppae* funeràries del monestir de Sant Pere de Rodes.⁶⁰¹ Es tracta de dos exemples clars d'un tipus d'enterrament prou normal en el món romà. Però apareixen a tocar l'absis i amb una clara relació de posterioritat. L'església ha estat datada al segle X, vinculant-se a l'arquitectura carolíngia.⁶⁰² Per aplicació del principi de parsimònia ockamiana hem de concloure que en determinats casos de personatges de prestigi fan anar sistemes d'enterrament singulars que venen del món antic. La làpida funerària de Tasi, promotor del monestir, la qual és cisellada en una placa de marbre i tenia una extensa inscripció del segle X, indica el mateix comportament.⁶⁰³

I això explica el perquè d'aprofitar un fragment de ceràmica romana, interpretada com un *dolium*, però per la fotografia més aviat una altra tègula (**Fig. 5.31**). Es va trobar el 1974 a l'església de Sant Llorenç del Munt (Sant Julià de Villatorra, Osona). Hi ha incisos un seguit de noms: *Adalbertus, Eldemarus sacer, Bone Filio*. S'interpreta com la tapadora d'un reliquiari: pesava més l'antiguitat i potser l'ús antic de la peça com element sagrat que no pas ser un simple padellàs de ceràmica.⁶⁰⁴ Ja venia d'una tomba o d'una lipsanoteca? En el mateix sentit tenim a Tarragona el reciclatge d'inscripcions romanes en els altars de la Catedral.⁶⁰⁵

Tornem ara als aixovars i dipòsits rituals. La controvèrsia sobre la cronologia dels enterraments de l'àrea de llevant de Tàrraco porta a una conclusió: no es pot datar per un criteri únicament tipològic. Cal considerar l'estratigrafia, la cronologia dels dipòsits funeraris i aixovars, així com altres aspectes com l'epigrafia, el context espacial etc.

La deposició d'objectes en una tomba, i més en època imperial amb una circulació comercial de productes molt àmplia, podem dir globalitzada, permet pensar amb força seguretat que són els béns de mercat del moment. Però quan les xarxes comercials es trenquen, es fan regionals, què deuria passar? És quan segons quins objectes no circulen prou o són inabastables per manca d'oferta o preu elevat, es converteixen en una relíquia de transmissió generacional, són tresors que passa de pares a fills, o es van a buscar a altres llocs o... sota terra. Fins i tot la minva de la circulació monetària en aquests segles enfosquits pot explicar la seva estranyesa en els enterraments de l'època... encara que de quan en quan apareixen.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ Sobre aquesta tipologia funerària vid. LÓPEZ VILAR, J. 1999-2000.

⁶⁰² ADELL, J. A. 2017; ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1998a; ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1998b; ADELL, J. A.; LLINÀS, J.; MATARÓ, M.; RIU-BARRERA, E.; SAGRERA, J. 1996-97; AGUSTÍ, B.; CODINA, D. 2002; BURCH, J.; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. 1992; BURCH, J.; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. 1994; LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J. 1996; MATARÓ, M. 1999; MATARÓ, M. 2003; MATARÓ, M.; BURCH, J.; LLOPART, J.; PUIG, A. M.; TIÓ, X.; VIEYRA, G.; RIU, E. 1994; RIU-BARRERA, E. 1996.

⁶⁰³ ALTURO, J. 2011-2013; ALTURO, J.; RICO, D. 2015.

⁶⁰⁴ PLADEVALL FONT, A.; VIGUÉ, J. 1986.

⁶⁰⁵ MENCHON, J. 2020a, p. 243-244.

⁶⁰⁶ És interessant el que explica M. Encinas en el cas de Sòria: "*El momento de preparar al difunto daba lugar a colocarle algunos objetos suntuarios, aunque las evidencias arqueológicas son escasas. reduciéndose a algún pequeño pendiente o varias cuentas de collar. Sin llegar a ser lo general, sí es más frecuente encontrar finados con una moneda en la mano (incluso una en cada mano o envuelta en un 'saquito'), conocida costumbre de ascendencia precristiana que,*

De fet, a documentació baix medieval és prou eloqüent en fer referència a l'ús d'objectes i materials antics. És el què ens diu un albarà de pagaments a l'escultor Pere de Guines, el 1340: es van satisfer les despeses per anar a cercar marbres sota terra a les Pescateries Velles de Tarragona, zona que en època romana formava part de l'*officina marmorea* per la decoració del Recinte de culte imperial. L'extracció era per fer el mausoleu del rei Alfons el Benigne al convent de Sant Francesc de Lleida.⁶⁰⁷ Encara més eloqüent és la tomba del rei Pere el Gran a Santes Creus: una banyera romana de pòrfir vermell⁶⁰⁸ que s'havia pensat procedia de Centelles⁶⁰⁹ però que va venir de Sicília per ordre del rei Jaume II ⁶¹⁰ (Fig. 5.32).

Si ens fixem amb l'anell que porta l'infant Joan d'Aragó († 1334) a la seva magnífica tomba a la Catedral de Tarragona, veurem un camafeu romà⁶¹¹ (Fig. 5.33). De sempre les classes altes han volgut disposar de determinats antics objectes de luxe. I per això l'explotació de cercar tresors era prerrogativa reial, com explica el permís que el 1383 signa Pere III: " *que pugats cercar e fer cercar e cavar e fer cavar tots e qualsevol tresors amagats on se vulla sien, dins la ciutat e camp de Terragona.*"⁶¹² La dèria per les troballes antigues es veu fins època moderna com descriu de la correspondència entre duquessa de Cardona Francisca de Manríquez y Lara, al seu cunyat l'arquebisbe de Tarragona Pere de Cardona; el 1523 li retreia que " *les invencions y thresors amagats són del senyor del territori.*"⁶¹³

L'ús d'objectes singulars no és exclusiu de les classes més benestants, es veu també en els dipòsits funeraris alt medievals però hem d'anar alerta amb la seva datació. Jordi Gibert és clar en parlar de la troballa de sivelles, anells etc: " *La importància d'aquests*

paradójicamente, no se documenta en las necrópolis de los ss. VII I-XI. Este hiato quizá se deba a una menor circulación monetaria para esa época. Pero también hay que tener en cuenta que la mayoría de las tumbas altomedievales han aparecido vacías. Por otro lado, en Ituro y Calatañazor, se ha registrado el uso, con fines funerarios, de monedas que ya habían sido sustituidas por acuñaciones nuevas, quizá por seguir usándose a nivel local durante largo tiempo, sin descartar que pudieron haber sido guardadas por la familia o recuperarse de otro enterramiento." El tema doncs, dona de sí i molt. Cfr. ENCINAS. M. 2013, p. 68 amb les corresponents referències bibliogràfiques.

607 " *donas a .xx. pichaperes que per .xvi. dies continuament logas per traure marbre de diverses alberchs situats en la pescateria de Tarragona, a rao de .ii. sol. per cascun lo dia .dcxl. sol. Barchs. item a .xii. fembres qui gitaren la terra dels dits alberchs per los dits. .xvi. dies, a rao de .vi. diners per cascuna lo dia, .xcvi. sol. Barchinonenses. item que us costa fusta per pijar los archs e fonamentys dels dits alberchs, abatut ço que se han con hac servit .xxi. sol. .viii. drs. barchs. item que us costaren .xxx. quarteres de calç a ops de paradar los fonaments dels dits alberchs, con lo marbre ne hagues fet trer .xxx. sol. barchs. item .iiii. dotzenes d arena a ops del dit paredar .. sol. barchs. item que costa tot lo marbre qui en lo monument e sepulcre entra .dc. sol. Barchs. item que us costa de portar lo dit marbre dels dits alberchs de la pescateria tro a vostre alberch .cxx. sol. Barchinonenses.*" RUBIÓ I LLUCH, A. 1921, p. 64-65 I MENCHON, J. 2020a, p. 281-282.

608 DUPRÉ, X. 1997.

609 SCHLUNK, H. 1959.

610 Respecte a l'obra de Jaume II a Santes Creus, és interessant llegir ESPAÑOL, F. 2011a.

611 SERRANO COLL, M.; MENCHON, J.; 2020.

612 Va ser prior de l'ordre de l'Hospital, i president de la diputació del General en temps de Pere III.

613 RAMON VINYES, S.; RICOMÀ VENDRELL, F. X. 1997, núm. 300, carta signada a Arbeca el 23 de gener de 1523.

objectes prové del seu ús com elements susceptibles de proporcionar horitzons cronològics, un aspecte sobre el qual s'han comès certs abusos, i és evident que en cap cas aquest recurs pot substituir les necessàries datacions absolutes, a les que, com a molt, pot complementar."⁶¹⁴ Per exemple la cronologia que com a únic criteri es basa en plaques de cinturó del tipus liriforme, fixades entre els finals del segle VI i inicis del VIII.⁶¹⁵ No es nega que siguin d'aquesta època, sinó que la seva utilització perdura com es veu en altres objectes de metall: de fet apareixen en contextos estratigràfics més tardans. Vigil-Escalera les detecta tombes en tombes dels segles VIII "o incluso el IX" (Fig. 5.34).⁶¹⁶

Tanmateix es veu la perduració de monedes i altres objectes com al Tolmo de Minateda (Albacete): "*Es evidente que la fecha de acuñación de una moneda no sirve para datar un estrato más allá de un genérico terminus post quem que nos remite en nuevo a la cronología relativa, y más en momentos que la residualidad circulante está más que demostrada, ya en el Tolmo, como en muchos otros yacimientos altomedievales existen bronceos romanos en contextos visigodos.*"⁶¹⁷

Cal doncs ser força prudents i tenir en compte que ens podem trobar amb sorpreses. Per exemple, a la necròpolis de caixes de lloses, i associada al monestir de Santa Maria de Piasca (Cabezón de Liébana, Cantàbria) es va excavar una tomba amb deposició de restes d'animals i cendres vinculables a fogueres rituals.⁶¹⁸ Si no fos pel context estratigràfic, de manera automàtica s'hagués pensat en un enterrament romà o de tradició indígena. De fet la continuïtat de rituals d'incineració a Europa de l'est, en zones ocupades per eslaus occidentals es veu que fins inicis de l'època medieval només s'incinerava, després coexisteixen cremació i inhumació a partir de la cristianització; i ja a la baixa edat mitjana prolifera l'enterrament de les despulles, de la mà de la imposició del *credo* i la implantació de la xarxa de cementiris dislocats dels antics espais funeraris.⁶¹⁹

Força interessant és el cas del País Basc on alguns dolmens protohistòrics encara reben incineracions a l'alta edat mitjana, a més d'altres evidències de rituals pre o paracristians com la deposició de cendres.⁶²⁰ A Catalunya, fora bo estudiar el tema doncs en alguns casos es detecten materials romans en monuments megalítics com a Muntanyola (El Moianès),⁶²¹ fins i tot enterraments com es veu al de Querol (Alt Camp).⁶²² Natàlia Salazar apunta per exemple a la proximitat d'enterraments aïllats i habitatges de l'antiguitat tardana i època alt medieval a monuments megalítics i rutes ramaderes a la zona de l'Anoia.⁶²³ Com a referència que fa pensar: els ¹⁴C mostren que

⁶¹⁴ GIBERT REBULL, J. 2018b, p. 68

⁶¹⁵ LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 270; RIPOLL LÓPEZ, G. 1999.

⁶¹⁶ MORÍN, J.; PENEDO, E.; OÑATE, P.; OREJA, G.; RAMÍREZ, M.; SANGUINO, J. 2007; VIGIL-ESCALERA, A. 1999, VIGIL-ESCALERA, A. 2009b.

⁶¹⁷ GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO, B.; AMORÓS, V. 2003, p. 163.

⁶¹⁸ MARCOS MARTÍNEZ, J. 2003

⁶¹⁹ DABROWSKA, E. 1974-1979.

⁶²⁰ AZKÁRATE, A.; GARCÍA CAMINO, I. 1992.

⁶²¹ BATISTA, R. 1961.

⁶²² MALUQUER, J.; GIRÓ ROMEU, P.; MASACHS, J. M. 1963.

⁶²³ SALAZAR, N. 2012, p. 73-75.

a la Coveta de l'Heura (Ulldemolins), no solament es van enterrar gents de l'edat del bronze, sinó almenys dos individus dels segles VIII i X!⁶²⁴ Els temps estan canviant.⁶²⁵

5.5 UN DEBAT ESTÈRIL? TOMBES OLERDOLANES *VERSUS* CAIXES DE LLOSES

En el món arqueologia funerària, el tipologisme per lògica ha generat hipòtesis evolutives dels enterraments, com es veu en els excavats a la roca. Val a dir que si les observacions cronològiques realitzades en el seu moment són aplicables en determinats territoris, no sempre es poden generalitzar. En el cas de Catalunya, procedeixen de les comarques septentrionals i sovint de jaciments associats a esglésies. De fet s'han traspassat força a les necròpolis aïllades. Per exemple, es pot veure com l'aplicació de les cronotipologies establertes per una zona i en un moment determinat del coneixement s'han reflectit mecànicament a altres indrets.

És el cas de l'atribució cronològica de les sepultures a la roca de la col·legiata de Sant Vicenç d'Escornalbou (Baix Camp). Aquestes tombes, obertes a la penya, just al costat de la portalada de l'església romànica, i en una clara relació de posterioritat estratigràfica, s'ha insinuat que podrien ser anteriors a l'edifici (**Fig. 5.35**). De tota manera ens hem de plantejar seriosament si no van ser cisellades o almenys modificades durant les obres de rehabilitació i "restauració" que va fer Eduard Toda al primer terç del segle XX...⁶²⁶

Més greu encara és la datació que es dona a les tombes de lloses, cistes o fosses cobertes de lloses. L'aparició d'aquest tipus d'enterrament vinculat a temples tant de l'antiguitat tardana com a l'edat mitjana, és una qüestió a tenir en compte. Els investigadors han tingut de vegades una posició polaritzada: o són tardoantics o són dels segles XI-XII.⁶²⁷ I no és fins temps després quan es proposa que marquen la continuïtat de poblament entre els dos períodes.

⁶²⁴ RAFEL N.; MONTERO I.; SORIANO I.; DELGADO-RAACK S. 2016; MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. en premsa. Agraïxo a les Dres. Núria Rafel de la Universitat de Lleida i Marta Monjo del Servei d'Arqueologia de la Generalitat haver-me facilitat l'original de l'article en premsa.

⁶²⁵ *The times they are a changin'* famosa tornada d'una cançó de Bob Dylan publicada al disc del mateix nom (1964).

⁶²⁶ Cfr. BOLÒS, J. 1995a, p. 84-85 proposa aquesta possibilitat; i MENCHON, J. 1995m, qui planteja la datació posterior a l'església tot i la tipologia de les tombes. A més es fa estranya la solució de capçal en forma d'arc de ferradura.

⁶²⁷ Per tombes de lloses, tot seguint de prop la bibliografia espanyola del moment, la necròpolis de Vila dos Sinos, Mogadouro (LEMONS, F. S.; MARCOS, D. 1985). A. Llanos segueix ben de prop les propostes d'A. del Castillo per un seguit de tombes a la roca de la zona d'Àlaba (LLANOS, A. 1976), a l'igual que R. A. Luezas per les necròpolis tant de lloses de la Rioja, força d'elles vinculades a esglésies romàniques. A Catalunya, Ollich i Raurell en el cas de la Plana de Vic i Sales per la zona de l'Anoia són més partidàries de fixar les necròpolis aïllades a l'antiguitat tardana i inicis de l'alta edat mitjana (OLLICH, I.; RAURELL, S. 1989; SALES, J. 1993-94; SALES, J. 1997; SALES, J. 2003). El

5.5.1 Enterraments tallats a la roca

L'estranya faicó d'un seguit de tombes obertes a la penya va ser objecte de curiositat de fa molt de temps. Per això el viatger francès i espia de Napoleó Bonaparte, Alexandre de Laborde va ser dels primers erudits en descriure-les en anar a Olèrdola durant el seu periple per terres hispàniques: *"La troisieme singularité de ce lieu est le genre de sepulture que l'on recontre par-tout dans ses environs: ce sont des trous creusés profondément dans le roc, chacun assez gran pour contenir un cadaver, en conservant la forme du corpus, la place de la tête, des épaules, et meme un creux pour les talons; ces trous son plus ou moins grands, et on ne remarque de très petits pour les enfants nouveaux nés. Aucune tradition n'indique à qui pouvoient appartenir ces tombeaux; ils son creusés avec soin, et on tout autorur un rebord pour recevoir et appuyer la pierre qui leur servoit de couverche."*⁶²⁸ La descripció anava acompanyada del corresponent gravat (**Fig. 5.36**), però amb una perspectiva que ha donat peu a l'error: semblava que fossin tombes en una paret, gairebé verticals.⁶²⁹

Força anys després Milà i Fontanals els descriu als seus *Apuntes Históricos*, tot normalitzant el nom de tombes olerdolanes.⁶³⁰ Es manté la idea de cronologia ignota doncs son *"sepulcros que no cabe atribuir con seguridad á pueblo alguno de costumbres conocidas."*⁶³¹

Bonaventura Hernández Sanahuja en dona notícia quan les pren com egípcies per tal de justificar la troballa d'un sarcòfag fraudulent a la Pedrera del Port de Tarragona.⁶³² En parla en diverses publicacions,⁶³³ documents inèdits conservats a la *Real Academia de la Historia* i en la correspondència que manté amb Manuel Milà i Fontanals.⁶³⁴ Precisament al departament de *Cartografia y Bellas Artes* de la institució a la *Villa y Corte* es conserva un interessant dibuix a llapis d'Hernández en el qual es veu una carena amb sis tombes antropomorfes. Està datat el 1862. L'any següent consta en un ofici del 27 de juny que l'antiquari/arqueòleg tarragoní va enviar un manuscrit amb dotze fotogràfies. Tenia com a títol *Descripcion histórico-monumental de las ruinas de*

més divertit és que tothom té raó. En el mateix sentit, les conclusions cronològiques de J. M. Bosch i J. Amigó sobre la necròpolis de la Miranda (El Penedès) o les d'A. Clariana pel Maresme (cfr. BOSCH CASADEVALL, J. M.; VALLÈS, J. 1988 tot i que anys després J. M. Bosch torna sobre el tema amb plantejaments més actualitzats en un article en homenatge al seu col·lega traspasat (VALLÈS, J.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1994; i CLARIANA, F. 1992).

⁶²⁸ LABORDE, A. de 1809, p. 26, versió catalana a LABORDE, A. de 1974, p. 119.

⁶²⁹ Planxa XLI La llegenda diu: *"Cette planche représente les tombeaux dont avons parlé ci-dessus; ils sont creusés dans des couches de rochers, horizontalement. On les a représentés sur un plan plus relevé afin de faire mieux connoître leur forme. On trouve ces tombeaux dans plusieurs parties de la montagne; et il ne paroît pas qu'il y ait eu un lieu plus particulièrement destine qu'un autre à ces sépultures."*

⁶³⁰ MILÀ I FONTANALS, M. 1868, p. 507.

⁶³¹ MILÀ I FONTANALS, M. 1868. p 507. I en la corresponent nota ja dona la situació d'altres conjunts similars, com els de Sant Miquel d'Eramprunyà, Capellades, Casserres o Andújar

⁶³² HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1851; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1855. Sobre aquesta "famosa" troballa, vid. MARCOS ALONSO, C.; PONS MELLADO, E. 1996.

⁶³³ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1872; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1873a.

⁶³⁴ Cfr. SOBERANAS, A. J. MASSÓ, M. J. 1992, *passim*. Veure capítol 7.

Olérdula, ara extraviat. Ara bé, no queda del tot clar si aquest dibuix és de tombes d'Olèrdola o més aviat són de Tarragona, tal i com diuen els índex de la *Real Academia*.⁶³⁵

Dues tombes més son localitzades per Hernández i Josep Maria de Torres al costat de la porta de la muralla romana que havia a la zona de l'actual plaça Ponent de Tarragona. De fet expliquen que "*se hallaban en el interior y al pie*" de la fortificació i cobertes de terra.⁶³⁶

La particular fesomia, i el fet de la seva troballa sense vinculació amb esglésies fa que s'haguessin datat en època prehistòrica. I sempre hi ha una veu tan discordant com profètica, com és J. Gudiol a les seves *Nocions d'arqueologia sagrada* les vincula amb el món paleocristià i medieval.⁶³⁷

Qui realment enquadra de manera definitiva aquest tipus de *loculi* és Alberto del Castillo amb el seu estudi al congrés nacional d'arqueologia de 1962⁶³⁸ i la publicació, ja un clàssic, sobre les investigacions que va fer en necròpolis del terç nord peninsular.⁶³⁹ La proposta era fruit de la seva activitat arqueològica a Castella i la Catalunya Vella. Els posteriors estudis del seu equip s'han vist reflectits en importants publicacions i en les investigacions bàsicament del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona.

Del Castillo i el seus deixebles Manuel Riu,⁶⁴⁰ Asunción Bielsa,⁶⁴¹ Ester Loyola⁶⁴² i Josefina Andrió,⁶⁴³ comencen a establir una primera seqüència teòrica quant els tipus d'enterrament: en època tardoromana i visigòtica, tombes de lloses, a més de les de *tegulae* i altres tipus menys freqüents; en el període alt medieval, excavades a la roca, i partir del segle XI, la reaparició de tombes de lloses.⁶⁴⁴ En altres paraules, l'evolució

⁶³⁵ REMESAL, J., AGUILERA, A., PONS, L. 2002, p. 210.

⁶³⁶ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M. de 1867, p. 133; MENCHON, J. 2009a, p. 199; MENCHON, J. 2012b.

⁶³⁷ GUDIOL CUNILL, J. 1902, p. 39. "*Es comú l'error de fer passar com a monuments de la més remota antigüetat, a totes les sepultures que's veuen cavades a la pedra, senyaladament algunes que presenten una excavació en que hi apareixen les formes del cos huma. Aquestes tals mostres d'enterraments no son pas característiques de les èpoques proto històriques, puix que per més que no's pugui negar que algunes pertenezcan a tant remots temps, per les circumstancies que acompanyen a la troballa, s'ha d'afirmar que se'n han trobat multiplicats exemples que s'han d'atribuir a ben entrada l'Era Cristiana y fins als siglos de l'Edat Mitja.*" I tres quarts del mateix per les caixes de lloses: "*Una cosa igual ha d'afirmarse de les sepultures fetes de lloses sens desbastar, puix que si se n'han trobat, que a la força s'han d'atribuir a l'edat del bronze, com resulta d'un exemple descobert a Vich, moltes o iguals no poden caracterizarse de manera que puguin formar un dato aprofitable, puix que, o no s'hi ha trobat res, o instruments del tot acomodables a uns temps en que s'usá'l ferro.*"

⁶³⁸ CASTILLO, A. del 1968; MARCOS ALONSO, C.; PONS MELLADO, E. 1996.

⁶³⁹ CASTILLO, A. del 1972; CASTILLO, A. del 1973.

⁶⁴⁰ RIU I RIU, M. 1977; RIU I RIU, M. 1989.

⁶⁴¹ BIELSA, M. A. 1975; BIELSA, M. A. 1977; BIELSA, M. A. 1987.

⁶⁴² LOYOLA, E. 1983; LOYOLA, E.; ANDRÍO, J. 1979; LOYOLA, E.; ANDRÍO, J.; HERAS, M. A. de las 1990.

⁶⁴³ ANDRÍO, J. 1992; ANDRÍO, J.; LOYOLA, E. 1992.

⁶⁴⁴ RIU I RIU, M. 1977, p. 457-458; RIU I RIU, M. 1982a.

temporal seria *grosso modo* tombes de lloses - tombes excavades a la roca - tombes de lloses (**Fig. 5.37**).

La successió tipològica s'ha vist confirmada per força excavacions. La tenim en les primeres fases de diverses necròpolis medievals amb enterraments excavats a la roca i els nivells posteriors són ja de cistes de lloses, a vegades amb una fase intermèdia de tombes de tipus mixt. Serien casos de Santa Creu del Joglar,⁶⁴⁵ l'Esquerda (Osona),⁶⁴⁶ San Juan de los Caballeros o San Millán (Segòvia)⁶⁴⁷ per donar alguns referents clàssics (**Fig. 5.38**) als qual podem afegir, per exemple Sant Vicenç d'Enclar (Andorra),⁶⁴⁸ Sant Miquel de Gelida (Alt Penedès),⁶⁴⁹ o els enterraments de la Porta dels Fillols a la Seu Vella de Lleida.⁶⁵⁰

El lògic procés de coneixement arqueològic a nivell peninsular, amb el concurs de la troballa de materials datables dins de les tombes, intervencions més extenses com el cas de La Cabeza (La Cabrera, Madrid (**Fig. 5.39**),⁶⁵¹ o l'aplicació d'anàlisi de ¹⁴C han fet replantejar les datacions inicials d'Alberto del Castillo, que eren senzillament això, "*un ensayo preliminar en un terreno que apenas había sido explorado con anterioridad*" tal i com diuen Padilla i Álvaro.⁶⁵²

La hipòtesi de treball, de fa gairebé 50 anys, es va convertir gairebé en tesi, i s'havia de revisar. Però també està clar que sense les línies traçades per Castillo, Andrió, Loyola, Riu, Bolòs, Padilla, Ollich,⁶⁵³ De la Casa i uns quants autors més no seriem on som ara. La continuïtat dels treballs amb Ripoll,⁶⁵⁴ Martín Viso,⁶⁵⁵ López Quiroga,⁶⁵⁶ Álvaro,⁶⁵⁷ Gutiérrez,⁶⁵⁸ López Mullor,⁶⁵⁹ García de Castro,⁶⁶⁰ Roig,⁶⁶¹ González Cordero,⁶⁶² Vigil-Escalera, García Camino,⁶⁶³ Molist, Bosch Casadevall,⁶⁶⁴ Llovera⁶⁶⁵... etc així ho demostren.

645 PADILLA, J. I. 1982.

646 OLLICH, I. 1982.

647 ZAMORA, A. 1979a; ZAMORA, A. 1979b.

648 BOLÒS, J. 1998c; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999a; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999b; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, especialment p. 397-415.

649 MAURI, A.; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2003; ROVIRA TUBELLA; R. 1993.

650 CONEJO, A.; FRESQUET, J.; GIL, I.; LORÉS, I. 2003; MORAN, M.; GIL, I.; LORIENTE, A.; MOLINS, M.; PAYÀ, X. 2001-2002.

651 YÁÑEZ, G. I.; LÓPEZ, M. A.; RIPOLL LÓPEZ, G.; SERRANO, E.; CONSUEGRA, S. 1994.

652 PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012a.

653 OLLICH, I. 1982.

654 RIPOLL LÓPEZ, G. 1996;

655 MARTÍN VISO, I. 2007b.

656 LÓPEZ QUIROGA, J.; GORRIÑO, F. K.; DELGADO, A. 1995.

657 ÁLVARO, K. 2012.

658 GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2015.

659 LÓPEZ MULLOR, A. 2011.

660 GARCÍA DE CASTRO, C. 1995.

661 ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 1995.

662 GONZÁLEZ CORDERO, A. 1988.

663 GARCÍA CAMINO, I. 1992.

El problema ha estat que les primeres propostes cronològiques de les tombes excavades a la roca, fetes des de la prudència tant per A. del Castillo⁶⁶⁶ i temps després pels seus deixebles en el famós Annex I d'*Acta/mediaevalia*, els *Quaderns d'estudis medievals*⁶⁶⁷ o *Catalunya romànica* han estat exportades arreu, i sovint sense la suficient ponderació, la qual cosa ha comportat desviacions cronològiques de categoria (**Fig. 5.40**). Però ara és fàcil ser crítics. Hem d'enquadrar el moment de la investigació en el seu context doncs les hipòtesis inicials, amb la corresponent dosi de prudència, es van convertir de manera massa ràpida en tesis... potser perquè havia com ara en molts aspectes, una famèlica necessitat de referents.

Recordem què va dir anys després Jordi Bolòs, coautor de dos dels articles inclosos en el celebrat Annex I d'*Acta/mediaevalia*⁶⁶⁸: *“també intentarem entrar en el tema de la datació d'aquest tipus de tombes (excavades a la roca) i gosarem establir una cronologia a partir dels jaciments que coneixiem. A grans trets, suposàvem que gairebé totes foren cavades al segle X o al segle XI, encara que no descartàvem que algunes poguessin ésser fins i tot d'època visigoda. Els nous estudis fets al llarg d'aquests anys han permès assenyalar la importància que poden tenir els enterraments que es feren als segles VI-VIII, especialment quan les tombes isolades o les necròpolis són situades lluny de les esglésies i llocs de culte. Per arribar a aquestes conclusions i superar els dubtes i les pors primerenques ha estat fonamental la datació d'alguns ossos de tombes excavades a la roca mitjançant la tècnica del ¹⁴C.”*⁶⁶⁹

La realitat és que la forma antropomorfa no és estranya en el món funerari. Per exemple, en el que hom ha denominat epigrafia pobra, que no és més que les inscripcions d'època romana en zones llunyanes dels centres urbans. Són escrites en llatí però amb prou penes, amb *nomina* indígenes i suports no apropiats que fan pensar en la seva producció pel mateix entorn del difunt. En alguns casos, com els sorians les inscripcions de *Pontia Onse* (Yanguas) o *Aemilius Onso* (El Collado, Oncala) es marca l'esquematització del cap del difunt en forma de mig cercle (**Fig. 5.41**).⁶⁷⁰ S'observa en la rica sèrie d'inscripcions també romanes i tradició indígena dels *conventus* caesaraugustà i clunienc, estudiades ja fa uns quants anys per Marco Simón,⁶⁷¹ i en una coneguda estela de doble disc conservada al Museu de Vic, la qual procedeix de San Pedro de Arlanza (**Fig. 5.42**).⁶⁷²

En força sarcòfags romans es marca el perfil del mort amb un coixí de pedra pel repòs del cap. Per exemple, el vas funerari datat al canvi d'era que al segle III es recicla per enterrar el soldat Firmidi Cecilià, i una altra vegada el 1303 per rebre les despulles del

⁶⁶⁴ MOLIST, N. 1997; MOLIST, N. 2002; MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; ROS, A.; SENABRE, M. R. 2008; MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M.; FARRÉ, J.; MESTRES, J. 2011.

⁶⁶⁵ LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997.

⁶⁶⁶ CASTILLO, A. del 1968; CASTILLO, A. del 1972.

⁶⁶⁷ DDA 1982.

⁶⁶⁸ BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982; RIU I RIU, M.; BOLÒS, J. 1982.

⁶⁶⁹ BOLÒS, J. 2012.

⁶⁷⁰ GÓMEZ PANTOJA, J. L. 2019.

⁶⁷¹ MARCO SIMÓN, F. 1976; MARCO SIMÓN, F. 1978; MARCO SIMÓN, F. 1985.

⁶⁷² FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1982, núm. 32; SOLDEVILA, F. 1961, p. 664-665.

canonge Guillem de Banyeres⁶⁷³ (**Fig. 5.43**). També ho tenim en una peça de la Necròpolis Paleocristiana, datada al segle I.⁶⁷⁴ S'ha identificat en un mausoleu dels segles II-III, amb una estructura de *caementicium* revestida tota ella que al costat sud hi ha una lleugera elevació definida per J. Ciurana com una especial de coixí per llit o *kliné* funerari, també relacionable amb el ritual del *silicernium*.⁶⁷⁵ Apareix en sarcòfags com els de Sant Pau de l'Ordal (Alt Penedès, **Fig. 5.44**) i Obiols (Berguedà),⁶⁷⁶ i els del jaciment del Bovalar (Serós, Segrià. **Fig. 5.45**).⁶⁷⁷

5.5.2 Caixes de lloses, fosses cobertes amb lloses, cistes

La superposició estratigràfica de caixes de lloses a les tombes excavades a la roca és un fet contrastat en força necròpolis indica una successió cronològica clara.⁶⁷⁸ Ja fa temps que sabem que en època visigoda també hi ha enterraments a la roca de manera que tomba olerdolana no vol dir sistemàticament alt medieval, possibilitat que ja apuntava A. del Castillo.⁶⁷⁹ Són exemples ja clàssics com La Cabeza, Fuente del Moro (Madrid) i Ercávica (Cuenca).⁶⁸⁰

I en altres casos són pràcticament de la baixa edat mitjana, com San Juan de Ágreda (Sòria),⁶⁸¹ Sant Martí de Lleida,⁶⁸² Bellver d'Ossó⁶⁸³ (**Fig. 5.46**), a vincular amb fossars de temples del segle XII endavant. És més, a sant Martí de Lleida (**Fig. 5.47**), sobre el nivell de tombes antropomorfes, hi ha enterraments de cistes de lloses.⁶⁸⁴ Acceptem doncs que datar tombes a la roca al segle XII, fet que és una realitat en el món funerari aragonès,⁶⁸⁵ on fins i tot les tenim senyalitzades amb esteles discoïdals.

Amb aquests antecedents extrapolar la seva datació pel criteri únicament comparatiu és d'entrada perillós. Tanmateix observem que en determinades zones hi ha enterraments excavats a la roca, i en altres són de lloses. Per exemple, al Camp, Priorat

673 Inv. MHT 1.989 / RIT 191 / CIL II² suppl. 14 núm. 1052; CLAVERIA, M. 1997-98; 2001, núm. 46, p. 29; MORALEJO, S. 1984; RAMON VINYES, s. 1999-2000 ens diu que va morir el 1307. p. 265.

674 CLAVERIA, M. 2001, núm. 25, p. 18-19.

675 CIURANA, J. 2011, p. 397.

676 BOLÒS, J. 1993c. N'hi ha també a Sant Pere Nolanta, Sant Miquel d'Olerdola... Els diferents volums de *Catalunya romànica* proporcionen una àmplia sèrie (Cfr. *Catalunya romànica* 1984-1997).

677 PALOL, P. de 1989; PALOL, P. de 1999a; PALOL, P. de 1999b; PALOL, P. de 1999c; RIPOLL LÓPEZ, G. 1996.

678 Cfr. pel cas galleg, LÓPEZ QUIROGA, J.; LOVELLE, M. 1992.

679 CASTILLO, A. del p. 837: "*el origen visigótico de las tumbas olerdolanas no parece ofrecer duda.*"

680 YAÑEZ, G. I.; LÓPEZ, M. A.; RIPOLL LÓPEZ, G.; SERRANO, E.; CONSUEGRA, S. 1994.

681 CASA, C. de la; DOMÉNECH, M. 1985 i CASA, C. de la 1992, p. 115-139.

682 GALLART, J.; GIRALT, J.; MIRÓ MIRÓ, J. M.; VIVES BALMAÑA, E. 1991.

683 RAFEL, N. 1989.

684 Al respecte, Rafel apunta la possibilitat que aquest comportament funerari de les terres de ponent, i per extensió, el de les comarques tarragonines donat el cas d'Escornalbou, sia més proper al documentat a l'Aragó que no pas a la Catalunya Vella. Potser no és tant una similitud geogràfica sinó temporal: respon a unes necròpolis posteriors a les que coneixem a la Catalunya Vella (RAFEL; N. 1989). També GALLART. J. 1986; GALLART. J. 1987; GALLART, J.; GIRALT, J.; MIRÓ MIRÓ, J. M.; VIVES BALMAÑA, E. 1991.

685 BIELSA, M. A. 1987; CABAÑERO, B. 2011.

i Conca de tombes cisellades a la roca només tenim els casos de la Prada de la Guineu (Albarca), el Mas Gran (Marçà), Marçà, Siurana (Cornudella de Montsant), El Torm del Frare (La Vilella Alta), i el cas suspecte d'Escornalbou (Riudecanyes, Baix Camp). A les Terres de l'Ebre ens trobem amb una doble circumstància, que és la localització de caixes de lloses com Mas del Hierro o La Marrada, al costat d'altres obertes a la roca o al tapàs que són de tradició romana per no dir cristianes, com El Rodeo (Campredó) i les de tipologia clarament andalusí com Les Martorelles, La Sénia o el Mas del Toril.⁶⁸⁶ La immensa majoria de necròpolis aïllades o com també les vinculades a vil·les o són fetes amb materials romans reciclats, o són fosses amb còdols, pedres, coberta de lloses i caixes de lloses.

L'explicació de la diversitat tipològica no és exclusivament cronològica. L'edafologia del terreny és un clar condicionant, a combinar amb la ubicació de les necròpolis en punts alts, faldars, vorals de camins o cursos d'aigua, en terres que en principi no són de cultiu. On poden obren la fossa al terra, i quan no és consistent, fan la caixa de lloses; si no cal -com en el tapàs o margues- no fiquen lloses laterals tal i com es veu als Munts (Altafulla), i si la roca es deixa, l'obren allí. I no se n'estan d'aprofitar les diàclasis obviant per exemple l'orientació típica de capçalera a l'oest i peus a l'est,⁶⁸⁷ s'adapten a l'espai d'un torm⁶⁸⁸ o a l'orografia de la roca⁶⁸⁹ (Fig. 5.48).

Els treballs publicats pels professors Del Castillo i Riu, com el socorregut Annex I d'*Acta/mediaevalia*, han estat la referència de les cronologies aplicades sovint de manera acrítica en bona part dels jaciments de Catalunya, fins i tot d'arreu de l'Estat.⁶⁹⁰ Això ha dut a prendre de manera categòrica la idea que una necròpolis de lloses o és anterior o posterior a les antropomorfes, tan sols en base a un criteri formal i a l'argument d'autoritat, i a datar-la de manera genèrica entre els segles XI i XII.⁶⁹¹ Però ens trobem amb necròpolis de llarga cronologia com és el cas de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages).

És un interessant jaciment del qual coneixem una part d'hàbitat i agrupament funerari de cistes de lloses, amb alguna peça reaprofitada i també alguna llosa. Són tombes de secció quadrada com també triangular. Les excavacions han mostrat la reutilització dels enterraments i hi ha casos d'osseres o es deixen les restes sobre la coberta, fins i tot es van localitzar algunes esteles. El seu creixement és concèntric a partir d'un nucli central on haurien tombes de *tegulae* que van ser malmeses als anys 60 del segle XX.

⁶⁸⁶ ARBELOA, J. V. M. 1999.

⁶⁸⁷ L'Esquerda (Osona: OLLICH, I. 1982), Sant Pere de Rodes (Alt Empordà: ADELL, J. A.; LLINÀS, J.; MATARÓ, M.; RIU-BARRERA, E.; SAGRERA, J. 1996-97; BLAJOT, M.; GURT, J. M.; GUÀRDIA, M.; TUSET, F. 1986); Sant Quirze de Colera (Alt Empordà: CODINA, D.; AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M. 1998); Sant Llorenç Prop Bagà (Berguedà: LÓPEZ MULLOR, A. 1991a; LÓPEZ MULLOR, A. 1995; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A. 2000) i també Olèrdola (MOLIST, N. 1997; MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012) i Sant Llorenç de Sous (Albanyà, Empordà, MORET, L.; VILA, J. M. 2003).

⁶⁸⁸ El Torm del Frare a la Vilella Alta és clar; i també a la Prada de la Guineu a Albarca o els casos de la zona de Lleida estudiats per J. Bolòs, M. Esquerda i J. Gallart (1985).

⁶⁸⁹ Cas de la tomba andalusina de Siurana: MENCHON, J. 1995v.

⁶⁹⁰ És interessant i alhora dura la crítica que de l'Annex I fan Vallès i Bosch: VALLÈS, J.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1994.

⁶⁹¹ Com exemples d'aquestes adscripcions cronològiques "clàssiques" o fins i tot l'absència d'una adscripció, vid.: LUEZAS, R. A. 1997; LLANOS, A. 1976.

Es proposa una primera fase dels segles IV-V que es coneix a partir de materials i una tomba de *tegulae*. Una segona fase associada a un habitatge del segles VII-VIII, i una tercera del X-XI a la qual associen una tomba de banyera, i al qual s'ha de vincular un celebrat tresoret de mancusos encunyats en temps de Ramon Berenguer I (1035-1076).⁶⁹²

Sigui pel motiu que sigui, que pot ser merament topogràfic, costum ancestral, proximitat a la tomba d'un personatge de referència, un temple, o una significació simbòlica, hi ha necròpolis que no tenen desenvolupament en horitzontal, sinó en vertical. El cas dels cementiris parroquials és clar; també el determinades àrees funeràries de l'antiguitat tardana.

Tampoc no deixa de ser artificiosos voler diferenciar tomba de lloses i cista de lloses en el període que ens ocupa, la transició del món antic al medieval, doncs no es té en compte un altre aspecte la morfologia o tipologia. Fa uns anys un arqueòleg volia fer creure que en època medieval s'han de separar les cistes de lloses de les caixes de lloses: les primeres són formades per una llosa a cada costat, coberta i de vegades, fons de pedra; les segones tenen més d'una peça als costats. La diferenciació respon al fet d'extrapolar a peu de lletra la definició de les cistes prehistòriques sense més. Pot servir, però no deixa de ser una discriminació gratuïta. En la immensa majoria de casos, les lloses tenen unes dimensions que permeten la seva manipulació directa per una persona. I també depèn de la seva geologia, doncs no és el mateix una placa de pissarra que de pedra calcària o sorrenca. I quan no hi ha ni roca, ni lloses, es fan anar còdols, o bocins de tègula, *crustae* de marbre, trossos de *dolium*, d'àmfora... i si cal obren un *loculus* dins una columna mil·liària.⁶⁹³

5.5.3 Associacions que confonen... o no

Un altíssim percentatge de tombes a la roca arriben buides per raons diverses que van des del seu espoli, la reutilització o un simple tema d'erosió de terreny: llocs alts, en pendent, amb poca capacitat de retenir el sediment davant la força dels agents naturals, com un aiguat, el desgel, les arrels o l'acció dels animals... Però en el cas de les tombes de lloses, que també poden ser en llocs similars passa una cosa semblant. De vegades la mateixa acidesa del terra elimina gairebé tot rastre del finat, i quan queden restes, i rarament van acompanyades d'aixovar i dipòsit ritual. Tal i com ha passat amb el món de les necròpolis *olerdolanes*, les propostes cronològiques han estat variades i variants.

La manca de fòssils directors o d'estratigrafia han dificultat tant la cronologia relativa com l'absoluta. S'ha tingut de recórrer als paral·lels, les tipologies de la caixa -si quadrada, si rectangular, si a dues vessants, si més estreta o més ampla- que són elements que poden indicar datacions, com també el contrari. Cal insistir que estem en un període cronològic del qual encara hi ha molt a estudiar, i en el qual no es poden cercar models universals i a un temps molt precisos, sinó que hem de pensar

⁶⁹² SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2004a; SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2004b.

⁶⁹³ SEGURA, S.; FLORENSA, F.; MESTRES, J. S.; MIRET, J.; RODÀ, I.; SUBIRÀ, M. E. 2015.

en la regionalització en gairebé tots els aspectes, de manera que el comportament arqueològic detectat en un territori no té perquè ser ben bé el mateix en altres llocs.

Una primera temptació per la cronologia les tombes de lloses ha estat pensar que són prehistòriques. De vegades l'aparició de material arqueològic d'aquest període ha estat element suficient per datar-les, com seria el cas del mas del Tancat al Priorat. Aquí es va prendre com una perduració de la cultura dels sepulcres de fossa neolítics. Va ser determinant la troballa de sílex, fragments de ceràmica d'una gran gerra ovalada amb cordó i impressions: tomba prehistòrica. Però quan van arribar els arqueòlegs, l'enterrament ja estava regirat.

Els excavadors parlen de l'estranyesa del tipus de tomba i els materials associats, que a més es van trobar fora de la tomba però defensen el caràcter prehistòric: *"ens trobem davant, o bé d'una perduració de les tradicions de la cultura dels sepulcres de fossa, o bé d'uns exemples de subcultures locals -mal conegudes- que caldrà estudiar de nou."*⁶⁹⁴ Ara bé, la cronologia entre època tardoromana i alt medieval és més que plausible en el cas del Mas del Tancat.⁶⁹⁵

De fet la presència de sílex en jaciments romans i post romans s'ha interpretat normalment per ser fora de context o en posició secundària, cosa que és perfectament factible. Però també es poden prendre com objectes de tipus ritual, és a dir amulets. Significat que tenen també les famoses destrals de basalt prehistòriques, les *pedres de llamp*.⁶⁹⁶ Una matèria com aquest tipus pot tenir també un ús en altres èpoques com ho demostren els trills on s'insereixen com elements de tall, com pedrenyals de les armes de foc d'avantcàrrega. Per exemple, a la necròpolis tardoromana d'Aldaieta (Nanclares de Gamboa, Àlaba, **Fig. 5.49**), a la tomba B 97 es va recuperar una agulla de bronze, un clau i un ascla de sílex. Casualitat? Un amulet del mort? O es va endur un esca per fer foc al més enllà?⁶⁹⁷ Al dipòsit ritual de la necròpolis del Serral, també apareixen sílex a més de cendres, vidre, ferro i altres materials.⁶⁹⁸

El mateix ens hem de preguntar en el cas de sis enterraments en caixa de lloses en un assentament d'origen romà al costat de l'església romànica de La Doma (La Garriga, Vallès Oriental). Sembla ser que els inhumats duïen un fragment de quars entre les

⁶⁹⁴ DUPRÉ, X.; VILARDELL, R. 1985.

⁶⁹⁵ MENCHON, J. 1998b; MENCHON, J. 2000d; MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J.; TOSAS, T. 1995; VIVES BALMAÑA, E. 1985. Batista i Ferrer ho deixen clar: *"Aquest és el cas, a títol d'exemple, entre d'altres, del sepulcre del Mas del Tancat, de la Morera de Montsant (Priorat), que, en absència d'una anàlisi crítica adequada de la troballa, es data en un moment avançat del neolític, basant-se en les característiques d'uns fragments ceràmics trobats prop del sepulcre. Així, és considerat una perduració dels tipus sepulcral de 'cultura dels sepulcres de fossa,' quan pel conjunt de les seves característiques i de les de cadascun dels elements que l'integren, respon al tipus de 'sepulcre de lloses' a què ens estem referint"* (BATISTA, R.; FERRER MORRÓN, M. 1993, p. 104).

⁶⁹⁶ MASSÓ, J. 1983c. La tradició diu que quan cau un llamp s'enfonsa a set canes de profunditat i deixa com a rastre la pedra de llamp. També diu que on cau un llamp no en torna a caure un altre doncs el repel·leix la pedra de llamp. Per això qui en tingui una s'estalviarà de per vida que li caigui un llamp a sobre. Vid. també: FÀBREGAS, X. 1979; p. 140-41; VIOLANT I SIMORRA, R. 1959; p. 70-71.

⁶⁹⁷ AZKÁRATE, A. 1999 fig. 370, p. 480.

⁶⁹⁸ SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996; SALES, J. 2004.

mans o al cap.⁶⁹⁹ Tinguem per exemple en compte que Giordano indica la utilització d'amulets amb elements com l'àmbar com a protectors contra el mal d'ull.⁷⁰⁰

La coincidència de materials d'època prehistòrica i medieval, o millor dit de jaciments d'època prehistòrica i medieval és prou àmplia en ser espais aptes per l'ocupació humana. No son pocs els casos en què es documenta material lític de talla, on apareixen també les famoses destrals polides o *pedres de llamp* en entorns amb enterraments de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana. Ara bé, la immensa majoria són troballes de superfície, casuals o antigues per la qual cosa no es pot establir una correlació clara (**Taula 5.1**).

No deixa de ser significativa la baixa presència de pedres de llamp dins enterraments. Només coneixem el cas d'una peça de serpentina, ara perduda, a una tomba del Barranc dels Lladres, a Cornudella de Montsant, comarca del Priorat.⁷⁰¹ Potser eren amulets massa preciosos com per enterrar-los i passaven de generació en generació (**Fig. 5.50**).⁷⁰² Però apareix com enigmàtica afrontació quan s'atermena el lloc de Sarral el 1180: "*petra que vocatur Llamp*."⁷⁰³

I el mateix amb la terrissa feta a torneta o a mà: no és pas privativa de temps prehistòrics. Es veu per exemple al sondeig 9 de les excavacions del Castro do Tintinholo (A Guarda, Portugal). Entre la ceràmica documentada, no solament hi ha fragments de contenidors assimilables a les *dolia*, també n'hi ha d'estampada tardoromana, brunyida, pintada, amb incisions i cordons amb digitacions, i una peça feta a mà que en un altre context no dubtaríem de la seva cronologia prehistòrica (**Fig. 5.51**). Si no fos sencera, passaria com a material en posició secundària, però no és pas el cas.⁷⁰⁴ A l'Aiguacuit de Terrassa també han documentat atuells de terrissa que podrien passar com a prehistòrics, però són de l'antiguitat tardana. És el cas d'una olla bitroncocònica de ceràmica reduïda procedent d'una sitja, fet a torn lent amb una matriu molt grollera de color gris negre a marró ataronjat i força quars i que es data al segle VII.⁷⁰⁵ Altres peces semblants s'han localitzat en jaciments de la Catalunya Central, cas de Can Gambús.⁷⁰⁶ Així, datar només per la presència i forma externa d'una terrissa té el seu perill.

⁶⁹⁹ IPAC 10155; MORA, F. 1971; RIU I RIU, M. 1977, p. 421-422.

⁷⁰⁰ GIORDANO, O. 1995, p. 90.

⁷⁰¹ VILASECA ANGUERA, A. 1936, p. 22-33.

⁷⁰² FÀBREGAS, X. 1979, p. 70-71; GOMIS, C. 1884, p. 3., nota 4; MERCADÉ, J. 1967.

⁷⁰³ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 160.

⁷⁰⁴ Cal dir que "*este achado e raro, nao so porque a peca estava praticamente inteira, mas porque a mesma nao se integra facilmente no leque das producoes ceramicas identificadas no Castro do Tintinholo ou em outros sitios altomedievais da regio.*" Tente i Martín Viso opinen que "*parece tratar-se de uma producao local, estando esta forma (jarro) abundantemente representada em contextos de cronologia visigoda e alto-medieval.*" TENTE, C.; MARTÍN VISO, I. 2018, p. 64.

⁷⁰⁵ ROIG BUXÓ, J. 1999.

⁷⁰⁶ ROIG BUXÓ, J. 2011a; COLL RIERA, J. M. 2012a; COLL RIERA, J. M. 2012b; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012a.

5.5.4 De nou les tipologies

S. Batista i M. Ferrer van descriure les diferències entre les cistes neolítiques i les tardoromanes i medievals. Les primeres són força més profundes, tancades als quatre costats amb gruixudes lloses de pedra, planta quadrangular o lleugerament rectangular, semblants a la forma ovalada o poligonal i cobertes amb una gran llosa i a vegades un petit túmul de pedres. El difunt es disposa encongít (posició fetal) en direcció E-W o N-S. Es daten en el neolític mitjà-recent⁷⁰⁷ (Fig. 5.52).

La seva morfologia és diferent de les cistes tardoromanes i medievals però hi ha un detall que pot portar equívocs: la posició del mort en decúbit lateral pròpia de les inhumacions islàmiques es pot confondre amb la de tipus fetal del món prehistòric.

Descartada la cronologia prehistòrica de les cistes o caixes de lloses a les que ens referim, cal plantejar la seva adscripció. De fet les excavacions arqueològiques de contextos tardoromans i visigòtics mostren la utilització d'aquests tipus d'enterrament. És el cas de l'anomenada Necròpolis Paleocristiana o de Tabacalera de Tarragona.

Aquí coneixem una ampla zona funerària, amb un intens ús datat a partir del III dC, en especial les tombes i enterraments relacionats amb la basílica cristiana on es sebolliren el bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi. Les excavacions dutes a terme als anys vint i trenta del segle XX, especialment per Mn. Serra Vilaró, permeteren definir una primera seqüència cronotipològica.⁷⁰⁸ La posterior revisió efectuada per Dolors del Amo⁷⁰⁹ estableix la següent seriació: fossa amb teules horitzontals de coberta, taüts de fusta, fossa amb *tegulae* a doble vessant, fossa i taüt de plom, sepultures de *tegulae* a doble vessant, fragments d'àmfora, sepultura en àmfora, sepulcre d'obra (*muretes*), sepulcre de secció quadrangular, sarcòfags, i sepulcres de lloses.

Però diversitat tipològica tampoc implica diferenciació cronològica. Jordi López, en el seu estudi del conjunt paleocristià de Parc Central, contigu a la Necròpolis de Tabacalera de Tarragona, va documentar un total de 152 enterraments en diferent

707 "Els sepulcres de lloses prehistòrics, megalítics o no, presenten unes característiques arquitectòniques pròpies, ben definides, i contenen d'ordinari uns conjunts funeraris no menys característics. Es tracta de fosses excavades a bastant profunditat, tancades per tots quatre costats amb lloses de pedra, generalment gruixudes i tosques, que adopten la forma de cista. Fonamentalment són de planta quadrangular o lleugerament rectangular, encara que a vegades s'acosten a la forma ovalada o la poligonal. Es cobreixen amb una gran llosa i terres pel damunt, a vegades amb un munt de pedres entremig, formant una mena de petit túmul. Les seves dimensions màximes solen ser d'1,50 m de llargada, 0,60 m d'amplada i entre els 0,70 i els 0,90 m de fondària. El cadàver es disposa al fons del sepulcre, per regla general en posició encongida en direcció est-oest o nord-sud. En alguns sepulcres està dipositat en decúbit supí amb les extremitats inferiors flexionades." BATISTA, R.; FERRER MORRÓN, M. 1993. Basen la diferència entre les cistes neolítiques i medievals en RIPOLL PERELLÓ, E.; LLONGUERAS, M. 1963, p. 90. Vid. també MUÑOZ AMILIBIA, A. M. 1965.

708 SERRA VILARÓ, J. 1928; SERRA VILARÓ, J. 1929; SERRA VILARÓ, J. 1935; SERRA VILARÓ, J. 1936; SERRA VILARÓ, J. 1948.

709 AMO, M. D. del 1978, p. 93; AMO, M. D. del 1999; TED'A 1987, p. 188-189.

estat de conservació. Apunta els de *tegulae* o *bipedales* de secció quadrangular; els de *tegulae* a doble vessant; lloses, de vegades amb llit de *tegulae*; àmfora; murets; taüt de fusta; fossa simple i fossa simple amb coberta de *tegulae* o lloses.⁷¹⁰ El més interessant és la cronologia: són *loculi* vinculats a la basílica septentrional del Francolí, que per López a partir de mitjan segle V ja estava abandonada. Tot plegat un lloc de vida curta: més o menys mig segle (Fig. 5.53).

Les tombes no es superposen pas, sinó que van ocupant l'espai de la basílica i l'atri. És una necròpolis per privilegiats, com diu l'estudi antropològic, amb molt poca presència de nadons, cert predomini d'enterraments masculins i sense distribució espacial segons sexe, un sorprenent percentatge de gent de més de 40 anys, fins i tot que arriben als 60-70. Això sí, mortaldat més jove en el cas femení segurament per causes obstètriques. Persones ben alimentades, amb traces d'excés de consum de proteïna animal i algun signe d'obesitat. La troballa d'un fragment d'inscripció vinculable a un prevere⁷¹¹ fa pensar que almenys una part dels inhumats poden ser clergues.⁷¹²

De major qualitat són les caixes de lloses ben treballades i escairades que tenim a la necròpolis de la basílica martirial de l'Amfiteatre, datables a partir del segle VI i que també s'han de vincular a una zona funerària privilegiada, amb superestructures definibles com a mausoleus, pendents però d'un estudi en profunditat⁷¹³ (Fig. 5.54).

Ja fa uns quants anys G. Ripoll exposava una àmplia tipologia d'enterraments de cronologia visigòtica a la Península Ibèrica. Diferenciava dues tradicions, una de romana i l'altra de visigoda, no solament per un criteri material i tipològic, sinó també per la qualitat d'execució.⁷¹⁴ En canvi López Quiroga en estudiar de manera global el món funerari dels segles V-X és el parer que a nivell peninsular és molt difícil de documentar amb nitidesa la presència de *poblaciones foráneas* a partir de les evidències materials, que a més considera molt minoritàries. És cert que el debat germànic *versus* hispanoromà és fins cert punt aigua passada i cal parlar d'etnogènesi més que trets culturals inamovibles. Però tampoc se'l pot menystenir.⁷¹⁵

Sembla clar és que no podem definir una evolució ni lineal ni única dels enterraments d'aquest període. D'un tipus de *loculus* no es passa sistemàticament a l'altre per un criteri únicament cronològic. Tampoc no hi ha un argument merament socioeconòmic per diferenciar la tècnica "pobresa" de la persona o col·lectiu enterrat únicament per la qualitat material i de fàbrica de la tomba. Els segles V-X porten a l'atomització, a la regionalització dels sistemes polítics, econòmics, de poder, d'ocupació territorial etc... i també de les maneres d'enterrar-se. Com si s'hagués acabat la universalitat del món clàssic. I al mateix temps la diversitat de solucions funeràries del món romà es redueix dràsticament que porta altra vegada a la universalització/simplificació.

⁷¹⁰ LÓPEZ VILAR, J. 2006, p. 153-154.

⁷¹¹ LÓPEZ VILAR, J. 2006, diu *[Fide]li pr[esbyter]*? p. 147 i 162.

⁷¹² LÓPEZ VILAR, J. 2006, p. 153-161.

⁷¹³ TED'A 1990c.

⁷¹⁴ RIPOLL LÓPEZ, G. 1996.

⁷¹⁵ LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 100 i ss.

Així l'explicació de la diversitat tipològica no es pot només basar en criteris cronològics, sinó entren en joc la topografia i geologia de cada lloc, que permetria o no endegar un determinat tipus de tomba.⁷¹⁶ S'ha d'aplicar tant a la diferenciació entre tombes a la roca i lloses, com entre les mateixes variacions i propostes cronològiques de les primeres, tal com palesen De la Casa i Domènech a la província de Sòria.⁷¹⁷

Hi ha necròpolis alt medievals en les quals no s'ha documentat cap mena d'enterrament excavat a la roca, però sí una seqüència de cistes coetànes al desenvolupament de les de tipus olerdolà i, no oblidem, no s'han localitzat edificis religiosos al seu costat. El Dr. Riu en el seu moment ja manifestava la laxitud cronològica de les tombes de lloses, amb un repunt important a partir del segle X i en especial a l'XI.⁷¹⁸

Per exemple, l'excavació del cementiri del monestir de sant Sebastià del Sull (Saldes, el Berguedà) va proporcionar un ampli lot d'enterraments, cap d'ells excavat a la roca, i que M. Riu situa entre els segles X i XII.⁷¹⁹ Altres casos datats en època alt medieval serien el Collet de Sant Pere Màrtir,⁷²⁰ Vilassar de Dalt⁷²¹ i Sant Pere del Riu de Tordera,⁷²² al Penedès,⁷²³ Maresme, o al Bages, com recull Jordina Sales.⁷²⁴ A la Catalunya Central, la necròpolis de Pertegàs (Calders, Moianès) té dues datacions radiocarbòniques que la tabulen entre els segles VII i IX.⁷²⁵ Fora de Catalunya per exemple tenim casos com el de Vegas de Pedraza, que es porta al segle IX.⁷²⁶ A Valeria arriben, però fins el segle XV⁷²⁷ i a Vila dos Sinos (Portugal) es daten entre els segles VIII i XIII.⁷²⁸ Al Maresme, Clariana observa l'existència de tombes obertes a la roca, que data entre els segles IX i X, mentre que les cistes de lloses serien dels segles

716 JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1989, especialment p. 45-48 i 117-122; LLOVERA, X. 1988.

717 *"La tipología de las sepulturas [referint-se a les excavades a la roca] es variada y en la mayor parte de las necrópolis heterogénea, aunque en algunos casos existe una tendencia a formas concretas, dándose por lo tanto ausencias de otras. Explicar su motivación es difícil, por no decir imposible, nosotros siempre nos hemos inclinado a pensar que la causa primordial sería la dureza del terreno en el que se ubicaron y la facilidad o dificultad de trabajar la roca."* CASA, C. de la 1992, p. 141. Vid. també: CASA, C. de la; DOMÉNECH, M. 1985.

718 Riu estableix que entre els segles VIII-IX es localitzen fosses mixtes, amb un costat fet de lloses i l'altre obert a la penya. A partir del segle X es troben fosses amb parets de pedra i també *"resurgen entonces las sepulturas de lajas de pizarra o de caliza, formando cajas o cistas, en general de planta rectangular y con las paredes formadas por losas puestas verticales, que predominarían a lo largo del siglo XI y penetrarán incluso en el XII"* i entre el darrer terç del segle XI i primer del XII *"existen también sepulturas de la de sección triangular imitando las bajorromanas de tegulae e imbrices"* (RIU I RIU, M. 1977, p. 456).

719 RIU I RIU, M. 1981B; RIU I RIU, M. 1982A; RIU I RIU, M. 1982D; RIU I RIU, M. 1983; RIU I RIU, M. 1984-1985; RIU I RIU, M. 1986-1987.

720 ENRICH, J.; ENRICH, J. 1974.

721 BATISTA, R.; BONAMUSA, J. 1976.

722 BONAMUSA, J. 1977.

723 BOSCH CASADEVALL, J. M.; VALLÈS, J. 1988.

724 SALES, J. 1993-94.

725 GIBERT REBULL, J. 2018b, p. 62-66. Un estat de la qüestió de les tombes de lloses i excavades a la roca a la Catalunya Central és a les p. 66-74.

726 IZQUIERDO BÉRTIZ, J. M. 1975.

727 FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, J. J. 1981.

728 LEMOS, F. S.; MARCOS, D. 1985.

X a principis del XII, tot seguint els convencionalismes cronològics vigents en el moment de la publicació del seu estudi, cosa perfectament lògica.⁷²⁹

Així doncs, pensar en una cronologia entre els segles VI i XII d'almenys part d'aquests conjunts funeraris al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat és una possibilitat perfectament factible.

Com a corol·lari: un tipus d'enterrament pot tenir una cronologia àmplia i diferent segons el context espacial, que en mateix lloc i temps poden haver-ne de diversos tipus en coexistència i no sempre indiquen per si mateixos categoria social, fins i tot ens pot enganyar la senzillesa de la tomba. Els dipòsits rituals, els aixovars, les datacions analítiques són importants per enquadrar la seva cronologia, però també és essencial emmarcar cada tomba, cada conjunt de tombes en el seu context espacial immediat, el cementiri, i també en el territori, és a dir amb el món dels vius i la seva evolució històrica.

5.6 MÉS ENLLÀ DE LA TOMBA, MÉS ENLLÀ DEL CEMENTIRI

La tomba per si sol dona informació, però no tota. Cal imbricar-la en un context més ampli. Primer de tot, el conjunt d'enterraments és a dir la necròpolis o el cementiri si li volem donar un toc més cristià. Després amb l'hàbitat, per acabar amb el territori. Posem per cas de les necròpolis d'àrea oberta o aïllades, les que són prop o sobre vil·les de tradició romana, o les que neixen a redós dels nous vilatges i assentaments rurals a cavall de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Les casuístiques estan explicant situacions diferents.

Un tema interessant són les necròpolis d'aquest període vinculades a coves, fins i tot podem parlar d'hipogeus medievals. Coneixem casos força interessants al País Basc i Cornisa Cantàbrica.⁷³⁰ A Casa Nostra està en estudi el conjunt d'Aiguafreda de Dalt⁷³¹ (**Fig. 5.55**), i el no menys interessant i sorprenent de la Coveta de l'Heura d'Ulldemolins del qual se'n parlarà al proper capítol.⁷³²

Cada vegada es fa més interessant estudiar l'organització dels cementiris, la situació de la tomba respecte les altres, el seu agrupament per causes socials o familiars; i finalment la relació d'aquestes àrees funeràries amb els llocs d'hàbitat, les vies de comunicació, els espais de producció o els centres religiosos. S'han d'enquadrar espacialment i temporal les necròpolis sobre vil·les, aïllades, enterraments dins les cases, cementiris al redós de temples cristians, etc. Imprescindible és el concurs no solament d'antropòlegs, sinó analítiques més precises que van del ¹⁴C a l'estronci o

⁷²⁹ CLARIANA, F. 1992.

⁷³⁰ GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2012; GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2015; HIERRO GÁRATE, J. A. 2011.

⁷³¹ BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982; BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1991 i posteriorment GARCIA, A.; OLIVER, J.; JAIME, M. 2014; GÓMEZ PALLARÈS, J.; GARCIA, A.; COLOMINAS, L.; GALLEGRO, A.; ROIG, J.; OLIVER, J. 2017.

⁷³² MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. en premsa; RAFEL N.; MONTERO I.; SORIANO I.; DELGADO-RAACK S. 2016.

l'ADN per tal d'establir llaços de parentiu i origen geogràfic dels enterrats,⁷³³ amb resultats com el cas del cementiri de Gallicants de Girona que són estimulants.⁷³⁴

La profunda revisió que a partir dels anys 60 i 70 del segle XX tenen els plantejaments epistemològics porten a unes noves propostes que són quelcom més que l'estudi de les tombes. S'han de combinar els aspectes antropològics, l'espai, l'etnografia, l'anar més enllà de la tomba, en una visió holística que hom ha convingut definir com l'arqueologia de la mort. Llavors ens inserirem dins un món més ampli que és l'arqueologia del territori o l'arqueologia del paisatge, on el discurs diacrònic a llarg abast és de precepte.⁷³⁵

L'any 1994 I. Ollich en base als estudis de C. Renfrew establí una sèrie de relacions entre els espais funeraris, de fe i d'hàbitat en època medieval. És a dir, l'aplicació d'estudis espacials en el coneixement del món funerari permet diferenciar tres nivells d'estudi:

a) Nivell macro: on s'estudia la relació de les necròpolis amb el seu entorn espacial. Es tenen en compte especialment les característiques del lloc on és la necròpolis: al costat d'un camí, en un lloc alt, prop una font, un temple o d'un lloc d'hàbitat concentrat o dispers, fins i tot com marcadors de límits territorials.⁷³⁶

b) Nivell semimicro: on es fa l'estudi de l'organització interna de la necròpolis, *loculi* agrupats segons relacions familiars o socials, o la proximitat a un edifici cultual, tomba preminent etc., l'orientació, la distribució etc.

c) Nivell micro: l'orientació de la tomba, tipologia, posició de o dels esquelets, les reutilitzacions, l'existència o no de taüt, la vestimenta i l'abillament del mort, les ofrenes...

Tot basant-se en Colin Renfrew, Ollich⁷³⁷ ja fa uns quants anys que va estudiar les relacions macroespacials entre les necròpolis i els llocs d'hàbitat -espais de vida i espais de mort- en època medieval, de manera que va diferenciar aquests models:

1a: hàbitat concentrat i enterraments dispersos fora de la zona d'hàbitat

1b: hàbitat concentrat i prop d'enterraments concentrats

1c: hàbitat concentrat i enterrament col·lectiu

1d: hàbitat concentrat i enterraments concentrats dins l'hàbitat

⁷³³ A tall merament indicatiu: BAXARIAS, J. 2002; CAMPILLO, D. 2008; CAMPILLO, D.; BAXARIAS, J. GARCÍA, A.; GONZÁLEZ, J.; TUDÓ, G.; GARCÍA-BOU, J.; PÉREZ-PÉREZ, A.; TURBÓN, D. 1998; GINÉ, J. 2011; LALUEZA, C. 2006; MENÉNDEZ BUEYES, L. R. 2013; MONTES, N.; SUBIRÀ, E. 2018; SUBIRÀ, E.; RUIZ, J.; MOLIST, N. 2016; VIVES BALMAÑA, E. 1990.

⁷³⁴ FUERTES, M. en premsa.

⁷³⁵ Ens remetem a l'estat de la qüestió que fa CIURANA, J. 2011, p. 17-27. Com obres a tenir en compte des del punt de vista teòric: BARCELÓ, J. A. 1984; BINFORD, L. R. 1972; CANCI, A.; MINOZZI, S. 2005; CANNON, A. 1989; CARROLL, M. 2006; CHAPA, T. 2006; CHAPMAN, R.; KINNES, I.; RANDSBORG, K. 1981; FERDIÈRE, A. 2000; HODDER, I. 1982; LULL, V.; PICAZO, M. 1989; PARKER PEARSON, M.; HODDER, I. 1982; PHILPOTT, R. A. 1991; RUIZ ZAPATERO, G.; CHAPA BRUNET, T. 1990; SAXE, A. A. 1970.

⁷³⁶ Ens hem basat en la nostra introducció a MENCHON, J. 1996a, p. 15-21.

⁷³⁷ RENFREW, C. 1983; OLLICH, I. 1993-94.

1e: hàbitat concentrat i dins seu, temple i enterraments concentrats

2a: hàbitat i enterraments dispersos

2b1: hàbitat dispers i enterraments concentrats

2b2: hàbitat dispers, enterraments i temple concentrats (Fig. 5.56).

5.6.1 Vil·les romanes de les que no coneixem els enterraments, i necròpolis sobre vil·les abandonades?

De vegades ha donat la impressió que actuacions arqueològiques d'època romana en termes generals són massa centrades en assentaments, rurals, suburbans o urbans d'època imperial on ha pesat excessivament la recerca de les fases d'època imperial.

No és pas una llegenda urbana veure com el alguns casos els nivells tardoromans, medievals i posteriors es van treure amb presses, o senzillament amb mitjans mecànics.⁷³⁸ Llavors l'excavació dels estrats de colgament es topen amb tombes que apareixen sense aparent explicació, doncs no s'ha pensat per exemple que calia delimitar en superfície aquests nivells i individualitzar fosses, sitges, etc. I això encara perquè un mort dins una tomba d'obra és evident, però quan el colguen en una caixa de fusta de la que només queden els claus, la cosa es complica, i molt més si l'enterren en una simple fossa. Tots hem estat testimonis d'aquesta situació, fins i tot actors de la troballa accidental.

No solament això. És quan el decapatge d'aquests jaciments ha eliminat de forma més o menys inconscient testimonis arqueològics més subtils, com sitges, llars de foc, parets de pedra i fang o tàpia... que precisament parlen de les ocupacions més tardanes.⁷³⁹ Sumem el poc coneixement fins fa poc de determinats materials arqueològics dels segles VII-X, que han anat a parar al munt de les ceràmiques residuals, fetes a mà o torneta, àmfores i terrissa oxidada indeterminada, o de vidrada baix medieval quan són una altra cosa.

Zoyaza, en referència a la continuïtat de les vil·les tardoromanes de la Lusitània comentava no sense ironia pròpia d'un savi com ell, que mentre a les vil·les rurals de l'Estat espanyol la història acabava en època tardoromana, a Portugal, és a dir a poca distància, tenien clara continuïtat en època islàmica. No són dues pautes de funcionament diferents, senzillament no s'havien tingut en compte els nivells estratigràfics que certificaven que la vida no s'havia interromput entre baix imperi i els temps dels agarens.⁷⁴⁰

⁷³⁸ RETUERCE, M. 1992.

⁷³⁹ LÓPEZ QUIROGA, J. 2009.

⁷⁴⁰ ZOYAZA, J. 2008: *"en España no hace su aparición, generalmente, una fase islámica como continuadora del mundo antiguo bajo-romano hasta momentos muy recientes, cuando llegan de fuera o se aplican otros conceptos metodológicos de excavación con una gran apertura intelectual respecto a las culturas que han existido en el solar hispano."* I cita continuïtat entre època visigoda i islàmica en llocs tan romans com Coimbra, Conimbriga, Indaha-a-Velha, San Cucufate, Évora, Mértola, Beja i Milreu... mentre que *"en España, hasta tiempos muy recientes, del siglo V se saltaba al momento del Califato glorioso de Córdoba, que tanta fama dió"* (p. 90-91). Queda dit. després repetirem la cita per refrescar memòria. Però al capítol 8, i així el lector igual no s'adona.

Fins cert punt això és comprensible. Però no quan l'excavador pren com un veritable entrebanc, una nosa, la corresponent fase tardoantiga o alt medieval que no solament talla els nivells d'enderroc sinó que també trenca paviments per donar el descans etern un ésser humà. Pensem en els enterraments de la vil·la de Montfullà a Bescanó: sobre els mosaics es documenta una necròpolis medieval que fins i tot retalla el tessellat per colgar difunts⁷⁴¹ (**Fig. 5.57**). Més interessant és el cas de Sant Valentí de les Cabanes (Alt Penedès), on el mosaic del conjunt termal dels segles IV-V esdevé el paviment de l'església romànica.⁷⁴² Semblants exemples d'església sobre assentament romà són Sant Pere de Rubí,⁷⁴³ Sant Pau de Riu-sec amb superposició d'esglésies sobre jaciments romans,⁷⁴⁴ Rellinars,⁷⁴⁵ Granollers,⁷⁴⁶ Igualada⁷⁴⁷ i Santa Oliva (**Fig. 5.58**).⁷⁴⁸

Com tampoc no manquen comentaris que fan dubtar de la nostra seriositat com a professió. És el cas que recull Enrique Gutiérrez referent a les excavacions al Conventón de Rebolledo, a Cantàbria. Aquí el projecte arqueològic estava centrat en la fase romana i per arribar-hi s'havia d'excavar primer una necròpolis visigoda que alterava els nivells inferiors.⁷⁴⁹ El responsable va publicar: *"la etapa de la necròpolis medieval cuya ominosa presencia se cierne sobre todo el yacimiento en forma de destrucción y alteración del registro arqueológico."*⁷⁵⁰ Afegeixi's a això fets com el que expliquen S. Vilaseca i A. Prunera: les tombes de lloses la Ferreginal de Tivissa, entre les escoles i el camp d'esports el 1953 *"fueron todas destruidas o aprovechadas para la pavimentación de caminos."*⁷⁵¹

En la transició del món antic al medieval de vegades l'explicació ha estat força lineal: vil·la romana abandonada, generació d'una necròpolis. I el més irònic: de la fase de vil·la no sabem on s'enterraven, i després apareixen tombes dels segles V-VII que ignorem a què es corresponen doncs no hem detectat els habitatges.⁷⁵² És que la gent d'època imperial van viure dos segles o més i després s'enterren tots de cop després d'enderrocar les construccions? No cal dir que aquesta explicació és un argument *ad absurdum* o millor *ad risus*.

No es més lògic pensar que hi ha hagut un canvi de patrons d'assentament, explotació i d'ús d'espais, fins i tot de mentalitat o estructura política, per entendre que en un moment determinat un espai d'hàbitat o de producció agrícola és utilitzat com a zona

⁷⁴¹ MERINO, J. 1993; NOLLA, J. M.; PATIÑO, C.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D. 2005; NIETO, X.; PUIG, A. M.; MERINO, J. 1989.

⁷⁴² LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CLUA, M.; GARCIA, M.; CASTELLANO, A.; SALVADÓ, J. 1992.

⁷⁴³ GARCIA MAJÓ, LI. 1996; JÁRREGA, R. 1988; SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000c.

⁷⁴⁴ MAURI, A. 1996; ROIG DEULOFEU, A. 1991.

⁷⁴⁵ GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A. 2000

⁷⁴⁶ DANTÍ, J. 2004; USCATESCU, A. 2004.

⁷⁴⁷ ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J. 2003

⁷⁴⁸ ARROYO, P.; LATORRE, J.; TEIXELL, I. 2003.

⁷⁴⁹ GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2015, p. 63-64.

⁷⁵⁰ FERNÁNDEZ VEGA, P. A. 2008.

⁷⁵¹ VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, p. 38-39.

⁷⁵² PADILLA, I.; ÁLVARO, K. 2012.

funerària d'un grup humà que senzillament viu a poca distància o allí mateix, i que fins i tot sigui descendent dels que temps ençà habitaven en aquest lloc?

Si bé hi ha continuïtat en l'ocupació i explotació de l'espai -agrari o urbà- la manera d'organitzar-se és diferent passant per exemple de vil·les a sistemes d'explotació rural menys complexos, amb una organització diferent que d'una manera o altra portarà a granges, vilatges, viles (ara sense l·l) o habitatges estacionals relacionats amb la transhumància. Hi ha una clara atomització de l'hàbitat rural i de l'explotació del territori.⁷⁵³ Explicacions n'hi ha o n'hi ha d'haver, com alguns autors que ens parlen també d'assentaments d'*okupes*.⁷⁵⁴ I perquè no parlar d'economia basada en l'agricultura i per tant estable, que conviu amb una també centrada en l'explotació del bosc, dels minerals, amb una ramaderia pendular que es mou entre assentaments estacionals? La vil·la ja no funciona com a tal, però si el *fundus*, i per suposat el territori.

La citació de viles en els documents medievals ens està dient que almenys una part són llocs en funcionament de del món antic. La seva centralitat, si en tenien encara, amb la implantació del sistema feudal passa a ser substituïda pels castells i pobles, no sense haver passat en els casos del món andalusí, pels palaus, les alqueries, i les almúnies. Al territori de *Larida* són les *turris* dels documents feudals,⁷⁵⁵ o en el cas de les terres de l'Ebre i les comarques que ens ocupen poder ser al darrere de les viles en els documents del repartiment.⁷⁵⁶ Per exemple, a l'antic *ager dertosanus*, J. Negre i R. Martí identifiquen els *palats* amb el topònim *qasr* que deriva en alcàsser i és present als topònims com Codair i Alcocer que vinculen amb el jaciment de l'Antic (Amposta, Montsià).⁷⁵⁷

5.6.2 Necròpolis, vies i paisatges

Sovint les tombes vinculades a assentaments rurals no s'han explicat de manera convincent. Però també hi ha casos d'enterraments en solitari o en agrupacions que semblen aïllades al bell mig d'un paratge. Quan es poden datar de forma més o menys fiable per les seves característiques, materials associats o analítiques, s'enquadren en el període històric corresponent. I per lògica en el patró d'assentament i funcionament espacial que li toqui. Pensem per exemple en el mausoleu de les Roques Roges d'Alcover⁷⁵⁸ o els del Cogoll entre aquesta població i Vilallonga.⁷⁵⁹ La seva

⁷⁵³ BOLÒS, J. 2003a; BOLÒS, J. 2003b; BOLÒS, J. 2004; BOLÒS, J. 2010b; BOLÒS, J. 2014a; BOLÒS, J. 2015; BOLÒS, J. 2019.

⁷⁵⁴ És interessant el que ens diu López Quiroga en referir-se en les darreres fases d'ocupació de vil·les romanes, bàsicament caracteritzades per construccions senzilles, bàsicament fusta: "*La squaterización ha sido un término profusamente empleado en la mayoría de las publicaciones para caracterizar un tipo de ocupación considerado como 'residual' y que, irremediabilmente, marcaría el principio del fin de las villae como tales*" (LÓPEZ QUIROGA, H. 2009, p. 17).

⁷⁵⁵ ERITJA, X. 1998.

⁷⁵⁶ VIRGILI, A. 1991, p. 32-34.

⁷⁵⁷ MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2016, p. 497.

⁷⁵⁸ CIURANA, J. 2008a; CIURANA, J. 2008b; 2011, p. 531-532; ROIG PÉREZ, J. F. 2005, p. 102, 104.

cronologia romana és clara, la proximitat amb el traçat de la *via ab Asturica Augusta Terracone* també. Llavors és fàcil deduir que són els enterraments de vil·les de la riba dreta del riu Francolí, que a més es relacionen amb la vialitat romana.

Hi ha agrupacions de menys vistositat com les del Mas del Gassol també a Alcover, que permeten establir de manera més o menys encertada la seva adscripció. Aquí es tracta d'una necròpolis de la qual es coneixen una sèrie de tombes de *tegulae*, fossa marcada amb pedres, túmul, fossa, taüt de fusta, es daten entre els segles III i V, fins i tot una fossa infantil interpretable per a un decúbit lateral. Són properes al mausoleu de les Roques Roges, a uns 2 km i per tant a la *via ab Asturica Augusta*. El conjunt es pot adscriure a un altre assentament pagès o no gaire llunyà⁷⁶⁰ (**Fig. 5.59**). La mateixa regla de tres es pot aplicar en la troballa isolada de sarcòfags com el de Vallmoll: fins mitjan segle XX reciclat com abeurador al peu de la carretera N-240. Prop hi ha la vil·la del Torrent de les Cavallerisses.⁷⁶¹ Tots ells ens expliquen la vida de *l'ager tarraconensis*.

No deixa de ser interessant la ubicació escenogràfica del Columbari de Vila-rodona, datat en època imperial. És a la riba esquerra del Gaià cosa que evoca el pas amb la barca de Caront. Sobre la ubicació s'ha discutit si és o no des del ramal de la ruta romana que travessava l'Alt Camp i enllaça la *Via Augusta* amb la d'Illerdà i *Caesaraugusta*⁷⁶² a l'alçada on després es va fundar la vila de Montblanc (**Fig. 5.60**).

A principis del segle XX a la finca de Sebastià Marimon dels Pallaresos es va trobar un petit grup d'enterraments de clara datació romana. Però la cosa no queda aquí, també es va recuperar una inscripció del segle IV, decorada amb dues menoràs i dedicada per Jonàs o Jonatan i Axia a la seva filla. Es la famosa làpida funerària jueva d'Isidora. El tema és important doncs apunta a un assentament rural amb presència mosaica de prou entitat la qual cosa obre les portes a suggerents hipòtesis de treball.⁷⁶³ I encara més interessant és veure, que el conjunt funerari on es va trobar la làpida no difereix d'altres d'aquell temps: tombes de clara tipologia romana i un monument sepulcral.

La gran necròpolis periurbana de Mas Rimbau-Mas Mallol de Tarragona és datada entre els segles III i VII (i pot ser més tardana). Ens ha obsequiat amb elements que apunten a la presència jueva com la inscripció del rabí Samuel i una llosa de tomba amb una menorà. És en un faldar de muntanya, separada de la *urbs* i sense aparent

⁷⁵⁹ IPAC 7170 i 7171; CIURANA, J. 2007, p. 3-25; CIURANA, J. 2011, p. 531-537; MASSÓ, J. 1987a; MENCHON, J. 2012b; PUIG I CADAVALCH, J. 1921-26, p. 18-19; PUIG I CADAVALCH, J. 1934, fig. 148; SANMARTI 1984; ROIG PÉREZ, J. F. 2005, p. 101-104.

⁷⁶⁰ CAÑELLAS, J. 2008, p. 389-392; CAÑELLAS, J.; PIÑOL, LL.; VERGÉS BOSCH, J. M. 1996, p. 27-41; CIURANA, J. 2007, p. 3-25; CIURANA, J. 2011, p. 546; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LI. 1995; LÓPEZ; PIÑOL 1997; MENCHON, J. 2012b; PIÑOL.; LÓPEZ 1999; ROIG PÉREZ, J. F. 2005, p. 102, 104.

⁷⁶¹ CIURANA, J. 2007; CIURANA, J. 2008c; CIURANA, J. 2011, p. 541-542; CLAVERIA, M. 2001, p. 67; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LI. 1995; MACIAS, J. M. 1996; SÁNCHEZ REAL, J. 1951b.

⁷⁶² CIURANA, J. 2007, p. 3-25; 2008, p. 402-413; CIURANA, J. 2011, p. 537-539; GURT, J. M.: MACIAS, J. M. 2001, p. 87-112.

⁷⁶³ RIT núm. 1074/ IRAT núm. 44/ CIL II2 suppl. 14 núm. 2295 / NOY, D. 1993 núm. 187; ARCO, A. del 1918; CASANOVAS MIRÓ, J. 2005, p. 86; MENCHON, J. 2016e; MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J. 2013a; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa.

relació ni amb vies de comunicació ni amb hàbitat.⁷⁶⁴ És un conjunt funerari estrany si pensem en la tradició romana de les necròpolis de Tàrraco, al voral dels camins i vies, o creixent a redós d'una església, un monestir, una *memoria*.

Entra en joc de ben aviat -al segle III- una ubicació funerària en el vessant d'un turó, un lloc d'àmplia visibilitat activa i passiva, és a dir que des d'allí s'albira tota Tàrraco, i des de molts llocs de la *urbs* es divisa aquest espai. Respon a un criteri utilitari del lloc? És una ocupació més icònica a vincular amb la semblança de la topografia de la zona amb Jerusalem? O és una pauta funerària aquí ben primerenca (**Fig. 5.61**), que ens porta als cementiris el llocs alts propis de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana? És una evolució simplement per factors autòctons o influeix l'arribada d'altres d'al·lòctons. En altres llocs es parlaria de visigots, de francs, de sarraïns, aquí de jueus. La resposta queda a l'espera.

En canvi la necròpolis jueva de la Tarragona medieval no es troba pas aquí. Després de la reorganització urbana de la ciutat amb la restauració de la seu metropolitana (segles XI-XII), es documenta que la zona de la *villa veteris comitisse* en passar a mans reials esdevindrà call. Era l'espai entre el castell de Rei, l'actual carrer Santa Anna i el llenç de llevant de les Muralles, és a dir el que dona al passeig de Sant Antoni. Aquí havia una portella, la dels Jueus, que donava pas directe a l'espai fora murs.⁷⁶⁵ A uns 500 metres d'aquesta porta, en direcció nord-est havia el seu cementiri (**Fig. 5.62**). Era en un vessant que dona a la platja del Miracle, prop de l'antiga *via Augusta*, ara fossil·litzada en el carrer Robert d'Aguiló. Un lloc llavors marginal que en època antiga va ser utilitzat com a zona d'enterraments pagana fins almenys segle V tal i com testifica una celebrada inscripció⁷⁶⁶ (**Fig. 5.63**). Una mica més enllà, al segle XIX

⁷⁶⁴ CIL II 2 suppl. XIV, núm. 2230; CIL II 2 suppl. XIV núm. 2231; ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000; ARBELOA, J. V. M. 1982-83; BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999; BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015, p. 67; BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000; BENET ARQUÉ, C.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; BERGES, M. 1969-70b; BOSCH PUCHE, F.; DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 1999-2000; CASANOVAS MIRÓ, J. 2013; CIURANA, J. 2011, 189-201; CIURANA, J. 2013; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1995; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1999; MENCHON, J. 1998b; MENCHON, J. 2000d; MENCHON, J. 2006; MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J. 2013a; MENCHON, J. 2015d; MENCHON, J.; RAMOS, LI. 1995b; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa; MENCHON, J.; TOSAS, T. 1995; REMOLÀ, J. A. *et alii* 1994.

⁷⁶⁵ PALMA, A. de 1956-58, vol. II, p. 94.

⁷⁶⁶ Martí Aixelà vincula aquesta inscripció amb col·lectius marginals per una societat tarraconense en la qual per ell ja s'havia generalitzat la nova fe. De tota manera hi ha el dubte de l'extensió real del cristianisme, o si més aviat ens trobem amb una societat en transformació on la nova religió oficial substitueix el culte imperial com a carcassa política, cívica, social i relacional i queda encara molt de camí perquè sigui realment interioritzada per tot el col·lectiu. No en va, el classicisme, i per tant el paganisme continua present com a les inscripcions funeràries cristianes on encara es manté la dedicatòria als déus mans (*D[is] M[anibus]*)... encara que... l'epigrafia pagana tan tardana és més aviat magra. Per exemple, Alföldy és eloqüent en el què ens diu sobre aquest epígraf: “*se trata de uno de los documentos más tardíos del paganismo en Tarraco, si no el que más. Muestra que, a pesar de la difusión general del cristianismo durante el siglo IV y de la gran intensidad de la nueva religión en la vida de la ciudad a finales de este siglo, documentada sobre todo por la famosa carta de Consentius a San Agustín, existían todavía grupos de población que rechazaron la victoriosa religión del Bajo Imperio durante la segunda parte del siglo IV o también en el paso del IV al V. Estos se encontraban, como demuestra el carácter primitivo de nuestro monumento, seguramente*”

s'hi trasllada el fossar protestant que havia a la Pedrera del Port. És el conegut Cementiri dels Jans. Dona la impressió que els heterodoxes sempre vagin a enterrar-se a la mateixa zona de la topografia urbana tarraconense.⁷⁶⁷

Es pot complicar més quan els enterraments són agrupacions de tombes excavades a la roca o caixes de lloses i no es coneix, o no s'ha estudiat, la seva vinculació amb espais d'hàbitat, defensa, culte etc. Semblen troballes isolades, però ens diuen que estan en un context que no es coneix prou i que cal enquadrar de manera satisfactòria. Si bé els indicis porten a una cronologia entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, els investigadors no sempre han donat una explicació convincent al perquè de la seva existència i localització.⁷⁶⁸

5.6.3 Canvis de paradigma

Ha pesat molt la imatge "decadent" de l'antiguitat tardana, especialment a partir de la crisi del segle III, i la visió encara més apocalíptica de la conquesta àrabo-musulmana del 711-714. Segons el relat clàssic aquesta va comportar la desertització del país, amb el refugi de la gent a les muntanyes dels Pirineus, deixant un territori amplíssim entre ells i els musulmans, sense l'existència pràcticament de població.⁷⁶⁹

sobre todo en los estratos elevados que dejaron tras de sí sarcófagos y placas de mármol con inscripciones de un nivel mucho más alto, pusieron en dicha época siempre en relieve su profesión a la iglesia cristiana." El debat doncs és obert (Cfr. CIL II² suppl. 14, 1660; ALFÖLDY, G. 1992; MARTÍ AIXALÀ, J. 2009b).

⁷⁶⁷ Vid. ARBELOA, J. V. 1989b; BEA, D.; VILASECA, A. 2000; CASANOVAS, J. 2004, núm. 124, 125, p. 122-124, 2005; FITA, F. 1925; MENCHON, J. 2009c, 2012, 2016d; MILLÀS, J. M. 1945; SECALL, G. 1984, p. 82-84.

⁷⁶⁸ Vid. per exemple BOSCH CASADEVALL, J. M.; VALLÈS, J. 1988; OLLICH, I.; RAURELL, S. 1989; SALES, J. 1997; SALES, J. 2003.

⁷⁶⁹ RIU-BARRERA, E. 1991, p. 266: "*Fins ara s'ha acceptat que el paisatge de la Catalunya Vella estava dividit vers el s. IX en tres grans sectors: les valls pirinenques superpoblades que contrastaven amb les planes interiors, quasi deshabitades, i una franja litoral de densitat baixa però poblada de manera estable, Això seria resultat de la fugida massiva dels pagesos que, arran de la invasió musulmana, i dels períodes de confusió posteriors, haurien abandonat els seus territoris per refugiar-se al Pirineu junt amb l'aristocràcia hispanovisigoda. La solució al sobre poblament de l'alta muntanya i l'esgotament dels seus recursos hauria estat un moviment de descens iniciat al darrer quart del s. IX per colles de pagesos artigaires, que colonitzaren les terres baixes i frontereres rompent camps i creant de bell nou molts establiments. El procés, començat de forma autònoma pels camperols, seria enquadrat ràpidament pel poder comtal i eclesiàstic, i donaria lloc a la repoblació dels territoris compresos entre la serralada prepirinenca i la vall del Llobregat.*

Cada cop més aquesta hipòtesi entra en crisi, a mesura que es localitzen indicis de la presència d'un poblament estable a les terres interiors i es qüestiona el concepte de repoblació. Malgrat això, fins ara són apunts insinuats de manera tímida, que en cap cas no han desembocat en la formulació explícita d'una interpretació alternativa, per altra banda molt difícil de construir, donada la desoladora manca d'investigacions específiques sobre el tema. S'insinua la presència d'assentaments berbers i àrabs a la frontera sud de la Catalunya Vella (Alt Penedès) (M. Barceló, 1988, 17). També investigacions recents al Vallès i al bisbat de Girona coincideixen a negar l'existència d'un buit poblacional, i revelen una continuïtat de l'hàbitat organitzat en villae com a nivell bàsic d'enquadrament de la propietat senyorial i pagesa anterior al s. XI (R. Martí, 1988).

La modificació radical de l'espai preexistent no sembla produïda per la repoblació d'un territori buit sobre el qual ràpidament es crearen esglésies i forteses per protegir els nousvinguts. El canvi en el

Han passat més de trenta anys des de que Eduard Riu-Barrera explicava de manera trencadora el període entre la conquesta islàmica i l'expansió feudal. Enquadrava la realitat històrica que llavors s'albirava i poc a poc s'ha anat confirmant, no sense els corresponents factors de precisió, complementació i correcció: *"Sobre un panorama desolador pel que fa al coneixement de l'organització de l'espai social en el període visigòtic, la invasió musulmana de la segona dècada del s. VIII introdueix una notable confusió historiogràfica. D'una interpretació catastrofista plena de destruccions i despoblament, ara es tendeix a limitar els efectes de la conquesta tan sols al desballestament de l'aparell polític visigot i a la fugida de l'aristocràcia laica i eclesiàstica mentre que una gran part de la població es va haver de refugiar a la muntanya, on adoptà unes formes d'organització de tipus preromà, comunitàries o tribals.*⁷⁷⁰ *En un sentit similar, cada cop es fa una lectura menys literal del suposat buit de poblament dels s. VIII-IX a l'interior de Catalunya, on es suposa que es produí més una absència de control polític que no una manca absoluta d'habitants.*"⁷⁷¹

El pes de la visió fins fa poc vigent del buit de poblament va portar a encaixar la realitat arqueològica al relat historiogràfic, que malgrat tot encara és present en certa literatura científica i en especial en el nostre subconscient. El bucle argumental és ben travat en tot el període, amanit per un encara eixut coneixement dels fòssils directors dels segles V-X, com la terrissa. L'escassetat d'altres com la moneda, la dificultat d'enquadrar aparells constructius de dilatada cronologia, pedra seca o tàpia, o de tradició antiga com els derivats de l'*opus caementicium* romà, combinat amb carreuada *-opus africanum-* o fusta *-opus craticium-* deturpen la realitat que s'intueix.⁷⁷²

No es pot negar que l'hermenèutica mecànica de la informació que proporcionen els documents dona en principi un element important a l'hora de datar els edificis medievals, posem per cas. També genera relats amb forma de cercle tancat: un edifici es data en un moment determinat en base a la seva cita en una donació, en un testament, en una dotàlia o un acta de consagració. Però de vegades no s'entra en consideració per exemple, si és el mateix, un d'anterior o posterior. I en el cas contrari també: si no apareix en un document d'una cronologia determinada, senzillament és perquè no hi era.⁷⁷³

La cosa es complica entre l'antiguitat tardana i alta edat mitjana on la manca de documentació escrita és molt gran si es compara amb altres períodes. Sumem que arqueològicament, arquitectònicament, artísticament fins ara s'ha pensat que gairebé no hi ha vestigis. És el destil·lat de l'explicació d'un perfecte buit de poblament

model d'organització espacial va produir-se entre els s. X i XI arran de la profunda feudalització de la societat. La generalització de les esglésies parroquials junt amb la implantació de castells en foren alguns dels factors fonamentals. Aquests nous establiments en centralitzar la renda i el treball pagès van ser els que a partir del s. XI varen generar els nous models d'assentament i control del territori, i alhora van esdevenir objecte de lluita constant entra la mateixa aristocràcia."

⁷⁷⁰ Sobre el retorn a models de funcionament social de tipus tribal o igualitari, Ariño i Díaz proposen en base a un estudi precisament el contrari, com després es comentarà. Cfr. ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003.

⁷⁷¹ RIU-BARRERA, E. 1991a, concretament p. 266.

⁷⁷² ADELL, J. A. 2017; ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005.

⁷⁷³ Som conscients que aquesta reflexió es fa repetidament en aquest assaig, però val la pena fer-ho mal que sigui a títol de recordatori.

general per aquest relat en què una *reconquesta* dura vuit segles i es recuperen uns territoris que o bé eren deserts o eren tots plens de sarraïns que havien vingut de més enllà de les Columnes d'Hèrcules.

Neix així un període epistemològicament fosc, que encara es complica més per la historiografia amb l'aplicació dualista i apocalíptica de conceptes ara en crisi com desert, frontera, despoblament... als quals s'ha de sumar el prejudici gairebé estructural i subconscient de veure el món andalusí com una anècdota o una situació anòmala que no hagués tingut mai de succeir. Però no es té en compte que la història és una roda que no para, que el món no canvia d'un dia per l'altre, sinó que són processos llargs que si bé es poden fer visibles en un moment determinat, no és possible que així sigui sense una evolució prèvia que porta a aquest trasbals.

La lògica revisió històrica, arquitectònica i arqueològica de documents, edificis i jaciments, amb l'essencial complementació d'analítiques com el ¹⁴C han portat a replantejar el discurs fins ara vigent i començar a trencar la visió imperant fins fa uns anys.⁷⁷⁴ Períodes com l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana tenen l'epítet de segles foscos⁷⁷⁵ per la manca de documentació d'arxiu i arqueològica, quan realment no és així doncs hi ha informació escrita, material i territorial que s'ha d'estudiar amb nous plantejaments epistemològics, doncs sovint s'han aplicat acríticament paradigmes cronològics que funcionen prou bé en les èpoques alt imperial i baix medieval.⁷⁷⁶ A més, hi ha un fet clar, la manca d'evidències arqueològiques, o potser millor dir l'aparent manca d'evidències arqueològiques, no és pas evidència demostrativa de l'absència de poblament.⁷⁷⁷ La microlectura del fet arqueològic -del pol·len al l'isòtop ¹⁴C o l'ADN- o la macrolectura -des del topònim a l'estudi territorial- poden resoldre una part significativa de la incògnita generada per l'equació històrica que fins ara donava com a resultat conjunt buit.

Quan en una estació arqueològica, sia urbana sia rural, l'estratigrafia ens mostra per exemple una fase antiga i a sobre una altra medieval, la tendència interpretativa ha estat simplista i clara: època imperial i amb una mica de sort baix imperial - buit de

⁷⁷⁴ FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2016; VIGIL-ESCALERA, A. 2009b.

⁷⁷⁵ BOLÒS, J. 2019: "*Recent studies have given new insight into the importance of continuities and novelties brought about by transformations at the end of the Roman Empire, the Islamic or Frankish conquest, or the changes from the year 1000 on. Case studies from the Pyrenees (Cerdanya, Pallars, and Ribagorça) and eastern (Empordà, Vallès, and Penedès) and western Catalonia (Segrià, la Noguera) show how the landscape was transformed in relation to such issues as population, land use, or organisation of the road network. In order to understand these changes, we need to get closely acquainted with the new settlements (e.g. medieval vilars or hamlets, Islamic almúnies), the new cultivated spaces (combes or gullies, concentric forms, terraces), irrigation channels, and, after the year 1000, ecclesiastical villages or towns built around castles (pobles castrals), new towns (vilanoves), or scattered farmsteads.*"

⁷⁷⁶ BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. en premsa.

⁷⁷⁷ ENCINAS, M. 2013, p. 76 nota 59: "*Quizá nunca mejor que en este caso [es refereix a la suposada despoblació de la vall del Duero] haya que considerar que la ausencia de evidencias no es evidencia de ausencia. Para matizar este silencio sería preciso contemplar y compaginar los escasos datos documentales con otras vías de información que permitan un acercamiento al territorio: toponimia, arqueología.*"

poblament - reocupació després de la conquesta feudal. Tema tancat, no ens hem mogut del guió i l'explicació és acceptada. Però si aquesta seqüència estratigràfica amb un cert hiat entre el segle VII i X posem per cas, té una altra cronologia, segle I-III per exemple, la linealitat de l'argument d'un buit d'ocupació no s'aplica: hi ha continuïtat o potser aquest lapsus temporal es manifesta arqueològicament en un punt més o menys proper que no s'ha documentat.

Alguns establiments rurals d'època antiga on una part d'aquests s'ha convertit en necròpolis amb església associada evolucionen amb el temps i acaben esdevenint poblacions en època medieval. Es veuen ermites que caldria ponderar i avaluar el seu origen antic, potser vinculat amb cultes ancestrals o nuclis habitats desapareguts. Què passaria en temps de la dominació islàmica: almúnies? alqueries? *ribats*? espais dedicats a la contemplació per part d'ascetes musulmans?⁷⁷⁸

La visió del món funerari no pot centrar-se únicament en les tipologies de tombes o com a molt l'estructuració dels cementiris o la seva evolució. És altament interessant la reflexió que fa Josep Maria Bosch quan estudia el cementiri del Roc d'Enclar:

"L'estat de la qüestió de la recerca sobre els cementiris del nord-est peninsular dels segles VI-XII, posa en evidència que disposem d'un conjunt ampli de jaciments, d'objectes relacionats i de fenòmens documentats. Tot i això, la naturalesa desigual i la dispersió de les dades no ajuden gens a conèixer el que sabem, cosa que explica en part el perquè de l'actual dificultat per organitzar-les, relacionar-les i contextualitzar-les, és a dir, de construir coneixement. És en aquest sentit, que es proposa analitzar de manera sistemàtica la condició funcional de les àrees funeràries prefeudals i feudals amb l'objectiu de contribuir en el necessari exercici de renovar preguntes, replantejar hipòtesis i aventurar respostes."

La intenció de Bosch és obrir una nova perspectiva, en vincular la necròpolis amb el paisatge, amb el territori tot aplicant les eines dels sistemes d'informació geogràfica i l'etnoarqueologia en el sentit d'estudiar els cementiris actius i encara amb funcionament tradicional, és a dir en els quals encara es colguen els morts sota terra, a més d'establir un nou marc de reflexió històrica. Afegeix un plantejament que no per formalment nou deixa de ser d'alt interès: veure el cementiri com un equipament en el sentit del què estableix la legislació urbanística.⁷⁷⁹ Ho explica així: "*La via de considerar els cementiris com a elements del sistema d'equipaments ofereix l'oportunitat d'avançar en determinats aspectes i d'explorar-ne d'altres de nous. Permet anar més enllà de la descripció formal del jaciment i de l'emplaçament com, també, de la localització sobre un mapa. Aquesta proposta de canvi d'escala perceptiva, a partir de la descripció i anàlisi dels components, l'emplaçament, l'espai territorial i la posició, busca precisar millor la tipologia i la funció dels cementiris. El coneixement sobre aquestes qüestions pot ser molt útil en els treballs que es proposen desxifrar la relació de complementarietat que de ben segur degué existir entre els llocs d'hàbitat, els cementiris i les esglésies"*⁷⁸⁰ (Fig. 5.64).

⁷⁷⁸ ZOZAYA, J. 2014.

⁷⁷⁹ Es nota que en Josep Maria Bosch treballa al departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya. Vid. Decret Legislatiu 1/2010 de 3 d'agost del Text Refós de la Llei d'Urbanisme de Catalunya (DOGC núm. 5686 de 05.08.2010).

⁷⁸⁰ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012.

En aquest sentit Jordi Bolòs relaciona les tombes i necròpolis amb el seu entorn, sia amb esglésies, jaciments “actuals i pretèrits, amb els camins, amb els camps, amb les sèquies etc. Les recerques que es duen a terme per tal de conèixer més bé el paisatge històric ens permeten veure la importància d'establir totes aquestes relacions.” I són uns quants els exemples que estudia on es veu la vinculació del conjunt funerari amb el seu territori.

5.6.4 Alguns exemples

La necròpolis de Tossa de Baix (Rosselló, Segrià) té identificades 55 tombes excavades a la roca, datades en època visigoda en base al ¹⁴C. Es vinculen a un seguit de jaciments d'època romana i andalusí, i la cruïlla de dues vies que coincideixen amb centuriacions, les quals explica la seva ubicació precisa.⁷⁸¹ Al mas Santamaria de Serrateix (Berguedà) es localitzen tombes a la roca dels segles VI i VIII. Són a tocar dels camps de conreu i un espai habitat proper que fan pensar en un vil·lar on hi ha el mas. Les tombes són en un turó 200 m a l'oest del mas: 5 *loculi* oberts a la penya, i prop seu uns cups també a la roca que són una mica posteriors, doncs en algun cas afecten els peus d'alguna tomba. Cap a l'any 1000 el lloc es coneix com el Mas del Camp o Mas Camps⁷⁸² (Fig. 5.65).

A Maldanell (Urgell) es coneix l'associació d'una coma típica del paisatge mediterrani, amb una ocupació dels segles VI-VIII. Aquí tenim una interessant sèrie de tombes excavades a la roca comunicades per canals de recollida d'aigües lustrals,⁷⁸³ tot i que Bolòs dubta d'aquesta atribució. Estan distribuïdes en tres concentracions al voltant de Maldanell. Aquí va haver un castell, una església i el corresponent hàbitat. Es tracta d'un espai agrícola en funcionament des d'època visigoda, amb continuïtat en època islàmica i després de la conquesta feudal, quan a la zona s'aixequen els castells de Maldà i Maldanell amb les corresponents esglésies. És més, prop s'identifica una centuriació romana⁷⁸⁴ (Fig. 5.66).

En un altre cas interessant dels estudis del territori de Lleida, Bolòs ens parla de la zona de l'Horta de Pinyana, al sud de Santa Maria d'Almenar. Aquí s'observa una organització del paisatge a vincular amb el cadastre romà, i previ a l'extensió de regadius; així com una clara relació de les parcel·les agrícoles amb els hàbitats, els camins, les necròpolis i els cursos d'aigua.⁷⁸⁵ A Vinatesa, al sud del terme de Lleida vincula una torre, amb hàbitat medieval i enterraments amb una zona de pervivència de parcel·lari romà rastrejable pels camins que actualment segueixen els seus azimuts. I per postres hi ha presència de mossàrabs⁷⁸⁶ (Fig. 5.67).

781 BOLÒS, J. 2012. És un context semblant a la tomba de l'Era del Berloqui (Vilanova de Segrià).

782 BOLÒS, J. 2015, p. 85-87.

783 BOLÒS, J. 2015, p. 96 nota 32 es decanta però en veure aquests canals amb una funció utilitària i no de temps a la confecció de les tombes. Cfr. MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1982; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1997.

784 BOLÒS, J. 2015, p. 96-99.

785 BOLÒS, J. 2010b, p. 96-97.

786 BOLÒS, J. 2010b, p. 128-129.

A les Taütetes (Balaguer) es va estudiar un cementiri de sis tombes a la roca datables entre època visigoda i islàmica.⁷⁸⁷ El conjunt funerari en relació amb la via de Balaguer a Castelló de Farfanya, que és d'origen romà i es correspon als eixos de la parcel·lació G d'Ilerda. S'hi documenta l'existència de torres en època feudal, amb una organització agrícola vinculada a l'explotació de les comes, una segona amb terrasses, una tercera relacionada amb la centuriació romana, i una quarta lligada als camins.

Martín Viso observa la relació entre necròpolis i hàbitat a terres castellaneres i portugueses. Per exemple a la zona de Ciudad Rodrigo (Salamanca). Allí ha pogut determinar una sèrie de pautes que funcionen en clau regional i cal veure si són aplicables, *mutatis mutandi*, en altres punts de la geografia peninsular. En primer lloc l'aparença desordenada de les necròpolis aïllades -en aquesta zona excavades a la penya- s'han de vincular a la presència de nuclis residencials i l'articulació del poder local dels territoris. Són necròpolis d'iniciativa comunitària sense desdir-se que poden ser també o alhora grups familiars. Això genera una memòria integrada en el paisatge i per tant a consciència de comunitat.

Es configura una memòria associada a famílies amb uns criteris d'elecció del lloc condicionats a les necessitats de cadascuna d'elles. Pocs són els casos vinculats a centres de poder extralocal: les necròpolis extramurs o amortitzades per centres de culte que s'implanten a posteriori. Destaca la desvinculació amb la construcció d'esglésies, per tant la seva generació s'ha d'associar a criteris que defineix com extraeclesiàstics. Quant a la relació amb els espais de producció, està clara: són en llocs de domini visual de les àrees més fèrtils, i a un temps visibles des d'aquestes, *"creando así una dinámica tendente a reafirmar el control de las áreas de producción; probablemente esa era la principal función de la memoria asociada a estas tumbas."*

Es diferencien les necròpolis no alineades i alineades, que es vinculen a llocs de poder en punts accessibles, però extramurs com es veu en les *civitates* com Ciudad Rodrigo.⁷⁸⁸ Els primer tipus es forma per petits agrupaments d'enterraments dispersos, amb pocs casos de tombes infantils. Es vinculen en principi a grups familiars que sebolleixen els seus en les terres que exploten. En el segon són agrupaments més grans propers a concentracions de poder local. Potser això indica la vinculació dels grups familiars amb aquest poder, fins i tot el lloc. En tots els casos hi ha una tendència a ser prop de les vies. En conclusió: *"Las tumbas excavadas en la roca se inscriben, por tanto, en la construcción de un variopinto conjunto de paisajes altomedievales, territorios dotados de un significado. En este espacio cargado de referencias, reconocibles por los habitantes de la zona, las tumbas ejercían un papel relevante como creadoras de memoria. Este modelo se vio profundamente afectado por la implantación de la red parroquial y de los cementerios que estaban relacionados a las iglesias parroquiales, lo que supuso una centralización de la inhumación y un control eclesiástico. La memoria de los difuntos individuales se diluyó en beneficio de una muerte anónima que representaba a toda la comunidad de parroquianos"*⁷⁸⁹ (Fig. 5.68).

⁷⁸⁷ Temps després se'n van trobar més al costat d'una casa de Castelló, però sembla ser que les que fem referència es van malmetre. Vid. FITÉ, F.; BOLÒS, J. 1998.

⁷⁸⁸ LARRÉN, H.; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, A. 1999; MARTÍN VISO, I. 2011, p. 230-232; VIÑÉ, A. I.; LARRÉN, H. 1993-1994.

⁷⁸⁹ MARTÍN VISO, I. 2012a, p. 183-184.

Les necròpolis alineades, diguem-ne també ordenades, mostren agrupacions més o menys importants d'enterraments força vegades excavats a la roca, tot i que no manquen els casos de lloses. Martín Viso les vincula com hem dit, a llocs centrals i no són més que la materialització geogràfica d'estructures de poder local prèvies a la conquesta feudal, i per tant anteriors a la implantació de xarxa parroquial que relaciona amb la famosa "repoblació" de la vall del Duero:

"Por tanto, puede decirse que las necrópolis alineadas son un fenómeno asociado a los procesos de integración política y de configuración de 'lugares centrales' con una identidad propia, en parte consecuencia de la inserción en una escala sociopolítica superior. Pudieron ser anteriores a la 'repoblación,' pero los procesos asociados a la integración política configuraron un patrón que se repitió en las principales comunidades políticas de la región.

Respondía a los parámetros de dichas comunidades, con una gran cohesión interna y grupos sociales más destacados que en el ámbito rural, generando así una memoria que incluso desde el punto de vista espacial se relacionaba con el 'lugar central.'

La importancia de estos 'lugares de memoria' de las comunidades situadas en los 'lugares centrales' explica su evolución posterior, con la implantación de iglesias parroquiales que amortizaron esos espacios funerarios.

La Iglesia fue uno de los principales mecanismos de encuadramiento de las sociedades extremeñanas desde finales del siglo XI, junto con la creación de los sistemas concejiles. Pero la red eclesiástica suponía toda una innovación en el paisaje social hasta el siglo XIII. Esa red comenzó a formarse en los núcleos concejiles, buena parte de los cuales habían sido los 'lugares centrales' del siglo X. Estamos además en un momento en el que en toda Europa Occidental se está produciendo la configuración del cementerio parroquial, un espacio funerario sacralizado y diferenciado del edificio eclesiástico, aunque situado junto a él. A partir de ese momento, la identidad parroquial jugó un papel destacado en las identidades individuales y grupales."⁷⁹⁰

El tema és complex, doncs a aquestes necròpolis ordenades, alineades o com les vulguem denominar, s'associen també les anomenades necròpolis visigodes amb els seus rics dipòsits funeraris i aixovars. Lluny de plantejar la seva explicació en base a criteris ètnics, ara es parla de comunitats aldeanes que a un mateix temps mostren l'estatus dels seus habitants amb el fet d'enterrar-se amb rics abillaments personals. El poder i categoria econòmica i social es manifesta amortitzant uns béns de prestigi en colgar-los dins una tomba, una mena de malbaratament material en nom de la diferència de classes (**Fig. 5.69**).⁷⁹¹

La progressiva implantació de l'organització eclesiàstica, bàsicament controlada per bisbes però també abats és un procés que comença en època carolíngia i merovingia.⁷⁹² Poc a poc l'Església com estament de poder defensa les seves temporalitats i va imposant el plantejament de comunitat traduït materialment i encotillat en la fórmula de parròquia. Quedaran fora de lloc les iniciatives personals i

⁷⁹⁰ MARTÍN VISO, I. 2016b, p. 886-887.

⁷⁹¹ QUIRÓS, J. A. 2019, p. 218-239.

⁷⁹² PADILLA, I.; ÁLVARO, K. 2012b, p. 62.

locals, siguin o no professes al cristianisme. Ara el debat és enquadrar les arcanes col·lectivitats de gents que viuen en un territori o que han anat ordenar-lo, colonitzar-lo, diguem-ne "repoblar-lo."

Es genera una nova organització territorial, una modificació important en el paisatge.⁷⁹³ L'associació església i cementiri en un mateix espai implicarà que en els temples intramurs s'estableixin de manera natural els corresponents fossars al seu voltant. És cert que aquest procés ja comença a l'antiguitat tardana, però trobem cementiris cristians vinculats a temples reservats a certs col·lectius d'elit, especialment eclesiàstics. El cas de la Catedral de Tarragona és clar, per donar un exemple proper. I no manquen esglésies de tipus funerari, com Olèrdola, on es continua enterrant durant molt de temps, tot i ser distanciades del nucli poblat.⁷⁹⁴

Cal veure si aquesta munió d'esglésies tradicionalment preses com preromàniques i que també es daten als segles VI-VII són realment parròquies o preparròquies,⁷⁹⁵ doncs tenen un funcionament en origen funerari i després passen a formar part de la xarxa eclesiàstica.⁷⁹⁶ Així ho apunta el judici per la sagrera privada de Sant Boi de Llobregat.⁷⁹⁷ És un document de 1054 en el qual explica que Guillem Oliva de Salsanes posseïa en lliure i franc alou la sagrera que per postres des de l'antiguitat tardana té un edifici amb fossat associat.⁷⁹⁸

⁷⁹³ BOLÒS, J. 2004; BOLÒS, J. 2007; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 29.

⁷⁹⁴ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 29.

⁷⁹⁵ RIPOLL LÓPEZ, G.; VELÁZQUEZ, I. 1999; COLL PLA, S.; PUCHE, J. M.; SOLÀ MORALES, P. DE; TOLDRÀ, J. M. 2019.

⁷⁹⁶ De fet poc a poc es va imposant el criteri de revisió de l'anomenada arquitectura preromànica, tot obrint-se les portes a l'època visigòtica. Per exemple, vid. COLL PLA, S.; PUCHE, J. M.; SOLÀ MORALES, P. DE; TOLDRÀ, J. M. 2019.

⁷⁹⁷ RIU I RIU, M. 1982a, p. 32-33.

⁷⁹⁸ El text del judici, del 18 d'abril de 1054 és diàfan, doncs reconeix la propietat i prohibeix l'enterrament infantil a les portes i passos de les cases: "*In presentia plurimorum hominum, videlicet Berengarii archidiacono et Geralli sacriste et Ermengaudi Orutii et aliorum hominum qui ibi aderant, et in iudicio Adalberti Eldemari iudicis, notum fuit placitum inter domnum Guislibertum, barchinonensem episcopum, et Guilelm Olive, de Salsanis, eo quod querebat illi prenominatus episcopus domos et sacraria constructa in ciminterio Sancti Baudilii, cuius ecclesia fundata est in comitatu barchinonense, iuxta flumen quod dicitur Lupricatum, in locum qui vocatus Castilione. Et dicebat ideo prefatus episcopus quia iam dicta ecclesia Sancti Baudilii simul cum suo ciminterio iuris erat sancte ecclesie barchinonense sedis. Et monstravit iam dictus episcopus scripturam donationis, in quam descriptum erat qualiter Guilelmus condam, filius condam Galindo, dederant iam nominatam ecclesiam Sancti Baudilii cum suis pertinentiis et possessionibus Sancte ecclesie sedis Barchinona, sicut in scriptura venditionis descriptum erat, quam fecerat Miro comes Galindo cuidam. Et iudicatum fuit ut supra nominatus Guilelmus, si potuisset, monstraret scripturam venditionis, per quam ad quam adquisierat Galindus ecclesiam Sancti Baudilii a potestate Mironis comitis. Quod et ita fecit. Et perlecta fuit ipsa scriptura in ipso placito et per ipsam scripturam non vendidit ecclesiam Sancti Baudilii Miro comes Galindo cum aliis alodiis neque cum ciminterio, set tantum cum decimis et primiciis ad ipsam ecclesiam pertinentibus. Adhuc autem supra factus episcopus, diligentissime veritatem rei inquirere cupiens, die dominica, congregatis parrochianis, misit domnum Berengarium archidiaconum et domnum Vivanum, canonice prepositum barchinonensis, et per eos et per suas litteras monuit et excommunicavit supra dictos parrochianos, ut nec veritatem ipsius rei celarent, nec mendatium aliquod dicerent, set dicent si ipsum ciminterium esset iuris ipsius ecclesie Sancti Baudilii, aut si essent iuris Gilelmi Olive vel uxoris eius*

Sabem d'esglésies rurals prefeudals, les quals mostren aquesta evolució sense solució de continuïtat des de l'antiguitat tardana, com es veu a Caulers i Martorell.⁷⁹⁹ Aquí el temple romànic s'assenta sobre l'edifici i necròpolis paleocristianes amb la corresponent sagrera. No és l'únic cas. Sabem de vil·les amb espais funeraris -que suposem vinculats a centres de culte cristians o no- on es veu la implantació de temples especialment a partir del tombant de mil·lenni. En el món urbà la continuïtat es palesa per exemple en el cas d'*Iluro*/Alarona, és a dir Mataró. El temple del fòrum passa a ser espai d'enterraments a vincular amb una església funerària o martirial, tot generant-se una necròpolis de trenta passes de radi amb signes inequívocament cristians: enterraments amb coberta de *cocciopesto/signinum* decorats amb un crismó fet expressament, i la corresponent continuïtat funerària fins època medieval.⁸⁰⁰ Fins i tot els pedestals de divinitats romanes es cristianitzen gravant-hi creus i es fan anar com a peus d'altar fins que es construeix el temple gòtic (**Fig. 5.70**).

Com s'han d'explicar els casos d'esglésies que clarament s'implanten sobre necròpolis preexistents? La resposta més senzilla és pensar que estan cristianitzant espais funeraris la tradició dels quals ve d'antic. Però també es poden explicar que és la culminació del procés d'acapament per part de l'Església dels cementiris privats, comunals o prefeudals en els quals també havien esglésies d'iniciativa local, és a dir fins llavors fora del control del puixant poder eclesiàstic. Per ser més clars, l'Església carolíngia i feudal es fa amb el control d'espais de comunitats cristianes d'origen ben antic, diguem-ne visigoda, diguem-ne mossàrab.

Ermengardis. Et testati sunt et dixerunt que Guilelmus vel coniux eius iam dicta et antecessores eius semper tenuissent ipsum ciminterium per suum alaudem, et que ipsi viderunt vineas circa parietes ecclesie Sancti Baudilli sepius nominati terminantes in parietes Sancti Baudilli et ipsas vineas et omne ciminterium usque in parietes ipsius ecclesie semper tenuerunt iam dicte Ermgardis et pater eius Guilelmus per proprium alaudem. Compertur vero alliqui dum a prefato episcopo veritatem rei et, ut dictum est, diligentissime inquisita, iudicavit Adalbertus Ellemari iudex, eo quod non posset episcopus neque per testimonia neque per ulla iudicia scripturarum monstrare, quod ciminterium iam dictum iuris fuisset sue ecclesie set semper ab Ermengade iam dicta et patre eius Guilielmo per proprium alode possessum, ut ipsum ciminterium iam dictum irrevocabilliter in potestate vel dominio permaneat iam dicti Guilelmi Olive de Salsanis et uxoris eius Ermengardis iam dicte per proprium alaudem, manente tantummodo antequam consuetudine ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur non infra ianuas aut hostia domorum set congruis tantum in locis.

Idcirco, in nomine Domini, Ego Guislibertus sacer, Ecclesie barchinonensium episcopus, cum congregatione clericorum sub religionis milicia nostra sede degentium, tibi Guilelmo Olive et uxori tue Ermengardi iam dicte facio hanc scripturam cessionis seu evacuationis, ut nec ego nec ullus utriusque sexus homo predictum ciminterium aut aliquid de predicto ciminterio vobis vel vestri successoribus querelare, tollere aut inquietare presumam aut presumat.

Quod si presumpsero aut presumpserit, predictum alodem in duplo componam aut componat vobis aut vestre parti. Et insuper prescriptum iudicium et evacuatione vel cessio atque placitum firmitatem obtineat, manente perpetualiter in predicto ciminterio antiquo consuetudine sepeliendi mortuos, ut superius scriptum est, congruis in locis absque aliqua redemptione vel contrarietate. Neque enim sit licitum tantas ibidem construere domos aut sacraria, ut penitus ipsa aboleantur ciminteria." Cfr. BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, doc. 864, p. 1391-1393.

⁷⁹⁹ FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO SÁEZ, R. 2012; LLINÀS, J.; AGUSTÍ, B.; FRIGOLA, J.; MONTALBAN, C. 2012; RIU I RIU, M 1975, TURON, P. 2013.

⁸⁰⁰ CELA, X.; REVILLA, V. 1994; CERDÀ, J. A.; GURRI, E. 2000; RIBAS, M 1975, p. 78-82;

Més amunt s'ha parlat de conjunts funeraris que marquen la continuació de la vida a les vil·les -que no les *villae* com un molt determinat sistema d'explotació del territori sobre les quals es construeixen esglésies tant de l'antiguitat tardana com d'època carolíngia i feudal. Però també es veu sobre necròpolis en àrea oberta sobre les quals es planta el corresponent temple cristià. Cal advertir però que aquesta lectura lineal potser no es sempre així. On anem a parar? un edifici de bona fàbrica amb capçaleres no té perquè sempre ser cristià. La construcció d'edificis funeraris amb absis com el columbari de Vila-rodona així ho indica. És el cas del mausoleu amb tres exedres del carrer Sant Auguri de Tarragona, on no hi ha signes que ens diguin que els inhumats siguin seguidors del Natzarè.⁸⁰¹

Es veu clarament en la descripció de l'edifici funerari que es pot extreure del testament de Lignon.⁸⁰² Es tracta d'un document epigràfic de darreres voluntats de temps de Trajà o Adrià que coneixem a partir d'una transcripció del segle X. En el document explica la voluntat de construir una tomba monumental absidada, gairebé un temple en paraules de J. Remesal⁸⁰³ (Fig. 5.71).

⁸⁰¹ ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000.

⁸⁰² REMESAL, J. 1995. Es tracta de la inscripció CIL XIII núm. 5708.

⁸⁰³ La tomba seria a la Germania Superior, prop d'*Andemantunum*, ara Langres, França. La transcripció del document és:

“Recto (1)

[cellam quam

1 a]edificavi memoriae, perfici volo ad exemplar quod dedi ita, ut exe- / [d]ra sit eo [loco], in qua statua sedens ponatur marmorea ex lapide / quam optumo transmarmno, vel aenea ex aere tabulan quam optumo / alt[a] ne minus p(edes) y Le[c]tica fiat sub exedra et II subsellia ad / 5 duo latera ex lapide transmarmno. Stratui ibi sit quod sternatur / per eos dies quibus celia memoriae aperietur, et II lodices et cervicalia / duo par(ia) cenator(ia) et aboll[ae] II [et] tunica. Ara(ue) ponatur ante / id aedific(ium) ex lapide Lunensi quam optimo sculpta quam optime, / in qua ossa mea reponantur. Cludaturq(ue) id aedifi(cium) lapide Lu- / 10 nensi ita, ut facile aperiri et denuo cludi possit. Colaturq(ue) id / dificium et ea pomaria et lacus arbitrato Philadelphi et Veri liber- / torum meorum, impensa(ue) praestetur [ad] reflciend(um) restituend(um), si quid / ex iis vitiatum corr[ump]tumq(ue) fuerit; colaturq(ue) a tribus topiariis et / discentib(us) eorum, et si qu[i] ex iis decesserit decesserintve subtra[c]- / 15 tusve erit, in vicem eius eorumve alius al[i]ve substituatur(ur); accipiant[que] singull et trib(us) tritici modios LX in ann(os) sing(ulos) et vesti- / ar(i) nomine XXX. Aquila autem nepos meus et h(eredes) eius haec praestare debeto debento. I[n]scribanturq(ue) in aedificio extrinsecus / nomina mag(istratum), quibus coeptum erit id aedificium et quot annis vixero. Si / 20 quis alius aliave unquam in iis pomariis, quemadmodum eos / [--c. 37--] indussi, combustus / sepultusve confossusve conditusve consitusve propiusve iis propiusve iis / pom[ar]iis [p(edes)mille (2) enit sive aliquis] aliquid advetsus ea facturus kerit / quae s(upra) s(cripta) s(unt), id h(eres) / h(eredes)q(ue) mei [heredisne sinito sinunto quaeque s(upra) s(cripta) s(unt) / idem d(amnas)] d(amnates) esto sunt ea omnia ita fteri neq(ue) aliter fien. Loco / 25 autem huic lex haec in perpetum dicitur neq(ue) quisquam post me dominiium / potestatemve eorum locorum habeto nisi in hoc, [ut] melius colantur / et conserantur perficianturq(ue). Aditum [itum actum ad id / aedific(ium) [--c. 38--] habeant quicumque] / ad id colen[d]um pedib(us) et vehiculis et staticulis [adibunt - - -]

Verso (II)

1[---Si quis] combustus suffossusve monumentumve factum illatave ossa propius / [p(edes)m(ille)? pon[e] / ve]] ant[e] qui[d]v[e] a quibus factum fuenit i[n] iis pomariis et locis et / s[aj]eptis eorum, que[m] / ad modum supra scripsi, / Sex. Iul(ius), Sex. Iuli Aquilini fil(ius), Aquila et / h(eres) h(enedes)q(ue) eius / s(upra) s(criptus) s(cripti) [siper / um eosve steterit, quod] ita factum non / fuenit advensusve aliquit factum fuerit, aut non caver[int] / 5 ab herede henedibusque suis, ut ita

De fet al llarg dels darrers decennis la implantació d'esglésies sobre cementiris aïllats s'ha anat constatant arreu. Sense ànim de ser exhaustius⁸⁰⁴ s'ofereix la corresponent taula (Taula 5.2).

*omnia servantur, quem ad modum s(upna) / [s(cnipsi) / d(are) d(amnas)j d(amnates) e(sto) s(unto) [reijpublic(ae) civitatis / Ling(onum) HS (sestentium) n(ummum) c(entum) [millia]. Haec poena / omnibus domini[s] / huius possessionis in perpetu[m] inferatur Omnes autem liberti mei et / liben[tae] / quos el vivos et quos hoc testamento manumisi, stipem conferant / quotannis singul[i] nummos sing(ulos). Et] Aquila nepos meus et [h(ercs) ejus] / pn[a]estet quotanni[s] / 10 n(ummos)—
-], ex quibus edulia [quiq(ue)sibil paret et potui, quod / profan[et]ur mfra ante ce[ll]- / lam memoriae quae est Lativicari, et ibi consumant [---] / morenturque ibi donec eam summam consumant. Vicibus ex se cunatores / ad hoc officium nominent, qui id officium annu[m] habeant, habeantque / potestatem exigendi hos nummos; mandoque hanc cunam / 15 Prisco Phoebio Philadelpho [V]ero;pos[st] obitum me]um (?) [ii] / curatonesque ita nom[i] / nati xx [sacra>f(aciante) (?)] quotannis in ana quae s(upra) s(crupta) est / Kalendis Aprilibus Maiis Iulius / Iulius August(is) [Septembri(us)7]Octobri [bM(aunsd)o] autem curam / funeris mei [et] exequiam / et rerum omnium et aedificiorum monumentorumque meorum Sex. / Tulio Aquilae nepoti meo et Macrino Regini f(ilio) et Sabino Dumnedor [---] / 20 f(ilio) et Prisco l(iberto) m(eo) et procuratori, et eos rogo agant curam harum / reru[m] / omnium, eorumq(ue) probatio sit earum renum, quas iussi post mortem / meam fieri. Volo autem omne instrumentum meum, quod ad venandum / et aucupandum paravi, mecum cremari cum lanceis, glad[i]i[s], / cultris, retibus, plagis, laqueis, [k]alamis, tabernaculis, formidinibus, / 25 balneanibus, lecticis [---] sella gestatoria el omni medicamento / [et] instrumento illius studi, et navem Libunnam e[x] sc[il]r[is]o, ita [ut] in / de nihil substrahatur, et vestis polymit(ae) et plumari[ae?] quod [---] / quidquid reliquero, et stellas(?) omnes ex cornibus alcinis II [---].*

Traduïm, tot seguint J. Remesal, la part més interessant de la inscripció:

"(.) Vull que se'm construeixi una tomba (temple per al meu record) segons el plànol que he deixat. Que (la paret del fons de la tomba) tingui forma d'exedra, en la qual s'ha de col·locar una estàtua meva, en posició asseguda, de mida natural (o més gran), feta de bronze laminat o de marbre importat (en un o altre cas) de la millor qualitat. Que davant de l'exedra (i als peus de la meva estàtua) es col·loqui un llit fúnebre i a cadascun dels costats dos seients, fet també tot de marbre importat, per la celebració dels banquetes funeraris) es disposi, en els dies que s'obri la meva capella funerària, de dos cobertors i dos coixins (com els que es fan anar en els triclinis) per al llit, que es col·loquin (també) dues capes (de les que utilitzen els militars) i una túnica. Que (davant de la meva estàtua i llit funerari) es col·loqui un ara de marbre de Carrara de la millor qualitat possible, feta pel millor artista, en la qual dipositiu les meves cendres. Que es tanqui aquesta capella amb portes de marbre de Carrara (disposades de manera) que es puguin obrir i tancar amb facilitat. Que la tomba (i tot el conjunt funerari), els jardins i el llac siguin mantinguts sota la responsabilitat (i criteri) dels meus lliberts Filadelfi i Ver. Que es disposi dels medis necessaris per reparar o reconstruir qualsevol part del monument que ho necessités. Que el manteniment dels jardins s'encomani a tres jardineros especialitzats, que al seu temps tinguin tres ajudants, i si algun d'ells, per qualsevol raó faltés, sigui substituït immediatament. Que rebin cadascun d'ells una pensió de seixanta modis de blat per la seva alimentació i vint denaris (o el valor de trenta modis de gra) per als seus vestits. Aquest és un llegat que ha de complir en la seva totalitat, el meu net i hereu (Juli) Àquila.

Que a la paret exterior de la meva tomba s'inscriguin els noms dels magistrats (de la ciutat dels lignons) de l'any (de la meva mort) en el que es comenci a construir la sepultura (i que s'inscriguin també el text de l'acord que he establert amb la ciutat dels lignons en ordre de mantenir a perpetuïtat les meves disposicions testamentàries) i que s'inscrigui també el què he fet a la meva vida."

⁸⁰⁴ Aquest tema el varem tractar a la ponència defensada al congrés d'homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu (1998) que no es va arribar a publicar mai, però que es va convertir en un article publicat temps després (CASA, C. de la; MENCHON, J. 2002). De manera una mica més extensa se'n va parlar al congrés dedicat a Pau i Fructuós celebrat el 2008 a Tarragona (MENCHON, J. 2009b).

Es veuen a Santa Eulàlia d'Encamp (Andorra), amb un temple del s. XI i continuïtat funerària des d'almenys el s. IX.⁸⁰⁵ També és el cas del cementiri de l'Antuix (Engordany, Andorra),⁸⁰⁶ a Sant Andreu de Sagàs (**Fig. 7.72**),⁸⁰⁷ Sant Vicenç de Malla (Osona),⁸⁰⁸ Sant Vicenç de Torelló (**Fig. 5.73**),⁸⁰⁹ Sant Vicenç del Rus.⁸¹⁰ A les comarques de ponent hi ha el cas de Sant Joan de Maldanell (Maldà, l'Urgell).⁸¹¹ A Sant Julià d'Altuna (Sabadell) hom ha excavat una necròpolis de tombes antropomorfes dels s. IX-X a inicis de l'XI sobre la qual es basteix el temple medieval.⁸¹² A l'església de Sant Esteve del Castellar Vell (Castellar del Vallès) es va excavar una necròpolis datada per ¹⁴C entre els segles VII i IX. Tot i que en un principi es va pensar en un temple preromànic associat a aquest cementiri, hem d'entendre el conjunt com una zona funerària d'àrea oberta anterior.⁸¹³ L'església de Sant Martí d'Aiguafreda de Dalt (Vallès Oriental) es documenta diplomàticament al s. IX. A principis del s. XX, hom va descobrir sota el temple una cova sepulcral amb una font i quatre tombes, dues d'elles amb arcosolis. Tot apunta a un origen en època visigoda.⁸¹⁴ A l'església de Sant Marçal de Terrassola (Alt Penedès) es coneix una primera fase funerària dels s. IX-X que s'ha volgut relacionar amb un temple del s. X no localitzat. Posteriorment es basteix un temple entre els s. XI i XII.⁸¹⁵

En aquest període es genera com apunten Ripoll i Molist el trinomi església-cementiri-població,⁸¹⁶ on a nivell d'Església des del seu sentit més etimològic queda clara la unió de la comunitat dels vius amb els seus morts; i a nivell institucional en el què es refereix a les temporalitats, és a dir el control de l'espai dels vius i també dels morts. Les sagreres medievals, hereves de l'*atrium* d'època visigoda, són la plasmació urbanística. Al XII concili de Braga del 681 ja s'estableix un perímetre de 30 passes en el cànon X.⁸¹⁷ És més, l'arqueologia ja ens mostra de fa temps exemples de cementiris, sitjars i esglésies no solament a l'alta edat mitjana sinó també a l'antiguitat tardana (**Fig. 5.74**). És plausible pensar que la implantació de les esglésies, generalment de règim feudal, respon també a la mateixa pauta de quan es construeixen sobre necròpolis en àrea oberta: en el primer cas es controlen els espais -comunitaris o no- de magatzem agrícola, i en el segon, els espais comunitaris o no- del repòs etern de la gent del lloc.

⁸⁰⁵ JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1989, p. 45-48 i 117-122.

⁸⁰⁶ BOSCH CASADEVALL, J. M. 1993; LLOVERA, X. 1992.

⁸⁰⁷ RIU-BARRERA, E. 1987b; RIU-BARRERA, E. 1998b.

⁸⁰⁸ LÓPEZ MULLOR, A. 1991b.

⁸⁰⁹ LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN, M.; FIERRO, J. 1991.

⁸¹⁰ FIERRO, J.; CAIXAL, A.; LÓPEZ MULLOR, A. 1992; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1991.

⁸¹¹ MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1982.

⁸¹² ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003a; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2004.

⁸¹³ ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2000.

⁸¹⁴ BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982.

⁸¹⁵ FIERRO, J.; DOMINGO, R. 1991.

⁸¹⁶ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 31-32.

⁸¹⁷ FARIA, V. 1993; FARIA, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A. 2007; LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 2009.

A l'església de Sant Menna, es documenten dipòsits de gra junt als enterraments des de les primeres fases de l'antiguitat tardana fins l'edat mitjana (Fig. 5.75).⁸¹⁸ A Sant Esteve d'Olius (Solsonès) s'ha identificat un important camp de sitges fora de la zona de sagrera, que s'interpreta com sitjar contigu al temple romànic.⁸¹⁹

A l'Anoia, les excavacions de l'església de Sant Miquel de Veciana han documentat tres sitges anteriors a la construcció del temple, de finals del segle XIII.⁸²⁰ A Sant Cebrià de Valldoreix (Vallès Occidental) es coneixen també sitges que poden ser anteriors a la construcció de l'església, i que s'amortitzen al llarg de la baixa edat mitjana⁸²¹ (Fig. 5.76). Al Roc d'Enclar hi ha constància d'un sitjar de l'antiguitat tardana relacionat amb l'església i el seu cementiri.⁸²²

També se sap de conjunts de sitges amortitzades en època antiga sobre els quals es desenvolupa una necròpolis de l'antiguitat tardana, com els casos de la vil·la dels Munts (Altafulla) o de les Goges (Sant Julià de Ramis).⁸²³ Les excavacions arqueològiques de la plaça del Doctor Guardiet de Rubí han documentat el sitjar de la sagrera de l'església de Sant Pere i se'n coneixen d'altres datades a l'antiguitat tardana.⁸²⁴ A Tarragona, les excavacions al Seminari Pontifici, a l'espai ocupat a l'edat mitjana pel fossar de la Seu, van documentar dues grans sitges amortitzades al segle XIV i una de tardoantiga. Les hem de relacionar amb la troballa d'un gran nombre d'aquests dipòsits de cereals durant les obres de construcció del Seminari i de l'església del convent de Lestonnac.⁸²⁵

La fórmula d'església, cementiri i sitjar, immersa en les tensions feudals entre noblesa, Església i poble esperona els processos d'ensagrerament i la generació nuclis de poblament concentrat sota la delimitació de 15, 30, 60 o 72 passes, fins i tot 100⁸²⁶

818 ROIG BUXÓ, J. 1999.

819 ASENSIO VILARÓ, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J. 2003.

820 SOLÉ PALACÍN, X. 1991.

821 GUÀRDIA, J.; CORTÉS, J. J. 2003; GUÀRDIA, J.; CORTÉS, J. J. 2004.

822 LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YAÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, especialment p. p. 387-396.

823 AGUSTÍ, B.; LLINÀS, J. 2012.

824 ARÍS, X. 1989; GARCIA MAJÓ, LI. 1995; GARCIA MAJÓ, LI. 1996; JÀRREGA, R. 1988; MARGENAT, F. 1985a; MARGENAT, F. 1985b; SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000c.

825 MENCHON, J. 2015d, MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 1998, p. 39-40.

826 RIU I RIU, M.; VALDEPEÑAS, P. 1994; RIPOLL LÓPEZ, G.; VELÁZQUEZ, I. 1999. La descripció del cementiri medieval que fa Mn. Josep Gudiol té la seva gràcia (GUDIOL CUNILL, J. 1902, p. 241-242): *"La consuetut de deixar trenta passes de terreno al vol de les iglesies perquè servissen de cementiri la veyem consignada en gran nombre de dedicacions, dotacions y consagracions d'iglesies. Les més antigües constitucions de pau y treva consignan com una cosa la més respectable l'inviolabilitat d'aquests cementiris de trenta passes ab tot lo en ells contingut. En algunes dedicacions d'iglesies com la de Sant Llorens del Munt y Vilabertran (1063 y 1100) veyem com aquest espay de terra s'engrandeix fins á 60 passes, fixantse en la d'aquest últim monastir la mida de aquèstes passes, que devían esser de set peus.*

Aquest lloch d'enterro en lo que's colgavan les despulles deis que morian en la Fe, después d'haver rentat y ungit lo eos, no fou pas l'únich destinat á sepultura. La consagració de Sant Benet de Bages de l'any 972 nos diu que al morir los fundadors Salla y Richildis foren enterrats en caixes de pedra juxta aedem atril, es dir: al costat de la porta en lo lloch mateix ahont certes iglesies hi tenian la Galilea, lloch de distinció pels protectors de la casa de Deu.

(**Taula 5.3**). Controlen l'espai, l'habitatge, els magatzems sota terra en forma de sitja i l'inici i fi del cicle vital ritualitzats en el baptisme i l'enterrament. Molt ha canviat la situació entre els concili de Braga del 561 que prohibeixen enterrar intramurs, i el tombant de mil·lenni quan es consoliden les sagreres medievals. Alerta però, els coneixem a la Catalunya Vella, però no s'han d'estudiar pas ni a nivell documental explícit o en la topografia del poblament concentrat de la Catalunya Nova encara que hi ha treballes que els veuen a Mallorca després de la conquesta de Jaume I.⁸²⁷ El tema resta encara obert cara a tenir una o més explicacions satisfactòries. Sovint en la història, les causes i processos són més complicats o rics del què sembla (**Fig. 5.77**).

Al llarg de l'edat mitjana s'imposa un paisatge funerari presidit per l'església, de vegades amb atri, i al seu voltant els enterraments marcats per simples pedres, esteles i laudes, sarcòfags per als més afortunats. Mostraria un paisatge de protecció com el d'una de la Resurrecció i Judici Final en l'art romànic i gòtic.

La imatge de les *Cantigas* evoca clarament com era el paisatge d'un cementiri medieval. Si bé l'espai de la vinyeta és reduït, hem de suposar el lloc a l'abric d'una església. Mig enterrats es dibuixen alguns sarcòfags de pedra amb coberta a dues aigües. Al seu voltant, i seguint la mateixa orientació, les esteles marcant les capçaleres de les tombes (**Fig. 5.78**). Entenem doncs, que en cementiris de l'època ens trobem amb sarcòfags exempts sobre el sòl i al costat enterraments senyalitzats amb esteles de el tipus discoïdal. Seria molt interessant per tal de poder conèixer la jerarquització de l'espai funerari saber quina situació espacial tenen o tindrien aquests sarcòfags respecte a les esteles o altres senyalitzacions funeràries més senzilles que sens dubte existien: fites de fusta o simples pedres clavades. La situació de les esteles de Tiermes (Soria), *in situ*, a la banda de la porxada de l'església ens indica ja una certa preeminència social dels enterrats.⁸²⁸ Altres excavacions de Castella, Aragó, Cantàbria corroboren aquesta funcionalitat.⁸²⁹

El paisatge funerari medieval és fill del procés de desarticulació i atomització de les *urbes*, *civitates* i *municipa* romanes que va comportar la generació orgànica del que podríem dir barris que conformen la ciutat multifocal o dispersa de l'antiguitat tardana, amb els seus espais de religió que són esglésies funeràries i martirials. Amb

També s'enterrava en lo claustre. En lo de Vich sabem que ja s'hi enterrava l'any 1181 essent lo lloch destinat als canonges é insignes personatges. Al interior de les iglesies á voltes s'hi deixavan los cossos de reys y bisbes.

Los enterraments feyan suposar ben divers procediment en la sepultura. S'enterrava á terra en los llochs ahont lo pis se presentava movable, seguintse lo sistema de colocar lo mort en una caixa feta de lloses ó plaques de terra cuyta. Quan la sepultura devia cavarse á la roca s'obria un clot que venia á donar la forma d'un eos humá, podentse reconeixre encara al vol de moltes iglesies tals enterraments, que molts sens discorrer, desseguit han batejat ab los noms de sepulcres proto-histórichs ú olerdulans, donantlos fabuloses antiguitats. Se cubria la cavitat ab lloses tapantse ab terra y al demunt á flor del paviment s'hi posava á voltes una pedra tumular ó lauda ab la corresponent inscripció ó la figura del difunt en mitx relleu. Unes magnifiques lápides d'aquestes poden veures á Elna, procedents d'Eula, y datant ja de principis del sigle XIII."

⁸²⁷ BERNAT, M.; SERRA I BARCELÓ, J. 1997.

⁸²⁸ CASA, C. DE LA 1978; CASA, C. DE LA 1980; CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M. 1981.

⁸²⁹ MENCHON, J. 2004.

el temps, cas de continuar funcionant esdevenen les seus dels bisbes i les parròquies. Però més costarà la seva implantació al sempre refractari món rural.

És interessant veure com l'expansió del cristianisme i o millor dit, el poder episcopal va de la ciutat al camp en època romana,⁸³⁰ i en un procés d'est a oest a l'antiguitat tardana, però la seva consolidació en època medieval és essencialment rural i monacal, i de nord a sud, en el sentit de l'expansió territorial a partir dels carolingis. Culmina el capítol amb les conquestes de Tortosa i Lleida i la immediata restauració de les seus episcopals lligades ara amb Roma, tot trencant els darrers llaços, si en quedaven, amb la tradició de l'Església hispànica -per no dir visigoda o mossàrab- i l'expressió religiosa tradicional -per posar-li un nom- aliena a les jerarquies de ritus catòlic i regla benedictina, i després agustina o d'observança cistercenca.

El tema ha anat sortint de manera més o menys indirecta a més del focus polaritzador que és l'església parroquial com espai funerari, i per extensió la seu episcopal: cal estudiar i ponderar el paper dels monestirs. Constància tenim de la seva fundació i existència des de principis del segle V, com el que menciona Consenci a Tàrraco, promogut per Frontó.⁸³¹ Per exemple al segle VII hem de parlar del Bovalar com a centre monàstic que no solament genera un interessant conjunt funerari sinó també un vilatge enturonat.⁸³² Precisament tenim una important sèrie de grans monestirs que claven les seves arrels sobre vil·les, cementiris i edificis martirials o cel·les eremítiques i cenobítiques a l'antiguitat tardana: Ripoll,⁸³³ Sant Pere de Rodes,⁸³⁴ Sant Llorenç prop Bagà,⁸³⁵ Sant Pere de Casseres,⁸³⁶ Sant Pol de Mar,⁸³⁷ o Sant Feliu de Guíxols⁸³⁸ (Fig. 5.79).

5.7 EL PAPER DE L'ETNOGRAFIA PER ENTENDRE EL MÓN FUNERARI

L'arqueologia com a ciència en constant reflexió sobre la seva funció de vegades pateix d'un cert problema d'encarcamament epistemològic. En altres paraules pot

⁸³⁰ GURT, J. M. 2019, p. 19.

⁸³¹ AMENGUAL, J. 1999.

⁸³² GURT, J. M. 1999; PALOL, P. de 1986; PALOL, P. de 1989; PALOL, P. de 1999a; PALOL, P. de 1999b; PALOL, P. de 1999c; SALES, J. 2014.

⁸³³ BOLÒS, J. 1987d; RIPOLL PERELLÓ, E.; CARRERAS, T.; NUIX, J. M. 1978; RIPOLL PERELLÓ, E.; CARRERAS, T.; NUIX, J. M. 1982.

⁸³⁴ ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1998a; ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1998b; ADELL, J. A.; LLINÀS, J.; MATARÓ, M.; RIU-BARRERA, E.; SAGRERA, J. 1996-97; AGUSTÍ, B.; CODINA, D. 2002; BLAJOT, M.; GURT, J. M.; GUÀRDIA, M.; TUSET, F. 1986; BURCH, J.; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. 1992; BURCH, J.; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. 1994; LLINÀS, J.; MONTALBAN, C.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J. 1996; MATARÓ, M. 1999; MATARÓ, M. 2003; MATARÓ, M.; BURCH, J.; LLOPART, J.; PUIG, A. M.; TIÓ, X.; VIEYRA, G.; RIU, E. 1994; RIU-BARRERA, E. 1996.

⁸³⁵ RIU-BARRERA, E. 2000.

⁸³⁶ PUJADES CAVALLERIA, J.; SUBIRANAS, C. 1998; PUJADES CAVALLERIA, J.; SUBIRANAS, C. 2003; MANCHO, C. 1999.

⁸³⁷ LLOVET, E. M. 1993; PALOU, H. 1985.

⁸³⁸ NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL. 2019; PALOL, P. de. 1967, p. 156-157; PALOL, P. de 1999c.

generar un relat que no té en compte altres òptiques, com la dels historiadors, els historiadors de l'art, els geògrafs i per suposat els etnòlegs, etnògrafs i antropòlegs.⁸³⁹ Totes aquestes disciplines s'ocupen de l'home com animal social imbricat en un espai i un temps. Ser interdisciplinaris o transdisciplinaris no és solament interactuar amb químics, físics, enginyers, analistes i després ... no arribar a conclusions compartides.

Ja fa una pila d'anys comentàvem que *"el coneixement i estudi del món funerari [en aquell moment ens preocupàvem de l'època medieval i moderna] passa o hauria de passar per diverses premisses al nostre entendre bàsiques. En primer lloc cal entendre la mort com un pas, un moment i un fet bàsic en una cultura. Aquest moment ha estat envoltat d'un seguit d'actituds, creences i ritus, els anomenats ritus de pas."*⁸⁴⁰ Llavors fèiem referència al que l'antropòloga Marta Allué explicava sobre el que ara eufemísticament o cultistament en diem *exitus*: *"La muerte es objeto de un ritual de separación por medio del cual, en nuestras culturas, el individuo pasa a un nuevo estatus ya definitivo, incorporándose a un mundo que no es de los vivos y que genera: 1) una serie de actitudes y formas de conducta culturalmente establecidas; 2) un cambio en los procesos de interacción a nivel familiar y social; y 3) una ideología resultante que puede explicarse a través de los hechos descritos a ser vehículo de análisis del resto de los componentes de una cultura ..."*⁸⁴¹

5.7.1 Una visió antropològica

El polifacètic etnògraf donostiarra A. Aguirre en estudiar els ritus funeraris a *Euskal Herria* acaba conclouent que hi ha quatre trets comuns al llarg del temps: donar compliment a la tradició, servir d'aparador social, activitat econòmica i manifestació espiritual.

Seguir la tradició el ritual funerari *"debe ser ultraconservador si quiere ser efectivo"* tant en l'àmbit domèstic com en el públic, en el nostre cas l'Església (**Fig. 5.80**). L'aparador social es veu en les ofrenes a la vista, les misses, les llegats testamentaris, l'abillament del difunt, *"las pantagruélicas comidas en el luctuoso hogar,"* les comitives que acompanyen el fèretre, les ofrenes florals, les tombes i la seva ostentació... Tot plegat

⁸³⁹ Una observació, he posat etnòlegs, etnògrafs i antropòlegs i no pas etnòlegs i etnòlogues, etnògrafs i etnògrafes, antropòlegs i antropòlogues, en aquest costum políticament correcte d'haver entès malament la igualtat entre homes i dones. Així evitem la ridícula de parlar dels ciutadans i les ciutadanes, els i les votants. Sinó quan parlem de les persones, que es femení, com carai ho haurem de dir? Els *personos* i les *personas*? Aquest món tan pretesament igualitarista és un marc d'hipocresies i formalitats vàcues. Darrere d'aquest igualitarisme barat hi ha uniformisme totalitari que semblantment multicolor però uniformitzant a la manera d'un caleidoscopi amb tota la taula de colors que finalment es barregen per acabar en gris. Massa sovint oblidem el que va dir Ana Belén a *Libertarias* (1996, dir. Vicente Aranda) que els homes i les dones no són iguals, som equivalents. Això ho rematava el meu oncle, Mn. Saturnino Menchón, en el funeral del meu pare, Juan Menchón (19.08.2021) quan en les paraules de comiat digué que les persones, en especial homes i dones, no son iguals, sinó semblants.

⁸⁴⁰ MENCHON, J. 1988-1989b.

⁸⁴¹ ALLUÉ MARTÍNEZ, M. 1983a.

"denota que la ceremonia fúnebre se convierte en un fenomenal escaparate social." Són manifestacions formals no pas immòbils en el temps però amb trets comuns i malgrat els intents d'unificació -cas del ritual catòlic- "es la gente quien marca y hace marcar las diferencias."

S'ha de sumar un altre aspecte, quan es converteix en manifestació política cas de les morts exemplaritzants per càstig, o estimulants per difondre un model de comportament al servei d'una ideologia que és l'exaltació de l'heroi. Pot ser un màrtir per la seva fe, ideologia política o filosòfica. És ben clar i punyent més quan el 1996 ho escriu Aguirre, un *euskaldun* en una monografia sota els auspicis del diari *Egin*: "La muerte de un militar, la de un Papa, la de un político asesinado o la de un activista abatido, es motivo para grandes exhibiciones de dolor." (Fig. 5.81).

I quan parla de la vessant econòmica no és menys càustic: "Y como a río revuelto ganancia de pescadores, la vanidad social beneficiaba a la Iglesia en forma de donativos, misas, mandas, ofrendas... Desde la curia hasta el sacerdote, pasando por sacristanes, seroras⁸⁴² e incluso monaguillos y cereros que tenían así asegurado su trabajo, todos ganaban en la febril necesidad de comprar los favores del cielo desde la tierra o con el juego de las vanidades." I per contra, feien patir les economies familiars amb dispendis per sobre de les possibilitats de cada llar (Fig. 5.82).

La manifestació espiritual "se supone un factor primordial, pero en realidad es el más difícil de analizar. ¿Pues dónde empieza y dónde termina la religión, la fe y la esperanza en una vida inmortal en todo esto?" I acaba despenjant-se amb una sentència pròpia del seu sarcasme hieràtic de jugador de mus:

"Y lo más curioso es que nosotros, hombres del crepúsculo del milenio, aparentemente tan de vuelta de todo, hemos abandonado las arcaicas concepciones de la muerte pero sin acabar de superarlas. Es decir, seguimos anclados en una ideología de final de la vida alienante, como brillantemente escribiera Herbert Marcuse hace más de dos décadas: entre el estupor ciego y un panegirismo hueco (si el compañero desaparecido es un militar, las tropas con la banda de música; si alguien del mundo político, funerales solemnísimos...) más que nunca la muerte tiene un papel de gala en el Gran Teatro del Mundo.

Pero al mismo tiempo, pragmáticamente, hemos hecho de la muerte un elemento aséptico: no es que hayan quedado obsoletas las mortajas, bulas, ofrendas, misas de aniversarios, toques de campana y caminos de muertos. Es que ya casi nadie muere en casa sino en un hospital, lejos de su entorno; no vemos el cadáver, pues pasa directamente del tanatorio al cementerio; los funerales caen en desuso y los recordatorios se olvidaron; la incineración gana día en adeptos, ya que ni imaginar queremos que nuestros adorados cuerpos vayan a corromperse. Todo limpio, distante y ajeno, como si el muerto fuera siempre el otro, y nuestra propia muerte irreal"⁸⁴³ (Fig. 5.83).

⁸⁴² La serora en la cultura basca és una dona que té cura d'esglésies i ermites i de determinats aspectes socials i religiosos de la comunitat. Són una espècie de sagristanes que també es documenten en altres llocs però amb altres noms. Sovint són dones solteres o vídues que es guanyen la vida amb aquesta ocupació. Vid. AGUIRRE SORONDO, A. 1995b.

⁸⁴³ AGUIRRE SORONDO, A. 1996, p. 87-90.

Les reflexions d'Aguirre porten a plantejar-nos dos qüestions. La primera és com a actors de comunitats globalitzades del tombant del segon mil·lenni, fills d'una societat que amaga la mort, si som capaços d'interpretar les peces d'aquest mosaic incomplet que és el seu estudi a partir de les diferents fonts d'investigació, entre ells l'arqueologia. La segona és veure com la mort està perfectament implicada, ens agradi o no, ens espanti, faci por o atragui freudianament, amb la vida, amb la societat on estem immersos. Parlar de mort és parlar de vida i parlar de vida és parlar de mort, ja ho hem dit al començament d'aquest capítol. Però en som realment conscients?

Tanmateix hem d'afegir un tercer aspecte no menys important, si és que no és el principal: fins quin punt en investigar el tema no estem intentant racionalitzar un sentiment d'angoixa tan personal com col·lectiva davant la mort? És aquella estranya sensació de quan es plora una persona que ha creuat la llacuna Estígia: les llàgrimes són pel qui ha marxat o pel buit que ens deixa? plorem per ell o per nosaltres?⁸⁴⁴ el plany perquè ens agradi o no un dia o altra ens tocarà?

Racionalitzar l'estudi de la mort és per una causa científica o per explicar ordenar cartesianament aquest tràngol i assumir el que realment no volem acceptar com a simples éssers vius que un dia o altre deixarem d'existir? Del pols venim i en pols ens convertirem, ja ho sabem. I davant d'això, organitzem un argumentari des de la ciència històrica, l'antropologia, la filosofia, la religió, l'agnosticisme, la superstició, la religió natural, o la psicologia en base al freudianisme de l'*eros* i el *thanatos*.⁸⁴⁵

Resta clar que la mort i el seu tractament està imbricat en la relació sistèmica de tota cultura, en forma part essencial de la seva escala de valors. No és solament un canvi d'estat que afecta la persona, també la família, el grup social en el sentit més local i ampli. I el seu tractament s'emmarca en el context de cada comunitat. Els esquemes de funcionament són tractats tant per la superestructura social, amb rituals i plantejaments establerts per mecanismes de control com per exemple les creences i ritus, i per tant l'Església. Però també per la societat amb pautes i rituals ben travats que estableix ella mateixa. I per això la mort es vincula clarament amb la religió, des del sentiment íntim i atàvic de la fe del carboner a les depurades meditacions teològiques i filosòfiques que de vegades no entén ni qui les fa.

Lluís Prats, un altre antropòleg de referència obligada ho explica prou clarament: *"l'ordre sobrenatural sanciona finalment valors i estructures en un sincretisme perfecte que combina la religió de la terra que regula principalment les relacions de l'home amb la natura, i*

⁸⁴⁴ Encara ens preguntem per què plorava el general Franco quan va rebre l'abraçada de la pau del cardenal Tarancón i després va donar el condol a la vídua de l'almirall Carrero Blanco, el 22 de desembre de 1973. Plorava per l'emoció del company perdut? per les circumstàncies del moment la significació de perdre el seu puntal polític? per causa del pàrkinson que patia que té com a símptoma el baix control de les emocions, o perquè sabia que el proper funeral d'estat seria el seu?

⁸⁴⁵ LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R. 2004 p. 27. El plorat amic és clar: *"Por tanto el hombre, a lo largo de los tiempos, se ha sentido y se sigue sintiendo desamaprado, pobre y desnudo; ha sentido miedo ante la inmensidad de su duda: es posible que crea en algún cierto nùmen o dios, o no, pero si sucede en el primer caso, si cree, ha de manifestar su creencia aún a pesar de la muerte -o quizás gracias a ella-, puesto que 'su' muerte significa (o significaba) también, y en parte, la muerte de los suyos, de sus familiares y allegados, y de todo cuanto lo rodease en vida."*

la religió catòlica fundadora de l'ordre social existent i que regula principalment les relacions entre els homes i entre les institucions. La complementació i sovint la superposició d'aquestes dues cosmovisions formen el sincretisme que els folkloristes anomenen religiositat popular...⁸⁴⁶ terme que amb fortuna Joan Prat ens defineix com a *experiència religiosa ordinària*.⁸⁴⁷ És a dir, tan religió com mort són observades i assimilades des de la superestructura social, cas de l'Església, com des de la quotidianitat de les persones més senzilles, amb la seva pròpia manera de creure i de sentir, de pair i patir el darrer pas.

La mort genera un immens volum d'informació que convenientment processada permet atansar-nos a una societat determinada, des de temes tan prosaics com l'herència de les possessions del finat a la preparació espiritual per anar a un més enllà. En el cas del món occidental a partir de l'antiguitat tardana, les ordinacions de l'Església en el ritual pre i post mortuori a considerar, des de les *commendationes animae* del món paleocristià,⁸⁴⁸ passant per les disposicions del *Liber Ordinum* referents al rentat i vestimenta de bisbes i preveres d'època visigòtica,⁸⁴⁹ a la fixació dels rituals funeraris en la plena edat mitjana, com apunta Mitre.⁸⁵⁰

El trasllat dels cementiris fora vila per ordre de Carles III (1787) va comportar no solament una millora higiènica a les poblacions,⁸⁵¹ doncs els fossars parroquials i les esglésies eren uns veritables podrimeners que generaven unes situacions prou fèdides i insalubres (**Fig. 5.84**). També va implicar dues coses, el retorn de la separació entre vius i morts i el control dels espais funeraris per part del poder civil (**Fig. 5.85**). Es va de nou a la visió del paisatge periurbà del món clàssic però amb una diferència: si bé els cementiris tornen a ser extramurs, comunicats amb un camí per un criteri d'eficiència en el transport dels difunts, són segregats dels vius i no al costat dels vials de pas obligat: s'hi ha d'anar expressament. De fet és l'*incipit* d'un procés llarg en què la mort acabarà sent amagada.

La mort va ser assumida en la societat preindustrial con part inseparable de la vida i no s'amagava. Forma part del cicle natural, fins que a partir de la Il·lustració, el Racionalisme i els plantejaments filosòfics on prima l'individu en detriment del

⁸⁴⁶ PRATS, LI. 1985.

⁸⁴⁷ PRAT, J. 1983b, p. 63: "*L'objecte d'estudi, el que anomeno l'experiència religiosa ordinària, inclou el conjunt sencer de comportaments, ritus, concepcions, vivències, representacions socials i símbols de caire religiós que en un marc concret —espacial i temporalment— sustenten uns individus o grups d'individus més concrets. Aquestes experiències, comportaments o vivències no tenen perquè ésser estranyes, exòtiques ni arcaïques; com més normals, vulgars i ordinaris siguin, millor.*" Una actualització és a PRAT, J. 1995.

⁸⁴⁸ AMO, M. D. del 1996.

⁸⁴⁹ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 8, referent a FÉROTIN, M. 1904.

⁸⁵⁰ MITRE, E. 1986-1987.

⁸⁵¹ LOBATO, I.; LÓPEZ MIGUEL, O. 1988; SABATÉ BOSCH, J. M. 1988. que en el cas de la diòcesi de Tarragona l'arquebisbe Món i Velarde aplica poc després. I encara hi ha cementiris a tocar de les esglésies, en ple centre urbà, com es veu en poblacions petites de les comarques tarragonines com per exemple Rojals, Forès o l'Albiol a la Conca de Barberà; Siurana al Priorat, o Mont-ral a l'Alt Camp. Altres casos, com la situació excèntrica del fossar de Santa Perpètua de Gaià (Conca de Barberà) s'explica perquè l'església segurament és prefeudal. Caldria estudiar perquè el de Montbrí del Camp (Baix Camp) és en situació excèntrica.

col·lectiu i la persona per sobre del transcendent. És a partir d'aquí quan es qüestiona racionament el més enllà amb un relat filosòfic ben construït: al cap i a la fi s'estableixen de nou les bases de l'agnosticisme i l'ateisme.

Fins llavors tenim el que Ph. Ariès definia com la mort domesticada i la qual estava "controlada" en uns temps en què la cosmogonia al seu voltant era gestionada per la religió, i per tant la superestructura eclesiàstica, o per organitzacions més horitzontals d'expressió de la fe hereves de les antigues comunitats prèvies al feudalisme. Aquestes mantenen els seus sincretismes i raonaments hermenèutics o mítics els quals d'una manera o altra s'amaguen o es dissimulen dins la carcassa intel·ligentment forjada per preveres, monjos, bisbes i teòlegs; ben lluny de la dèria per amagar-la. I quan irremeiablement apareix amb la seva dalla ben esmolada provoca reaccions de pompa i histrionisme:

"Finalmente, la última conclusión y la más importante: la simplicidad con la que los ritos de la muerte eran aceptados y celebrados, de manera ceremonial, ciertamente, pero sin carácter dramático, sin excesivo impacto emocional.

El mejor análisis de esta actitud se lo pediremos a Solzhenitsyn, en El Pabellón de los Cancerosos. Efrén creía firmemente saber más que sus mayores: los mayores no habían ni tan siquiera puesto el pie en la ciudad en toda su vida, no se atrevían, mientras que Efrén sabía ya galopar y disparar su pistola a los 13 años... y he aquí que ahora... él se acordaba de la manera que tenían de morir esos viejos, allá lejos en su tierra, tanto los rusos como los tártaros y los udmurtos. Sin fanfarronadas, sin aspavientos, sin presumir de que no iban a morir; todos admitían la muerte apaciblemente. No sólo no retrasaban el momento de rendir cuentas, sino que preparaban a ello tranquilamente y con antelación, designaban quién se quedaría con la yegua, quién con el potro... Y se extinguían con una especie de alivio, como si sólo tuvieran que cambiar de isla.

*No se puede decir mejor. Así es como se murió durante siglos o milenios. En un mundo sometido a cambio, la actitud tradicional ante la muerte aparece como una masa de inercia y continuidad. La vieja actitud según la cual la muerte es a la vez familiar, próxima, atenuada e indiferente, se opone demasiado a la nuestra, en virtud de la cual la muerte da miedo hasta el punto de que ya no nos atrevemos a pronunciar su nombre. Por ello llamaré aquí a esa muerte familiar la muerte domesticada. No quiero decir que la muerte fuera antes salvaje y que después dejara de serlo. Quiero decir, por el contrario, que actualmente se ha convertido en salvaje."*⁸⁵²

A l'edat mitjana cal parlar de les disposicions testamentàries i el reflex documental del que envolta l'òbit,⁸⁵³ amb estudis de referència com els fets en el seu moment per Claramunt,⁸⁵⁴ Aventín,⁸⁵⁵ Garcia,⁸⁵⁶ Piñol⁸⁵⁷ o Madariaga.⁸⁵⁸ Les tradicions, els

852 ARIES, Ph. 2000, p. 32-34.

853 És interessant el que afirma M. Encinas sobre els testaments: "Si el testamento es un seguro acordado entre el testador y la Iglesia con la doble finalidad de servir como 'pasaporte para el cielo' que garantice la eternidad y salvoconducto en la tierra, para gozar de los bienes adquiridos en vida, cabe preguntarse si realmente reflejan la espiritualidad de una época o si, por el contrario, informan sobre otros aspectos entre los que el factor económico corre paralelo al religioso" (ENCINAS, M. 2013, p. 67).

854 CLARAMUNT, S. 1986-1987.

símbols, les creences i actituds de la gent davant la mort són de llarga trajectòria i romanen vigents molt de temps. La veneració, la temença al que hi ha més enllà combinada amb la seva quotidianitat es veu en totes les societats, com palesa R. González en el cas gallec.⁸⁵⁹ Està clar que la superestructura religiosa, en el nostre cas l'Església va acabar controlant l'espai dels morts amb el procés de parroquialització, entre els segles VI i XII. Però no acabarà mai de fer-se amb el més íntim de les persones, de les famílies, de les comunitats, aquells gestos atàvics, extralítúrgics que sovint els interpretem com pre o paracristians però que sovint son actes personals, utilitaris o consuetudinaris "perquè s'ha fet així tota la vida." Així de senzill, així de solemne al mateix temps.

No sorprèn veure com l'imaginari de la mort en tota societat, amb la carcassa formal i conceptual que va generant, es fa complicat de veure com es materialitza en el subsistema social religiós, i la seva interpretació es fa dificultosa com explica D. Clarke: "Frente a contextos exclusivamente arqueológicos, la interpretación de la información religiosa deberá recurrir más ampliamente a la especulación debido a la exigüidad, la complejidad y naturaleza misma de los datos recuperados."⁸⁶⁰

5.7.2 Fases de la mort

És llavors quan el què ens diu l'etnografia pot ajudar a reconstruir l'embalum que hi ha al voltant de la mort, i per tant d'aquest part important del cicle dels vius. De fet, la seva metodologia va més enllà de l'evidència física, que és el que tracta l'arqueologia. Ja ho va dir Miquel Tarradell fa uns quants anys: fora bo que els arqueòlegs estessim un any en un país del tercer món per entendre moltes coses que no ens deixen veure la nostra posició privilegiada de països desenvolupats.⁸⁶¹

Marta Allué marcava als anys 80 del segle passat la guia per estudi dels rituals funeraris de l'Arxiu d'Etnografia de Catalunya. Es destina a "todo aquel investigador que se interese por el analisis del ritual funerario desde una perspectiva cronológica y es adaptable, por tanto, a intereses folklóricos asi como etnograficos y etnológicos." Es tracta d'una pauta orientativa i no solament destinada a estudis de societats *primitives* o la recerca de la dada singular o curiosa. Es basa en la seqüència cronològica al voltant del fet biològic amb els corresponents ritus de pas.

⁸⁵⁵ AVENTÍN, M. 2014.

⁸⁵⁶ GARCÍA, M. 1988.

⁸⁵⁷ PIÑOL ALABART, D. 1998.

⁸⁵⁸ MADARIAGA, J. 1989.

⁸⁵⁹ GONZÁLEZ, R. 1987.

⁸⁶⁰ CLARKE, D. L. 1984, p. 96-98.

⁸⁶¹ "Jo sempre he dit que seria ideal per a la formació d'un arqueòleg o d'un historiador del món antic que, quan acabés la carrera, en lloc de fer la tesi, se n'anés a viure un any en un país del tercer món, ben tercer món. Vull dir un país d'aquells que encara no han estat incorporats, no han estar tocats per la civilització del món industrial del segle XX; perquè s'hi veuen moltes coses que crec que oblidem i que són aplicables en el món que nosaltres treballem." Vid. TARRADELL, M. 1987, p. 177.

Per Allué la mort és "objeto de un ritual de separación por medio del cual, en nuestras culturas, el individuo pasa a un nuevo estatus ya definitivo, incorporándose a un mundo que no es de los vivos y que genera: 1) una serie de actitudes y formas de conducta culturalmente establecidas; 2) un cambio en los procesos de interacción a nivel familiar y social; y 3) una ideología resultante que puede explicarse a través de los hechos descritos a ser vehículo de análisis del resto de los componentes de una cultura."⁸⁶²

Així adapta l'esquema amb tres fases que s'apliquen als rituals de pas o crisi de vida: abans, durant i després de la mort: frase *pre-liminar*, fase *liminar* i fase *post-liminar*.

En la fase *pre-liminar* entra en joc les prevencions abans de l'òbit, és a dir les passes prèvies al traspàs. Un primer conjunt són de tipus consuetudinari com l'adquisició de sepultura, mortalla, fèretre etc.

A aquest reguitzell, sumem les expressions de darreres voluntats als familiars i grup social o la relació amb col·lectius implicats amb els serveis fúnebres i exèquies com els col·legis funeraris, les confraries, la parròquia o l'ordre religiosa etc. Un segon lot són les disposicions escrites mitjançant la redacció de testament, la seva no redacció amb testimonis o la participació dels desitjos al consell familiar. S'estableixen les voluntats en el què es refereix al ritual d'enterrament, les accions religioses i pietoses, el repartiment dels béns, llegats o donacions, etc.

Un tercer punt són els auguris i pronòstics de mort, com senyals sobrenaturals que avisen del traspàs (animals depredadors, moscardes, fenòmens meteorològics...), l'avís de la decrepitud o la malaltia. I finalment acaba amb la preparació del moribund per a l'*exitus*, com és dur-lo a casa, ara a l'hospital o al centre sociosanitari. Allí es fa l'abillament final, l'agençament de l'estança pel moment i rebuda dels oficis *perimortem* amb preveres, predicadors, amics, objectes rituals, sagrats o d'especial estima pel subjecte del *passus*. Segueix l'administració de l'auxili espiritual o psicològic, la relació amb els familiars en l'agonia, els tocs de campana en aquest moment per posar un exemple sonor perdut en la societat urbana i postindustrial.

La fase *liminar* esdevé en el moment de l'*exitus*. Diferencia mort, vetlla i enterrament. En l'instant del traspàs entren en joc les signografies per manifestar que la persona ha finalitzat els seus dies en el món en base a l'observació de manca de respiració, de batec del cor, o de tipus més científic i legal com el certificat mèdic. S'han de sumar les pràctiques seculares com preguntar tres vegades si el mort és mort o qui l'havia occit com és tradicional a Andorra.⁸⁶³ Després s'exterioritza el fet biològic amb el plor, els signes d'afflicció, lamentacions, atacs de tipus histèric o histriònic establerts socialment etc. Acte seguit venen els avisos, com les campanades, la comunicació del fet a família, parents, amics i col·lectivitat, la utilització de símbols com obrir una finestra perquè marxi l'ànima, apagar el foc, crespons, banderes a mitja asta... als quals s'han de sumar els anuncis amb els sistemes de comunicació de cada lloc i època. Al mateix temps s'endega el mecanisme de preparació de les despulles, amb el que defineix com equip funerari: familiars, amics, veïns o especialistes a sou; el lavatori, l'amortallament o vestit, tècniques de presentació cara a l'exposició, conservació o

⁸⁶² ALLUÉ, M. 1983a.

⁸⁶³ Per dites al voltant del tema, vid. la paraula mort al *Diccionari català-valencià-balear*, que disposem online (<https://dcvb.iec.cat/results.asp?word=mort>, consulta 13.04.2020).

acceleració del procés de desintegració, il·luminació del lloc de vetlla; accions de respecte per part del grup, escenografia de l'espai on s'exposa el cadàver, etc. És interessant per exemple que un testament del Cartulari de Sant Cugat indica que aquesta feina és cosa dels marmessors.⁸⁶⁴

Segueix la vetlla amb les actituds i papers de cadascun; l'exposició del difunt a casa o en espais *ad hoc*, ara les sales dels tanatoris; les expressions formals i espontànies de dolor i solidaritat, les converses, sobre el difunt, la brevetat de la vida i el més enllà... el refrigeri durant aquestes llargues hores, accions d'exortització per evitar més morts mitjançant oracions, gestos o ritus.

Continua després l'enterrament, amb la determinació del moment, lloc i forma, amb disposicions respecte a la pompa funerària ja establerta, formalitzada o individualitzada a voluntat del protagonista i els seus propers. Vindrà el recorregut de marxa del fèretre des de casa o el lloc de vetlla, les cerimònies canòniques o paracanòniques,⁸⁶⁵ aquí i durant la conducció al lloc de ritus formal i col·lectiu, cas de l'Església en el món catòlic. També la manera de portar les despulles que pot ser a espatlles, dalt d'un mul,⁸⁶⁶ amb vehicle, el seguici formal o establert durant el camí, i la presentació en les exèquies, la posició del fèretre, comiat del dol i disformisme ritual segons edat, sexe o posició social, trasllat al fossar i assistents, cerimonial en l'enterrament i marxa del cementiri (**Fig. 5.86**).

La darrera fase és la *post-liminar*. Comença amb el retorn a la casa mortuòria, la celebració o no de banquet funerari que en altres llocs i èpoques es pot realitzar sobre la tomba. Afegim les pràctiques pietoses com les misses, ofrenes d'aliments als morts i als assistents, les oracions i ritus, almoines, indulgències. S'acompanyen amb accions no controlades per la superestructura social i religiosa, com exposició de fotografies o imatges del finat; reserva d'un espai a taula, repartiment ritual dels seus bens, prevenció de noves morts i generació de ritus de purificació com incinerar determinats objectes personals, fer foc nou, etc. Després vindran les dates de commemoració i record dels avantpassats, la visita de la tomba i gestos sobre seu, a més del dol i la seva expressió social en el vestit, les actituds i participació o no participació en l'activitat quotidiana i lúdica del grup, etc.⁸⁶⁷

⁸⁶⁴ RIUS, J. 1946, doc. 912, testament de Berenguer Bernat.

⁸⁶⁵ Potser per influència del món anglosaxó, en els darrers anys han proliferat vetlles laiques on no participa pas un prevere, sinó un mestre de cerimònies que llegeix un panegíric -sovint formulari revestit d'algunes anècdotes recollides una estona abans de l'acte- i després s'han llegit poemes, s'ha interpretat una peça de música, o han parlat familiars i amics. No solament això, sinó que les cerimònies funeràries clarament catòliques han donat pas després a aquests actes de dol i estimació, de vegades acompanyant la litúrgia amb peces musicals vinculades al traspassat. I quan no cospa en el cas de mort de persones joves quan un company d'adolescència va entrar a l'església precedit cerimonialment pel ball de bastons, o en sortir el fèretre de l'església el ball de Diables va encendre una carretillada sense explosió final; o els castellers aixequen pilars d'honor mentre passa el fèretre a espatlles. Son paralitúrgies que han vingut per quedar-se, i tenen la seva funcionalitat en despertar les emocions i fer-les aflorar de manera col·lectiva. És el plorar en comunitat.

⁸⁶⁶ LI. To ens parla que en els testaments que estudia, apareix la referència del trasllat amb quatre homes o un mul (TO, LI. 1987, p. 82).

⁸⁶⁷ ALLUÉ MARTÍNEZ, M. 1983a p. 136-139.

5.8 ARQUEOLOGIA, ETNOGRAFIA, DOCUMENTACIÓ, GEOGRAFIA, HISTÒRIA DE L'ART, EPIGRAFIA... PODEM RECONSTRUIR CORRECTAMENT EL MÓN FUNERARI?

Com es reflecteix tot això a nivell històric i arqueològic? podem reconstruir l'actitud davant la mort i la seva evolució entre els segles V i XII? En part si i en part no. Són molts segles on entren en joc força elements, des del cronològic al geogràfic, el social o el sumatori d'aspectes adjacents que es van afegint. És el que els sociolingüistes defineixen com substrat, adstrat i superstrat en relació a l'estrat o la llengua en ús.⁸⁶⁸

Fem un exercici de vincular les tres fases, *pre-liminar*, *liminar* i *post-liminar* que defineix Allué en l'estudi de la mort entre època antiga i medieval. A veure que en traiem.

5.8.1 L'espai, el costum, la norma a les vespres de la mort

En la fase *pre-liminar* tindrem les disposicions testamentàries escrites o les que es farien de paraula recolzada per testimonis i l'aplicació del dret consuetudinari tant per les voluntats personals i col·lectives de les exèquies, com pel repartiment o herència del patrimoni o les quatre coses que tenia el difunt. Cal afegir la generació d'espais funeraris i la determinació dels llocs d'enterrament en base a criteris socials, ètnics, econòmics, religiosos o familiars, o el cas de l'erecció de tombes i cippus per desig del mort abans de creuar la Llacuna Estígia per exemple sota la fórmula epigràfica *ex testamento* (Fig. 5.87).

Més complicat és poder determinar aspectes de tipus ritual com els presagis, senyals etc, tot i que podem vincular tant per aquesta fase com per la *post-liminar* certes

⁸⁶⁸ Són termes utilitzats en el món de la Sociolingüística:

"Substrat: Llengua que, en un territori determinat, és substituïda per una altra a conseqüència d'una conquesta o colonització. Els elements d'aquella, incorporats a la nova llengua, en constitueixen també el substrat (adstrat, superstrat). Així, l'ibèric és substrat del castellà i del català; el cèltic, del francès i de l'occità; l'etrusc, del toscà; etc. Els trets més estables del substrat pertanyen sobretot a la fonètica, al lèxic no fonamental i a la toponímia; la morfologia i el lèxic bàsic, en canvi, rarament pervenen a la llengua d'importació (Joan Veny)." GEC vol. 14, p. 18.

"Adstrat: Llengua que determina una influència parcial sobre una altra llengua veïna o sobre un dialecte. Normalment aquesta influència és provocada per un període de convivència limitada d'aquestes llengües o dialectes en un mateix territori. Modernament, a causa del gran desenvolupament dels mitjans de comunicació, la noció d'adstrat no suposa necessàriament la contigüïtat geogràfica, sinó també una contigüïtat política i econòmica de països més allunyats, com és el cas de l'influx creixent de l'anglès sobre altres llengües europees (Joan Martí)." GEC vol. 14vol. I, p. 189

"Superstrat: Llengua que, en un territori determinat, s'ha introduït àmpliament dins l'àrea d'una altra i, sense arribar a substituir-la, hi ha deixat algunes traces. És el cas de les llengües germàniques en els territoris de parla llatina, que han influït en algunes solucions de l'evolució del llatí en les llengües romàniques (adstrat, substrat) (Jordi Burguera)." GEC vol. 14 vol. 14, p. 83 (<https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0144477.xml> consulta 02.06.2020).

En el cas de l'evolució de la llengua catalana a partir del llatí vulgar, com a substrat tindrem l'indoeuropeu, el sorotapte (Camps d'Urnes) i el celta, el grec, el fenici i el basc. Es considera que aporta un 20% del lèxic actual. L'estrat és la llengua llatina vulgar. El superstrat, amb les llengües germàniques, franques, àrabs. Finalment, l'adstrat, per la influència d'altres llengües, com francès, anglès, italià, castellà, occità, caló, etc.

evidències arqueològiques de tipus simbòlic: inscripcions, grafiti a la roca com els de Revenga⁸⁶⁹ (Fig. 5.88). A nivell documental tenim per exemple les ordinacions referents a la preparació dels difunts, cas de disposicions del lavatori i vestimenta del *Liber Ordinum* per preveres i bisbes.⁸⁷⁰ S'utilitzen pel clergat visigot i mossàrab i perduren fins el segle XI amb els exemples de les exèquies dels bisbes Arnau de Gurb de Barcelona i Guillem Cabanelles de Girona. També comptem amb alguns textos antics com Sant Agustí o Eusebi de Cesarea, l'*ordo defunctorum* dels *Ordines Romani*, actes conciliars, decretals, vides de sants, sacramentals que cal ser estudiats en profunditat com bé indiquen Bartolomé,⁸⁷¹ Ripoll i Molist,⁸⁷² o la immensa informació de la patrologia.⁸⁷³

L'Església carolíngia i postcarolíngia assenta les bases del que serà el cementiri cristià medieval d'acord amb el corresponent argumentari doctrinal que al mateix temps organitza la litúrgia.⁸⁷⁴ No en va, la seva implantació a les terres que ara conformen Catalunya significa el cant del cigne de l'Església hispana, diguem-li visigòtica, diguem-la mossàrab com ho mostra per exemple el conflicte de l'Adopcionisme,⁸⁷⁵ la substitució del monacat antic amb les seves regles com les de sant Fructuós o Joan de Biclar per la de Sant Benet, i el control de les esglésies i cementiris de promoció individual, particular per part de l'episcopat. El procés no finalitza fins la conquesta de tot el territori per part dels feudals i la implantació definitiva de la xarxa castral i parroquial acompanyada de la fundació de nous pobles, viles i ciutats, ja al segle XII, i en especial la fundació i refundació de les seus episcopals.

Poc a poc i segur que a desgrat de les organitzacions locals s'imposa un nou sentit de comunitat, menys horitzontal del que tenien, cosa que no vol dir que abans estiguéssim en una Arcàdia d'igualtat. L'Església no solament serà part de la superestructura política, sinó que significa en el més pur sentit etimològic l'assemblea dels fills de Déu on són tan importants els vius com els morts. Per això els uns tenen cura dels altres a l'espera de la Parusia i el Judici de les Nacions.

El nou enquadrament que poc a poc va calant, que van fent calar, es lliga pel discurs teològic i catequètic on la mort es vesteix com el veritable naixement, el *dies natalis* de la vida eterna. Aquí és essencial que la comunitat de fidels sublimi el seu costat humà, imperfecte i terrenal traduït al concepte del pecat. Es fa mitjançant els sacraments que tabulen el cercle de la vida i la mort amb el baptisme i la unció de malalts. L'atàvica por al més enllà es tradueix en el temor a l'infern i les ànimes que venen de més enllà.

⁸⁶⁹ PADILLA, J. I.; ÁLVARO, J. 2011.

⁸⁷⁰ Els bisbes traspassats s'havien de rentar i vestir amb els seus atributs: "*vestitur solitia vestimentis secundum morem*" amb "*tunica, femoralia, pedules, capello, sudario, alba, orarium per cervivem at ante pectus, ampulla*" i "*casulla alba*." Els preveres han de dur el mateix: "*tunica, pedulibus, femoralis, alba, et super pectus orario atque casulla*." RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 8 referit a FÉROTIN, M. 1904.

⁸⁷¹ BARTOLOMÉ, B. 1996.

⁸⁷² RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a, p. 12-13.

⁸⁷³ MIGNE, J. P. 1844-1880.

⁸⁷⁴ PADILLA, J. I.; ÁLVARO, J. 2012b, p. 53.

⁸⁷⁵ ABADAL, R. d' 1949; RIU I RIU, M. 1964; RIU I RIU, M. 1996.

Per això és imprescindible que el col·lectiu dirigit pels seus pastors pregui els uns pels altres, els vius pels morts i pels que moriran, al cap i a la fi ells mateixos un dia o altre. Llavors té sentit la nova concepció espacial: tots són junts, vius i morts, amb el cementiri dins l'espai urbà o com a mínim a prop amb l'església com a catalitzadora de la sinaxi eucarística però també de les litúrgies del cercle de la vida -baptisme i enterrament- que es complementen amb el casament, l'ordre sacerdotal, la penitència com estacions i rituals de pas del cicle vital.

I si feia por l'infern també espantava que els morts vinguessin a pertorbar els vius. La *Santa Compañia*, la *Güestia*, el *Corteju de Genti de muerti* o la *Estantigua* com a processons d'ànimes deambulants a les penombres dels boscos espanten els mortals. Bé ens parlen les *Cantigas* d'Alfonso X i la literatura popular peninsular.⁸⁷⁶ A Catalunya, Joan Amades recull també tradicions semblants tant en gent de terra endins, amb cavallers que apareixen, camins dels excomunicats, com també entre la gent de mar.⁸⁷⁷ B. Bartolomé ens parla de la por als vampirs a Polònia, on els sospitosos de ser-ho eren enterrats amb el cap tallat o colgats de pedres, fins i tot eren incinerats.⁸⁷⁸ Un altre costum, però complicat de veure en les excavacions per no dir impossible en desaparèixer, és enterrar el difunt amb un bocí de pa eucarístic dins la boca, fins i tot en un petit element contenidor sobre el pit o a un costat: evitava que hi anessin els mals esperits i el feien inviolable. La mateixa funció tenien determinats objectes i amulets, cas de claus, campanetes, relíquies, làmines d'or i argent amb noms d'àngels.⁸⁷⁹

És necessari procurar que les ànimes dels difunts no tornessin al món a pertorbar als vius, i d'ací les rogatives, les ofrenes, les oracions i un seguit d'accions com les explicades en el moment d'enterrar determinats perfils de persones. Potser això explica alguns rituals dels quals no sabem explicar la seva causa, com el fet de clavar claus en els difunts; i per contra procurar no profanar els cadàvers que puguin arribar sencers a la vida eterna, doncs de fet no deixaven de ser instruments de Déu.⁸⁸⁰ I d'aquí el fet de malmetre i mutilar els cossos dels enemics i mostrar-los com escarment dalt les muralles o als vorals de les poblacions.⁸⁸¹ L'etnografia dona interessants explicacions al respecte a *Euskal Herria* i també a Catalunya,⁸⁸² per posar dos espais ja citats a bastament, i a nivell peninsular, també en parla Julio Caro Baroja.⁸⁸³

⁸⁷⁶ RODRÍGUEZ LÓPEZ, X. 1910.

⁸⁷⁷ AMADES, J. 1956, vol. V, p. 668-670. De manera extensa, el món de la mort el tracta entre les p. 630 i 670.

⁸⁷⁸ BARTOLOMÉ, B. 1996, p. 49.

⁸⁷⁹ BARTOLOMÉ, B. 1996, p. 43.

⁸⁸⁰ BARTOLOMÉ, B. 1996

⁸⁸¹ ENCINAS, M. 2013, p. 129 pel cas castellà, explica la campanya d'Abd-ar-Rahman III a Muez (any 920) on van rodar caps de cristians que van enviar a Còrdova. Tal era la quantitat que en arribar a Atienza una part es va deixar allí, però clavades al voral de la població. Vid. també FUENTE, C. 2008.

⁸⁸² BARANDIARÁN, J. M. 1966; BARANDIARÁN, J. M. 1980; VIOLANT I SIMORRA, R. 1949 (r 1997); VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-59 (r 1990).

⁸⁸³ CARO BAROJA, J. 1985, p. 145-170.

En la mort veiem d'una manera o altra el reflex platonià de la organització dels vius. "Si així és el món dels vius, així seria també el dels morts, doncs no hi que oblidar que aquest darrer no és més que una construcció dels vius, caracteritzada per una oposició bàsica entre la presència/absència de funcions biològiques dels individus."⁸⁸⁴ L'enterrament celebrat per un o varis preveres, les misses pagades, la vetlla concorreguda; una caixa de simple fusta o caoba, una fossa amb una pedra a la capçalera, un mausoleu o una cripta al peu de l'altar de l'església ens mostren una diferenciació de tipus social.

L'espai sagrat s'assimila a l'espai dels morts. Ja no tenim necròpolis al voral de les vies on els finats van a parar perquè el recordi el caminant i la seva tomba expressi el seu paper i importància social. En un àmbit privat es complementa amb el culte al larari. La superestructura no es contenta en només legislar on poder-se o no enterrar. En un llarg procés també contradictori, regularà aquests aspectes s'implicarà en el control directe dels espais de fe, de mort i vida. Simplement es passa de la necròpolis com a fi material del cicle vital on com a molt pots esperar anar a la Llacuna Estígia, al *coemeterium* o dormitori col·lectiu fins el dia de la resurrecció de la carn (Fig. 5.89).

El que eufemísticament algú va definir com el fet biològic inevitable,⁸⁸⁵ crea a l'ésser humà una necessitat de cercar mal que sigui instintiva, una continuïtat que el reconforti. Entra en joc el manteniment de l'espurna de vida tot i haver traspasat. Les creences donen la resposta, des de les religions naturals o religiositat popular a les elaboracions teològiques sovint revestides de mites que ens parlen d'un mes enllà, del retorn de l'inframón o de fets màgics que convenientment processats per l'Església passen a ser miraculosos.

Tant per la persona que té unes conviccions religioses establertes des del *logos* en combinació amb la fe, com per la que es basa en la *fides carbonaria*⁸⁸⁶ lluny d'aquestes elaboracions, i pel més recalitrant ateu o agnòstic hi ha una necessitat comuna: mantenir el record. És la frase lapidària del monument als afusellats anarquistes als Pozos de Caudé (Terol): "*Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidais,*" o les plaques en record dels *Caidos* presents encara en alguna església de la Pell de Brau. I és el perquè de les cerimònies i rituals litúrgics i paralitúrgics, els costums o l'agrupació dels finats en un mateix espai convenientment senyalitzat que en diem cementiri i quan es vol estendre a sobre seu la nit de l'oblit, la freda i oblidada fossa comuna en un lloc sense marques (Fig. 5.90).

L'Església regula aquest sentiment amb el control dels cementiris i l'establiment del ritual funerari. Però no se'n surt a l'hora de deslliurar-se de gestos i rituals atàvics que convenim són pre o paracristians. És una realitat palmària des dels pares de l'Església fins el Concili Vaticà II, la dialèctica eterna entre els defensors del dogma establert sobre una base teològica i filosòfica que es vol fer veure d'inspiració divina; i el fet d'haver contemporaneïtzat amb les expressions populars que tossudament romanen en l'imaginari social des d'almenys el neolític. I encara és així.

884 CERRILLO, E. 1989.

885 És com en els darrers temps de vida del dictador Francisco Franco es va definir la seva futura mort per part dels mitjans de comunicació oficials.

886 La fe del carboner, *in rusticam romanam linguam*.

Una part significativa de la documentació medieval referent a la mort es preocupa més de l'establiment dels drets d'enterrament⁸⁸⁷ i de la delimitació de les sagreres com espais sagrats de protecció, que no pas del ritual. De fet, l'Església manté una llarga pugna per controlar l'espai dels vius i dels morts tot enquadrant les comunitats en les parròquies. Comença a l'antiguitat tardana, en part s'impulsa en època carolíngia i cristal·litza al segle XI. Però, és realment un tema únic d'organització de la comunitat dels fidels o és la consolidació d'una estructura de poder en dialèctica per exemple amb els senyors feudals i els reis? De tot una mica. Les normes són per definir el que s'ha de fer i no s'ha de fer doncs les comunitats, les individualitats sovint van pel seu lliure albir, per un altre camí. I de fet ja se'n van cuidar de marcar els límits de les sagreres amb esteles fetes expressament o reciclades com C. de la Casa ja va observar al cementiri sorià de Renieblas.⁸⁸⁸ També una creu al mig del fossar com l'extraordinària peça de Tírvia (**Fig. 5.91**).⁸⁸⁹ I com no amb la plasmació escrita de les creus que marquen l'espai en les actes de consagració, que són les tretze parades de la litúrgia estacional hispana.⁸⁹⁰ Apareixen citades a les actes de consagració amb exemples com Santa Maria d'Ullà (1182), San Miguel de Fluvià (1045) o Santa Maria de Vilabertran (1100).⁸⁹¹

Per això controlen els espais funeraris lligats a les esglésies, el seu manteniment econòmic amb els delmes, les primícies, les oblacions. Simptomàticament no acaben d'entrar en aspectes més tradicionals potser perquè no ho aconsegueixen, i ja els està bé i han de deixar un espai lliure de control per l'expressió més atàvica, més profunda. De fet és una vella pràctica, quan convé i pot ser efectiu, es destrueixen les ares paganes com el que mana el concili de Cartago del 438.⁸⁹² Va contra els altars presents arreu, a camps i camins, i memòries martirials on no hi hagi les seves despulles doncs realment eren la tapadora de cultes precristians, tal com marquen el II concili de Braga (572), el III de Toledo (589) i el de Narbona (589). Talment és una fixació, anar contra la idolatria, acció tan important com recuperar el país de mans dels agarens com es veu per exemple a l'acta de consagració de l'església monacal de Ripoll (977).⁸⁹³

⁸⁸⁷ Per exemple, a l'acta de consagració de Santa Maria d'Igualada, es concedeix com a dotació el "*lectis defunctorum*" (ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 252, p. 270-271).

⁸⁸⁸ CASA, C. DE LA 1990.

⁸⁸⁹ MENCHON, J.; RIUS, P. 1992.

⁸⁹⁰ BANGO, I. 1992.

⁸⁹¹ ORDEIG, R. 1993-2004, *passim*; també BELLÈS, J. 1989a; BELLÈS, J. 1989b; VIGUÉ, J. 1989.

⁸⁹² ÍÑIGUEZ, J. A. 1978, p. 303, recollit a CABALLERO ZOREDA, L.; SÁNCHEZ CANTOS, J. C. 1990.

⁸⁹³ "*In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Post corpoream Iesu Christi Domini nostri venerabilem ascensionem, salutis antidoto protoplasti jam purgato livore, pioque Apostolorum quae a bono magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio, haud parvae gentium phalanges, idolorum sublato errore, suavissimo salvatoris jugo praebuere cervices, innumeraque per tota, ut ita dixerim, cosmi climata episcopia fulsereque coenobia, quae sanctissimorum virorum ad exercenda divina mysteria devota construxit sollertia, commune utilitatis existimans commodum si per terrenum habitaculum Christo dicatum ibidem fidelium sacrata devotio eadem fieret domicilium, spiritus sancti. Inter quos non ignotae memoriae Wifredus extitit Comes atque, ut verius fatear, subditorum carus patricius, vir nobilitatis titulo pollens, virtutum vigore immarcessibiliter vernans; qui inter cetera Ecclesiarum aedificia, expulsus Agarenis, qui tunc temporis colonos extiterant, more per*

En un altre sentit, potser menys influenciat pel context general, el relat de transformació d'espais religiosos porta a parlar de substitució cultural, de les religions antigues per no dir paganes per la del Natzarè. Per exemple interessant la conversió a al cristianisme és el jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme), vil·la romana amb mitreu que es cristianitza a l'antiguitat tardana tal i com mostra un fragment d'altar paleocristià, i després s'hi construeix una capella dedicada a Sant Joan. Les excavacions han mostrat una fase funerària força important a datar entre època antiga i medieval.⁸⁹⁴ Està clar que la vinculació de Mitra amb el *Solis invictus* queda mimetitzada amb sant Joan que cristianitza un dels dos dies per excel·lència dedicats al culte solar i a aquesta divinitat frígia.⁸⁹⁵ I no és pas l'únic cas. La necròpolis *deth Harò* de Garòs (*Naut Aran*) és en el lloc on es planta una de les falles del Pirineu⁸⁹⁶ (Fig. 5.92). I caldria veure què passava a Sant Joan de Montblanc, en un lloc alt i ben visible a la comarca, abans que no es cristianitzés amb una ermita.

Si convé no desmaneguen el lloc de veneració precristià, senzillament canvien l'advocació. Quan Gregori el Magne escriu a l'abat Melió perquè ha d'aconsellar al bisbe Agustí per tal de cristianitzar els anglis, no li diu que destrueixin els seus llocs de culte, només els ídols.⁸⁹⁷ També hi ha el cas del santuari del Coll (Susqueda, comarca de la Selva),⁸⁹⁸ on havia un monestir benet. Prop es va recuperar un ara

prisiones desertam incolens terram, coenobium Ripollense beatae virginis Mariae honore construxit, coenobitas undique adgregravit, qui hymniphonis laudibus omnipotentem assidue ibidem conlaudarent, largissimis deinde praediis ditificando, liberalibusque privilegiis exornando, postremo labentis curriculi certamina complens, ubi decorandi officium gesserat se tradidit tumulandum."
MARCA, P. de 1688, cap. CXXIII, segons còpia extreta de l'Arxiu de Ripoll.

⁸⁹⁴ BONAMUSA, J. 1994; BONAMUSA, J.; CLARIANA, F.; GARÍ, R. I. 2003; CLARIANA, J. F.; OROBITG, M. J.; PORTILLO, T.; PREVOSTI, M. 1986; GARÍ, R. I. 1992; JÁRREGA, R.; CLARIANA, J. F. 1990; JÁRREGA, R.; CLARIANA, J. F. 2006; PLA PEREA, C.; REVILLA, V. 2004b.

⁸⁹⁵ L'altre és el Nadal.

⁸⁹⁶ COTS, P. 1994; COTS, P. 1995; COTS, P. 2003B; COTS, P. 2008; COTS, P.; GUTIÉRREZ, X.; SUBIRÀ, M. E.; RUIZ, J.; FONTANALS-COLL, M.; VILARASAU, M. 2015; ROS, E. 2017.

⁸⁹⁷ Any 597. Vid. ÍÑIGUEZ, J. A. 1978, p. 303, recollit a CABALLERO ZOREDA, L.; SÁNCHEZ CANTOS, J. C. 1990.

⁸⁹⁸ És el moment de fer una corrigenda a l'escrit a MENCHON, J. 2012b i Menchon, J. 2020a, p. 141, nota 89. Doncs bé, Miquel Tarradell, en un sucós estudi sobre santuaris ibèrics catalans explicava que "El Dr. Junyent, director del Museu de Vic, ens comunicà l'existència d'un document del segle IX, segons el qual els monjos d'Urgell varen anar al Coll per a destruir un santuari pagà." (TARRADELL, M. 1979, p. 38-39). He estat incapaç d'aconseguir la procedència del document. He consultat els 7 primers números de la revista *Urgellia* on C. Baraut va publicar en el seu moment els documents de l'arxiu episcopal d'Urgell, i res. Cfr. BARAUT, C. 1978; BARAUT, C. 1979; BARAUT, C. 1980; BARAUT, C. 1981; BARAUT, C. 1982. No solament això sinó que vaig consultar el tema a Mn. Benigne Marquès Sala, arxiver diocesà i capítular d'Urgell i canonge. La qüestió es que va relacionar el tema amb una mala lectura de la consagració de Santa Maria de La Quar, al Berguedà (899-900). Aquí es va cometre l'error de transcriure "*ad ecclesias illorum consecrandas*" per "*ad ecclesias idolorum consecrandas*." Per altra banda, la consulta realitzada a Rafel Ginebra i Molins, arxiu i biblioteca diocesana de Vic, va en el mateix sentit. Doncs bé, ha consultat a Ramon Ordeig i Mn. Miquel dels S. Gros, arxiver, i tot apunta a l'error de transcripció de l'acta de consagració de Quar, com recull J. Bolòs en l'edició del diplomatarí de Sant Pere de la Portella (BOLÒS, J. 2009, p. 209, nota 5): "*Aquesta mala transcripció (idolorum en lloc d'illorum) va ésser la causa de moltes teories sobre la pervivència del paganisme en aquestes contrades.*" Agraïxo

La cristianització dels cultes antics és clara. Magna Mater, Isis, Astarté passen a ser substituïdes per la Verge Maria. Explicaven a classe que Mn. Junyent, en muntar l'exposició de marededéus del bisbat de Vic en les sales del seu museu diocesà, es va topar amb un reconditori dins el qual havia la figura d'una divinitat femenina.⁹⁰⁰ La cosa no acaba aquí, per exemple diu la llegenda que la Mare de Déu del Pont va "aparèixer" tapiada en una de les arcades del pont de Roda de Ter on l'havien amagat de la invasió islàmica. Es va destruir el 1936 durant la Guerra Civil. El fet és que la peça és d'un singular hieratisme i mostra una vestimenta que recorda més l'escultura ibèrica que altra cosa. Fins i tot el Nen porta una arracada.⁹⁰¹ La Mare de Déu del Lledó, patrona de Castelló té en el seu ventre un reconditori on es conserva una figureta de difícil interpretació que F. Gusi suggereix que va arribar de Síria o Àfrica a les terres de la Plana en època romana.⁹⁰² A Caldes de Montbui hi ha el santuari de Sant Salvador, proper al de la Mare de Déu del Remei. Doncs bé, en el primer es va trobar una inscripció dedicada a Isis.⁹⁰³

De fet, els santuaris marians normalment són fora de nuclis poblats, propers a espais de simbologia tel·lúrica com arbres, fonts, rieres, rius, llocs alts, els noms es vinculen a plantes i accidents naturals. L'establiment del relat de les aparicions es base en fets miraculosos en el quals de manera extraordinària a una persona aliena a la jerarquia eclesiàstica i tant homes com dones -pagès, infant, pastor- es troba o se li apareix la Mare de Déu, sovint amb l'ajut d'un animal de treball (**Fig. 5.93**).⁹⁰⁴

En tota aquesta panoràmica cal no perdre l'horitzó. El culte imperial és substituït pel cristianisme. Dit d'una altra manera, la religió oficialitzada com a element de cohesió política, com a carcassa litúrgica amb la seva *nomenklatura*⁹⁰⁵ té continuïtat en el món eclesiàstic de manera que es passa del *flamen* i el *sevir* al bisbe i al prevere. Bona part de les funcions de l'Estat donen pas a l'Església com a superestructura. Però una altra cosa és a nivell popular, lluny de les elits que es poden permetre a l'activitat

vivament els comentaris de Mn. Beninge Marquès, el Sr. Rafel Ginebra i indirectament els del Sr. Ramon Ordeig i Mn. Gros. Quant a la dotalia de La Quar, vid. ORDEIG, R. 2020 doc. 17.

⁸⁹⁹ FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1998, núm. 10.

⁹⁰⁰ Classes de Metodologia i Crítica Textual impartides per la Dra. Imma Ollich, Universitat de Barcelona curs 1988-1989. El nom de l'assignatura despista, realment era arqueologia medieval. En un amable correu electrònic del 01.06.2020 la Dra. Imma Ollich em confirmava els fets que al seu temps els va explicar Mn. Junyent poc abans de morir.

⁹⁰¹ OLLICH, I.; OCAÑA, M.; RAMISA, M.; ROCAFIGUERA, M. 1995, p. 124-125. Agraïxo la informació proporcionada per la Dra. Imma Ollich.

⁹⁰² BELTRÁN MARTÍNEZ, A. 1996; BELTRÁN MARTÍNEZ, A.; MARCO SIMÓN, F. 1987; GUSI, F. 2000.

⁹⁰³ CIL II, núm. 4491. Vid. CAMPS SURROCA, M.; CAMPS CLEMENTE, M. 1993. Aquests autors també pensen que el santuari de la Mare de Déu de la Roca respon a la continuïtat d'un altre *iseum* en base a la lectura errònia de la inscripció dedicada a un Isidre, ja d'època moderna. De tota manera, la presència aquí de dos ermites, una dedicada a la Mare de Déu i l'altra a Sant Ramon de Penyafort (altrament sant Ramon Nonat). El fet és que aquestes ermites són en un lloc amb presència de canalitzacions a la roca així com la descripció de l'antiga marededéu amb "*una rara indumentaria*." CIL II 2 suppl. 14, núm. 56*; VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978.

⁹⁰⁴ PRAT, J. 1981-1982; PRAT, J. 1983a.

⁹⁰⁵ Apliquem aquí el concepte soviètic de l'elit dirigent.

intel·lectual lligada a l'experiència religiosa i filosòfica. Al ciutadà, al colon, a l'esclau, al serf, al pagès, al pastor o al soldat no se li pot anar amb determinats discursos teològics ni filosòfics.

Però l'ésser humà necessita respostes que troba en rituals ancestrals o adoptats, que expliquen que després d'una vida de patiment hi ha un més enllà on es retrobarà amb els seus ancestres i unes divinitats que l'han protegit o fet mal, i trobarà consol i confort en amulets, signes, rituals en llocs i moments determinats, dirigits per personatges que es dediquen a medicar amb el més enllà des d'una perspectiva tradicional.

Per això creuen en ritus i religions orientals que donen aquesta sortida després de la mort: Attis, Cibele, Javé, Isis, Mitra, o Jesús. Però aquest triomfa no pel seu relat salvífic escrit en els Evangelis canònics, sinó per la veneració als herois, als referents locals, més propers i més humans que en diem màrtirs.

Expliquem-ho com vulguem, interpretem-ho com convingui però la realitat és el cristianisme i el seu ric i polièdric corpus doctrinal establert més enllà dels Evangelis - canònics o apòcrifs- amb els textos conciliars i la Patrística com exemples prou eloqüents, organitza i dona un sentit a l'empostissat teòric al voltant del més enllà, que no deixa de ser una destil·lació a la pregunta eterna si hi ha quelcom més enllà de la mort. Les angoixes i dubtes del món antic davant el fet inevitable, esmorteïts amb el culte als *lares* i *penates*, amb creure de manera més o menys lògica, onírica o salvífica en un més enllà es veuen canalitzades pel missatge de la resurrecció. Aquest beu directament dels cultes orientals els quals plantegen aquesta proposta en base al mite, en base a la fe, en base a les construccions teològiques que, creguem o no, es van aixecant al llarg dels segles en les grans religions del Llibre.

Tanmateix donen una resposta que ara al tombant del segon mil·lenni posem en crisi i acceptem, assumim i descartem per múltiples causes, sia personals, sia socials, sia modals. La seva inevitable presència des de que el món és món pren carta de naturalesa en època medieval. No en va com diu S. Claramunt, "*La muerte, compañera inseparable de todo ser vivo, es uno de los elementos más omnipresentes en la sociedad medieval.*"⁹⁰⁶ I tot això comença a prendre forma abans d'un *pésaj* a la lluna plena de *nissan* en un monticle prop de Jerusalem.

L'Església es debat en sí mateixa entre l'establiment del dogma universal i la religiositat popular. No se'n ha sortit mai com es veu des dels primers concilis fins ara. Ha entrat en dialèctica des del menstenyiment fins la prohibició sota pena capital de tota mena d'heterodòxia. I al final ha tingut d'acceptar bona part de les expressions de l'experiència religiosa ordinària, diguem-li religiositat tradicional i popular.

L'enquadrament ritual de l'Església provoca que el paper actiu en la litúrgia sigui del clergue. El fidel passa a ser un actor passiu que cada vegada entén menys l'escenografia celebrada en llatí culte doncs paulatinament es va separant de la *rustica romana lingua*, que amb el temps acabarà sent la llengua romanç.⁹⁰⁷ Però les

906 CLARAMUNT, S. 1986-1987.

907 I encara que no sigui llatí *versus* llengua romanç. Jaume Vidal Alcover, un altre referent intel·lectual ens parla clarament de manca de cultura quan els balls parlats barregen català i castellà i com no saben dir per exemple *afligidos*, deixen anar *sumergidos*. O el cas més divertit de les beates (les

necessitats del fidel no queden pas resoltes i té fam de fórmules de relació amb Déu en que se senti part activa. Per Giordano aquest afany es tradueix en refugi en el monaquisme, al qual hem d'afegir l'eremitisme. Ambdós permeten una relació més directa amb el transcendent. També la celebració de noves expressions de religiositat popular i pràctiques devocionals que per exemple són les penitències per redempció de les ànimes, les indulgències, les misses privades i els sacramentals.

No ens oblidem del fons d'armari atàvic dels rituals i creences antigues d'arrel prehistòrica amb el seu devocionari, i com no un enorme substrat que és l'herència cultural del món romà. Davant això l'Església per molt que s'escarrassés no se'n va sortir primer en tallar-ho, i després en controlar-ho de manera que a la llarga ha de consentir, fins i tot integrar-ho en les seves litúrgies i consuetes.⁹⁰⁸

La vitalitat i capacitat d'empatitzar de les religions i creences populars és ben alta doncs "*se trataba de una vida religiosa y una mitología suficientemente fuertes para resistir a diez siglos de cristianismo y a los innumerables ataques de las autoridades eclesiásticas.*"⁹⁰⁹

Les festivitats arcanes es volen cristianitzar, per començar amb el mateix ritual eucarístic el qual té tremendes semblances amb el mitraisme. Però també Sant Joan, Nadal, els sants que substitueixen els déus i herois locals, la cristianització de rocs, llocs alts, fonts, rius, boscos, prats... I com no, les *faralia* o *parentalia* que es celebraven al febrer per retre culte als morts. Aquí la *cara cognatio* es materialitza amb banquets, danses i cants disbauxats i llicenciosos que prou costarà domesticar. Amb la festivitat de la càtedra de Sant Pere va intentar aplacar aquestes celebracions i no se'n van sortir, tot i que se li va sumar la celebració del *Sanhaim* celta per recordar els màrtirs, sants i difunts.⁹¹⁰

5.8.2 "Arribada l'hora de rendir la vida"⁹¹¹

Per la fase *liminar*, s'ha d'encabir les *commendationes animae* com part de la litúrgia i ritualitat col·lectiva i personal cara a la vetlla i la preparació del cadàver i avisos.⁹¹²

beiates que diuen) que espetegaven "*San José nació sin boca ¡oh; que desgracia divina*" en lloc de "*San José a quien os invoca dadle la gracia divina.*" Si això passava als segles XIX i XX en ple procés d'industrialització, ja ens podem imaginar com se les gastaven fa mil o mil cinc-cents anys. Cfr. VIDAL ALCOVER, J. 1992, p. 122.

⁹⁰⁸ GIORDANO, O. 1995, p. 39.

⁹⁰⁹ GIORDANO, O. 1995, p. 62.

⁹¹⁰ GIORDANO, O. 1995, p. 82; BARTOLOMÉ, B. 1996.

⁹¹¹ Era 20 de novembre de 1975. Cada dia ens llevàvem a l'espera si s'havia d'anar o no a escola doncs el traspàs del general Franco era imminent. Aquell matí va haver programa de televisió, en uns temps en què havia dos canals i públics, a més sense continuïtat horària. Davant el televisor en blanc i negre el president del govern, Arias Navarro entre sanglots va llegir el testament polític del dictador amb unes paraules inicials que ens han quedat a la memòria "*Españoles: Al llegar para mí la hora de rendir la vida ante el Altísimo y comparecer ante su inapelable juicio...*" A escola ens el van voler fer aprendre de memòria... no va haver manera, i cantàvem irreverentment "*Franco, Franco que tiene el c...*" *O tempora, o mores!*

Tindrem els sons lúgubres que han anunciat del traspàs amb el toc de morts. Gonzalvo ens explica per exemple el ritual *perimortem* dels monjos de Poblet en època medieval: els tocs de campana propis per avisar de l'imminent traspàs i la reunió dels germans al voltant del llit, subministrament dels sagraments, trasllat de les despulles a una altra sala on són rentades i revestides amb hàbit i cogulla, processó a l'església major i vetlla al cor. L'endemà se l'enterrava directament, sense caixa i s'hi col·locava una creu per evitar que la fossa del següent finat podés malmetre la tomba.⁹¹³

Quant als mecanismes de preparació del difunt tenim els llits mortuoris i els baiards, les taules de rentat de morts com la que es conserva a Belltall (**Fig. 5.94**), la seva representació a una placa de marbre de Sant Miquel de Fontfreda (Maçanet de Cabrenys, Alt Empordà, **Fig. 5.95**),⁹¹⁴ a les pintures del monestir de Santa Maria de Huerta⁹¹⁵ (**Fig. 5.96**) a més de les piscines per netejar el difunt a Revenga,⁹¹⁶ Santa Maria de la Piscina,⁹¹⁷ Olèrdola⁹¹⁸ i Calafell,⁹¹⁹ si és que no fan també de baptisteri, doncs vida i mort formen part d'un cicle on l'aigua és un catalitzador químic i simbòlic (**Fig. 5.97**). Afegeixi's els espais per la descomposició del cadàver com es veu en el carner de Poblet, sota les Cambres Reials, o la momificació dels reis com s'ha pogut estudiar en el cas de Santes Creus (**Fig. 5.98**).

Quant aquest costum és interessant el què apunta Marisol Encinas: es va perdent en bona part per la influència dels eclesiàstics i el cost econòmic, que fa que es substituïxi per llençar calç sobre les despulles.⁹²⁰ De fet utilitzar perfums per ungir al mort i la tomba depèn de la capacitat econòmica, però és un perfum que l'Església va predicar en contra seu.⁹²¹

Una vegada rentat el mort, amb l'addició d'aromatitzants⁹²² i vesta mortuòria de la que ens arribaran alguns elements de fixació, vindrà l'exposició del difunt vestit segons li correspongui per la seva posició social i darrers desitjos, des del rei i el bisbe, al que adopta els hàbits monacals per anar al més enllà.

⁹¹² AMO, M. D. del 1996.

⁹¹³ GONZALVO, G. 1999, p. 57.

⁹¹⁴ RIU I RIU, M. 1982a, p. 30; YLLA-CATALÀ, G. 1990.

⁹¹⁵ CASA, C. DE LA; TERÉS, E. 1982; RIU I RIU, M. 1982a, p. 31.

⁹¹⁶ PADILLA, J. I.; ÀLVARO, K. 2011.

⁹¹⁷ MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012.

⁹¹⁸ MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 16.

⁹¹⁹ MENCHON, J. 2009b; MENCHON, J. 2012b; SANTACANA MESTRE, J. 1986, p. 30, element núm. 3.

⁹²⁰ ENCINAS, M.: 2013, p. 67.

⁹²¹ BARTOLOMÉ, B. 1996, p. 41 referint-se a Sant Gregori el Magne, LXXVII, 482

⁹²² "L'únich sistema d'enterrament usat pels cristians vá esser l'inhumació, puix que aquesta era práctica tradicional judáica, y segons élla fou sepultat lo eos de Jesús després de mort. Un colp rentat, ungit ab aromes y amortallat entre capes de calz lo cadáver, se trasladava á la sepultura, acompañantlo los que havían compartit les dolpures de la Fé, recitant salms, deprecacions é hymnes y oferintse'l Sant Sacrifici per l'etern repós de l'ánima en la mansió d'eterna gloria." GUDIOL CUNILL, J. 1902, p. 100 en parlar del culte funerari en època paleocristiana. i En el mateix sentit en època medieval, p. 241-242.

La presentació del cadàver es farà a casa o a l'església, acompanyada dels rituals propis, que va des de les ploraneres amb els seus gestos histriònics a les oracions cantades per la concurrència i els clergues oficiants. És el temps de la vetlla amb la centralitat del *lectus funebris* o *feretrum*, i les lluminàries corresponents, flors i encens com afegit a un temps litúrgic i místic i com alleujament per les olors de la descomposició.⁹²³ Pensem en els flaires del comte Ermengol III d'Urgell occit el 1065 en les operacions del setge de Barbastro i traslladat a Àger per al seu enterrament; o el cas de Ramon V de Pallars que mor també en combat (1098) i es porta a la col·legiata de Mur lloc en el qual descansa fins que els arqueòlegs li pertorben el repòs etern.⁹²⁴

L'exposició del difunt podia perllongar-se tres jornades a l'espera de l'arribada de parents i amics que vivien lluny. Simbòlicament s'explica com record de la visita de les Tres Maries a la tomba de Jesús als tres dies de la seva mort... i la trobem la tomba buida doncs va ressuscitar.⁹²⁵ És un relat plausible però s'ho feien venir bé per disfressar una vella tradició vinculable als rituals d'hospitalitat, tot donant temps que vinguin parents i amics de llocs més distants.

Les exèquies es socialitzen amb la missa fúnebre i el posterior trasllat en processó del llit funerari, o la caixa, al lloc d'enterrament. En tot això es palesa no solament l'estimació o no estimació del mort, també el seu estatus dins la comunitat (**Fig. 5.99**). Cants, creu alçada, encens, fan la resta. Al *planctus* o *plany* es barregen les demostracions o representacions de dolor amb les oracions cantades, expressió fúnebre documentada des d'antic, tot i que hi ha intents per part de l'Església de limitar aquestes accions paralitúrgiques.⁹²⁶

Després ve el sebolliment (**Fig. 5.100**). Prim Bertran fa uns quants anys estudiava un carreu de la torre de l'església de Bergús (Cardona). La peça mostra un oferent o enterramorts davant del que podia ser una tomba -ara molt esborrada- o potser un altar, a més d'unes creus al darrere. A sobre, els raigs del sol (**Fig. 101**).⁹²⁷ Un iconografia semblant, amb els *fossores* es veu en les catacumbes paleocristianes, com a Sant Marcel·lí i Sant Pere o a Commodilla, Roma.⁹²⁸ Per cert, un ofici o tasca, el *fossador*, que apareix en alguns testaments medievals.⁹²⁹

És aquí on podem encabir les danses de la mort, que van proliferar amb força a Europa a partir de la Pesta Negra (1348).⁹³⁰ Interessant és la seva plasmació pictòrica a la sala capitular del convent de Sant Francesc de Morella⁹³¹ (**Fig. 5.102**), en un dels

⁹²³ Seguim aquí la descripció de RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a, p. 16-17.

⁹²⁴ NOLASCO, N. 2003b.

⁹²⁵ Mt 28, 1-9; Mc 16, 1-8; Lc 24, 1-12.

⁹²⁶ Citat per RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a, p. 17; ALONSO ÁLVAREZ, R. 2010. p. 121.

⁹²⁷ BERTRAN ROIGÉ. P. 1982.

⁹²⁸ TESTINI, P. 1980, làm. I i fig. 30, p. 151.

⁹²⁹ TO, LI. 1987 p. 83, referit a un document del Cartulari de Sant Cugat, cfr. Rius, J. 1946, dc. 493.

⁹³⁰ MASSIP BONET, F. 2000; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a, p. 21; INFANTES, V. 1997.

⁹³¹ MASSIP BONET, F. 2000.

capitells gòtics de casa Estorch de Girona,⁹³² i per suposat la seva representació a Verges la nit del Dijous Sant (**Fig. 5.103**).

Són balls macabres ben ritualitzats, on es sublimen les tensions davant el fet inevitable. Els hem de vincular a costums molt més antics que són objecte de crítica per la mateixa Església.⁹³³ Es tracta de les *talamascas* que al segle IX abomina Incmari de Reims als *Capitula Synodica*: "*Ut nullis presbyterorum ad anniversariam diem, vel ticesimam tertiam, vel septimam ajlicujus defuncti, aut quacunqve vocatione ad collectam presbyteri conveneriunt, se inebriare praesumat, nec precasi in amore sanctorum vel ipsius animae bibere, aut alios ad bibendum cogere, vel se aliena precesiones ingurgitare: nec plausus et risus inconditos, et fabulas inanes ibi referre aut cantare praesumat, nec turpia joca cum urso vel torntribus ante se facere permittat, nec larvos daemonum, quas vulgo talamascas, dicunt, ibi anteferre consentiat: quia hoc diabolicum est, et a sacris cononibus prohibitum.*"⁹³⁴ I en el mateix sentit anatemitant, Reginó de Prüm,⁹³⁵ Burxard de Worms i Ivó de Xartres.⁹³⁶

A això hem d'afegir les denostades ofrenes que els fidels feien sobre les tombes després de la festivitat de difunts, és a dir la de la càtedra de Sant Pere, com es palesa al segon concili de Tours (527). La reacció eclesiàstica en la seva contra es tradueix en traslladar aquests actes a la nit acompanyats de *carmina diabolica*, és a dir un seguit de càntics que no solament eren fora del dogma cristià, sinó "*contraris a la naturalesa humana*" com explica Bartolomé seguint les paraules de Reginó de Prüm, al segle X.⁹³⁷

⁹³² MASSIP BONET, F. 2002.

⁹³³ ŠCANVSKAS; M. 2017, p. 376-377. Ja ho suggereixen RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 21.

⁹³⁴ Hicmari de Reims, *Capitula Synodica* XIV, publicat a MIGNE, J. P 1852, col. 776. Citat a GIORDANO, O. 1995, p. 84.

⁹³⁵ "*Nullus ibi praesumat diabolica carmina cantare, non ioca et saltationes facere, quae pagani diabolo docente adinvenerunt. Quis enim nesciat, diabolicum esse, et non solum a religione Christiana alienum, sed etiam humanae naturae esse contrarium, ibi cantari, laetari, inebriari et cachinnis ora dissolvi, et omni pietate et affectu cantatis postposito, quasi de fraterna morte exsultare, ubi luctus et planctus flebilibus vocibus debuerat resonare pro amissione cari fratris?*" Burxard de Wörms, *Decretorum*, publicat per MIGNE, J. P 1880, col. 838a. "*Observasti excubias funeris, id est interfuisti vigiliis cadaverum mortuorum ubi Christianorum corpora ritu paganorum custodiebantur, et cantasti ibi diabolica carmina, et fecisti ibi saltationes quas pagani diabolo docente adinvenerunt; et ibi bibisti, et cachinnis ora dissolvisti, et omni pietate et affectu charitatis postposito, quasi de fraterna morte exsultare visus es?*" *idem* col. 964a.

⁹³⁶ "*Laid qui excubias funeris observant, cum timore et tremore et reverentia hoc faciant. Nullus ibi presumat diabolica carmina cantare, non ioca et saltationes facere, que pagani diabolo docente adinvenerunt. Quis enim nesciat diabolicum esse, et non solum a religione Christiana alienum, sed etiam humane nature esse contrarium, ibi leteri, inebriari, cantare et cacinnis ora dissolvi, et omni pietate et affectu caritatis postposito quasi de fraterna morte exultare, ubi luctus et planctus fidelibus vocibus debuerat resonare pro amissione cari fratris?*" Ivó de Chartes *Decreti*, publicat a MIGNE, J. P. 1855, col. 758.

⁹³⁷ BARTOLOMÉ, B. 1996, p. 55. L'anatema de Reginó de Prüm és eloquent:

"Ne super mortuorum cadaveribus carmina diabolica nocturnis horis cantentur.

Laici qui Excubias funeris observant, cum timore et tremore et reverentia hoc faciant. Nullus ibi praesumat diabolica carmina cantare, non ioca et saltationes faceré, quae pagani diabolo docente adinvenerunt.

Qui enim nesciat diabolicum esse, et non solum a religione Christiana alienum, sed etiam humanae naturae esse contrarium, ibi cantan, laetari, iniebrari et cachinnis ora dissolvi, et omni pietate et affectu charitatis postposite, quasi de fraterna morte exultare, ubi luctus et flactus flebilibus vocibus

Temps després, l'Església en no poder o no voler dominar i eliminar aquests costums els trasllada en el marc de les representacions paralitúrgiques a nivell de carrer, cas de la Setmana Santa a Verges, i altres entremesos o figures simbòliques -gegants, nanos, bestiari- al Corpus per passar després a les processons de les festivitats locals.⁹³⁸ Per això es transformen i s'amaguen els orígens de danses de fertilitat que acaben cent els balls de cercolets, gitanes, pastorets, o es maquilla el culte al foc el solstici d'estiu amb les fogueres i les falles de Sant Joan.⁹³⁹ En aquest moment cal preguntar-nos, a què es refereix el document de 1074 en el qual Domnuç fa una donació a Santa Maria de Badalona que condiona, entre altres coses que cada any facin commemoració per la seva ànima i els familiars es puguin passejar revestits sobre la seva tomba i el fossar. És versemblant pensar en una dansa de la mort.⁹⁴⁰

Enmig d'aquestes activitats festives, el riure nerviós més o menys vehiculat torna a aparèixer el tema de l'òbit més o menys dissimulat. Ens ho mostra la joia d'arqueologia musical del *Llibre Vermell de Montserrat* (1399). El darrer dels cants és una monodia per cert ben viva que porta com a títol *Ad mortem festinamus* la qual també s'ha vinculat a la dansa de la mort (**Fig. 5.104**).⁹⁴¹

debuerat resonare pro amissione chari fratris?. Paires siquidem veteris ac novi testamentis mortes sanctorum virorum legimos multis in locis cum fletu deplorasce, in nullo autem loco, quia a saeculo recesserant, exsultasse. Nam et iacob Patriarcham flevit Aegyptus tota diebus septuaginta. Et ioseph et fratres eius, cum patrem deferrent in terram Chanaam ad sepeliendum, celebrantes exsequias, ad aream Atahe quae sita est trans Iordanem, planctu magno atque vehementi impleverunt septem dies. Tantus autem fuit planctus ut locus inde nomen acceperit.

*Et de beato Stephano legimus quod sepelierunt eum sine curaverunt viri timorati et fecerunt planctum magnum super eum. Et ideo talis inepta laetitia et pestifera cántica ex auctoritate Dei penitus interdicenda sunt. Si quis autem cantare desiderat, kyrie eleison cantet. Si aliter, omnino taceat. Si autem lacere non vult, statim ab omnibus banniat, vel adiuretur ut non habeat ibi licentiam amplius consistere, sed secedat, et ad propriam eat mansionem. In crastinum autem taliter coerceatur ut caeteri timeant." Cfr. Bartolomé, B. B. 1996, p. 61-62 procedent de *De ecclesiasticis disciplinis et religione Christiana* a MIGNÉ, J-P. 1880, vol. XCCCII, CCCLXXXII, p. 34.*

⁹³⁸ Fredament, les processons del culte imperial, de la litúrgia estacional visigoda, del Corpus, Setmana Santa o les festes de Sant Magí i Santa Tecla, en el cas de Tarragona no diferirien gaire. La barreja del caràcter sacralitzant i institucional de totes ells amb la visió més popular i per tant lúdica seria indestriable tot i les litúrgies, protocols i ordre més o menys encarcerat, estereotipat que en un moment o altre ben segur s'estripa per donar pas a accions més divertides, i per tant humanes. Ho diu una persona que les ha viscut des de dins.

⁹³⁹ GRAU MARTÍ, J. 1995, p. 42-48, VIOLANT I SIMORRA, R. 1949 (r 1997), p. 588-597.

⁹⁴⁰ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, doc. 864, p. 1391-1393, doc. 1256, p. 1067-1069.

⁹⁴¹ De fet és una versió d'una versió del *Contemptus Mundi* de 1267. Vid. GÓMEZ MUNTANÉ, C. 1990, p. 54-55. La lletra és "*Ad mortem festinamus peccare desistamus / Scribere proposui de contemptu mundano ut degentes seculi non mulcentur in vano / Iam est hora surgere a sompno mortis pravo / Vita brevis breviter in brevi finietur mors venit velociter quae neminem veretur / Omnia mors perimit et nulli miseretur / Ni conversus fueris et sicut puer factus et vitam mutaveris in meliores actus / intrare non poteris regnum Dei beatus / Tuba cum sonuerit dies erit extrema et iudex advenerit vocabit sempiterna / electos in patria prescitos ad inferna / Quam felices fuerint qui cum Christo regnabunt facie ad faciem sic eum adspectabunt / Sanctus Dominus Sabaoth conclamabunt / Et quam tristes fuerint qui eterne peribunt pene non deficient nec propter has obibunt / Heu heu miserumquam inde exhibunt / Cuncti reges seculi et in mundo magnates advertant et clerici omnesque potestates / fiant velut parvuli dimitant vanitates / Heu fratres karissimi si digne contemplemus*

Una vegada sepultat, es procedeix a les libacions, al banquet sobre la tomba o a la casa del difunt, amb consum d'aliments calòrics i reconfortants per compensar la lúgubre i atàvica sensació de destemprança de tot funeral.

Manuel Riu ens parla del dinar dels morts que documenta entre els segles XII i XIV: pa, vi i carn. Encara es manté fins el segle XX a llocs com el Solsonès, Berguedà, Empordà i al Vallès acompanyant l'àpat un bany ritual previ.⁹⁴² L'etnografia ens explica per exemple que a l'Empordà es celebrava el *dinar magre* el dia de l'enterrament i les *honres grasses* el del funeral: amb tovalles especials i vaixela de dol.⁹⁴³ Es prenia pa, vi i carn però no aviram, i en alguns casos de més nivell econòmic, moltons i cabrits.⁹⁴⁴ Una dinàmica similar es veu al Camp de Tarragona on també destaca l'absència d'aus de corral perquè *fa festa*. Violant i Simorra recull els costums de Vinyols, Reus, la Conca amb tradicions com donar el pa dels difunts a l'ofertori de la missa o els *guinaldos*⁹⁴⁵ durant la vetlla als pobles del Priorat.⁹⁴⁶ També compila aquests consuetuds al llarg del Pirineu, amb casos interessants de consum de carn de moltó i bou a Donostia, l'ús de culleres i forquilles de boix a l'Aragó, l'absència de licor i cafè als *dinars d'honres* del Pallars, l'ablució prèvia al Ripollès, així com endur-se un pa a casa ofert per la família del difunt, el qual es consumeix el següent àpat en record a la seva memòria (**Fig. 5.105**).⁹⁴⁷

Però no ens pensem que aquestes tradicions funeràries eren aliens a l'Església que com a molt els consentia durant la litúrgia eucarística: fins i tot n'eren participants actius. Es veu clarament a la catedral de Tarragona, on estava establert el *dia de partir el pa* a la festivitat de Difunts: al res de *nonas* els feligresos donaven dos pans a cada canonge,

passionem Domini amara et si flemus / ut pupillam oculi servabit ne peccemus / Alma Virgo virginum in celis coronata apud tuum filium sis nobis advocate / Et post hoc exilium occurens mediate / Vila cadaver eris cur non peccare vereris / Cur intumescere quearis. Ut quid pecuniam quearis. Quid vestes pomposas geris / Ut quid honores quearis. Cur non paenitens confiteris. Contra proximum non laeteris."

Com a intepretacions a destacar, *Hesperion XXI* dirigit per Jordi Savall o London Consort. I com no, per la companyia Elèctrica Dharma amb el seu fantàstic *Libre Vermell* de 2002.

⁹⁴² RIU I RIU, M. 1982a, p. 35-36. A més, el mateix Dr. Riu va participar en un d'aquets *convivia* com explica a la nota 11: "*Uns trenta cinc anys enrere tinguérem ocasió d'assistir a un dinat ritual a Casa Llobeta, masia dels voltants de la Serra de Busa (municipi de Guixers), i recordem que dos parents del mort, en retornar de l'enterrament, es col·locaren als dos costats de la porta de la casa, amb una tovallola i un gerro d'aigua i una palangana, i els amics s'anaven rentant les mans abans d'entrar a la casa i d'asseure's a la taula, El menjat consistí en la típica escudella i carn d'olla, pa i vi, sense carns rostides ni postres.*" No hi ha res com l'arqueologia experimental en primera persona.

⁹⁴³ Narcís Viñas explica el 1883 que eren reminiscències rurals molt perdudes que es van anar dissolent per les crítiques socials i per la millora en el transport que permetia anar i tornar més ràpidament a casa després de les exèquies. Vid. també GRAU FERRANDO, D. 2001; GRAU PUJOL, J. M.; PUIG I TÀRRECH, R. 1989.

⁹⁴⁴ Funeral de Montserrat Margal el 1615, a Avinyonet de Puigventós: set moltons i set cabrits. Al de Margarida Barri de Torruella, el 1792, 20 kg. de blat en forma de pa, 2 moltons, 2 mallals de vi, 1 lliura de xocolata, arròs, fideus i verdura. Cfr. GOMIS, C. 1887.

⁹⁴⁵ És a dir *aguinaldo* o estrenes.

⁹⁴⁶ VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-59 (r 1990), p. 495-500.

⁹⁴⁷ VIOLANT I SIMORRA, R. 1949 (r 1997), p. 304-316.

comensal i assistent a l'ofici, així com els menesterosos. Per la seva banda la confraria de preveres feien *la repartició del drap* que era distribuir roba entre els més pobres.⁹⁴⁸

I té lògica a banda del simbolisme: l'hospitalitat porta a alimentar el visitant, més quan ve de lluny. La ingesta de dolços i begudes espirituoses durant la vetlla ajudava també a expiar l'ensurt, el dolor, el buit... fins i tot continua amb la irreverent acció dels acudits i comentaris pujats de to com succeïa a les *parentalia*. A la vetlla els assistents es refugien en la salmòdia repetitiva i formal o es dona pas a la sublimació de les tensions.

Siguem clars: aquest discurs de l'enterrament és aplicable en societats cristianes amb presència d'un clergue, on es combinen i entren en pugna fins i tot el ritual de l'Església amb els costums pre o paracristians. Però podem situar en una comunitat prefeudal on per exemple la necròpolis és en un turó i no hi ha vinculació aparent amb un temple? i en un col·lectiu fora del control institucional de l'Església? En bona part si, doncs són mecanismes de reacció i consuetud tan humans que es repeteixen en força cultures i per tant són gairebé universals. Si no fos així, una part significativa d'aquests gestos que demostren les actituds davant la mort no haurien perdurat. Poden venir, seguint la terminologia sociolingüística, del substrat antic, de l'adstrat cultural o del superestrat que arriba posteriorment.

La iconografia medieval ens obsequia amb alguns aspectes interessants dels rituals en fase *liminar* i *post-liminar*, cas de les ja citades representacions del rentat dels difunts. Pel món dels *milites* feudals hi ha cerimònies ben antigues com *córrer les armes* del cavaller mort, que enllaça amb els funerals imperials romans i que s'identifica en diverses tombes de la noblesa catalana i valenciana.⁹⁴⁹ Lliga aquest component més militar amb el costum de disposar panòpia i montura dels cavallers al costat o sobre la tomba, i temps després el tàlem de cobriment de la caixa.⁹⁵⁰ A Poblet es conserven dos pavesos funeraris, ara en procés de restauració (**Fig. 5.106**).⁹⁵¹ Encara perdura en els sepelís de militars amb el fèretre sobre armó d'artilleria i a les processons de Setmana Santa amb les armes a la funerals.⁹⁵² De fet la processó del Divendres Sant commemora el Sant Enterrament.

És xocant la diferència entre la riquesa informativa que ofereix la cultura material en època romana i baix medieval -des de la tomba a l'epigrafia passant per l'espai funerari- amb el poc que ens diuen els enterraments entre els segles VI-VII i XI-XII. Una important simplificació, uniformitat i gaveria en les arquitectures funeràries, en

⁹⁴⁸ TOMÁS ÁVILA, A. 1963, p. 197-199.

⁹⁴⁹ També "*solemnitat del descoament dels cavalls*" I a Castella és l'"*arastre de banderas*." ESPAÑOL, F. 2007.

⁹⁵⁰ ESPAÑOL, F. 2005; ALONSO ÁLVAREZ, R. 2007-2008, p. 26; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 8

⁹⁵¹ OLIVÉ, J. M. 1982. Agraieixo la informació a Damià Amorós, tècnic responsable del museu de Poblet.

⁹⁵² Recordem el funeral del president d'Estats Units John Fitzgerald Kennedy (1963) amb un tren d'artilleria complet, o el de Francisco Franco (1975) a la plataforma d'un camió Pegaso de l'Exèrcit de Terra. El seu trasllat del *Valle de los Caidos* al cementiri del Pardo va ser amb helicòpter, també militar (2019).

els dipòsits rituals, en els aixovars on només ressaltaran, i també de manera fins i tot eixuta, alguns personatges d'alt nivell.

Una explicació prou socorreguda de tot plegat és el paper del cristianisme, amb el sentiment de comunitat al quan s'ha de sumar el fet igualitari de la mort, i la necessitat d'una actitud humil i caritativa, camí a la pobresa evangèlica que serà compensada en el més enllà.⁹⁵³

Tres matisos però. El primer, estem en uns temps de liquidació administrativa de l'Estat romà i de trencament del comerç globalitzat, de fragmentació política i regional i de minva de la inversió en recursos materials, uns temps més pobres si els comparem amb el món clàssic i la baixa edat mitjana, i això influeix. El segon, la tomba és senzilla, indiferenciant, però la seva ubicació espacial potser no, doncs marca un estatus i un rol dins cada comunitat.

I el tercer: ja eren tots cristians? o estem en un temps en què la visió del més enllà de la mort obria la porta a la vida eterna, no solament per la influència cristiana, sinó per un tot més global on entren musulmans i jueus, per no parlar de les antigues confessions orientals que també ofereixen aquest missatge? No volem dir que continués el mitraisme, el culte a Isis o Zoroastre, però d'una manera o altra els missatges de consol per donar sortida vital a la mort havia impregnat unes comunitats en uns temps en què la riquesa material no era pas la mateixa que als temps de l'alt imperi. Una societat on la visió de la mort passa del cercle filosòfic i personal i s'explicava amb l'hades, a la promesa comunitària de vida eterna. És un canvi de mentalitat, lent això sí, però no solament fruit del missatge del Natzarè. La migradesa de recursos no equival a igualitarisme social. I en tot això quin paper juguen els cultes d'origen romà o indígena? *Ignorabimus, ignoramus?*

Pel romà els morts continuen vivint a les tombes. Això és causa de la seva veneració a les llars amb ofrenes als déus mans (*Manes*), és a dir els esperits dels avantpassats. El concepte d'immortalitat per al romà no és prou clar ni lineal. Per això els rituals funeraris tenien com objectiu donar continuïtat en l'altre món la vida truncada a la terra.⁹⁵⁴ Si comparem aquest plantejament amb el del cristià, tampoc no hi ha tanta diferència, tan un com l'altre pensen de forma individual i col·lectiva en la mort i intenten cercar una resposta a la gran pregunta, si hi ha vida quan traspasses les *fauces* del més enllà. Però l'Església estructura i ordena el plantejament davant la mort, li dona un sentit filosòfic i teològic el qual xoca amb els plantejaments atàvics d'arrel tradicional, tot i que no tindria perquè ser així.

L'orientació de bona part de les tombes mirant a sol ixent, la pràctica absència d'aixovars i dipòsits rituals, la reutilització dels enterraments pels familiars va acompanyada de l'arraconament pietós de les despulles de morts anteriors dins la mateixa fossa. S'han interpretat com indicis de professió cristiana. Però també són pràctiques consuetudinàries, passades de pares a fills i alienes a l'Església com estructura. Des de bon començament, i en especial des d'època carolíngia malda sense embuts pel control del món dels vius i dels morts, és a dir el domini dels cementiris, que com a tals són generadors de rendes. Els eremites, el que quedés del clergat

⁹⁵³ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012, p. 11.

⁹⁵⁴ BUENACASA, C. 2014, p. 31.

mossàrab o algunes persones venerables i respectables podien fer aquest paper de guia, com també les sorts de bruixots, mags, curanderos i sanadors propis de tota societat tradicional. De fet la documentació medieval com el socorregut plet de 1054 pel control de la sagrera de Sant Boi verifica que en un territori ja feia temps sota domini comtal, havia encara cementiris particulars. Si això passa en terres sota el control comtal i episcopal, quin panorama podem tenir en zones de frontera o més properes a la influència d'Alandalus?

Quin paper tenia en tot això els cultes preromans? i els cultes romans? i la visió de la mort de les heterodòxies? Com expliquem les clapes de cendres i la presència d'objectes com indústria lítica, o dipòsits funeraris? La perduració al Pirineu de cerimònies com la després del casori, anar al cementiri amb la núvia a retre respecte als morts del marit no és més que una reminiscència del canvi de déus lars de la família de l'esposa pels de l'espòs. És un fet documentat encara als anys 60 a les comarques tarragonines.⁹⁵⁵

Però perquè no plantejar-se l'existència de rituals de llarga tradició que en alguns moments en dirien superstició o bruixeria? es a dir religions naturals i tradicionals en mans de dones, fetillers i bruixots, curanderos, eremites, monjos i monges solitaris... que formaven part de la comunitat. De fet, una creu, un crismó, un estel en una tomba o una zona funerària es fica pel seu simbolisme o se li dona significat per si mateix? Què fan els gravats rupestres de la necròpolis de Revenga? són jocs, són signes rituals, són signes màgics o passar l'estona gravant alguna escena de tipus sexual? Què signifiquen els símbols fàl·lics en les esteles de Vilabella i Santa Maria de Rubió?⁹⁵⁶ De fet l'estructura eclesiàstica va tenir una important competència amb aquestes manifestacions de religiositat popular que han arribat, els agradi o no (**Fig. 5.107**). Pensem en el costum d'encendre un llum d'oli o una espelma la nit de Difunts *en record de les animetes*.⁹⁵⁷

Bo i res sabem si dins van deixar flors, aliments, objectes que el temps s'han desintegrat o que algú se'ls va endur. No manca algun atuell ceràmic, alguna moneda, alguna resta òssia, un eina o objectes antics que els prenem com fora de context però que potser no ho son tant: una peça de sílex, una pedra de llamp... O unes olles que potser no son tan precristianes sinó que formen part del ritual. Així és com apunten les troballes dels *pégaus* o gerres i ampolles de vidre de les tombes de terres del *Midi*: van servir per cremar encens o portar aigua beneïda (**Fig. 5.108**).⁹⁵⁸ De fet una part importantíssima d'aquests consuetuds funeraris que entenem com a precristians o paracristians claven les seves arrels en el món romà. A banda del costum cada vegada més residual de la incineració, que el podem entendre també com preromà, romà o

⁹⁵⁵ Ho se de viva veu, quan es van casar els meus pares, el 1965.

⁹⁵⁶ JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A.; SANZ, N.; VILA CARABASSA, J. M.; CLUA, M.; GUTIÉRREZ, A.; CAMPILLO, D.; VIVES, E. 2006, fig. 58 i 59. La presència d'elements fàl·lics no és pas estranya. Fixem-nos què ens diu O. Giordano sobre el crucifix de Saint-Ouen: "*un guerrero ridículo y obscenamente macrofálico, que deja la cruz y agarra el puntal y la lanza*" (1995, p. 51).

⁹⁵⁷ Tradició encara vigent a casa meva.

⁹⁵⁸ PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012b, p. 59 referit a DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, G.; PELLETIER, J. P. 1995

germànic si seguim el que proposa Bartolomé,⁹⁵⁹ aquests costums tan arrelats venen de la romanitat: el fil conductor no s'havia trencat ni molt menys.

Seràn uns temps en que per exemple l'epigrafia funerària -quan se'n troba- rarament s'estendrà més enllà del nom i algun formulisme. Només veurem anotacions sobre la tomba o el personatge en casos excepcionals com els elogis fúnebres dels bisbes Sergi i Joan de Tarragona,⁹⁶⁰ o de Tasi a Sant Pere de Rodes.⁹⁶¹ Manifesten que a l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana els epitafis elaborats eren reservats a les classes privilegiades⁹⁶² (**Fig. 5.109**). En canvi torna a l'extensió escrita a partir del segle XII, i com no amb l'Humanisme i la recuperació de velles fórmules imperials com el D. O. M.⁹⁶³ filla directa del I·O·M⁹⁶⁴ (**Fig. 5.110**). Els reculls epigràfics antics com els de Tarragona, Lleida⁹⁶⁵ i Poblet, així com estudis més actualitzats com els de M. Serrano i E. Lozano⁹⁶⁶ o els dels comtats gironins en són importants referents.⁹⁶⁷

Quant a la cultura material vinculada a la tomba: poca cosa trobarem... o ens ha arribat. Per exemple, al segle VII la gerreta litúrgica de bronze amb encens a dins, procedent d'un senzill enterrament als vorals de la seu metropolitana de *Terracona*. Però ha estat atribuïda a un clergue, potser un bisbe (**Fig. 111**). El preparat de reïnes es pot vincular tan al cerimonial de la mort com a l'ofici eclesiàstic.⁹⁶⁸ O què fa un *triens* del temps del rei Ègica (687-702) dins la tomba antropomorfa de la necròpolis d'Obiols, al Berguedà?⁹⁶⁹ Per no parlar de les *cuppae* de l'absis de Sant Pere de Rodes, d'època carolíngia: els personatges enterrats havien de ser prou importants (**Fig. 5.112**). De tota manera, entre els segles VI i XI el món funerari és més aviat discret a nivell de cultura material.

5.8.3 Canvi de mil·lenni, retorn d'antics costums?

La mort des de sempre impregna la vida, de manera immanent, de manera transcendent, en el dia a dia, en el naixement i en el darrer sospir. I quan la vida és més curta del que ens sembla ara, quan amb una mica de cura i sort ens anem

⁹⁵⁹ BARTOLOMÉ, B. 1996.

⁹⁶⁰ RIT 143 / CIL II² suppl. 14 núm. 989 i RIT 939 / CIL II² suppl. 14 núm. 2087. Traduïdes a GÓMEZ PALLARÈS, J. 2002, p. 121-122 i PLADEVALL, FONT, A. 1999.

⁹⁶¹ ALTURO, J. 2011-2013; ALTURO, J.; RICO, D. 2015

⁹⁶² SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003, *passim*.

⁹⁶³ *Deo Optimo Maximo*.

⁹⁶⁴ *Iovi Optimo Maximo*.

⁹⁶⁵ TARRAGONA, J. 1979; TARRAGONA, J. 1996.

⁹⁶⁶ SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016.

⁹⁶⁷ COBOS, A.; TREMOLEDA, J. 2009; TREMOLEDA, J.; VEGA, S.; COBOS, A.; 2010; TREMOLEDA, J.; COBOS, A. 2014.

⁹⁶⁸ MALGOSA, A.; ARMENTANO, N.; GALTÉS, I.; ISIDRE, A., PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C.; PIGA, G. 2015; MIQUEL VIVES, M.; MALGOSA, A.; SUBIRANAS, C. 2012; MIQUEL VIVES, M.; SAROBE, R.; SUBIRANAS, C. 2016.

⁹⁶⁹ Alerta, que una peça d'aquesta categoria també circularia en època alt medieval. JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A. 1985a.

atansant a la presència terrenal cada cop més properes al centenar d'anys, és una angoixa present en l'home. Vides breus, que sovint no arribaven a la quarantena, segades per la fam, la malnutrició, l'esforç, els accidents, la violència signifiquen que tant a l'antiguitat tardana com a l'alta edat mitjana *“la Muerte fue algo angustioso por considerarse algo cercano. No olvidemos que para el hombre medieval la muerte era un tránsito, un paso para el más allá, para el Juicio Final. Esta idea empezó a cambiar, en parte, con la evolución de la mentalidad, que se dio a finales del siglo XII principios del XIII, con la imagen del Purgatorio, siendo definitiva la evolución del pensamiento en el siglo XV.”*⁹⁷⁰

La impossibilitat de destriar vida i mort era molt més assumida per la gent de fa més de mil anys que no pas per nosaltres, i tots ells, els encara vius i els que ja no hi son, formen part no solament de la mateixa família com es veu en el món romà, sinó de la mateixa comunitat que es personifica en l'Església, l'*aljama* o la *umma*. El fet que la mort iguala a tots, rics i pobres, poderosos i humils, senyors i serfs fins el tombant de mil·lenni s'ha volgut veure en la pobresa dels enterraments en comparació als d'èpoques anteriors.⁹⁷¹

De tota manera, el sentiment davant la mort, la més que acceptació, resignació doncs és l'avantsala a la vida eternal, esta molt influïda per la visió cristiana i l'afany dels teòrics de l'Església. Per això malden per uns funerals poc ostentosos en demostracions de dolor i patiment. Són crítics amb els vells costums socials de representació, des de l'excés de despesa en els rituals d'amortallament, tomba o lloguer de ploraneres professionals,⁹⁷² o gestos ostentosos de dolor, com diu el III concili de Toledo (589). Llavors es va interdir contra els himnes fúnebres combinats amb cops al pit doncs l'esperança en el més enllà s'havia d'acompanyar de càntics divins i no signes de dolor.⁹⁷³

A partir del segle XI les coses tornen a canviar, com ho marquen els arcosolis de la via funerària de Sant Pere de Rodes. Estem recuperant una vella fórmula de tradició romana que veiem per exemple a la cripta de les Flors de la Necròpolis de Tabacalera. Es repeteix a principis del segle XIII a la tomba de l'arquebisbe Olivella a Santa Tecla la Vella de Tarragona, i més tard el mausoleu de Joan d'Aragó a l'altar major de la Catedral (**Fig. 5.113**).

Serra Vilaró va obrir el vas funerari de l'arquebisbe Olivella, un sarcòfag amb coberta figura jacent inclosa, i es va trobar el pastor tot ell vestit luxosament, de la mitra als guants passant pel bàcul⁹⁷⁴ (**Fig. 5.114**). No és un cas únic, ho tenim també a la tomba d'un altre prelat del Camp de Tarragona que a més és sant i bisbe de Vic com Bernat Calvó (segle XIII): duia teixits de luxe islàmics.⁹⁷⁵ Sumem com exemple d'ostentació

970 CASA, C. de la 1992, p. 408.

971 BARTOLOMÉ, B. 1996; ENCINAS, M. 2013.

972 BARTOLOMÉ, B. 1996; ENCINAS, M. 2013.

973 BARTOLOMÉ, B. 1996, p. 46.

974 SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 158-177.

975 CASANOVAS I ROMEU, A.; GRÀCIA, E.; MARTÍN, R. 1986; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 10, SALARDIGAS, S. 2006.

post mortem l'anomenat tern de *San Valero* de Roda d'Isàbena.⁹⁷⁶ En un nivell inferior, als preveres no feien fàstics a fer-se enterrar amb calzes i patenes, de peltre i estany, a imitació de l'arquebisbe Olivella.⁹⁷⁷ El costum es documenta a Olèrdola,⁹⁷⁸ Sant Vicenç de Rus o Sant Sebastià del Sull,⁹⁷⁹ l'Espluga de Francolí,⁹⁸⁰ la ja citada tomba de Bernat Calvó, un sepulcre de Sant Salvador d'Albadella ara al Museu Diocesà de Solsona,⁹⁸¹ o una patena en una tomba antropomorfa de Sant Esteve de Castellar Vell.⁹⁸²

Les excavacions arqueològiques n'han documentat dins tombes en diferents esglésies com Sant Vicenç del Rus,⁹⁸³ Santa Maria de Talló (La Cerdanya), datats entre els segles X i XI,⁹⁸⁴ Sant Esteve de Castellar Vell.⁹⁸⁵ La relació de calze i patena amb el clergat es clara. També veiem que el dipòsit funerari parla de l'ofici del difunt com una tomba de Sant Sebastià del Sull (Berguedà) on el monjo era enterrat amb una clau a la ma, doncs era l'*hostiarius* o porter.⁹⁸⁶

En altres ocasions hi ha la representació jacent amb els hàbits monacals, com es veu en època baix medieval i no solament pels alts càrrecs eclesiàstics. També es conserva record epigràfic de monjos com fra Guillem Tost occit per gent de Prades quan els va increpar per fer llenya al bosc de Poblet,⁹⁸⁷ en un llunyà i proper 1366 (**Fig. 5.115**). Tanmateix en laudes, esteles i sarcòfags, la munió d'armes parlants que donen ofici i cognom com la família Bas l'adarga de la qual és precisament això: un vas funerari sobre columnes (**Fig. 5.116**).

El canvi de mentalitat davant la mort no és d'un dia per l'altre. Estem en un període, a partir del segle XI en què el feudalisme ja ha cristal·litzat i les classes dominants poden i volen gestualitzar clarament el seu paper dins la piràmide social. Hi ha més riquesa, es cobren pàries, el repartiment de noves terres conquerides com la *chora* de Lleida i la de Tortosa aporten ingressos d'envergadura.

976 MARTÍN ROS, R. M. 1999; PARTEARROYO, C. 2005; PARTEARROYO, C. 2007; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 10.

977 SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 168-172.

978 MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012.

979 RIU I RIU, M. 1981b; RIU I RIU, M. 1982a; RIU I RIU, M. 1982d; RIU I RIU, M. 1983; RIU I RIU, M. 1984-1985; RIU I RIU, M. 1986-1987.

980 MENCHON, J.; PUCHE, J. M. 1996.

981 SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 169 i fig. 74.

982 ROIG BUXÓ, J. 1998; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2000; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2004; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2004.

983 FIERRO, J.; CAIXAL, A.; LÓPEZ MULLOR, A. 1992; LÓPEZ MULLOR, A. 1985; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1989; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1991.

984 ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; OLESTI, O. 2003; MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; CAMPILLO, J. 1995.

985 ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b.

986 RIU I RIU, M. 1981b; RIU I RIU, M. 1982a; RIU I RIU, M. 1982d; RIU I RIU, M. 1983; RIU I RIU, M. 1984-1985; RIU I RIU, M. 1986-1987.

987 ARCO, A. del 1887, núm. 8, p. 27. El text és eloqüent: ACI · IAU · FRARE · G · TOST / QUI · PER · DEMANAR · IUSTICIA · I / PER · DEFENSIO · DEL · BOSCH · DE P/ OBLET · PERHOMENS · DE · PRADES · FO / MORT · CUIUS · ANIMA · REQUESCAT · INP / ACE · AMEN · ANNO · M · CCC · LX · VI. La interpunció és de tres punts en disposició vertical.

Entra aquí en joc un element que es vell però a un temps nou. Una existència pietosa i ascètica portava com a compensació la vida eterna, i el contrari si era plena de pecat significava les penes de l'infern. Però, com humans que som, la perfecció no existeix de manera que la majoria de mortals ni son absolutament bons ni excel·lent en maldat absoluta. On anirà a parar aquesta gent? La figura de l'hades del món grecoromà és la inspiració per a un tercer estadi espai o estat entre cel i infern: el purgatori. Els coptes ja el tenen assumit a partir de la seva descripció al *Llibre d'Enoc*, però no és acceptat per la teologia catòlica. Quelcom semblant té l'islam amb el *Barzaj* o el *Hamestagan* dels seguidors de Zoroastre.

La discussió teològica és llarga però sembla clara, com estudia Le Goff o Carlos i Elena de la Casa: a partir del segle XI es substantiva el concepte, per no dir l'espai del purgatori.⁹⁸⁸ Aquí van les ànimes de les persones que han fet pecats no mortals, i gràcies a les oracions de la comunitat seran redimides el dia del Judici de les Nacions. Això permet una certa relaxació, una mica de liberalitat en la vida que serà compensada gràcies a les oracions i integració dins la comunitat eclesiàstica -és a dir assemblea- i més aviat que tard amb donacions, compra d'indulgències temporals i plenàries i el seu negoci que va portar el trencament de Luter amb Roma.

El sentit trinitari de Déu Pare, Fill i Esperit Sant té el seu trasllat en cel, infern i purgatori en el món catòlic. Es dona una vàlvula de sortida, per altra banda ben mediterrània, a les flaqueses de la carn. La visió més rígida de les reaccions del protestantisme, des de Luter als calvinistes, passat pels *amish* i d'altres -no és el moment de fer un llistat- genera una societat molt més estricta en els costums morals a nivell públic i privat, i fins i tot a una sublimació malaltissa de les debilitats humanes.⁹⁸⁹

I com no, això es deixa veure en les tombes que tornen a recuperar la diferenciació social en els sarcòfags, mausoleus, capelles funeràries, llur ubicació en espais privilegiats, o determinades peces de l'aixovar i dipòsit ritual. No en va l'infant Joan d'Aragó, mort el 1334, a la seva escultura jacent ens apareix vestit com arquebisbe, que ho era de Tarragona i un temps també de Toledo⁹⁹⁰ (**Fig. 5.117**).

Als estrats socials de més prestigi, la representació del difunt, i generalment abillat amb les seves vestimentes més representatives es veu tan en època romana com baix medieval. Pensem en els enterraments amb les *imagines* dels difunts, com la torre dels Escipions, i els anomenats sarcòfags dels Lleons amb la figura de mig bust de la difunta, el del Pedagog amb la imatge del finat,⁹⁹¹ la lauda l'Òptim⁹⁹² o escultures jacentes com les citades de l'arquebisbe Olivella i Joan d'Aragó. I per suposat els grans

⁹⁸⁸ CASA, C. de la; CASA, E. de la 2001; LE GOFF, J. 1989.

⁹⁸⁹ Als països anglosaxons, un polític dimiteix per un afer privat com és una infidelitat matrimonial. Però com diuen a València, "*pecat del piu Déu se'n riu.*" De fet als països mediterranis, això no passa ni de broma, i de vegades sembla obligatori aprofitar-se'n en arribar a certs càrrecs institucionals. *C'est la vie!*

⁹⁹⁰ SERRANO COLL, M.; MENCHON, J.; 2020.

⁹⁹¹ CLAVERIA, M. 2011, núm. 27 (p. 20-21) i 33 (p. 22-23).

⁹⁹² GÓMEZ PALLARÈS, J.; MAYER, M. 1996.

enterraments de nobles a més de les tombes comtals i reials a Ripoll, Santes Creus, Poblet o Bellpuig de les Avellanes⁹⁹³ (Fig. 5.118).

Dins els vasos funeraris, i ara no diferenciem si romans o medievals, ens trobem amb elements de la vestimenta i dipòsit personal o ritual: un diner de tern de Jaume II i una sivella del cinturó o corretja que lliga la mortalla d'un enterrament baix medieval de Sant Francesc de Montblanc (Fig. 5.119), unes monedes per pagar el barquer ficades a la boca o a la mà, les agulles per subjectar la mortalla, una cinta de fil d'or al cap o les joguines d'una criatura en una tomba romana del conjunt de la platja dels Cossis o la Necròpolis de Tabacalera, els dos a Tarragona. És en el moment de l'enterrament quan tindrem aquestes deposicions personals, rituals o amulets, de caire apotropaic on s'ajunten les reaccions més personals i atàviques davant el més enllà i que difícilment són controlables per la superestructura eclesiàstica. Fins i tot hi ha casos que fan pensar, com un fragment de crani d'adult al costat de l'entrada a un habitatge mossàrab de la Torrecilla (Arenas del Rey, Granada). M. Riu, qui va excavar el jaciment, explica que estava acompanyat d'un bocí de mandíbula inferior. Planteja "que si el poblado pudo perdurar hasta mediados del siglo XIV, quienes vivieron en la casa pudieron, tal vez con un ritual mágico, enterrar en el subsuelo de la vivienda, junto a la puerta, estos restos humanos -acaso procedentes de la vecina necrópolis altomedieval-, con un simple propósito de búsqueda de protección."⁹⁹⁴

5.8.4 *Memento mori*

La fase *post-liminar* en certa manera està lligada a la *pre-liminar*. És la construcció i ubicació del lloc d'enterrament, amb tota la ritualitat religiosa i social que hi ha al seu entorn. El record icònic del difunt, la seva representació plàstica amb una màscara, una pintura o una escultura jacent en són exemples.

Tenim el marcat de la tomba amb una estela, una lauda, una làpida, i les celebracions en record dels morts en dates senyalades al calendari litúrgic o al cicle anual. I francament, l'atavisme, la tradició han pesat força més que el poder terrenal de l'estructura eclesiàstica... o millor dit... aquesta s'ha hagut d'adaptar a les circumstàncies quan no ha pogut tòrcer i controlar les voluntats seculares. De fet, col·locar una inscripció *ex testamento* és un costum ben arrelat en època romana, i tenir un espai reservat per enterrar, sia dins una església, sia sobre un turó, no deixa de ser el lligam de les fases *pre* i *post-liminar*. Fins i tot escriure els noms dels finats en l'altar de l'església, síncretisme clara de la comunitat amb els vius i amb el lloc de consagració del pa i vi com a símbol de la passió, mort i resurrecció de Crist. Un exemple el tenim als grafiti gravats a l'altar del segle XII de Sant Vicenç de Cabdella (Pallars Jussà, Fig.

⁹⁹³ ESPAÑOL, F. 1993; ESPAÑOL, F. 1995a; GONZALVO, G. 2007.

⁹⁹⁴ ARRIBAS, A.; RIU I RIU, M. 1974-1979; Riu i Riu, M. 1982b.

5.120).⁹⁹⁵ En altres casos, les advocacions de les ares mostren sortilegis en pro de la vida però amb un regust ben vinculable al món antic com el *SALUS/CR/ISTTI* de Sant Llorenç de Morunys.⁹⁹⁶ Prou que recorda la inscripció als emperadors Lleó i Anthemi del Recinte de Culte de Tàrraco.⁹⁹⁷

Entra en joc mantenir una data en record als difunts, on es barregen clarament el culte cristià i les tradicions ancestrals a més de les procedents de l'adstrat cultural. L'exemple més clar és la data de la festivitat de Tots Sants.

El dia dels màrtirs era la data reservada: 13 de maig però al final es trasllada per Gregori III a l'1 de novembre que és la dedicació de la capella de Tots els Sants a la basílica de Sant Pere. Després Gregori IV la declara universal. Per què aquest dia: senzill entre el 31 d'octubre i l'1 de novembre és el canvi d'any celta i la celebració del seu déu dels morts, *Samhain*. Al món anglosaxó porta al *Halloween* (que ve de *Hallow's eve*), que convenientment manipulat per objectius comercials ha envaït el continent europeu.⁹⁹⁸

Sumem la riquesa de les osseres destinades a allotjar o potser acumular les restes de difunts, però ja sense disposició anatòmica.⁹⁹⁹ Els monestir de Santes Creus, Vallbona i Poblet,¹⁰⁰⁰ i la Catedral de Tarragona, com exemples pròxims en donen testimoniatge en època baix medieval.¹⁰⁰¹ Afegim a aquestes urnes les que contenen ossos que realment són relíquies objecte de culte, com la del metropolità Cebrià a l'absis major de la seu tarragonina: una caixa de pedra amb una bella epigrafia del segle XV la qual reproduïx ni més ni menys que una inscripció visigòtica¹⁰⁰² (**Fig. 5.121**). De fet la recerca de relíquies com la tomba de santa Eulàlia de Barcelona, la seva adquisició cas de santa Tecla de Tarragona ja al segle XIV,¹⁰⁰³ o la conservació és a causa de ser talismans protectors i que ajuden als vius anar al cel d'una forma o altra, són restes humanes santes que protegeixen la comunitat de creients.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁵ ALEGRIA, W.; CASTELL, P. 2015.

⁹⁹⁶ RIU I RIU, M. 1971; RIU I RIU, M. 1987b.

⁹⁹⁷ CIL II, 4109 / RIT 100 / CIL II² suppl. 14 núm. 947.

⁹⁹⁸ CABROL, F. 1925; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 12. El més xocant és que la carbassa amb lluminàries a dins és un dels elements tradicionals de Tots Sants a les terres gallegues.

⁹⁹⁹ GUDIOL CUNILL, J. 1902, p. 242: "*Quan los ossos estavan ja pelats y feta la corrupció del eos, molt sovint se collocavan en cavitats obertes á les parets de les iglesies, que's tapaban ab lápida é inscripció, ó's guardavan en caixes fetes de pedra picada d'una ó varies peces que's collocavan en les parets per medi de dos pelmodos ó fentlos sostenir sobre columnetes. Com á model d'aquestes caixes poden veures les que hi liá en lo monastir de Ripoll, haventnhi unes de gran riquesa y altres tot just quadrejades.*"

¹⁰⁰⁰ ARCO, A. del 1887.

¹⁰⁰¹ MORERA LLAURADÓ, E. 1905.

¹⁰⁰² GÓMEZ PALLARÈS, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2017; MUÑOZ MELGAR, A.; GÓMEZ PALLARÈS, J.; ARMENTANO, N. 2019.

¹⁰⁰³ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2005-2006.

¹⁰⁰⁴ ALTISENT, A. 1982; SÁNCHEZ REAL, J. 1962-63b.

El paper de la relíquia com agent taumatúrgic és present des de l'antiguitat tardana, no solament per assolir la vida eterna gràcies a enterrar-se prop seu, sinó per consagrar els altars amb les corresponents lipsanoteques. La seva presència genera un culte que té llarga continuïtat com es veu en a Sant Eudald de Sorba. Aquí Manuel Riu identifica l'ara d'altar i el seu reliquiari, amb la inscripció: *†(E)ubaldis reliquiarum martyris Xristi amen*¹⁰⁰⁵ (Fig. 1.122). Un altre exemple és Sant Cugat d'Octavià o del Vallès on al voltant d'una església funerària es genera un focus de veneració que té continuïtat amb el monestir medieval.¹⁰⁰⁶ Per no parlar del cas de la Necròpolis de Sant Fructuós a Tarragona.¹⁰⁰⁷ Precisament aquí s'observa una dinàmica força interessant: es reciclen inscripcions i elements arquitectònics del Fòrum de la Colònia, és a dir el lloc on el *Peristephanon* diu que es va celebrar el judici contra sant Fructuós, Auguri i Eulogi. Això les fa testimonis dels fets i esdevenen pedres santes i per tant serveixen per connectar amb els tres sants tarraconenses¹⁰⁰⁸ (Fig. 1.123).

La tomba marca l'espai central i de sublimació icònica de la mort. És la connexió física i conceptual amb el món dels vius. Enterrar o incinerar la persona traspasada és el moment de trencament definitiu. Es perd l'enllaç visual tot i les màscares mortuòries que guardaven els romans al costat del larari, la seva representació plàstica en forma de pintura, relleu o escultura, i des de que Niepce la va inventar, amb la fotografia. És el tancar la caixa amb l'ésser estimat dins: només el tindrà present en el record.¹⁰⁰⁹ És el ficar-lo dalt de la pira funerària, a l'*ustrinum*, i després recollir les restes per desartar-les en un recipient que va a un columbari¹⁰¹⁰ o sota terra...

La diversitat tipològica, del clot a terra al mausoleu, il·lustra sobre la cronologia i la classe social, però també sobre altres elements com l'adscripció religiosa i cultural amb els afegitons de tradicions de llarga trajectòria. Per sí mateixos molts dels enterraments no ens diran gaire cosa o ens poden portar a l'engany. Però el creuament de les dades ajuden a entendre millor el món de la mort, i per tant dels vius.

Poc podem dir dels cerimonials excepte quan deixen rastre escrit o material. Serà la localització de conduccions per libacions, per nosaltres un macabre costum que en el fons practiquem ara amb el simple fet de menjar *huesos de santo* o panallets per Tots Sants, el brindis *Salut!* o el més conegut de la cultura jueva, el *lehim*, que vol dir "per la vida." El testimoni de l'ofrena pot haver desaparegut o reduït a uns ossos d'au, unes escates, unes closques de marisc, unes llavors dins la tomba; una clapa de cendres o

¹⁰⁰⁵ RIU I RIU, M. 1981a; RIU I RIU, M. 1983b; RIU I RIU, M. 1985c; Riu i Riu, M. 1999; i amb una interpretació ben diferent respecte a la cronologia de la rotonda, PUJADES, J. 1998.

¹⁰⁰⁶ ARTIGUES, P. LI. 2002a; RIU-BARRERA, E. 1998; RIU-BARRERA, E. 1999; RIU-BARRERA, E. 2000.

¹⁰⁰⁷ LÓPEZ VILAR, J. 2006.

¹⁰⁰⁸ MENCHON, J. 2019c; MENCHON, J. 2020a, p. 160; SERRANO COLL, M.; MENCHON, J.; 2020.

¹⁰⁰⁹ És el comentari que ens feia una persona propera en traspasar un ésser estimat per causa d'una mort prematura: no el veuria mai més (maig de 2020). I pitjor encara les morts durant la pandèmia causada pel COVID-19, quan després del seu aïllament profilàctic durant l'hospitalització, han traspasat sovint sols o acompanyats pietosament pel personal sanitari, sense els éssers estimats durant les darreres hores, ni pompes fúnebres, i després enterrament anònim o un simple lliurament de cendres.

¹⁰¹⁰ Ara, en ple segle XXI fem una cosa que mai se'ls hauria passat pel cap fa dos mil anys: llençar les cendres al bosc, a la mar, al riu. això és trencar el llaç definitivament amb els avantpassats.

un espai per ignició i cuita de les menges al seu costat, o els tubs de libacions que connecten el fèretre amb els vius, l'inframón físic i simbòlic amb la llum. I temps després, les vaixelles de dol vinculades als àpats funeraris, als quals podem afegir el lliurament del pa dels difunts a l'ofertori de l'eucaristia (**Fig. 124**).¹⁰¹¹

Aquests signes de culte fúnebre tenen el seu paper en la fase *post-liminar* car són els referents físics i simbòlics de la vinculació amb els avantpassats en les cerimònies de record als difunts, o per un tema més prosaic: la reutilització de la tomba. No es fa estranya la superposició d'enterraments en un mateix *loculus*, podent-nos trobar amb l'arraconament més o menys respectuós en un costat de les despulles dels morts anteriors. No solament això, en els fossars apareixen també espais on es dipositen les restes disperses procedents per exemple de la remoció de terres o l'obertura de tombes noves que malmeten accidentalment d'altres (**Fig. 5.125**). Poden ser simples clots al terra, com també espais *ad hoc*, el que C. de la Casa en el seu moment va definir com *desenterraments*.¹⁰¹² M. Riu els documenta a la necròpolis monàstica de Sant Sebastià del Sull,¹⁰¹³ es veuen a Sant Joan de Maldanell,¹⁰¹⁴ Sant Quirze de Colera¹⁰¹⁵ o a Can Paleta¹⁰¹⁶ per citar alguns exemples als qual hem de sumar posem per cas un sarcòfag de Sant Pere de Sabella reciclat per aquesta funció¹⁰¹⁷ (**Fig. 5.126**).

I poca broma, no és una simple acció utilitària de fer lloc doncs hi ha respecte en conservar l'anterior difunt que es desa en un costat, potser tenia vincle familiar. També perquè a l'edat mitjana la mort, el cementiri és una realitat del comú, no de la família i la persona. És el sentiment col·lectiu que poc a poc ha anat incorporant l'Església, com també la *umma* per l'islam o l'*aljama* pels jueus. Però en aquests dos casos els preceptes més observats d'inviolabilitat de la tomba, també a l'espera d'un més enllà, fan que sigui reutilitzada amb menor freqüència.

La necessitat de preservar la tomba, de protegir-la simbòlicament i física comporta senyalitzar-la individualment i col·lectiva, com marquen esteles, laudes, làpides a més de les sagreres i les tanques de cementiri.¹⁰¹⁸ Però la memòria és feble i quan convé, i especialment en el moment que l'enllaç directe amb els enterrats es trenca, perd la vinculació o millor dit la memòria de la relació afectiva, la tomba es desmanega i fins i tot el cementiri es secciona com fan a Poblet amb la muralla manada construir per Pere III¹⁰¹⁹ (**Fig. 5.127**). Per això ens trobem sarcòfags abandonats amb altres usos, que poden anar des de ser material de construcció o decoratiu per la seva simbologia, a partir-se per fer paret,¹⁰²⁰ perdre's o esdevenir jardineria (**Fig. 5.128**).

¹⁰¹¹ SANTANACH, J. 2003.

¹⁰¹² CASA, C. de la 1992.

¹⁰¹³ RIU I RIU, M. 1981B; RIU I RIU, M. 1982A; RIU I RIU, M. 1982D; RIU I RIU, M. 1983; RIU I RIU, M. 1984-1985; RIU I RIU, M. 1986-1987.

¹⁰¹⁴ GONZÁLEZ PÉREZ, J. R. 1986.

¹⁰¹⁵ CODINA, D.; AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M. 1998.

¹⁰¹⁶ SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2004a, SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2004b.

¹⁰¹⁷ MENCHON, J. 1995ai.

¹⁰¹⁸ CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M.; UCLA, P. 2016.

¹⁰¹⁹ ALTISENT, A. 1974, p. 308-309, 311.

¹⁰²⁰ Cas del cementiri de la Clua de Bassella. Vid. TARRAGÓ PLEYÁN, J. 1966.

No poques vegades formen part de la tanca del fossar o d'un mur de l'església entre altres coses perquè se sap del seu valor simbòlic. Van acompanyats d'esteles, laudes, làpides que poden marcar la paret del cementiri o es conserven per tenir una creu (Fig. 5.129). En casos de personatges excepcionals, van a parar sobre la porta d'entrada de la nova església, com a Sant Martí d'Empúries amb l'epitafi de Guillem de Palol mot el 1248 (Fig. 5.130).¹⁰²¹ Són costums arrelades com també enterrar elements litúrgics, a les esglésies i cementiris, des de les canadelles a les vaixelles de dol, sants que s'han trencat o passat de moda com un sant Jaume gòtic a l'església de Forès,¹⁰²² o la interessant col·lecció de ceràmica de l'església de Granyena de les Garrigues.¹⁰²³

Això és significatiu, quan es reciclen laudes i esteles, rarament les que porten un símbol cristià com la creu, van a parar a fer de graó o paviment per tal que no es trepitgin, i si passa ho procuren dissimular. Les peces amb creus marquen els murs del cementiri, es fiquen dalt de l'església al campanar o al carener, es guarden respetuosament per ser pedres dels morts, tornen a formar part d'altres espais funeraris com es va fer a Alcover o Vallclara¹⁰²⁴ (Fig. 5.131), o passen a reutilitzar-se per fer memòria el lloc d'una mort violenta, com una estela a peu de camí entre els Omells de Na Gaia i Montblanquet (Urgell) en record d'una persona occida durant les Carlinades¹⁰²⁵ (Fig. 5.132).

La preservació i continuïtat dels espais funeraris es veu clarament amb els enterraments dins les esglésies a partir de la baixa edat mitjana i especialment en

¹⁰²¹ I a banda i banda, la làpida fundacional del 926. Cfr. PLADEVALL FONT, A. 1984. Com a darrer estudi de l'epigrafia emporitana, COBOS, A.; TREMOLEDA, J.; VEGA, S. 2010.

¹⁰²² BESERAN, P. 2016.

¹⁰²³ GALLART, J.; SANTANACH, J. 1989.

¹⁰²⁴ MENCHON, J. 2020b.

¹⁰²⁵ J. Ukar ja fa uns quants anys es va centrar en la funcionalitat de les esteles i la seva relació amb l'espai. Destaca la simbologia cristiana, que els donen " *una vida propia e independiente de la función.*" Cisellar una creu o un *Agnus Dei*, per exemple les converteix en pedres sagrades que cal conservar-les i respectar-les. A més, " *el significado de toda estela funeraria y de su función, va a depender de dos factores: el espacio que ocupa, y las grafías que posee.*" Així es marquen una sèrie de funcionalitats: funerària, lloc de la mort, estació del Via Crucis, senyalització de la tomba de l'última persona que mor en una localitat, indicació d'un lloc on va existir un lloc sagrat, senyalitzar des d'on beneir camps i evitar males collites, fita o *muga* de terme, marcatge de recinte funerari o sagrat, indicació les direccions a diferents pobles, material de construcció, element decoratiu, o monument polític, indicació de llocs estratègics des dels quals es veuen santuaris religiosos o grans espais. Per Ukar, la ubicació de l'estela és el que li dóna funcionalitat. Però moltes vegades la seva situació és fruit d'un reaprofitament i això no és per la seva forma o per ser esteles discoïdals, sinó pel seu caràcter de pedra sagrada, especialment quan es decora amb una creu. Cfr. UKAR, J. 1994. S. Palomar va en el mateix sentit: " *Pel que fa a la ubicació de les esteles, caldria fer dos grans apartats: les que es troben dins el context funerari o en terra sagrada i les que es troben fora d'aquest context. De les dues primeres podem constatar que n'hi ha:*
-en ús aparent (recent o no): *aquelles que es troben plantades a l'interior del cementiri, en situació de senyalitzar un enterrament*
-assenyalant el lloc d'una mort violenta o accidental.
-a l'interior del cementiri, clarament en desús; semienterrades, caigudes o desades; reaprofitades com a element decoratiu dins el recinte funerari; desades o reaprofitades com a element decoratiu en el recinte de l'església..." (PALOMAR, S. 1993a).

època moderna.¹⁰²⁶ No solament els sarcòfags sinó els grans hipogeus que fan de carner sota el paviment de naus i capelles: els vasos funeraris on es van acumulant caixes i caixes de morts de confraries, gremis i famílies (**Fig. 5.133**). A un temps es genera una interessant documentació referent als drets, pagaments, exèquies com es veu per a l'arxiu de Santa Maria del Pi de Barcelona.¹⁰²⁷ La veritable plaga de tombes dins les esglésies, ocupant com si estiguessin en fase gasosa: naus, galilees, claustres, sagristies genera ingressos econòmics.¹⁰²⁸ Provoca el desig de perpetuïtat fent-se veure a les laudes sepulcral decorades amb escuts, inscripcions i simbologia funerària macabra del Barroc amb el cisellat de cranis i tibies, una forma prou eloqüent de recordar el *memento mori*. Sobre seu, les lluminàries, els bancs per resar, fan la connexió amb el món dels vius. I fa pensar que aquesta imatge del paisatge funerari tampoc seria tan diferent per exemple a la de la basílica septentrional de la Necròpolis del Francolí, amb la particularitat que aquí no són vasos col·lectius, sinó tombes individuals (**Fig. 134**).

La realitat és que la visió funesta de la mort ja es veu en època romana amb el famós mosaic de Pompeia, i en esteles baix medievals o d'inicis d'època moderna com una peça a la tanca del cementiri de la Febró¹⁰²⁹ (**Fig. 5.135**).

La superfície sobre la tomba és el punt d'unió entre l'inframón i els vius. És l'espai on es relacionen els difunts i els que els recorden i per això té un tractament especial: es delimita, es senyalitza, es cuida, es monumentalitza, fins i tot hi ha flors i s'hi instal·len dispositius per la connexió simbòlica i física dels dos mons. Poden anar de la simple estela amb cadolles o cassolletes per recollir aigües lustrals que purifiquen la tomba (**Fig. 5.136**), les conduccions per libacions, com les de Maldanell o la Pietat de Vic,¹⁰³⁰ o estructures més complexes per als àpats funeraris que també serveixen per la sinaxi eucarística. Les tenim a la Necròpolis de Tabacalera, en forma de *triclinium* o *stibadium*.¹⁰³¹ És un costum pagà però vinculable al cristianisme, i clarament amb el Sant Sopar com a vòrtex inicial de la *Passio Christi*, a l'igual que el misteri de la seva mort el Divendres Sant i la seva resurrecció el Diumenge de Pasqua (**Fig. 5.137**).

Es genera una estranya dialèctica en la que els Pares de l'Església els concilis i sínodes volen eliminar aquest costum per massa extemporani però continuen en les misses del culte martirial.¹⁰³² Aquests àpats s'han fet fins l'actualitat tot i que traslladats a l'àmbit domèstic.¹⁰³³ La pretensió que no es celebressin per part de l'Església ja ve d'antic,

¹⁰²⁶ CRUZ SÁNCHEZ, P. J.; ENCINAS, M. 2018.

¹⁰²⁷ VERGES, T. 1992.

¹⁰²⁸ És a dir, la tendència d'ocupar tot l'espai.

¹⁰²⁹ FUENTES, M; MENCHON, J. 1995j; PALOMAR, S. 1993b.

¹⁰³⁰ OLLICH, A.; CABALLÉ, A. 1986-1987, p. 533.

¹⁰³¹ BARRAL, X. 1978; BARRAL, X. 1988; CAU, M. A.; MAS, C.; RIPOLL LÓPEZ, G.; TUSET, F.; VALLS, M.; ORFILA, M.; RIVAS, J. M. 2012; FÉVRIER, P. A. 1977; KRAUTHEIMER, R. 1977.

¹⁰³² RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 19-20.

¹⁰³³ Una dialèctica que també es veu en la visió bipolaritzada del termalisme a l'antiguitat tardana com expliquen Jiménez i Sales. Ens podem trobar amb prelats que continuen amb aquest costum tan romà, i la veu de protesta dels sectors més integristes per por al cos nu, a les termes per haver estat o ser llocs de cultes pagans. Cfr. JIMÉNEZ; J. A.; SALES; J. 2004

així com altres costums. Per exemple sant Agustí no defensava pas la *tumulatio ad martyres* com una solució a la salvació de l'ànima, doncs l'actitud davant els morts només dona escalf als vius com explica al seu *Cura gerenda pro mortuis*.¹⁰³⁴ Però el pensament teològic i intel·lectual del sant d'Hipona no és el mateix de la majoria de creients i sempre consola o vesteix socialment enterrar-se prop dels que van donar la vida per la fe, com també tenir en l'església relíquies de venerables sants. Quan no es pot eradicar el costum, es modifica o revesteix, es transforma o es trasllada, i continua amb una nova clau explicativa. I així es veu en senzilles tombes on apareixen recipients per aliments, peces de terrissa que es deixen veure de tant en tant com a dipòsit funerari o ritual.¹⁰³⁵

L'organització de l'espai funerari marca la diferència. Ja en època romana, el desenvolupament de les necròpolis a banda i banda dels camins mostra l'interès per enterrar-se al seu voral amb vistosos monuments, en especial a les entrades de les ciutats. Un exemple clàssic són els enterraments en arribar a les *portas* de Pompeia. El *siste viator* era de precepte per recordar pietosament el difunt, però també era una clara forma de reconeixement social (Fig. 5.138).

5.8.5 Diferència de classes a la terra i al més enllà

L'ostentació pública també és *post mortem* (Fig. 5.139). Dins les primeres esglésies cristianes, tenim l'enterrament de personatges significatius, sigui màrtirs, sigui promotors, sigui membres de prestigi davant de l'altar, al contracor, l'atri o als mausoleus de la via que porta al temple com es veu clarament en el cas de Tàrraco. És un costum prou arrelat en l'Església dels primers temps, de manera que el cànon XVIII del Concili de Braga (561) propugnava que no dugués a terme, com tampoc colguin morts intramurs. Són dues evidències escrites inequívokes que eren usos prou arrelats com per dictar normes en contra.¹⁰³⁶

La jerarquització i diferenciació de l'espai funerari es veu menys en època visigoda i alta edat mitjana quan els enterraments de prestigi són molts menys i queden a l'atri i als peus de l'església, posem per cas.¹⁰³⁷ Amb el pas del temps tornen a ocupar el presbiteri, com es veu a de les tombes reials de Poblet i Santes Creus. Sumem la

¹⁰³⁴ DUVAL, Y. 1988.

¹⁰³⁵ En tornarem a incidir més endavant.

¹⁰³⁶ "De corporis defunctorum. (De corporibus hominum intra basilicas nacterorum nullatenus sepellendis). Itam placuit, ut corpora defunctorum nullo modo intra basilicam sanctorum sepeliantur, sed si necesse est de foris circa murum usque nunc retinent vivitates, ut nullo modo intra ambitus murorum civislibet defuncti corpus humetur, quanto magis ho venerabilium martyrum debet reverentia obtinera" (VIVES GATELL, J.; MARTÍN, T.; MARTÍNEZ, G. 1953, p. 75). Gudiol Cunill (102) ens explica que en el mateix sentit anaven els concilis de Magúncia (818, cànon LII) i el de Friburg (895, cànon XVII). p. 242.

¹⁰³⁷ ENCINAS, M. 2013, p. 81: "En el Alto Medioevo no está muy claro el criterio para ordenar las sepulturas en el cementerio, pero teniendo en cuenta que la liturgia hispana es proclive a marcar las diferencias entre sus fieles, es posible una jerarquización en la sepultura: los no cristianos fuera del recinto de la Iglesia, los fieles en general en el atrio, las personas de calidad espiritual en el pórtico y dentro de este en los espacios más relevantes, los muros o las puertas" tot fent referència a BANGO, I. 1992.

combinació gairebé de vida i mort, d'alfa i omega de baptisteris i tombes; el sebolliment d'albats al costat de tombes principals o prop de l'altar.¹⁰³⁸ El nou gir en els costums es veu a partir del tombant de mil·lenni.

Llavors es generen focus d'enterraments de prestigi com la zona funerària dels canonges del segle XII de la Catedral de Tarragona. Per postres, recuperen la fórmula de la *tabula ansata* per cisellar els seus epitafis en els murs medievals. S'ha de sumar la reocupació o reciclatge de la Sala Axial del vell Recinte de Culte imperial, que en època visigòtica va ser església funerària de les elits eclesiàstiques, precisament amb unes tombes que per si soles, caixes de lloses, poc o res ens diuen del seu estatus. Però sí per la seva ubicació al voltant d'un altar (Fig. 5.140).

En el món islàmic, fortament lligat a la simplicitat funerària segons marca la *xaria*, apareixen també alguns dipòsits rituals i aixovars en determinats personatges de categoria, o en tombes morisques com a Tivissa.¹⁰³⁹ Al voltant d'un enterrament privilegiat es generen espais funeraris com es veu a la necròpolis de la Suda de Tortosa: una *qubba* -hereva de les *cuppae* romanes en forma i nom- presideix un espai fora de l'alcassaba.¹⁰⁴⁰ S'hi associa la làpida funerària d'un *qa'id* datada al segle X.¹⁰⁴¹ Tenim doncs una tomba en lloc central que arbola una necròpolis de les elits tampoc estrany en el món musulmà amb els *riyad* (sing. *rawdā*) de santons i personatges vinculats al poder.¹⁰⁴² Algunes, després de la conquesta feudal acaben cent ermites cristianes, com s'ha estudiat a Castella¹⁰⁴³ (Fig. 5.141).

La diferenciació social, la dèria de romandre en el record personal, familiar i social es materialitza en el dispendi per la tomba el qual es mixtura amb la intenció de mantenir i respectar-la. Hi ha voluntats que impliquen clarament ostentació. Es veu quan el 1074 Domnuç dona a Déu i Santa Maria de Badalona un alou a canvi que els seus preveres preguin diàriament, i quan sigui el dia de difunts i ho facin els seus familiars vius i cada. Determina que cada any facin commemoració per la seva ànima i passegin revestits sobre la seva tomba i el cementiri.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ BANGO, I. 1992, PADILLA, I.; ÁLVARO, K. 2012b; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014.

¹⁰³⁹ GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; BUSQUETS, C. 2011; SSTTTO 2016.

¹⁰⁴⁰ CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1984b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1986b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1988.

¹⁰⁴¹ CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1984b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1986b.

¹⁰⁴² ROSSELLÓ BORDOY, G. 1989.

¹⁰⁴³ ZOZAYA, J. 2014.

¹⁰⁴⁴ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, doc. 864, p. 1391-1393, doc. 1256, p. 1067-1069: "*Propter dono prephate omnia supra scripte, ut gloriosa Dei genitrix fiat auxiliatrix ante conspectu divine maiestatis Domini nostri Ihesu Christi, ut roget filium suum pro me et pro animas fidelium /12 defunctorum atque parentum meorum, vivis ac mortuis, requiem eternam suscipiant et pax sempiterna possideant, ut nos simul cum omnibus sanctis gaudeamus in regno celeste; talique modo: racione videlicet eciam10 hanc donacione, ut presbiteros ancte Marie, qui ibi sunt vel antea fuerint, qui cotidie sacrificave]rint supra cuius altare, ipsos teneant et possideant et abeant eius beneficium exienti predicte omnia sine blandimentum ullius hominis vel feminis, et faciant anniversarium eorum presbiteris per unumquemque annum pro anima mea de me donatori, et exeant revestitos super meo monumento vel per toto cimiterio.*"

La reutilització del *loculus* pel mateix grup familiar o social es manifestarà en la senyalització i delimitació del microespai funerari: tancats de pedra o fusta que sovint no han arribat o s'han confós, col·locació de fites, des de la simple creu, placa de fusta o pedra, a les esteles al capçal i als peus, fins i tot combinades amb laudes sepulcral¹⁰⁴⁵ (**Fig. 5.142**); o el xocant fet d'utilitzar sarcòfags decorats en espais funeraris on no es veuen les seves cares ornamentades, cas de la basílica de la Necròpolis de Tabacalera (**Fig. 5.143**).

El dispendi per un enterrament d'acord amb la posició social es deixa veure als testaments. És el cas estudiat per M. Riu de Guitart de Barberà que el 1005 ha de vendre elm i llança per adquirir la *vestimenta tumularia*.¹⁰⁴⁶ I com no, la pugna entre l'Església i els privats pel control dels espais de fe i mort, els temples i els cementiris. Això es veu en el ja comentat plet entre el bisbe Guisalbert de Barcelona i Guillem Oliva de Salsanes (1054)¹⁰⁴⁷ perquè el segon era el propietari de la sagrera de Sant Boi de Llobregat, precisament una església d'arrel tardoromana.¹⁰⁴⁸ La cosa ve d'abans com apunten les actes de dotació i consagració d'esglésies: en època alt medieval amb les esglésies que els homes del lloc convenientment llistats, havien promogut la seva construcció. Passat el temps aquesta iniciativa és ja exclusivament feudal, controlada del bisbe. L'exemple de la consagració de l'església de Tona el 888 és eloqüent.¹⁰⁴⁹

Fixem-nos en el cas de Poblet: la sobrietat bernardina en les decoracions dels primers temps, tot i que les dimensions i majestuositat de les construccions ens parlen d'una altra cosa, amb el temps es relaxa i es veu en els enterraments. No en va els primers monjos blancs tan continguts com a resposta a la relaxació de Cluny, són cabdals en la construcció del dogma del purgatori, especialment Bernat de Claraval: ell mateix i segurament sense saber-ho van obrir les portes a aquest canvi de plantejament davant la vida i la mort que veien tant aquí com a Santes Creus i Vallbona, i també en el món franciscà (**Fig. 5.144**).

Així a Poblet l'epigrafia parla de monjos de certa categoria que fan marcar les seves tombes amb esteles que són excepcionals: Berenguer de Tàrraga,¹⁰⁵⁰ el cellerer major Guillem d'Oliola,¹⁰⁵¹ o Anna, la mare del monjo Bernat Redon¹⁰⁵² (**Fig. 5.145**).

¹⁰⁴⁵ GABRIEL, M. 1986; GABRIEL, M. 1988; MENCHON, J.; RIUS, P. 1997; SITJES, X. 1993a; SITJES, X. 1993b; SITJES, X. 1994.

¹⁰⁴⁶ Citat a RIU I RIU, M. 1982a. p. 29. És el testament sacramental de Guitart de Barberà: "*Et suum elnum et sua lancea vendere eis iussit et vestimenta tumularia sibi comparare mandavit*" (doc. 54, d'11 de març de 1005, BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a, p. 330-332).

¹⁰⁴⁷ RIU I RIU, M. 1982a, p. 32-33.

¹⁰⁴⁸ ALBAREDA, M. J.; ALONSO, M.; BIOSCA, A.; MOLIST, N.; PUIG VERDAGUER, F.; PUIG, J. M.; MELIAN, R.; SAORIN, A. 1986; MOLIST, N. 1993; MOLIST, N.; PUIG VERDAGUER, F. 1991.

¹⁰⁴⁹ ROVIRA SOL, M. 1986.

¹⁰⁵⁰ Aquest monjo es documenta el 1269 quan rep d'Arnau d'Oliola 350 morabatins per la meitat del feu de Verdú. Cfr. ALTISENT, A. 1974, p. 138; MENCHON, J. 2005c.

¹⁰⁵¹ Apareix en els documents del segle XIV referents a la construcció de l'església de Vinaixa. Cfr. ALTISENT, A. 1974, p. 195; MENCHON, J. 2005c.

¹⁰⁵² Prior de l'església de Natzaret de Barcelona, documentat el 1313. Cfr. ALTISENT, A. 1974, p. 84, 200; MENCHON, J. 2005c.

I com no, la ubicació de la zona funerària on entren en jocs factors clarament geogràfics i utilitaris, des d'enterrar-se al costat d'un camí, prop d'una surgència d'aigua o riu, un cim o faldar que domina el territori circumdant controlat simbòlicament des d'allí i vist d'arreu. Després es detecta la instal·lació de les esglésies sobre necròpolis o temples anteriors, no solament per cristianitzar sinó per dominar l'espai dels morts pel poder feudal aquí revestit d'eclesiàstic. Hem de sumar la delimitació conceptual, legal i simbòlica dels cementiris tardoromans i medievals amb l'*atrium*, versió 1.0 de les sagres, tot marcant-se amb creus que poden tenir perfectament la forma d'estela discoïdal.¹⁰⁵³

5.8.6 L'etnografia també serveix per entendre el món de la mort

Els estudis d'enfocament etnogràfic complementen sovint les dades que ens proporciona i no ens proporciona l'arqueologia, com les que ens dona i no dona la documentació d'arxiu, els textos epigràfics, la cultura material estudiada per la iconografia, la simbologia¹⁰⁵⁴ i la història de l'art.¹⁰⁵⁵

La visió diacrònica, fins i tot anacrònica o acrònica pot donar arguments i pistes.¹⁰⁵⁶ És el cas dels enterraments infantils o albats en àrees reservades de les necròpolis,¹⁰⁵⁷ dins les cases i al costat de portes i passos, que veiem des de la prehistòria al món rural basc del segle XX;¹⁰⁵⁸ les ofrenes de sal i d'ous que apareixen en algunes tombes en cultures separades en l'espai i el temps,¹⁰⁵⁹ el discutit tema de l'orientació de les tombes en relació a l'arc solar i el cristianisme,¹⁰⁶⁰ o la desaparició i reaparició dels dipòsits rituals.¹⁰⁶¹ A Catalunya les observacions de tipus etnogràfic que ens dona per exemple Joan Amades, Violant i Simorra pel Pirineu i el Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat són d'alt interès tot i els anys passats des de la seva publicació.¹⁰⁶² I com a aportacions més actualitzades, el volum monogràfic de la *Revista d'etnologia de Catalunya*.¹⁰⁶³

Però alerta. Sempre s'ha dit que el registre arqueològic és una font d'informació molt fidel a la realitat doncs el seu origen és bàsicament no intencional: no es llença un tros d'àmfora en una capa de terra perquè la trobin segles més tard. Ara bé, el dipòsit

¹⁰⁵³ BANGO, I. 1992; GODOY, C.; TUSET, F. 1994;

¹⁰⁵⁴ CUMONT, F. 1966.

¹⁰⁵⁵ Vid. per exemple: GRAU FERRANDO, D. 2001; ORTIZ, J. A. 2018.

¹⁰⁵⁶ GLEIZE, Y. 2007; GLEIZE, Y. 2010; GLEIZE, Y.; CASTEX, D. 2012; TARRÉS, S. 2018; VIGIL-ESCALERA, A. 2013; YOUNG, B. K. 1977.

¹⁰⁵⁷ GÓMEZ JUNGUITU, A.; GONZÁLEZ MARTÍN, A. 2009.

¹⁰⁵⁸ AGUIRRE SORONDO, A. 1996 p. 17; BARANDIARÁN, J. M. 1980, p. 39-41; LLANOS, A. 1984. Pel cas medieval, vid. RIU I RIU, M. 1974-1975 i RIU I RIU, M. 1982b o una breu ressenya a MENCHON, J. 2009b.

¹⁰⁵⁹ CASAS, J.; RUIZ DE ARBULO, J. 1997; CRUZ SÁNCHEZ, P. J. 2010-2012.

¹⁰⁶⁰ KLIEMANN, K. 1988.

¹⁰⁶¹ QUIRÓS, J. A.; LOZA, M.; NISO, J. 2013.

¹⁰⁶² VIOLANT I SIMORRA, R. 1949, p. 496-503; VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-59, p. 496-500.

¹⁰⁶³ DDAA. 2018; MORERAS, J.; SOLÉ, A. 2018.

funerari en termes generals, i en particular el de tipus ritual sí que ho és. La caixa, l'aixovar, les ofrenes es desen dins la tomba per una causa que efectivament dona informació d'una actitud, d'una manera d'enfrontar-se a la mort, però no té perquè ser la visió simètrica del món dels vius, fins i tot por ser la contrària.

És de precepte fer-nos la pregunta: l'arqueologia què ens pot explicar de tot això tenint en compte les variacions geogràfiques i l'evolució en base al pas del temps? Siguem sincers, només una part doncs l'evidència física és la que és, ens ha arribat en part i altra la desconexem per múltiples causes. Per recompondre tot aquest cosmos de la societat, vinculat a la mort, calen altres mètodes d'aproximació com és l'etnogràfic.¹⁰⁶⁴ S'ha d'afegir de manera preceptiva l'antropologia física. I malgrat tot, moltes coses no les sabem i hi ha molt a recórrer doncs en el fons estem en la caverna platoniana on veiem el reflex de la realitat històrica.

I el més xocant, tot el relat que s'ha desenvolupat en aquest apartat, realment és una recomposició teòrica amb peces que no sabem si van encaixar en el mateix espai i temps. Fins i tot en els documents en què es parla de costums funeraris ens hem de plantejar per què se'n parla, perquè en son novetat? o perquè s'estan perdent i es volen mantenir? o es volen eradicar?¹⁰⁶⁵ No podem certificar de moment si es feien àpats funeraris a les Muntanyes de Prades al segle VII com tampoc podem assegurar que tots els enterrats a la Necròpolis de Tabacalera abans fossin realment cristians.

En el fons, hem generat un discurs que ens és còmode per un període molt ampli, un corol·lari sincrètic de dades, informacions i intuïcions que ens funciona, fins i tot ens hi sentim identificats en ser part de la nostra cultura. Possiblement l'encertem en part: el conservadurisme de les tradicions funciona i per això han arribat fins ara i ens hi veiem reflectits. De nou la cultura és tot allò que ens identifica i ens diferencia d'altres.

5.9 MÉS ENLLÀ DE L'ETNICITAT I L'ESTANQUEÏTAT CRONOLÒGICA I CULTURAL

Diferenciar l'ètnia o la religió d'una persona enterrada, d'un cementiri, ha estat una constant en la literatura arqueològica. Saber si són pagans o cristians, si són musulmans o jueus és un tema moltes vegades no resolt del tot. Com també la diferenciació de l'ètnia d'arrel hispana, per no dir romana enfront de la germànica, i després dels àrabo-amazics. La informació que aporta la tipologia de la tomba, l'aixovar i el dipòsit no sempre permet aquesta adscripció cultural, ni tan sols la cronològica, com s'ha vist més amunt. Un decúbit lateral no vol dir sempre un sarraí, com per exemple es veu en el cementiri jueu de la Buhaira (Sevilla).¹⁰⁶⁶ Cal vincular la tomba amb el conjunt funerari i de vegades ni això resoldrà el tema. S'ha de relacionar el cementiri amb el territori, i tampoc tindrem sempre resposta satisfactòria.

Les analítiques d'ADN mitocondrial aporten llum per tal de poder establir orígens geogràfics com es veu en els sorprenents resultats de la necròpolis de Gallicant de Girona. En el cas de l'Esquerda i el Pla de l'Horta aquesta mena d'estudis aplicats en

¹⁰⁶⁴ ALLUÉ MARTÍNEZ, M. 1983b; AMADES, J. 1969; CASAS GASPÀR, E. 1947; CARRERAS ARTAU, T; BATISTA ROCA, J. M. 1922; CASTAÑÓN, L. 1976; GUIART, J. 1979; HOYOS, L. 1944; RISCO, V. 1946.

¹⁰⁶⁵ TO FIGUERAS, LI. 1987, p. 78.

¹⁰⁶⁶ FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.; HOZ, A. de la 1986.

inhumacions d'època visigoda mostren per exemple la presència d'ancestres de l'Europa de l'Est en enterraments de l'antiguitat tardana.¹⁰⁶⁷

Però un detall, la seva transmissió és per via materna, cosa que complica seguir cadenes genealògiques en unes societats que d'entrada són patriarcals i on l'herència passa de pares a fills i no pas de mares a filles.

5.9.1 Les cultures ni són immòbils ni es basen en trets biològics

La historiografia arqueològica hispànica durant molts anys ha tingut el debat sobre el germanisme i el no germanisme de cementiris aïllats d'època tardoromana. Parlem de determinats agrupaments funeraris en àrea oberta amb importants sèries d'aixovars i dipòsits funeraris metàl·lics: van obrir les portes a un llarg debat no absent de càrrega ideològica. És el desig d'assimilar-se ètnicament al món germànic tan de moda als anys 30 del segle passat fins que l'Alemanya de Hitler va començar a tenir seriosos problemes per vèncer una guerra que ja d'entrada no podia guanyar. El sobrepès de la influència de la investigació dels països teutons en els arqueòlegs espanyols, va portar a aquest plantejament que aviat es contrapesa pel caràcter mediterrani del món visigòtic (que no visigot) a la Hispània dels segles V-VIII com bé va demostrar Palol ja al seu matiner *Tárraco hispanovisigoda*.¹⁰⁶⁸ Però el debat del discurs ètnic ha continuat fins l'actualitat com es veu en la interpretació i reinterpretació del món sueu,¹⁰⁶⁹ cas de les laudes de San Salvador das Rocas¹⁰⁷⁰ (**Fig. 5.146**), del món basc enfrontat al franc amb la necròpolis d'Aldaieta, o amb l'adscripció germànica o no de la necròpolis de Pla de l'Horta¹⁰⁷¹ (**Fig. 5.147**).

S'ha caigut en el parany de veure l'arribada dels bàrbars del *limes*, perfectament immersos en el món romà de l'antiguitat tardana, com l'explicació lineal i única de l'existència d'aquests dipòsits i aixovars funeraris. De vegades no s'ha tingut en compte que hi ha peces que en diem visigodes però que són de fabricació bizantina, com tampoc que tenen una llarga utilització en passar de generació en generació. No s'ha considerat, com expliquen Ripoll¹⁰⁷² o López Quiroga,¹⁰⁷³ l'etnogènesi d'aquestes comunitats les quals en el seu lloc d'origen rebien influències culturals i

¹⁰⁶⁷ FERRANDO-BERNAL, M. *et alii* 2020; OLALDE, I. *et alii* 2019.

¹⁰⁶⁸ PALOL, P. de 1956. Vid. com enquadrament historiogràfic OLMO, L. 1991 i el contrapunt en el què respecta al món romà amb TORELLI, M. 1991. Sobre el germanisme *versus* romanisme és interessant. GUZMÁN ARMARIO, F. J. 2005.

¹⁰⁶⁹ DDAa 2017; LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 151.

¹⁰⁷⁰ RODRIGUEZ COLMENERO, A.; LÓPEZ QUIROGA, J. 1991.

¹⁰⁷¹ AGUSTÍ, B.; LLINÀS, J. 2012; LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, J.; FRIGOLA, J.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. 2008; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 23-24.

¹⁰⁷² RIPOLL LÓPEZ, G. 2007; RIPOLL LÓPEZ, G. 2010.

¹⁰⁷³ QUIRÓS, J. A.; VIGIL-ESCALERA, A. 2011; TEJERIZO GARCÍA, C. 2012; RIPOLL LÓPEZ, G. 1989; RIPOLL LÓPEZ, G. 1993-1994; RIPOLL LÓPEZ, G. 1998.

materials per començar de la mateixa Roma i que a un temps li feien préstecs culturals.¹⁰⁷⁴

Les societats de sempre s'han relacionat entre elles, sigui pacíficament, sigui amb vincles de domini-submissió, sigui violentament. Díficilment estan aïllades les unes de les altres. Un visigot del segle V no és el mateix que un visigot del segle I, com tampoc ho és un franc, un sueu, un romà, un cristià o un jueu, ni tan sols un dels homes de Tariq quan va creuar l'Estret. Podia ser iemenita, àrab, egipci, berber, seguidor del Profeta, cristià o animista, o simplement un soldat de fortuna. Impera doncs la prudència a l'hora de poder diferenciar de manera simplista aquests col·lectius culturals que tard o aviat acaben interrelacionant-se i creant-ne de nous.

És el cas de separar catòlics i arrians a partir de l'arqueologia. La localització sota l'església de Sant Just i Pastor de Barcelona d'un segon conjunt episcopal ha obert el debat de la dualitat de seus episcopals a les ciutats hispanes i l'enorme dificultat de poder veure quines diferències arqueològiques hi ha entre els uns i els altres.¹⁰⁷⁵ Pensem en el cas de Tàrraco per la mateixa regla de tres. Sabem que el 585 hi va ser occit sant Hermenegild¹⁰⁷⁶ amb el pretext que no va abjurar de la seva fe catòlica. Indirectament es dedueix una seu episcopal arriana que no hem sabut localitzar però que perfectament pot ser el conjunt de la plaça del Rovellat¹⁰⁷⁷ i en relació amb l'ús tardoantic de la *cosiddetta* torre del Pretori, on hi ha una reduïda necròpolis tardoromana.¹⁰⁷⁸

Definir una procedència, una adscripció cultural per l'aparició de determinats objectes ara per ara és un simplisme. El caràcter luxós de les importacions, circumscrites a classes socials altes marca la diferència: no tothom les pot tenir. I per això es configuren per determinats usos que van del quotidià, al de representació i ostentació, al funerari cas dels teixits de les mortalles episcopals com Bernat Calvó i Valero de Roda d'Isàbena, o els reliquiariis com l'ampolleta de vidre islàmica que recolliria la *sanguis* o vi de la consagració a Sant Quirze de Pedret¹⁰⁷⁹ (Fig. 5.148).

Hi ha comerç, hi ha intercanvis, hi ha modes, hi ha regals, hi ha herències, hi ha de tot que no té perquè definir una cultura des d'un punt de vista de l'exclusivitat material. Recordem el què ja s'ha dit al capítol 3: una cultura és tot allò que et defineix com a part d'un col·lectiu i es diferencia d'un altre, proper o llunyà, però un altre. I en això hi ha un clar aspecte de voluntat tant personal com col·lectiva: s'identifica amb qui vol i això no té perquè anar lligat amb el que els arqueòlegs denominem cultura

¹⁰⁷⁴ El plantejament d'etnogènesi apareix ja als anys 80 del segle XX amb H. Wolfram, qui mostrava que els orígens d'aquestes gents realment és multiètnic i en constant evolució. RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 22 referint-se a WOLFRAM, H. 1994 i POHL, W. 2000.

¹⁰⁷⁵ BELTRAN DE HEREDIA, J. 2019; VICIANO VIVES, A. 2019.

¹⁰⁷⁶ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013b.

¹⁰⁷⁷ DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. en premsa; MENCHON, J. 2015d; MENCHON, J. 2020, p. 156.

¹⁰⁷⁸ BALIL, A. 1969. Veure capítol 7.

¹⁰⁷⁹ VIGUÉ, J. 1985.

material doncs una cosa és la funció original de l'objecte i l'altra és la que la gent li dona.¹⁰⁸⁰

5.9.2 Musulmans i jueus

L'explicació pel germanisme i no germanisme es pot aplicar també en altres grups culturals, cas dels jueus i els musulmans. En el primer cas el Talmud aplica una sèrie de prescripcions a l'hora d'enterrar els seus, com fer-ho en un lloc erm amb terra verge, en pendent i orientat a sol ixent. Els seus cementiris es trobaven protegits per una paret en època feudal, entre altres coses per evitar el vandalisme i la violació de les tombes. També ens trobem que no totes les aljames gaudien de cementiri, per la qual cosa havien d'utilitzar les de les poblacions properes.¹⁰⁸¹

Però com ho traduïm això a nivell arqueològic? El seu ritual funerari és estable o immòbil durant els quinze segles de la seva presència a Sefarad? cal estudiar-ho.

La troballa de la inscripció d'Isidora als Pallaresos va ser en una finca on havia una necròpolis que sense aquest epígraf hauríem dit que era romana sense dubtar-ho. Les tombes es van trobar als afores del poble, en un planter d'oliveres on ja s'havien localitzat enterraments de tègules i àmfores.¹⁰⁸² La inscripció de Lasies proporciona un text bilingüe, en llatí i grec que tampoc difereix tant dels epitafis de l'època, excepte en la mètrica i que ens parla clarament d'un *arxisinagogos*.

Varia però el conjunt de Mas Rimbau-Mas Mallol no tant per la presència de signes clarament jueus, com una menorà en una llosa, un epígraf dedicat a un rabí o el reciclat d'àmfores orientals associables a l'alimentació *kosher*. Estem en una època en que els jueus també s'enterraven en cementiris dels gentils, i a l'inrevés.¹⁰⁸³ Però la topografia mostra una nova pauta que aquí ja s'inicia al segle III: en un faldar d'un turó, gairebé dalt de tot, aparentment desvinculada d'una via, i en un context topogràfic similar a Jerusalem amb el cementiri de la vall de Josafat al peu de la Muntanya de les Oliveres.¹⁰⁸⁴ No endebades, la ubicació d'aquest conjunt funerari és la Muntanyeta de Sant Pere, coneguda també com l'Oliva. El fet és que la majoria de tombes per si mateixes no es diferencien de les altres de Tàrraco, fins i tot la inscripció del rabí Samuel, per les seves característiques porta a pensar que estava enterrat en un petit mausoleu o tomba d'obra: és una placa per anar fixada.

¹⁰⁸⁰ És l'anècdota de Miquel Tarradell quan va veure la primera ampolla de Coca-Cola. Va ser en un poble del Rif, on el van invitar a dinar: era el recipient on la família magribí guardava l'oli i se'l van trobar un dia al peu de la carretera. És a dir tenien una ampolla de beguda de cola i no sabien pas què era això. Cfr. TARRADELL, M. 1987.

¹⁰⁸¹ CASANOVAS MIRÓ, J. 1993; CASANOVAS MIRÓ, J. 2002; CASANOVAS MIRÓ, J. 2003; ROMANO, D. 1993-94.

¹⁰⁸² ARCO, A. DEL 1918; CASANOVAS MIRÓ, J. 2005, p. 86; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa; RIT 1074 / CIL II² suppl. 14 núm. 2295 / NOY, D. 2005 núm. 187 / IRAT núm. 44.

¹⁰⁸³ CIURANA, J. 2013.

¹⁰⁸⁴ MENCHON, J. 2011b; MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa.

És interessant que en una de les inhumacions de Mas Rimbau, precisament una dona, apareix una menorà incisa en una de les lloses, però està mirant cap dins. Jordi Casanovas ha estudiat el tema i és una situació molt interessant.¹⁰⁸⁵ Seguint Cécile Treffort,¹⁰⁸⁶ explica que es tracta d'un *endotafi*: inscripció que identifica el mort com a membre de la comunitat jueva perquè al Judici Final sigui reconegut com un dels justos i pugui ressuscitar. Aquest costum també els detecta a València i Mallorca, aquí amb els noms sobre plom. Es pot interpretar com una pràctica de reafermament identitari en temps de persecució o marginació de la gent de fe mosaica.

El caràcter reservat de les comunitats jueves les fa a un temps conservadores, però també obertes a préstecs culturals, fins i tot a costums fora de les pautes de l'ortodòxia.¹⁰⁸⁷ El cementiri mosaic de Montjuïc, conegut des dels anys 40 del segle XX i amb una rica col·lecció epigràfica mostra la utilització de les tombes antropomorfes a la roca, cosa per altra banda gens estranya en terres lleidatanes i aragoneses, això si aquí vinculades a cementiris parroquials. Però a un temps ens trobem amb una tipologia ben poc comuna i que evoca el món oriental amb enterraments en hipogeus.¹⁰⁸⁸ Recorden *mutatis mutandi* el ric conjunt púnic de la necròpolis de Puig des Molins d'Eivissa, per exemple.¹⁰⁸⁹ És un sistema funerari ben estrany en zones cristianes, certament, però també el tenim a Cuyacabras (Burgos).¹⁰⁹⁰

La qüestió és que aquests costums del món jueu no són tan propis de la seva tradició sinó més aviat préstecs de l'adstrat funerari d'altres comunitats.¹⁰⁹¹ Per exemple cospa com a Lucena es documenten tombes "*con un ritual de enterramiento judío, sin ajuar, con los individuos en posición de decúbito lateral supino (sic), orientación del cuerpo sentido Este-Oeste, cabeza mirando al Este, y posición mayoritaria de una de los brazos flexionado sobre el cuerpo, con la mano sobre la cadera opuesta o el pubis. Las fosas son excavadas directamente en la tierra y los individuos enterrados a gran profundidad y en nichos laterales.*"¹⁰⁹² A aquest conjunt per López Quiroga jueu, afegeix les inhumacions de nínxol lateral de Mérida, interpretades també com a mossàrabs.¹⁰⁹³

A Lucena no solament es documenten nínxols laterals oberts en terra verge, amb els inhumats enterrats individualment i decúbit supí, cara mirant a l'est, cap aixovar ni dipòsit funerari i pocs casos d'enterraments secundaris. Són indicatius l'elecció del terreny erm, i la profunditat de les fosses, i la llunyania de la ciutat uns 700 metres, per la qual cosa el lloc no es pot contaminar. Abans es comentava que l'aparició de

¹⁰⁸⁵ CASANOVAS MIRÓ, J. 2013.

¹⁰⁸⁶ TREFFORT, C. 2007, p. 32.

¹⁰⁸⁷ CASANOVAS MIRÓ, J. 2002; CASANOVAS MIRÓ, J. 2003; CASANOVAS MIRÓ, J. 2004.

¹⁰⁸⁸ CASANOVAS MIRÓ, J.; MAESE, X. 2012.

¹⁰⁸⁹ HUMBERTO FERNÁNDEZ, J. 1983.

¹⁰⁹⁰ PADILLA, J. I. 2003, p. 44-47.

¹⁰⁹¹ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 21 referint-se a una comunicació oral de J. Casanovas. Vid. també CASANOVAS MIRÓ, J. 2013; CASANOVAS MIRÓ, J.; MAESE, X. 2012; MAESE, X.; CASANOVAS MIRÓ, J. 2002-2003.

¹⁰⁹² LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 290.

¹⁰⁹³ DELGADO MOLINA, P. A. 2003; LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 290.

bocins de *tegulae* va fer pensar en una necròpolis tardoromana. Però la salvífica aparició d'una inscripció jueva i les anàlisis radiocarbòniques certifiquen el caràcter mosaic del cementiri, i una datació de segles X-XI, que el situen doncs en zona andalusí¹⁰⁹⁴ (Fig. 5.149).

Després de la conquesta feudal, les comunitats jueves, sigui de continuïtat des d'època antiga o islàmica, sigui de nova implantació, continuen la seva ubicació funerària separada dels calls: fora muralla, en espais marginals més o menys llunyans de la ciutat. Es veu a Tarragona, Montblanc o Tàrraga (Fig. 5.150).

L'aparició d'amulets protectors tampoc es fa estranya, especialment en infants i dones com es veu en la necròpolis baix medieval de Tàrraga. Aquí tenim una interessant col·lecció formada per collarets, braçalets i una sèrie de penjolls d'un mateix collaret d'un nen de 3-4 anys amb una lleugera malformació de manera que és de suposar que el van sobreprotegir amb aquests objectes màgics. Però de poc li va servir doncs va ser mort durant el *progrom* de 1348.¹⁰⁹⁵

Ara bé, el costum d'aivoxars i dipòsits funeraris és prohibit per la llei mosaica,¹⁰⁹⁶ de manera que l'hem d'entendre com un préstec cultural en comunitats minoritàries i marginades que s'aferraven a tot el què els podés protegir dels grups dominants: havia un seguit de costums aliens al què marca el Talmud.¹⁰⁹⁷

Per exemple els *golems*, figures generalment de fang que guarden la comunitat. Es diu que el rabí de Praga Maharal els va crear al segle XVI per defensar el *guetto* dels atacs antisemites i atendre les necessitats de la sinagoga. Però la cosa ve d'abans: Yavé va crear Adam amb fang.¹⁰⁹⁸ I ja posats, la necròpolis de la Buhayra a Sevilla o la de Deza, vinculades a les seves comunitats jueves, es documenten decúbits laterals.¹⁰⁹⁹ De fet, quan apareix aquest tipus de deposició la cultura tradicional i popular els vincula, segurament per la seva diferència sumada al desconeixement, a tombes de jueus, com Vilaseca i Prunera recullen de la gent de Tivissa.¹¹⁰⁰

Més intrigant és la mutilació dels peus dels occits durant la matança de Tàrraga, el 1348.¹¹⁰¹ Què volien? potser no poder anar caminant al Judici Final? Lluny de ser un macabre fet aïllat, en altres necròpolis medievals vinculades als jueus també apareixen costums que xoquen. És el cas de Deza (Sòria) on es detecten claus clavats en els

¹⁰⁹⁴ BOTELLA, D.; CASANOVAS, J. 2009.

¹⁰⁹⁵ COLET, A.; RUIZ, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, M. E.; PIERA, M. 2011.

¹⁰⁹⁶ ENCINAS, M.: 2013, p. 97.

¹⁰⁹⁷ La controvèrsia generada per alguns grups jueus integristes quan han aparegut cementiris jueus, va provocar situacions força complicades com es va patir en els casos de Montjuïc i especialment Tàrraga. La situació va ser causa de celebració d'un seminari en el qual les coses es van posar en el seu lloc, i en el qual les comunitats jueves no integristes van fer positives contribucions. Fruit de la reflexió es va fer pública la "Declaració de Barcelona sobre el antics cementiris jueus." Vid. DDA. 2009.

¹⁰⁹⁸ IDEL, M. 1990.

¹⁰⁹⁹ FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.; HOZ, A. de la 1986.

¹¹⁰⁰ VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, p. 38-39.

¹¹⁰¹ COLET, A.; RUIZ VENTURA, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, E. 2009; COLET, A.; MUNTANÉ, J. X.; SAULA, O.; RUIZ, J.; SUBIRÀ, M. E. 2010.

cadàvers.¹¹⁰² Encinas¹¹⁰³ fa un llistat d'altres enterraments amb elements metàl·lics inserits però que cal saber si són o no de jueus: Un crani a Valdenebro ple de tatxes i un altre amb una làmina metàl·lica a la boca on diu "*En Dios espiro.*" O caps travessats amb punxons a Montuenga, Medinaceli i la Mancha Alta, anteriors però als segles IV-V. Altres amb múltiples perforacions es veuen a El Pedregal de Molina de Aragón, a l'*Osario de Judíos* de Sigüenza o algun cas d'Aguilar de Anguita.¹¹⁰⁴ Es possible que siguin accions dels vius per evitar que aquestes persones per la causa que siguin no tornin a la terra o no puguin ressuscitar?

El món islàmic té un tret comú als jueus: uns i altres desvinculen les necròpolis a les sinagogues i mesquites i s'estableixen en espais extramurs, en faldars o espais marginals els uns, i els altres als vorals de camins com marca la pauta romana.¹¹⁰⁵ El musulmà s'enterra en una fossa senzilla, sense caixa, com a molt uns baiards, i embolicat amb un sudari. Es diposita de costat, decúbit lateral dret i orientat nord-est sud-oest amb les mans al pubis i mira a la Meca a l'espera de la resurrecció (**Fig. 5.151**).

De vegades aquesta postura es pot confondre amb les posicions fetals del món prehistòric, però les diferències són notables doncs en les primeres les cames són una mica flexionades i no recollides al pit com un prenatal. De tota manera, com s'ha anat defensant al llarg d'aquest capítol el fet que s'enterrin en decúbit lateral no implica forçosament seguir les ensenyances del Profeta.¹¹⁰⁶ És més, es coneixen necròpolis com la de Gallicant de Girona o la de Fuente de la Mora a Leganés on es documenten tant morts en decúbit lateral com supí, fins i tot aixovars i dipòsits rituals com agulles i anells que evoquen la tradició romana.¹¹⁰⁷ I tres quarts del mateix a Rossio do Carmo (Mértola, Alentejo), amb un cementiri tardoantic i per tant cristià amb decúbits supins al sud de l'església, i un altre identificat com islàmic al nord però que també ocuparà la part tardoromana. El fet s'interpreta com la coexistència de les dues comunitats (**Fig. 152**).¹¹⁰⁸

El ritual *perimortem* tampoc es tan diferent del cristià o del jueu: rentat, amortallat, trasllat, banquet funerari, oracions. Ara bé, no es fa anar caixa i són rars els aixovars i dipòsits encara que l'islam no el prohibeix. Un dels pocs casos precisament és de la darrera fase de la *rawda* de la Suda de Tortosa amb gerretes on havien restes de cremació.¹¹⁰⁹

Rarament tindrem reutilitzacions de tombes i tampoc hi hauran grans signes d'ostentació arquitectònica. Però tampoc no són estranyes com es veu a la necròpolis de Benissanet (Ribera d'Ebre) on precisament es detecten tombes femenines amb més

¹¹⁰² TARACENA, B. 1933.

¹¹⁰³ ENCINAS, M.: 2013, p. 111.

¹¹⁰⁴ AGUILERA GAMBOA, E. (MARQUÉS DE CERRALBO) 1909; PASTORA, R. A. de la 1883.

¹¹⁰⁵ Un estat de la qüestió a Catalunya, vid. PUIG PUGÈS, M. 2014.

¹¹⁰⁶ LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 286.

¹¹⁰⁷ MARTÍN RIPOLL, P.; PÉREZ VICENTE, D.; VEGA MIGUEL, J. J. 2007.

¹¹⁰⁸ MACIAS, S. 1992.

¹¹⁰⁹ CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1984b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1986b.

d'una deposició.¹¹¹⁰ Una làpida, una pedra fixada per marcar la fossa serveix per preservar-la de nous enterraments. Però és cert que també apareixen superestructures com les *maqabir* (sing. *maqabriya*), algunes amb excel·lents decoracions epigràfiques i fitomòrfiques;¹¹¹¹ com també determinats enterraments de personalitats de prestigi, santons, noblesa, que al seu voltant generen una sort de tumulació al voltant del venerable com es veu a *Madinat Ilbira* (Granada).¹¹¹² Es detecta més tardanament i cal veure fins quin punt hi ha de feudalització del món andalusí o el préstec del món cristià, doncs la seva cronologia coincideix amb el repunt a partir del segle XI de les noves pautes funeràries a de les seves classes dirigents. Conclusió: la diferència entre enterrar-se al costat d'un santó musulmà i la *tumuladio ad sanctos*, és no-res.¹¹¹³ De fet traspua de nou la mirada al món clàssic com la *qubba* de la *rawdā* de Tortosa.

Ser musulmà i enterrar-se com un musulmà dona identitat com es veu a la *fitna* d'Ibn Hafsun. Presa Bobastro (928) pels homes d'Abd ar Rahman III van obrir la tomba del revoltat per veure si realment estava colgat de costat o no. I "va ser descobert enterrat indubtablement a la manera cristiana doncs se'l va trobar estirat sobre l'esquena, de cara a orient, amb els braços sobre el pit, com fan els cristians"¹¹¹⁴

Després de la conquesta feudal rarament, per no dir mai, les necròpolis cristianes s'instal·laren a sobre les maqbares, les pautes són altres i els agarens no deixaven de ser vençuts, i infidels. L'arqueologia mostra per exemple com sobre fossars islàmics, una vegada abandonats, s'hi instal·len barris feudals, fins i tot esglésies però ja no tenen res a veure unes pautes funeràries dels uns amb les dels altres (**Fig. 5.153**).

Els musulmans en fer-se amb l'Alandalús van convertir esglésies en mesquites però cal estudiar què passa amb els cementiris. La coexistència almenys en els primers temps de decúbits supins i laterals es veu en un seguit de necròpolis eclesiàstiques. Són els casos Gallicant de Girona i Rossio do Carmo. Ens hem de plantejar què va passar amb Sant Vicenç d'Enclar (Andorra) amb la inscripció cúfica pintada en els seus murs: una mesquita mentre fora es continuaven enterrant cristians? i els sarraïns on es colgaven? O eren dipositats amb el ritual dels locals? O tan sols és una adopció dels ritus ismaelites per part de sectors d'*hispani* propers al nou poder? Ves a saber. El que si sembla veure's, o millor dit no veure's en les necròpolis andalusines són les reminiscències que en diem precristianes com els dispositius de libacions, dipòsits per aliments, cendres, recipients, etc.

La islamització en certes zones sembla ser ràpida com es veu en les necròpolis de Marroquíes Bajos o el Tolmo de Minateda,¹¹¹⁵ cosa que pot explicar el cas gironí i de l'Alentejo: nova fe o nova moda? La situació no es pas estranya en terres catalanes, com es detecta en el canvi de ritual en un enterrament infantil al Mas del Catxorro de

¹¹¹⁰ ARMENTANO, N.; MARTÍNEZ TOMÁS, J. 2017.

¹¹¹¹ ROSSELLÓ BORDOY, G. 1989.

¹¹¹² LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p.281-282.

¹¹¹³ LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, p. 286.

¹¹¹⁴ PADILLA, I.; ÁLVARO, K. 2012b, p. 45 referint-se a Ibn Hayyan *Al Muqtabis* V, 166 (CHALMETA, P. ; CORRIENTE, F.; SOBH, M. 1979).

¹¹¹⁵ ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S.; SANZ GAMO, R. 1998; GUTIÉRREZ LLORET, S.; ABAD CASAL, L.; GAMO PARRAS, B. 2004; GUTIÉRREZ LLORET, S.; CÁNOVAS GUILLÉN, P. 2009.

Benifallet (**Fig. 5.154**). La seva orientació ja no és nord-oest sud est com els altres inhumats, sinó sud-oest nord-est i és colgat en decúbit lateral.¹¹¹⁶ En els casos de les tombes a la roca la identificació com a ismaelites es deu a l'estretor del *loculus* que fa impossible una deposició del finat en decúbit supí. Ho veiem a Siurana¹¹¹⁷ i als Pins del Màrtir (Torà, La Segarra).¹¹¹⁸

Realment el coneixement del món funerari andalusí a l'actual territori de Catalunya és petit. Tenim els enterraments dels occits durant la seva conquesta, al Pla d'Almatà de Balaguer,¹¹¹⁹ la troballa d'algunes necròpolis a les terres de l'Ebre, com el Mas del Toril,¹¹²⁰ El Molinàs d'Amposta,¹¹²¹ Siurana,¹¹²² Vilardida¹¹²³ i Marçà, o alguns decúbits laterals com els de les necròpolis de Viern i Riudoms -Mas del Pesoler i l'Hort del Pelat- dels quals se'n parlarà en el proper capítol.¹¹²⁴

També hem de fer esment del conjunt de la plaça Cabrera de Tortosa, sense oblidat la ja explicada *rawda* de la Suda. I són força interessants la localització de fases funeràries andalusís a la Catalunya Vella, com són els casos del Born a Barcelona i Girona.¹¹²⁵

En el cas de la plaça Cabrera, les excavacions arqueològiques van exhumar un total de dotze enterraments orientats nord-est sud-oest amb el cap mirant a sud-est. Tots ells eren fosses rectangulars, fosses revestides de toves, fosses amb arrebossat interior d'argila o amb estructura externa d'estuc vermell, assimilable a la *qubba* de la Suda, o fossa rectangular amb parets de lloses i còdols, i fossa amb inhumació entre dues banquetes d'argila. Les deposicions es van realitzar en decúbit lateral dret, excepció d'un cas i el conjunt es data entre els segles X i XII. Aquesta zona funerària que en època andalusina és fora muralles entra a formar part de l'eixample del segle XIV, entre el portal de Sant Joan i el del Temple, i sobre seu es construeix l'església de Sant Pere¹¹²⁶ (**Fig. 5.155**).

A Catalunya és interessant i a un temps poc conegut el tema dels moriscos, és a dir la població islàmica que roman al país després de la conquesta feudal. Lluny de la imatge de respecte pel vençut, passen a ser un col·lectiu a marginar, a dislocar i amb menys drets que els cristians.¹¹²⁷ Continua la pauta funerària fora vila, en espais marginals, i es deixen veure préstecs rituals/culturals com les esteles discoïdals d'Ascó

1116 GRIÑÓ MÀRQUEZ, D.; CAMARASSA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011.

1117 MENCHON, J. 1995v.

1118 COBERÓ, J.; GARGANTÉ, M.; OLIVA, J.; ROS, J. 2000, p. 68-69.

1119 CAMATS, A.; MONJO, M.; MULET, M.; SOLANES, E. 2015; GIRALT, J. 1998a; GIRALT, J. 1998b; GIRALT, J.; BENSENY, P.; CAMÍ, A. 1995; MONJO, M.; ALÒS, C.; SOLANES, E. 2009.

1120 ALMUNI, V.; FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M. Del M. 2000; NUIX, J. M. 1962; VILLALBÍ, M. DEL M.: FORCADELL, A. 1997.

1121 BOSCH ARGILAGÓS, J.; FAURA, J. M.; VILLALBÍ, M. del M. 2003.

1122 MENCHON, J. 1995v.

1123 MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa.

1124 AROLA, R.; BEA, D. 2002; MASSÓ, J. 1983b.

1125 FUERTES, M. en premsa; PUIG PUGÈS, M. 2014.

1126 MARTÍNEZ TOMÀS, J. 2000.

1127 VIRGILI, A. 2003.

i Riba-roja d'Ebre, i algun dipòsit funerari com un ganivet d'importants dimensions en una tomba del Camí de Remei de Tivissa¹¹²⁸ (Fig. 5.156). És possible que la necròpolis de Benissanet, a la Ribera d'Ebre, pugui pertànyer a aquests col·lectius islàmics ja sota domini dels feudals.¹¹²⁹

És important refrescar memòria en un aspecte. En parlar de jueus, musulmans i moriscos s'ha de tenir en compte un fet: la teòricament idíl·lica convivència de les tres religions del Llibre no és certa tal i com ha volgut vendre el relat historiogràfic.¹¹³⁰ Les tensions van existir sempre com ja demostra a la legislació visigoda dictada contra els jueus.¹¹³¹ Com a molt es pot parlar de coexistència i de fet la permissivitat dels uns vers els altres era per interès i sobretot es basava en les correlacions entre poder i submissió. La dislocació de les comunitats després de la conquesta, la captura de les seves propietats i mitjans de producció, les càrregues fiscals, la segregació en barris de jueus, moriscos, i mossàrabs en l'àmbit andalusí és clara. I també és evident la destrucció dels seus signes identitaris com el malmetiment del cementiri de Montjuïc i la dispersió de la seva epigrafia funerària, reciclada en edificis de la ciutat de Barcelona.¹¹³² O una inscripció jueva identificada recentment com a marxapeu d'una porta lateral de l'església de la Trinitat de Tarragona¹¹³³ (Fig. 5.157).

5.9.3 Identitat religiosa, cultural i síncretisme

Entra el dubte i segurament no tindrem mai resposta. Acceptem que a partir de l'antiguitat tardana minven els signes d'ostentació extern de la tomba, acceptem que baixen dràsticament els aixovars i dipòsits rituals, acceptem que l'epigrafia passa a ser testimonial i privativa de les elits, acceptem que imperen les orientacions amb el cap a l'est i els peus a l'oest tot adaptant-se però a la topografia de cada lloc i a la seva edafologia. Acceptem ara que tot això s'ha d'explicar només per la cristianització? No entren també factors de tipus social, econòmic o formal? Els canvis socials son sempre molt més complexos.

Com expliquem que en contextos cristians encara apareguin evidències clares de libacions, ofrenes, *mensae* per als àpats funeraris o inscripcions on conviuen signes clarament cristians amb un encapçalament amb el D · M. Podem dir que són signes de pervivència pagana, però els podem explicar per la sinaxi eucarística sobre la tomba dels morts i el sentiment de comunitat entre els vius i els finats, un *convivium* ritual compartit entre els que són més enllà i els que més aviat que tard també hi serem. No es sorprengui tot això. El mateix bisbe Pacià de Bàrcino, a finals del segle IV defineix els seus feligresos com a persones de paraula, respectuoses, atentes amb els pobres,

¹¹²⁸ GRIÑO, D.; CAMARASA, V.; BUSQUETS, C. 2011.

¹¹²⁹ ARMENTANO, N.; MARTÍNEZ TOMÁS, J. 2017.

¹¹³⁰ PADILLA, I.; ÀLVARO, K. 2012b, p. 43-44.

¹¹³¹ FERRER HIGUERAS, B. 1997

¹¹³² CASANOVAS MIRÓ, J. 2004; CASANOVAS MIRÓ, J. 2005; DURAN SANPERE, A.; MILLÁS VALLINCROSA, J. M. 1947.

¹¹³³ MENCHON, J. 2020. Un record pel Dr. Jordi Casanovas, amb qui anàvem a publicar la peça. Un atac de cor en el moment de la seva jubilació, en plena crisi del COVID-19 ha deixat el treball al tinter. *Sit tibi terra levis*.

sòbries i vestides amb senzillesa; però que cometen homicidis, adulteris i cremen encens als ídols, de vegades s'adornen amb opulència i vestits d'or i seda, els agrada viure en edificis de marbre, es pinten i a les festes principals es disfressen de bèsties, especialment per cap d'any, quan els escàndols són el més normal.¹¹³⁴

Entra en joc l'atavisme del costum que és el que ens identifica i diferencia i ens dona seguretat. Allò que *s'ha fet tota la vida* i més en uns temps de mudança històrica com és el pas de l'antiguitat tardana i edat mitjana: la gent necessita referents sòlids i entra el consuetud. Hom té menester d'objectes que acaronar, preservar o treure en moments de tribulació perquè els evoquen estabilitat, seguretat i més si són vinculats als avantpassats. És un secular recordar-se de santa Bàrbara quan trona si utilitzem un exponent clar de paremiologia tradicional.

És llavors quan els signes formals, els objectes esdevenen gairebé màgics, amulets protectors. Què fa un crismó incís en el *signinum* d'una tomba del barri portuari de Tàrraco,¹¹³⁵ i no la Necròpolis de Tabacalera sinó a 500 metres? És un espai funerari cristià fora del control de la incipient i puixant comunitat? O es un amulet i res més? Cal sembrar el dubte mal que sigui descàrtic al que diu J. Ciurana respecte als enterraments cristians a l'antiguitat tardana: "*la conversió al cristianisme no portava en si mateixa la tria d'un lloc particular d'enterrament.*"¹¹³⁶ I no perquè sigui així, sinó perquè potser no eren cristians (**Fig. 5.158**).

Això es pot aplicar a una altra tègula amb el mateix símbol conservada al museu del castell de Sant Martí Sarroca¹¹³⁷ la qual procedeix de la vil·la de La Socarrada (**Fig. 5.159**). I encara més xocant és el perinatal de l'àmbit 9 de l'edifici octogonal de la vil·la de Can Ferrerons, que s'associa a un crismó cisellat en una pedra de la paret. La barreja de creences religioses és ben clara.¹¹³⁸ Però no els oblidem que un altre anagrama de Crist, en una coneguda tomba de Santa Maria de Mataró on el caràcter cristià és indiscutible.¹¹³⁹

Potser és protegir el vas funerari d'una persona no cristiana amb un signe a la moda que també s'usa en altres tombes. No és important el significat, la seva simbologia, sinó que el té per si mateix. Què venera la gent la icona de la Mare de Déu com a representació de Maria, la representació de *Magna Mater* o la imatge local del sant perquè és el seu? Les advocacions són de cada lloc, la gent creu en el seu panteó particular, no el del poble veí.

I pot ser que el signe de fe sigui dual. Per exemple la menorà de la discutida sinagoga tardoromana d'*Ilici*, que s'ha volgut enquadrar en un context cristià.¹¹⁴⁰ Com els

¹¹³⁴ BALAGUER, A. M.; BANKS, PH.; BATLLE GALLART; CRUSAFONT; M.; FELIU, G.; MUNDÓ, A. M.; RIERA, J.; ROSÀS, J. 1993.

¹¹³⁵ LASHERAS, A. 2017, p. 596, 610.

¹¹³⁶ CIURANA, J. 2013, p. 187.

¹¹³⁷ IRAT núm. 129, p. 152.

¹¹³⁸ COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019.

¹¹³⁹ CERDÀ, J. A.; GURRI, E. 2000; RIBAS, M 1975, p. 78-82.

¹¹⁴⁰ BAR-MAGEN, A. 2019; LORENZO DE SAN ROMAN, R. 2019; TENDERO, M.; LORENZO DE SAN ROMAN, R. 2019.

mosaics de la vil·la vallisoletana d'Almenara de Adaja, sense representació figurada excepte cavalls, i que Zozaya proposa que pertanyen a un palau omeia.¹¹⁴¹ O ni això, com una llàntia del segle V amb una altre canelobre de set braços procedent del port de Tàrraco: és un producte destinat al públic jueu? probablement.¹¹⁴² Però el seu propietari realment ho era? o la va adquirir perquè és un amulet protector que usa una comunitat determinada? o ni això? Qui no ha anat a un país de cultura islàmica i ha comprat una mà o un ull de Fàtima d'argent o de terrissa? li donem el mateix sentit apotropaic que els musulmans? Bé, tal vegada ni ells doncs la produeixen per vendre-la als turistes.¹¹⁴³

5.9.4 El nen i l'albat

Un altre tipus d'enterraments que de vegades hem d'enquadrar satisfactòriament són els que apareixen fora de contextos funeraris. En primer lloc els albat i infants de menys d'un any en àrees reservades.¹¹⁴⁴

Són les ànimes pures dels albat que no es deslliguen de la casa, de l'espai col·lectiu i esdevenen amulets protectors? Potser pel seu caràcter immaculat serveixen després per cristianitzar temples pagans com es veu en els enterraments infantils tardoromans de la sobre el podi de temple romà desmuntat a l'Hospitalitat de Lurdes de Tortosa? Què fan dos nens colgats en un habitatge de l'antiguitat tardana a la Part Alta de Tarragona? Quina finalitat tenen els infants enterrats en baptisteris paleocristians o al costat dels altars de les esglésies? I els espais funeraris dedicats als no batejats?

El costum d'enterrar nens de curta edat, que sovint definim com perinatals en espais no funeraris específicament és una realitat arqueològica que ja ve de temps prehistòrics (**Fig. 5.160**). Per exemple ha estat estudiada en el món iber on la seva presència es palesa a l'interior d'habitatges.¹¹⁴⁵ Tampoc és estrany en el món romà.¹¹⁴⁶ I perdura fins arribar, tot i que de manera gairebé extraordinària, al segle XX com explica A. Aguirre i J. M. de Barandiaran pels territoris de cultura basca.¹¹⁴⁷

¹¹⁴¹ ZOZAYA, J. 2001b.

¹¹⁴² LASHERAS, A. 2015.

¹¹⁴³ El més interessant és que la Mà de Fàtima o *jasma* és un element apotropaic de la cultura musulmana i també la jueva (*jamesh*), i els seus orígens són molt més antics i s'associen a la deessa Tanit, és a dir té un origen púnic. Cfr. CIRLOT, J-E. 1992, p. 296-297.

¹¹⁴⁴ GÓMEZ JUNGUITU, A.; GONZÁLEZ MARTÍN, A. 2009.

¹¹⁴⁵ BARBERÀ FARRÀS, J.; CAMPILLO, D.; MIRÓ ALAIX, C.; MOLIST, N. 1990; BARRIAL, O. 1990; BARRIAL, O. 199; DDA 1989a i GUSI, F.; MURIEL, S.; OLARIA, C. 2008; GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PUCHE, J.M.; SORRIBES, E. 1993.

¹¹⁴⁶ COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019; GISBERT, J. A.; SENTÍ, M. 1990.

¹¹⁴⁷ AGUIRRE SORONDO, A. 1996 p. 17; LLANOS, A. 1984 qui recull un fet ben interessant a nivell etnogràfic: "*tenemos referencias actuales en Vitoria al haberse solicitado, en una clínica, un nacimiento prematuro malogrado, para poder enterrarlo en un tiesto en casa.*" (p. 166). Barandiarán és encara més explícit: "*Los niños merecían otro tratamiento, y la mayor parte de las veces se enterraban debajo de los hogares. Sólo en el poblado de La Hoya (Alava) se encontraron 269 enterramientos infantiles bajo el suelo de las viviendas. No hay razón para la sorpresa: en Euskal Herria hasta hace algunas generaciones a los niños fallecidos sin bautizo se les inhumaban*

Podem diferenciar un seguit de casuístiques en els enterraments d'infants. Per començar els que s'associen a ambients domèstics i productius tant en contextos urbans com rurals. Significatiu és el total de dotze inhumacions de criatures dins fosses a l'edifici imperial del Portal de Magdalena de Lleida.¹¹⁴⁸ També a la capital de les terres del Segre es localitzen al carrer Democràcia 21: habitatges imperials que s'abandonen al segle IV. Posteriorment s'hi van practicar diferents enterraments orientats est-oest, dels quals coneixem quatre tombes d'adults i un infant¹¹⁴⁹ (Taula 5.4).

A Tarragona es van documentar l'enterrament de dos nens de curta edat en un habitatge al carrer de la Mercè núm. 7-11: dos infants dins una fossa, i coberts per un estrat datat entre el darrer terç del segle V i el segle VI.¹¹⁵⁰ Sabem també del sebolliment de dos nens als nivells del segle IV associats a una fase de reforma de la vil·la romana dels Hospitals (El Morell); dues tombes infantils, un perinatal en àmfora,¹¹⁵¹ i un infant amb un ric aixovar de bronze a la vil·la de la Llosa. Ambdós s'han de relacionar amb les reformes de l'antiguitat tardana.¹¹⁵² A la vil·la de Cal·lípolis (Vila-seca) coneixem una part dedicada a espai funerari amb enterraments a situar cronològicament entre el segle III fins època visigòtica. Entre altres, destaquem un d'infantil en àmfora, a datar entre els segles IV i VII, el qual era sota el ràfec d'un edifici.¹¹⁵³ En ambient suburbà, a les excavacions de 1992 al carrer Francesc Bastos (Fig. 5.161).¹¹⁵⁴ I a la vil·la de del Torrent de les Voltes, a Puigpelat (Alt Camp) es va documentar una concentració de tombes infantils.¹¹⁵⁵

A Barcelona per exemple hi ha el cas de l'enterrament d'un nounat dins una àmfora del segle VII, als treballs arqueològics de l'Arxiu Administratiu.¹¹⁵⁶ A la *pars rustica* de la vil·la de Can Cortada es van excavar, a banda d'una sèrie de tombes per nens, una a més d'una de *tegulae* a doble vessant i una altra de fossa.¹¹⁵⁷

junto a la casa, exactamente bajo el alero. Esto se hacía para que así los santos inocentes pudieran permanecer bajo el techo de la casa" (BARANDIARÁN, J. M. 1980, p. 39-41). També BARANDIARÁN, J. M. 1966. És de remarcar veure com a la *Trilogia del Baztan*, sèrie de misteri que narra una sèrie de misterioses morts en aquesta vall navarresa, surt com a costum ancestral el fet d'enterrar infants sota els ràfecs de les cases. L'autora és Dolores Redondo i la tripleta de llibres ha estat la base de tres pel·lícules que acaben com a sèrie de misteri al canal Netflix. Cfr. REDONDO, D. 2012-2014.

¹¹⁴⁸ JULIÀ, M.; LÁZARO, P.; LORENCIO, CL.; LORIENTE, A.; OLIVER, A.; PLENS, M.; PUIG VERDAGUER, F. 1989.

¹¹⁴⁹ En època andalusina l'espai s'ocupa per estructures urbanes i després de la conquesta s'hi basteix l'església de Santa Magdalena i el corresponent cementiri. MORAN, M.; GIL GABERNET, I.; PAYÀ, X.; LORIENTE, A. 2012; PAYÀ, X.; GIL, I.; LORIENTE, A.; MOLIST, M.; MORÁN, M. 2003.

¹¹⁵⁰ FOGUET, G. 1994.

¹¹⁵¹ MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007e; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007f.

¹¹⁵² MENCHON, J. 2001b; RAMON SARIÑENA, E.; MENCHON, J.; MASSÓ, J. 1999.

¹¹⁵³ MACIAS, J. M. 2000; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996.

¹¹⁵⁴ MENCHON, J. 1994d.

¹¹⁵⁵ CIURANA, J. 2007; CIURANA, J. 2011, p. 540-541; SENTÍS, C. 2009.

¹¹⁵⁶ PUIG VERDAGUER, F. 1999. Vid. també ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012b. es tracta d'una Keay 61 com expliquen GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003, p. 365.

¹¹⁵⁷ MIRÓ ALAIX, M. T.; BLASCO, M. 1993.

Al Maresme comptem amb el cas de Can Ferrerons (**Fig. 5.162**). Aquí tenim una vil·la romana amb una important fase tardoromana amb un edifici de planta poligonal de la *pars urbana* que després, entre els segles V i VI, es converteix en *cella vinaria*. A la segona meitat del segle VI-inicis del VII s'abandona i és quan s'hi realitzen noves inhumacions. Sincrònicament al funcionament del celler, s'hi enterren sis perinatales així com un sacrifici d'ovicàprids. Sumem un altre detall no més inquietant, un dels enterraments, a l'àmbit 9, està associat a un crismó¹¹⁵⁸ (**Fig. 5.163**).

A les Terres de l'Ebre tenim constància d'enterraments de nens de l'antiguitat tardana. És l'exemple de la vil·la de Barrugat (Tortosa), d'on es coneixen tombes en àmfora malmeses per les tasques agrícoles. Hom ha publicat una tomba de nen en àmfora del segle IV, i localitzada en una habitació amb mosaics.¹¹⁵⁹ Al Mas del Catxorro (Benifallet) s'han excavat enterraments del segle VI a l'interior de sitges i en una fase posterior, amb un significatiu nombre d'inhumacions d'impúbbers tant a l'interior com a l'exterior dels edificis. També se'n localitzen en època andalusí, com ja s'ha comentat.¹¹⁶⁰

El costum funerari es palesa també en jaciments medievals, com el Castellot de Viver o Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà). En el primer cas, les excavacions del Dr. Alberto del Castillo van localitzar un enterrament a la roca just a la porta d'entrada al castell. Es data en un moment avançat del segle X. A Sant Miquel de la Vall, els treballs dirigits pel Dr. Riu van exhumar tres tombes dins una casa, un amb el cap xafat per una pedra. Eren precisament en habitatges de la plaça de l'església, però no relacionables amb el fossar. Es daten al segle XIII¹¹⁶¹ (**Fig. 5.164**).

A Olèrdola (Alt Penedès) se n'han excavat a l'interior de sitges medievals. En el fons d'una d'elles es van localitzar tres enterraments d'infants d'uns sis anys, un sobre l'altre i separats per una pedra. El primer individu estava orientat sud-est nord-oest amb el cap girat al nord. El segon s'orientava nord-sud i era en decúbit *prono*. El tercer era un esquelet amb crani separat, que era prop de la paret de la sitja. El conjunt es data a la primera meitat del segle X.¹¹⁶²

Les excavacions de 1996 van documentar un nadó dins d'un edifici, cobert per una llosa, davant de la porta d'entrada, tot i que a cinc metres (**Fig. 5.165**). El cap estava orientat a nord-oest.¹¹⁶³ Prop del mas de Sant Feliu de Viver (Viver i Serrateix) Bolòs i Fàbregues situen una tomba de nadó oberta a la roca, orientada est-oest. La podem

¹¹⁵⁸ COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019.

¹¹⁵⁹ ARBELOA, J. V. M. 1999; GENERA, M. 1983; GENERA, M. 1991a; GENERA, M. 1993b.

¹¹⁶⁰ BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1993; GRIÑÓ MÀRQUEZ, D.; CAMARASSA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011.

¹¹⁶¹ RIU I RIU, M. 1982b. Una visió general, a MENCHON, J. 2009b. Pel cas d'Andalusia, RIU I RIU, M. 1974-1975.

¹¹⁶² Un altre enterrament en decúbit *prono* és a l'Hort del Pelat de Riudoms. Cfr. AROLA, R.; BEA, D. 2000 i fitxa 044 del capítol 6.

¹¹⁶³ BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M. R.; SOCIÀS, J. 1999; MOLIST, N. 1997.

relacionar amb aquest costum funerari dels enterraments infantils associats als habitatges.¹¹⁶⁴

Un segon model és el nen associat a l'adult. Per exemple, el mausoleu tardoromà del carrer Sant Auguri de Tarragona és una interessant conversió al segle IV d'un dipòsit de *signinum* d'una zona suburbana de la ciutat en espai funerari amb triple absis o exedra (**Fig. 5.166**). És un edifici de petites dimensions, de 4'4 x 4'6 m amb un pòrtic o porxada. Dins es van localitzar un seguit d'enterraments, bàsicament infantils, dipositats en àmfores.¹¹⁶⁵

Caldrà calibrar el paper de les tombes de nens excavades a l'Hospitalitat de Lurdes de Tortosa, al costat del palau episcopal i per conseqüència a l'àmbit de la catedral tardoantiga, després mesquita i ara substituïda per la basílica gòtica. Les excavacions van descobrir el podi d'un temple imperial amortitzat al segle V, tot documentant-se una fase funerària. Es construeix un mur recolzat en el podi que delimita un espai semiabsidal dins del qual havia una inhumació infantil. Van fer un clot en el podi, van dipositar la criatura i van segellar-ho amb una capa de morter. Al costat havia un espai de combustió que interpreten com a part del ritual funerari. També es va trobar un nounat escampat, i un adult en fossa simple.¹¹⁶⁶ El tema però és saber si els adults protegeixen els infants o si cercant la seva empara en ser ànimes pures (**Fig. 5.167**).

El Clot dels Nens Xics, a Torà ofereix una pauta interessant. Es tracta d'una necròpolis en una cinglera enmig d'un camp, amb 16 tombes de banyera excavades a la roca. Els enterraments infantils estan agrupats i s'envolten per les tombes d'adults com si els volguessin protegir o fossin l'origen del conjunt funerari¹¹⁶⁷ (**Fig. 5.168**).

Un altre context és l'espai litúrgic. Es documenta clarament a l'antiguitat tardana, al baptisteri de Santa Margarida d'Empúries: al segle V es va practicar un enterrament en posició central amb una lauda epigràfica en mosaic que va generar el posterior sebolliment d'infants, especialment a partir del segle VIII. L'espai continua funcionant fins el segle XI.¹¹⁶⁸ A Ègara hi ha una situació semblant amb el baptisteri als peus de Santa Maria, amb una important acumulació d'enterraments infantils al costat septentrional.¹¹⁶⁹

A la Cerdanya tenim Santa Maria de Talló. Aquí les primeres evidències són un seguit de fosses associades a estructures sustentades per pals de fusta i un enterrament infantil. En un moment posterior es va documentar un mur paral·lel a l'església i més endavant diferents fosses el·líptiques corresponents també a tombes de nens, la datació radiocarbònica dels quals els fixa entre baix imperi i època visigòtica.¹¹⁷⁰ A

¹¹⁶⁴ BOLÒS, J.; FÀBREGUES, V. 1992.

¹¹⁶⁵ ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000.

¹¹⁶⁶ FERRÉ ANGUIX, R. 2016.

¹¹⁶⁷ BOLÒS, J.; CASAS, G. 1987; COBERÓ, J.; GARGANTÉ, M.; OLIVA, J.; ROS, J. 2000, p. 101-102.

¹¹⁶⁸ TREMOLEDA, J.; CASTANYER, P.; SANTOS, M. 2012.

¹¹⁶⁹ GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; TUSET, F. 2009; GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; TUSET, F. 2012; MORO, A. 1999; MORO, A.; TUSET, F. 2003.

¹¹⁷⁰ ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; OLESTI, O. 2003; MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; CAMPILLO, J. 1995.

Santa Eulàlia d'Encamp (Andorra) també s'ha documentat aquesta posició de l'esquelet a la fase funerària prèvia a la construcció de l'església del segle XI.¹¹⁷¹

L'associació d'enterraments infantils i dipòsits de gra dins esglésies la identifica M. Riu a Sant Serní del Grau o de Vilamantells (Guixers).¹¹⁷² Al bell mig de la nau es va descobrir una gran sitja, i dues cistes per infants. Són de planta trapezoidal, orientades est-oest. Sobre aquesta circumstància, el Dr. Riu ens diu que "*hom podria especular sobre el sentit protector d'aquestes cistes d'infants a l'entorn de la sitja.*"¹¹⁷³ A l'Alt Penedès, la majoria d'inhumacions dins l'església romànica de Santa Margarida de Martorell són també infantils i no manquen les corresponents sitges.¹¹⁷⁴ A l'interior de l'església Sant Martí i Sant Serní de Vilavedra (la Cerdanya) es va documentar vuit cistes datades al segle XII, dedicades a enterraments de nounats.¹¹⁷⁵

La presència d'enterraments infantils també s'observa en centres monàstics com Sant Sebastià del Sull (Berguedà). Destaca la seva església de planta circular dins la qual es va excavar la tomba d'una persona adulta al costat de sepultures de nens. M. Riu vincula el *loculus* central amb el prevere Daniel, fundador del cenobi. Un tercer enterrament infantil es va trobar sota el paviment de l'altar¹¹⁷⁶ (**Fig. 5.169**). I també es possible que fos així en el cas de l'església de Sant Vicenç d'Albarca, amb un espai que varem definir com a reconditori prop d'on hauria l'altar romànic, i que podria cabre-hi un nadó.¹¹⁷⁷

En els cementiris tardoromans i alt medievals no són absents els llocs amb major condensació d'enterraments de nens, que s'ha convingut definir com espais dedicats als albat. Es veu a Sant Martí de les Tombetes: un conjunt funerari tardoantic amb continuïtat fins els segles X-XI.¹¹⁷⁸ A la part més perifèrica es van documentar tombes infantils, amb fosses de pedres i morter, i a la zona nord-occidental, en un espai lliure d'enterraments es va localitzar una important concentració de cendres i ceràmica, fet que també s'ha constatat a l'excavació als peus de l'església.¹¹⁷⁹

1171 JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1989; JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1991; JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1992.

1172 Aquestes enterraments es van localitzar a l'excavació preventiva de 1989. Anteriorment, M. Riu va fer una primera campanya de treballs, el 1982. Cfr. RIU I RIU, M. 1986b; RIU I RIU, M. 2001a.

1173 RIU I RIU, M. 2001a.

1174 FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO SÁEZ, R. 2012; NAVARRO SÁEZ, R.; MAURI, A. 1991; NAVARRO SÁEZ, R.; MAURI, A.; FARRENY, M.; FRESNO, P. DEL; SOCORREGUT, J. 2019.

1175 ALIAGA, S.; MERCADAL, O. 2003.

1176 RIU I RIU, M. 1981b; RIU I RIU, M. 1982a; RIU I RIU, M. 1982d; RIU I RIU, M. 1983; RIU I RIU, M. 1984-1985; RIU I RIU, M. 1986-1987.

1177 MENCHON, J. 1995x.

1178 NOLASCO, N. 2003a.

1179 No estic d'acord amb aquesta observació que fa Nolasco: "*Una acció d'aquesta mena té sentit únicament en un marc de la recuperació d'un espai cristià, tot i que abandonat i saquejat. És per aquest motiu que la relació del sanejament del cementiri (es refereix a un empedrat sobre les tombes de la necròpolis) sembla estar directament relacionada amb l'aixecament de la petita capella; ambdues accions tindrien el clar objectiu de mantenir la cristianització de l'indret.*" Es la recuperació d'un espai cristià, o la cristianització, i potser feudalització d'un espai funerari i d'un vilatge fins llavors fora de l'òrbita del poder carolingi o comtal?

L'església de Sant Vicenç del Rus té una segona fase funerària entre el tombant de mil·lenni i el segle XIII.¹¹⁸⁰ A la façana sud s'ha estudiat una sèrie de tombes. Bàsicament tenim cistes i enterraments infantils que van pensar en un espai pels albats.¹¹⁸¹ Una situació semblant es troba a Sant Quirze i Santa Julita de Muntanyola. Sobre un temple anterior es construeix una església romànica amb la seva sagrera de 30 passes segons l'acta de consagració de 1177. Al nord una necròpolis de fosses per infants i cistes per adults, datades entre els segles XII i XIII.¹¹⁸²

A Sant Pere de Castellfollit del Boix tenim una església romànica del segle XI i la corresponen necròpolis amb tombes d'adults i infants.¹¹⁸³ A Sant Joan de Boí (Ribagorça) els albats es concentren al peu del campanar i absidiola oest. Tots menys un "*pertanyien a infants no batejats.*" Tenim doncs una combinació interessant: la concentració dels albats al costat de l'església cosa que es pot explicar com que busquen la seva protecció, o són ells qui la donen en ser ànimes blanques. Però també el costum de colgar infants sota el ràfec no solament per aquest doble caràcter apotropaic sinó també per la relació amb l'aigua de pluja com agent purificador.¹¹⁸⁴ Una intervenció posterior va dur a excavar dues fosses infantils i una altra d'un adult, orientades nord-oest a sud-est i s'han datat entre els segles XI i XII, relacionant-se amb l'obra de l'església.¹¹⁸⁵

L'associació de tombes d'adults i infants en un mateix espai porta a pensar en el vincle familiar, en especial quan hi ha un inhumat i un nen colgats junts o un al costat de l'altre. El fet s'observa als cementiris aïllats com la necròpolis de Can Pallot de Puig Reig (**Fig. 5.170**). Tenim dues agrupacions de tombes a la roca: la primera de cinc individus adults i un infant; la segona de quatre adults; i la tercera de quatre més amb dos o tres nens.¹¹⁸⁶ Una situació semblant és a Montferrer i Castellbó (Alt Urgell), a 50 metres de l'església de Santa Eugènia en el lloc que es coneix com la necròpolis de Santa Maria de la Torre: set tombes antropomorfes obertes a la roca, orientades est-oest, dues d'elles infantils.¹¹⁸⁷ A Sant Pere de les Gigales (Navàs), a una roca a uns 50 metres, un enterrament d'un infant.¹¹⁸⁸ El canvi a Vallferosa, tenim una tomba infantil a la roca molt a prop de l'església medieval tot i que no està clara la seva vinculació directa, això sí, allunyada del poble uns 80 metres¹¹⁸⁹ (**Fig. 5.171**).

1180 FIERRO, J.; CAIXAL, A.; LÓPEZ MULLOR, A. 1992; LÓPEZ MULLOR, A. 1985; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1989; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1991.

1181 Data de consagració de l'església, on es fa esment explícit de la sagrera de 30 passes al voltant de l'església. PLADEVALL FONT, A. 1985.

1182 CLUA, M. 1991; LÓPEZ MULLOR, A. 1993a; LÓPEZ MULLOR, A. 1998.

1183 FIERRO, X. 1998; FIERRO, X.; CLUA, M. 1991.

1184 COTS, P. 2003.

1185 FARRÀS, P. 2001-2002. També es va documentar que la fase funerària afectava un mur d'època romana relacionat amb un forn.

1186 JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A.; BOLÒS, J.; SERRA, A. 1985.

1187 VILLARÓ, A. 1992a.

1188 DAURA, A.; GALOBART, J. 1984c.

1189 COBERÓ, J.; GARGANTÉ, M.; OLIVA, J.; ROS, J. 2000, p. 99.

Es veu a la necròpolis baix medieval de Sant Francesc de Montblanc (**Fig. 5.172**)¹¹⁹⁰ I a Sant Vicenç d'Enclar (Andorra). El mateix s'observa a l'església del segle X de Sant Andreu de Sagàs, amb enterraments alineats amb la façana oberts al terra i a la roca i nens en fosses ovals i rectangulars d'angles arrodonits.¹¹⁹¹ Una casuística semblant és Sant Vicenç de Torelló on tenim una primera fase del segle X: necròpolis de tombes antropomorfes, d'individus adults i infantils, a relacionar amb un mur que s'ha interpretat com un primer temple. Posteriorment, al segle XI es basteix una església romànica.¹¹⁹²

Precisament a l'església de sant Baldiri, a Sant Boi de Llobregat tenim un conjunt funerari força interessant. Recordem el document de 1054 pel litigi de la propietat de la seva sagrera, entre el bisbe de Barcelona Guisalbert i Guillem Oliva de Salsanes.¹¹⁹³ Les excavacions al costat del temple parroquial van exhumar un dipòsit d'època imperial, que a l'antiguitat tardana i a l'edat mitjana s'aprofita com a espai cultural i funerari, fins la construcció de l'església actual¹¹⁹⁴ (**Fig. 5.173**).

La intervenció executada va descobrir un seguit de sitges situades a l'eix de la nau del temple i enterraments anteriors al segle XI: vuit tombes d'adults, vuit infantils i dos amb un adult i un infant a l'interior.¹¹⁹⁵ Una fase posterior són ja caixes de lloses que es daten als segles XI i XII. El nombre tan important de sebolliments a l'interior de l'edifici fa plantejar que una bona part siguin tardoromans. Però el caràcter de sagrera privada, és el que explicaria el perquè de la condensació d'enterraments: una església funerària que després serà parroquial, no llavors. El document del plet sobre la seva propietat té molta molla quan reconeix l'alou de la sagrera, deixa que s'hi enterrin allí no pas arreu i explícitament a les portes i accessos de les cases: "*manente tantummodo antequam consuetudine ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur non infra ianuas aut hostia domorum set congruis tantum in locis.*"¹¹⁹⁶

Enterrar nens i albatz al costat dels passos no és estrany com es veu a les portes del *castellum* del Roc d'Enclar (Andorra),¹¹⁹⁷ i del Castellot de Viver (Berguedà)¹¹⁹⁸ sense oblidar el nen de 8 anys dins una casa de Sant Miquel de la Vall, els d'Olèrdola del

1190 ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C. 2003; MENCHON, J. 1991g; MENCHON, J. 1995a; MENCHON, J. 1996a, p. 151-172; MENCHON, J. 1996b.

1191 JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A. 1985b; RIU-BARRERA, E. 1987b; RIU-BARRERA, E. 1998b.

1192 LÓPEZ MULLOR, A. 1983-84; LÓPEZ MULLOR, A. 1984b; LÓPEZ MULLOR, A. 1986; LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN, M.; FIERRO, J. 1991.

1193 RIU I RIU, M. 1982a, p. 32-33.

1194 ALBAREDA, M. J.; ALONSO, M.; BIOSCA, A.; MOLIST, N.; PUIG VERDAGUER, F.; PUIG, J. M.; MELIAN, R.; SAORIN, A. 1986; MOLIST, N. 1993; MOLIST, N.; PUIG VERDAGUER, F. 1991.

1195 PAGÈS, M. 1993.

1196 S'ha aportat el document complet més amunt, però val la pena destacar aquest detall. Cfr. BATLLE GALLART, C.; BAUCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, doc. 864, p. 1391-1393.

1197 BOLÒS, J. 1998c; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999a; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999b; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999c; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, p. 397-415; RIU I RIU, M. 1982a.

1198 RIU I RIU, M. 1982a, p. 32.

segle XII-XIII en una construcció propera a la porta de la muralla,¹¹⁹⁹ o el de la porta romana sota el palau episcopal de Barcelona.¹²⁰⁰ En època medieval plena es veu a l'església de finals del segle XII de Santa Maria del Miracle de Tarragona, sobre la basílica martirial de l'Amfiteatre¹²⁰¹ (Fig. 5.174).

I ja per acabar el tema dels enterraments infantils: alguns s'enterren en posició fetal, cosa explicable per un retorn al ventre de la mare de forma simbòlica. Però també per un fet ben natural: fer-los dormir de costat perquè en cas de glopada no s'ofeguin. Llavors enterrar el nonat de costat no deixa de ser una forma per perpetuar la seva dormició i evitar que torni a pertorbar el món dels vius.

El prof. M. Riu publicava la notícia intrigant que a l'església preromànica de Sant Feliu de Guixers, a la vall del Lord hom va identificar uns nens colgats. El cas és que és una troballa casual d'interpretació complicada doncs aquesta església ara forma part d'una masia que rep en mateix nom. Llavors entra el dubte si són enterraments prehistòrics, si s'han d'associar a l'església alt medieval, si son infantils o andalusins: "A l'interior de la part més antiga, corresponent a la primitiva església, hi han fet una solera de ciment. Abans però, enfonsen el terra i, segons es diu pels voltants, hi trobarem uns morts enterrats asseguts, en posició fetal."¹²⁰²

En un jardí proper a l'església de Sant Martí de Montclar havia una fossa funerària sense lloses, potser perdudes, i un esquelet associat a una olla. També es va trobar una fossa d'infant en posició fetal.¹²⁰³ Ara bé, a les excavacions arqueològiques a Santa Maria de Rubió (Anoia), tenim una església romànica sobre un sitjar anterior. El temple té la corresponent necròpolis amb un seguit de tombes infantils de planta fusiforme, i on destaca un amb l'esquelet en posició fetal.¹²⁰⁴ També s'ha documentat un cas a l'església de Sant Menna (Sentmenat).¹²⁰⁵

El tractament especial de les criatures els dona un paper privilegiat dins la comunitat, sigui actiu, sigui passiu: com a protectors per la seva innocència i manca de pecat, com a protegits per la dependència maternofilial i per això tenir-los a casa evita que tornin a pertorbar la vida des del més enllà.

Quant a enterraments infantils vinculats al món jueu i islàmic, cal fer esment de l'associació d'una cista amb un esquelet femení i un nadó o fetus a l'abdomen, tot i no es pot assegurar la filiació mosaica, a Mas Rimbau-Mas Mallol de Tarragona;¹²⁰⁶ i un nen amb un ric aixovar apotropaic en la fossa comuna del *program* de 1348, a Tàrraga.¹²⁰⁷ Senyalar també que M. Riu va localitzar enterraments infantils al

¹¹⁹⁹ MOLIST, N. 1997.

¹²⁰⁰ PUIG VERDAGUER, F. 1999.

¹²⁰¹ TED'A 1990b, p. 283 i 425. Cal tenir en compte que el TED'A l'interpreta com ossera, doncs al seu interior es van diferenciar els ossos de dos esquelets d'adults, però són en posició secundària. De fet, el *loculus* no fa més d'un metre de llarg.

¹²⁰² RIU I RIU, M. 2001a.

¹²⁰³ BOLÒS, J.; RIU I RIU, M. 1985.

¹²⁰⁴ JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A. 1991; LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VERDEJO, M. 1993.

¹²⁰⁵ ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 1995.

¹²⁰⁶ BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999; BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000.

¹²⁰⁷ COLET, A.; RUIZ, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, M. E.; PIERA, M. 2011.

jaciment de Busquístar, a l'Alpujarra de Granada, tot i que vinculable a mossàrabs.¹²⁰⁸ Aquí va localitzar un enterrament infantil a tocar de la porta d'un habitatge, tot i que era buida. També va localitzar enterraments davant la porta d'un altre habitatge al poblat de Marmuyas (Comares, Màlaga), un dels quals era un nen.¹²⁰⁹

Sabem d'un nen petit decúbit lateral en la necròpolis tardoantiga del Mas del Catxorro. Interessant és el conjunt funerari de la *rawda* de la Suda de Tortosa. A la segona meitat del segle X, segurament en relació amb l'alcassaba de la *madina*, es va construir una *qubba* de grans dimensions amb enterraments al seu costat, també amb nens.¹²¹⁰

5.9.5 Els *outsiders* de la història, els marginals, els heterodoxos

Violentar una tomba, un cementiri era un acte reprobable doncs malmetre les despulles dels morts a més d'una manca de respecte, significava afectar la vida en el més enllà. La col·lectivitat protegeix els seus avantpassats amb tanques, amb murs, senyalitza fossars i fosses i estableix penes terrenals i celestials pels profanadors tal i com es veu en les actes de consagració i les normes redactades per l'Església.

Per començar en força textos d'època el fet de violar la immunitat de la sagrera, de la tomba, entrar armat a l'església, occir una persona consagrada o anar contra els interessos de les temporalitats de l'Església es condemna amb l'excomunicació, és a dir amb la separació de la comunitat de vius, i de morts. Així ho expressa el document de 1074 de la donació a l'església de Badalona per la memòria de Domnuç i els seus: "*Si quis autem omnis homo utriusque sexus fraudare aut aliquis cause mutare voluerit, natematizatus fiat et excommunicatus permaneat, et modo recuperent proximis meis.*"¹²¹¹ També anatemitza l'acta de consagració de l'església de Sant Llorenç prop Bagà, del 983: "*Si quis vero huic precepcioni et decreto resistere voluerit. Deus omnipotens illi resistat in presenti seculo et in futuro, et societur cum luda traditore Domino et cum Datan et Abiron, qui viventes in infernum descenderunt, ita et ille quisquis fuerit, nisi resipuerit et ad dignam satisfactiones coram abbate vel monachis non venerit, cumulum eterne maledictionis*

¹²⁰⁸ RIU I RIU, M. 1974-75; RIU I RIU, M. 1982b.

¹²⁰⁹ RIU I RIU, M. 1981c; RIU I RIU, M. 1982b.

¹²¹⁰ CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1984b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1986b. La *qubba* està orientada nord-est sud-oest i originàriament estava estucada de color vermell. Es relaciona amb l'enterrament d'un personatge de l'època. Al seu voltant es va desenvolupar una necròpolis en la qual s'han diferenciat diferents fases. La primera consisteix en dues sepultures paral·leles a la *maqabriya*, del tipus banyera i amb la mateixa orientació que la primera. El sòl de les mateixes era recobert de guix i es corresponen a un adult i un infant enterrats en decúbit lateral. La següent fase es formava per tres inhumacions, una d'elles si bé mantenia la mateixa orientació que les altres, l'esquelet era en decúbit supí, encara que el cap era mirant al sud-est, dins una fossa d'extrems arrodonits. Els altres dos enterraments eren fosses simples amb els esquelets en decúbit lateral i la mateixa orientació, un d'ells amb dipòsit ritual.

¹²¹¹ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006d, doc. 1256, p. 1967-1969.

damnatus incurrat."¹²¹² Aquests formulismes es van detectar en les diverses actes de consagració especialment al segle XI.¹²¹³

Al llarg dels segles ens trobem amb enterraments que podem identificar com anòmals. És el cas dels caps tallats a les portes de les muralles¹²¹⁴ com es veu en els coneguts casos d'Ullastret o Puig Castellar, a Santa Coloma de Gramenet.¹²¹⁵ La seva petrificació s'observa a la base megalítica de la torre de Minerva, a la muralla de Tàrraco.¹²¹⁶

Tant en època romana com medieval ens trobem amb inhumacions extemporànies on el mort apareix literalment llençat. És el que la literatura arqueològica saxona defineix com *deviant burials*¹²¹⁷ o enterraments anòmals: occits en batalla, executats, assassinats, morts per matances, *progroms*, malalties epidèmiques, als qual hem d'afegir els esclaus.

És el cas dels cadàvers de la fossa fundacional a *Iesso*, sobre un llit d'àmfores itàliques¹²¹⁸ (**Fig. 5.175**). Precisament una noia de 20 anys al fons d'una fossa ritual. L'estudi antropològic mostra que era una persona sana i ben alimentada, i a més duia un anell amb una gemma amb una *Salus*. Olesti remarca que no era pas un personatge de baixa condició i parla d'un sacrifici ritual potser d'un personatge d'origen cèltic, ètnia que després es documenta a *Iesso*, o una inhumació furtiva. També recull una proposta interessant de M. Mayer: una mort per llamp, que convertia el lloc en sagrat i comportava haver de fer un ritual anomenat *bidental*.¹²¹⁹ A la fase preurbana de *Iesso*, també es documenta un enterrament masculí d'un individu desmembrat dins una fossa, acompanyat de restes de fauna on destacava un cavall gairebé complet.¹²²⁰ A Sant Sebastià de la Guàrdia, Palafrugell, apareix un altre cadàver dins una sitja amortitzada al segle II aC. És interessant que apareix cap per avall, doncs el van llençar.¹²²¹ Impressionants van ser les troballes d'un esquelet amb cadenes que als anys 70 del segle passat a la vil·la dels Munts (Altafulla) o el servent que va morir al

¹²¹² BARAUT, C. 1978, p. 102.

¹²¹³ Per exemple, la del monestir de Breda (1068, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 225, p. 219-2219), Sant Salvador d'Arraona (1078, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 234, p. 235-236), Santa Maria del Castell, Platja d'Aro (1078, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 235, p. 236-237), Sant Esteva de Caldes de Malavella (1079, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 240, p. 243-244), Santa Maria, ara Sant Miquel, de Viladrau (1081, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 245, p. 245-256), Sant Fructuós de Balenyà (1083, ORDEIG MATA, R. vol. III, 1993-2004, doc. 247, p. 259-260), Sant Sepulcre de Palera (1086, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 250, p. 263-265), Sant Tomàs de Riudeperes (1090, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 263, p. 289-290) o Sant Martí, ara Santa Maria, de Sorbet (1096, ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 265, p. 291-292).

¹²¹⁴ LÓPEZ MONTEAGUDO, G. 1987.

¹²¹⁵ PRADO, G. DEL; ROVIRA, C. 2015.

¹²¹⁶ PALMADA; G. 2003.

¹²¹⁷ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 25, referint-se a REYNOLDS, A. 2009.

¹²¹⁸ GUITART, J.; PERA, J.; CARRERAS, C. 1998; GUITART, J.; PERA, J.; ROS, J. 2003.

¹²¹⁹ OLESTI VILA, O. A. 2019.

¹²²⁰ ALBIZURI, S.; NADAL, J. 2015.

¹²²¹ AGUSTÍ, B.; BURCH, J.; LLINÀS, J. 1998.

seu ambulacre quan li va caure a sobre el sostre en patir un gran incendi. Afegim els dos esquelets que el 1971 va excavar Ll. Papiol a la Plaça del Fòrum de Tarragona, sobre un nivell de marbres de les obres del Recinte de Culte de Tàrraco.¹²²² Sumem un mort llençat literalment a les excavacions del carrer Francesc Bastos de Tarragona (**Fig. 5.176**).

Colpidors són els esquelets també abocats dins de sitges, de vegades al costat d'animals domèstics i de treball que s'han anat documentant al llarg dels anys. Entre els casos reconeguts fa uns quants anys hi ha el de la Solana (Cubelles, el Garraf), un assentament rural datat entre els segles V i VII.¹²²³ Al Mas del Catxorro (Benifallet, Ribera d'Ebre) també s'han documentat enterraments del segle VI dins sitges.¹²²⁴

On es coneixen més casos és a la Catalunya Central i es daten a l'antiguitat tardana: Can Gambús (Sabadell), Els Mallols (Cerdanyola), La Bastida (Rubí), Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès), Can Vinyals (Santa Perpètua de Mogoda), L'Aiguacuit, Can Bonvilar, Can Bosch de Basea a Terrassa. J. Roig i J. M. Coll els vinculen a esclaus¹²²⁵ (**Fig. 5.177**). Malgrat la legislació romana marca que l'amo no ha de maltractar els esclaus més del necessari i els ha de donar una sepultura honrosa, és plausible que ens trobem amb serfs, captius, presoners, ma d'obra esclava.¹²²⁶

Similar situació podrien tenir els nens d'uns sis anys colgats entre lloses en una sitja amortitzada al segle XI al jaciment d'Olèrdola. El crani d'un era separat del cos.¹²²⁷ Afegim una dona enterrada cap per avall en una sitja replenada entre els segles IX i XI a Can Sant Joan (Sant Cugat del Vallès),¹²²⁸ un seguit d'enterraments extramurs d'Iesso (Guissona) molts d'ells en posicions forçades, amb un tractament funerari ben diferent a la necròpolis sota l'església paleocristiana de Santa Maria.¹²²⁹ És intrigant la postura del comte Ramon V de Pallars enterrat a Mur amb els braços en creu¹²³⁰ i els avantbraços cap avall: forçada pel *rigor mortis*? I esborronen les extremitats superiors flexionades d'un enterrament del fossar de Sant Miquel de Montblanc que fa pensar que la persona es va enterrar viva i va intentar infructuosament de reincorporar-se però li va faltar l'alè¹²³¹ (**Fig. 5.178**). La localització d'un cos sense cap al Turó de Can

¹²²² PAPIOL, Ll. 2004. Vid. capítol 7, amb la corresponent suggerència d'interpretació.

¹²²³ BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1992; BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1994; BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997; BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 1998; BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 2004.

¹²²⁴ BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1993. Per exemple el Pla de Mogoda (Santa Perpètua de la Mogoda), Poble Sec a Sant Quirze del Vallès, els Mallols (Cerdanyola) i les darreres fases de l'Aiguacuit de Terrassa

¹²²⁵ ROIG BUXÓ, J. 2011a; ROIG BUXÓ, J. 2011b; ROIG BUXÓ, J. 2013; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012a; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012c.

¹²²⁶ OLESTI VILA, O. A. 2019.

¹²²⁷ MOLIST, N. 1997.

¹²²⁸ ROIG BUXÓ, J.; MATAS, O. 2011.

¹²²⁹ PERA, J. 1997b; PERA, J.; GUITART, J. 2012.

¹²³⁰ NOLASCO, N. 2003b.

¹²³¹ MENCHON, J. 1996a, p. 151-163; MENCHON, J. 1996b.

Oliver (Cerdanyola)¹²³² i dos més a Tossa de Montbui (Anoia) fa pensar en persones executades¹²³³ (**Fig. 5.179**).

De fet la separació violenta del cap és un vell costum per acabar amb la vida d'un ésser humà, i pot ser tant la manera sobtada d'occir-la, com el darrer pas del seu suplici. Fins i tot pot acabar humiliant-lo una vegada mort. És una demostració ben cruel de poder, que no acaba en dissociar el tronc del crani, sinó que aquest esdevé un trofeu de victòria que fins i tot pot anar força lluny del lloc de l'homicidi. Per això es penjaven les testes tallades a les entrades de les poblacions.¹²³⁴ Però també es pot convertir en un *topos* literari, una forma gràfica i exagerada de parlar que algú ha perdut la vida de manera violenta i inesperada. És el cas d'Arnald Pere que va morir en la defensa del castell de Barberà per causa d'una algarada sarraïna: "*perde Arnallus Petri suum caput et XXX milites.*"¹²³⁵

A la pràctica de la decapitació, Ripoll i Molist associen dos individus sobre el paviment de l'aula 3 de la vil·la de Torre Llauder (Mataró, Maresme), i una fossa amb tres adults i un infant al peristil 1.¹²³⁶ Sumem dos morts en una sitja de Barcelona, amortitzada al segle IX, fet que es pot vincular a fets bèl·lics.¹²³⁷ I no ens oblidem de l'acumulació de cadàvers als quals els van mutilats els peus a la necròpolis jueva de Tàrrega, durant la matança documentada el 1348.¹²³⁸ La persecució dels seguidors de la fe mosaica no acabava aquí, es van malmetre els seus cementiris i es van dispersar les esteles i laudes sepulcrales. Ja en època moderna tenim els morts durant la Guerra dels Segadors (1640-1652)¹²³⁹ als jaciments del polígon Alba de Vila-seca i del camí de la Pobla de Mafumet, a Constantí (**Fig. 5.180**).

És clar, separar les parts d'un cos inert a més de les reaccions de venjança, por, pànic, fàstic, implica també dificultar o impedir la seva vida més enllà. És el costum a Europa Oriental de seccionar el cap o cobrir de pedres els cossos de persones acusades de vampirisme. Potser per evitar que pertorbi els vius, a un infant enterrat a casa a Sant Miquel de la Vall li van esclafar el cap amb una pedra.¹²⁴⁰ A l'Hort del Pelat, Riudoms, hi ha un enterrament en decúbit *prono*, que pot vincular-se a una mort violenta.¹²⁴¹

1232 FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; ARGELAGUÉS, M. 2011.

1233 RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 78.

1234 ENCINAS, M. 2013, p. 129; FUENTE, C. de la 2008. A nivell més general per l'edat mitjana, FIERRO, M.; GARCÍA FIZ, F. 2008 (eds).

1235 SANS TRAVÉ, J. M. 1977, p. 27.

1236 GARCIA, J.; PUERTA, C. 2012, p. 64-65; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 78.

1237 BELTRAN DE HEREDIA, J. 2013.

1238 COLET, A.; RUIZ VENTURA, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, E. 2009; COLET, A.; MUNTANÉ, J. X.; SAULA, O.; RUIZ, J.; SUBIRÀ, M. E. 2010; COLET, A.; RUIZ, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, M. E.; PIERA, M. 2011; SAULA, O. 2014.

1239 ADSERIAS, M., BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; RAMON SARIÑENA, E. 2011, REMOLÀ, J. A.; POCIÑA, C. 1998.

1240 RIU I RIU, M. 1982b.

1241 Fitxa 044 del capítol 6.

El respecte pel difunt és important per les tres religions del Llibre com hem anat veient. Però hi ha dues excepcions. La primera neix de la sublimació del fet de profanar els cossos dels màrtirs, sovint morts de manera sàdica, esgarrant els seus cossos en vida, en el moment de l'*exitus* o després: no deixa de reproduir la mort de Jesús dalt de la creu, sistema d'execució tan humiliant com generador de patiment. La qüestió és que les despulles dels màrtirs es recullen pietosament i són objecte de veneració no sense la seva fragmentació i sovint falsificació. No solament això, sinó que es divideixen i repliquen per distribuir-les entre les comunitats, en un acte de veneració de la seva memòria, però també de l'objecte, i també un lucratiu negoci per part de l'estament eclesiàstic.

Però tinguem en compte un plantejament que cal resoldre amb la participació de la fe: la descomposició natural del cadàver comporta la separació a la curta o a la llarga de l'esquelet i des d'una simple visió lògica costa entendre al més comú dels mortals que aquestes despulles tornaran a tenir vida el dia del Judici de les Nacions. De fet, la immensa majoria de representacions de difunts són esquelets en descomposició o ja sense teixits tous. Pocs són els casos en què apareixen els ossos separats com es veu en una de les miniatures de la Bíblia de Roda¹²⁴² (**Fig. 181**). Per tot això l'aparell teològic i doctrinal de les religions musulmana, jueva i cristiana estableixen les pautes per preservar i respectar les tombes dels difunts, des del seu malmetiment al robatori, passant fins i tot per evitar la necrofilia com apunten els concilis hispànics.¹²⁴³

La segona explicació són els màrtirs musulmans que moren en la *yihad*, doncs tenen garantit anar al paradís gràcies al seu sacrifici. No cal entrar en exemples, els mitjans de comunicació actuals ens informen d'aquest fet de manera gairebé sincopada. En època medieval això es veu no solament pels agarens, sinó també pels cristians: el concepte de guerra santa va ser comú per les dues cultures i generava un nou subtipus de màrtir revestit de guerrer.¹²⁴⁴

Quant a animals enterrats els podem identificar en fases fundacionals, com el gosset dins una àmfora associat a la construcció d'un *horreum* extraurbà localitzat al número 1 del carrer López Peláez de Tarragona, antiga caserna de la Guàrdia Civil,¹²⁴⁵ o l'associació d'ovicàprids i enterraments infantils a Can Ferrerons.¹²⁴⁶ En altres casos apareixen llençats a l'igual que els esclaus. Se'n coneixen a Olèrdola i Can Gambús, datats entre els segles V-VIII: gossos, gats, ovelles, porcs, és a dir animals domèstics i associables a l'activitat rural.¹²⁴⁷ I com a mascota, l'enterrament amb tot el cerimonial d'un macaco (*Macaca Sylvanus*) a la ciutat romana de Llúvia (*Iulia Libica*, la Cerdanya). Datat radiocarbònicament entre el 430 i el 600, duia un interessant aixovar de cadenes

¹²⁴² *Biblia Sancti Petri Rodensis* 601-1100, fol. 45v.

¹²⁴³ VIVES, J. 1963, p. 7-8. És el cànon XXXV del concili d'Elvira (300-324): "*Ne feminae in cimiteriis peruigilent. Placuit prohiberi ne feminae in cimiterio peruigilent, eo quod saepe sub obtentu orationis latenter scelera committant.*" Transcripció de SOTOMAYOR, M.; BERDUGO, T. 2008.

¹²⁴⁴ MITRE, E. 2003-2004.

¹²⁴⁵ Informació inèdita.

¹²⁴⁶ COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019.

¹²⁴⁷ ROIG BUXÓ, J. 2011a; ROIG BUXÓ, J. 2011b; COLL RIERA, J. M. 2012a; RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 28.

i grillons amb ornaments de bronze que s'han vinculat a un abillament militar d'un animal de companyia de la tropa que havia al Puig del Castell¹²⁴⁸ (Fig. 5.182).

I per acabar, les tombes amb clapes de calç com element antisèptic en moments de pestilència, que veiem tan en època romana com alguns enterraments del Camí dels Cossis a Tarragona, en època imperial o ja en període baix medieval a Sant Francesc de Montblanc, l'Esquerda (Roda de Ter)¹²⁴⁹ i Sant Julià d'Altura¹²⁵⁰ (Fig. 5.183). Potser els taüts emblanquinats amb calç trobats a les excavacions de l'església de Castellar Vell, on també apareixen ossos recremats en una de les tombes, fet que s'ha interpretat per motius sanitaris.¹²⁵¹ I com no la capa de calç sobre la tomba atribuïda a Ramon V de Pallars al mig de l'església de Santa Maria de Mur.¹²⁵²

5.9.6 El record de l'ésser perdut lluny enllà

Si ens topem amb enterraments d'esclaus, ajusticiats, assassinats, morts per epidèmies i altres infortunis vitals i mortals, també topem amb les tombes dels que no van tornar a casa i es recorden en cenotafis. Això explica els casos d'estructures funeràries que una vegada excavades han donat la sorpresa de ser buides. Per exemple, al mausoleu d'època imperial de la Platja dels Cossis ens hi vam trobar amb fosses colgades i sense inhumat. L'epigrafia parla de l'absent com les famoses esteles romanes de Vinebre i Tortosa i la darrera interpretació de la Torre dels Escipions. En aquest cas es planteja que és en record del duumvir mataroní L. Marc Optat mort a Frígia, però que va iniciar el seu *cursus honorum* a Tàrraco (Fig. 5.184). El seu traspàs en terres orientals explicaria el perquè d'una representació del culte a Attis just al canvi d'era.¹²⁵³

L'enyor per la persona estimada no és privatiu del món romà, doncs ja es veu el 4000 BP als jaciments sepulcral buits del Mas d'en Boixis 1, El Pujolet de Moja i La Serreta, datats en la transició del neolític mitjà als sepulcres de fossa. Tots ells eren *loculi* buits i sense evidència de profanació ni de deposició dels cadàvers.¹²⁵⁴

A l'*ager dertosanus*¹²⁵⁵ precisament es coneixen fins quatre cenotafis epigràfics que parlen clarament del paper portuari de la capital de l'Ebre: les inscripcions de Marc Salusti Fèlix;¹²⁵⁶ Cecili Cubicular,¹²⁵⁷ Luci Numisi Liberal membre de la *classis*

¹²⁴⁸ El costum d'animals de companyia entre la milícia no és privatiu de les tropes colonials del Rif . GUÀRDIA, J.; MARAGALL, O.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. 2007.

¹²⁴⁹ OLLICH, I. 2012

¹²⁵⁰ ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003a.

¹²⁵¹ ROIG BUXÓ, J. 1998; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 2000; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 2004; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 2004.

¹²⁵² NOLASCO, N. 2003b.

¹²⁵³ GRIS, F.; RUIZ DE ARBULO, J. 2018; CIL II² suppl. 14, núm. 2306.

¹²⁵⁴ MESTRES, J.; ESTEVE, X. 2015.

¹²⁵⁵ MAYER, M. 2014.

¹²⁵⁶ CIL II² suppl. 14, núm. 799.

¹²⁵⁷ CIL II² suppl. XIV, núm. 800.

praetoria de Ravenna,¹²⁵⁸ i la famosa inscripció vinebrenca de Gai Aebutus Tard, militar mort a Síria. El text és un bell *carmen* funerari¹²⁵⁹ (Fig. 5.185).

El fet no és estrany com mostra la interpretació de l'anomenat mausoleu de la Torre del Fum, a Sant Feliu de Guíxols¹²⁶⁰ (Fig. 5.186) la tomba de Santo Domingo de Silos,¹²⁶¹ la inscripció de Llunesi a Banyoles,¹²⁶² la de Bernat de Torelló a la Catedral de Tarragona i els altres canonges que l'acompanyen als murs de l'antiga Sala Axial del Recinte de Culte,¹²⁶³ o un sarcòfag que no té buidat l'espai per al mort al monestir de Sant Llorenç prop Bagà¹²⁶⁴ (Fig. 5.187).

És un gran bloc de pedra amb forma de sarcòfag amb coberta a doble vessant però és clar, sense *loculus* i no en dos peces. Fa 1'70 x 50 x 65 m, i està sense decorar. Xavier Sitjes hi vincula dos peus que més aviat són bases de l'altar de l'església consagrada el 983.¹²⁶⁵ Defensa que el monument era pel *comitente* del cenobi, el comte Oliba Cabreta, mort a Montecasino. És possible, encara que les dimensions i característiques fan pensar en una cronologia dels segles XII o XIII.¹²⁶⁶ Una altra peça semblant, però que per mides ha de ser una ossera, és al claustre de la col·legiata d'Escornablou (Fig. 5.188). Per les característiques formals ha de ser del segle XIII o XIV a molt tardar. A Santa Maria d'Olèrdola, que hem de datar en època alt medieval, les excavacions han documentat dins del temple un enterrament privilegiat davant l'altar, i un cenotafi infantil als peus de l'església.¹²⁶⁷

Altres viatgers, cas dels pelegrins que tornen feliçment a casa o moren durant el seu periple són recordats amb conquilles de Sant Jaume, les populars *vieiras*, dins la tomba. Un exemple clar és en una fossa baix medieval de l'església de Sant Martí de Lleida.¹²⁶⁸ A Can Barra (San Quirze del Vallès)¹²⁶⁹ es va excavar part d'una necròpolis vinculada a l'església de Sant Pere dels Torrents, amb tombes a la roca, fosses simples baix medievals en una de les quals es va treure un *pecten iacobeus* i en una altra una olla de ceràmica grisa. En un context semblant se n'han trobat a l'església de Sant Esteve de Canapost (Mas Saló) de Forallac (Baix Empordà),

¹²⁵⁸ CIL II² suppl. XIV, núm. 798.

¹²⁵⁹ CIL II² suppl. XIV, núm. 814.

¹²⁶⁰ NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL. 2019.

¹²⁶¹ PADILLA, I.; ÁLVARO, K. 2012b, p. 54, fig. 6. Al claustre d'aquest monestir, sobre la tomba antropomorfa buida que tradicionalment s'ha pres com l'enterrament del sant, hi ha una coberta de sarcòfag o lauda del segle XV sobre tres bases zoomorfes.

¹²⁶² TREMOLEDA, J.; COBOS, A 2014 p. 98-99.

¹²⁶³ SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016.

¹²⁶⁴ SITJES, X. 1994, p. 152-153. L'atribució és qüestionable com també la de dues bases per subjectar-lo sobre terra. Quant a la seva cronologia al tombant de mil·lenni també. Més endavant se'n tornarà a parlar.

¹²⁶⁵ Pagès, M. 1985.

¹²⁶⁶ SITJES, X. 1984, p. 152-153.

¹²⁶⁷ Agraeixo la informació a Núria Molist, del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

¹²⁶⁸ GALLART, J.; GIRALT, J.; MIRÓ MIRÓ, J. M.; VIVES BALMAÑA, E. 1991, p. 77-79.

¹²⁶⁹ IPAC 3248.

interessant conjunt funerari bàsicament format per sarcòfags, datat entre els segles IX i X vinculat a una església preromànica. En una fase ja baix medieval tenim tombes de nou amb olles de ceràmica, i en dues d'elles petxines de Sant Jaume (Fig. 5.189).¹²⁷⁰ També es veu en una estela de Poblet, precisament de fra Bernat Romey (Romeu)¹²⁷¹ amb una conquilla de cisellada en un dels costats (Fig. 5.190).

Pel cristià morir lluny de casa no implicava directament la discolació respecte la comunitat. La universalitat de l'Església resolva el problema, i per això ja estava establerta la garantia de sepultura si traspassava en terres de cristians.¹²⁷² Per això s'estableix poder enterrar pelegrins en els cementiris, com es llegeix a l'acta de consagració de Sant Martí del Brull, el 1061.¹²⁷³

També cal pensar en els cenotafis en record de morts accidentals o violentes que sovint ens podem trobar als vorals de vies o llocs aïllats. De fet el costum d'enterrar-se al costat de camins o sota creus de terme no es va perdre mai del tot i va ser perseguit per l'Església.¹²⁷⁴ La cristianització de cruïlles i mil·liaris no és pas estranya arreu d'Europa com es veu amb la columna mil·liària del Francàs, o en força llocs.¹²⁷⁵ I el consuetud de recordar morts accidentals o violentes amb esteles no és pas aliè fins l'actualitat, com demostren diversos treballs al respecte.¹²⁷⁶

Abans es parlava d'una estela medieval reutilitzada al costat del camí entre Omells de na Gaia i Montblanquet, en record d'una persona morta durant les Guerres Carlines.¹²⁷⁷ Tampoc no manquen les creus que commemoren els assassinats durant la Guerra Civil de 1936-1939, o el lloc on van morir persones d'una certa estima o prestigi. És el cas, i ara tornem al paral·lel etnogràfic de l'estela que hi ha prop de la borda Bustintza a la serralada d'Aralar. Recorda el lloc on va traspasar el caputxí Jesús Bedoña, que segons expliquen, era al santuari de San Mikel i va morir sobtadament quan anava a buscar herbes medicinals¹²⁷⁸ (Fig. 5.191).

5.9.7 Vells costums i rituals

La racanereria material de la majoria d'enterraments entre l'antiguitat i la baixa edat mitjana s'ha volgut explicar per l'ascesi del bon cristià que es desprèn dels béns temporals a l'espera de la Parusia. Però la immensa majoria de tombes d'aquest període no mostren gairebé mai signes que ens marquin la seva filiació religiosa, que

¹²⁷⁰ IPAC 12594.

¹²⁷¹ MENCHON, J. 2005c.

¹²⁷² BARTOLOMÉ, B. 1996, p. 50-51.

¹²⁷³ "*cum cymenterio et XXX passuum sacrario pro salvationes vivorm et sepulrura parrochitanorum aut aliorum si necessitas fuerit peregrinorum.*" Cfr. ORDEIG MATA, R. 1993-2004, vol. III, doc. 197, p. 171-174.

¹²⁷⁴ GIORDANO, O. 1995, p. 53.

¹²⁷⁵ AGUIRRE SORONDO, A. 2004; LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R. 2004.

¹²⁷⁶ CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M. 2004.

¹²⁷⁷ Cfr. UKAR, J. 1994; PALOMAR, S. 1993a.

¹²⁷⁸ Municipi de Larraun, partida de Lekunberri, Navarra. L'epitafi data els fets el 17.09.1968 i diu "*Lurreko menditik abia Jainkoaren mendietan dut jarri kabia. Bedoña-tar Aita Jesus kaputxinua.*"

aniria del decúbit lateral pels musulmans al cisellat d'un crismó, uns peixos o una creu pels cristians, si els interpretem com a demostració formal de la seva fe i no com a amulets gairebé màgics en el món del sincretisme de les creences populars, per uns supersticions, per altres heretgies.

Aquesta racaneria porta a aferrar-se a les orientacions de les tombes, les superposicions o la col·locació del cadàver en decúbit supí per defensar l'adscripció cristiana d'un enterrament. Sumem-hi en certa manera l'arraconament respectuós d'inhumats anteriors, sigui dins la tomba, sigui al costat, sigui a sobre, amb un sentit clar d'afecció per la comunitat de fidels. Però també pot ser per un respecte als avantpassats familiars més en unes societats en què el vincle de tomba, cementiri, territori marca l'organització en vespres de l'expansió feudal. Per això calia protegir i delimitar els cementiris amb tanques, senyals, fites, i també les tombes amb esteses de morter a sobre, laudes i esteles que poden ser simples pedres clavades o elaboracions més complexes com es veu en el conjunt funerari de La Sentiu.¹²⁷⁹ Tot plegat difícil de resoldre amb una sola explicació i menys si es vol fer unidireccional (**Fig. 5.192**).

Però és cert, ja ho hem comentat que les orientacions de les tombes a sol ixent pels cristians i jueus, és a dir cap a Jerusalem, o a la Meca¹²⁸⁰ pels musulmans són importants dins del seu relat salvífic que és l'espera de la vida més enllà de la mort. Però és un costum que l'Església no apunta fins ben entrada l'edat mitjana, com diuen Ripoll i Molist en base a Treffort.¹²⁸¹ Les oscil·lacions de l'orientació es deuen al canvi estacional del sol al llarg de l'any, i com no, a l'adaptació de la tomba als condicionants espacials, des de la duresa del terreny, a la presència de diàclisis o canals que faciliten generar el clot, construccions preexistents, més quan són esglésies o edificis funeraris¹²⁸² (**Fig. 5.193**).

Ja s'ha discutit sobre l'adscripció cristiana, pre o paracristiana dels dipòsits funeraris de recipients, per cert costum ben poc present en el món andalusí i jueu peninsulars. Això fa pensar: si fos una reminiscència antiga potser també es trobaria més representat en aquests col·lectius encara que de quan en quan apareixen aixovars com a la *rawda* de la Suda de Tortosa, un ganivet en una tomba morisca de Tivissa o la sèrie d'objectes d'ornamentació personal en un infant enterrat a la necròpolis jueva de Tàrraga.

Però tingui's en compte un tema important: l'observança religiosa del món islàmic i jueu és més gran, encara que hi ha un comentari a fer. Potser pel paper dels jueus com a població sempre perseguida o incompresa per les religions dominants -cas de musulmans i cristians- cerquen refugi en *golems*, amulets, filatèlies i altres signes apotropaics tant pels adults com en els infants, cosa que es veu clarament amb l'aixovar d'un dels nens de la necròpolis de Tàrraga (**Fig. 5.194**). El fet és que aquesta

¹²⁷⁹ GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; MEDINA, J.; VÁZQUEZ, P.; RODRÍGUEZ, J. I. 2012.

¹²⁸⁰ GUTIÉRREZ LLORET, S. 2007; PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012b, p. 45-46; ROSSELLÓ BORDOY, G. 1989.

¹²⁸¹ RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014, p. 57 citen a TREFFORT, C. 1996a p. 76, el qual parla d'un document del segle XI (*Collectaire rituel de La Grasse*, Bn. París, ms. Lat. 933, fol. 257r) en el qual apunta "*pedes ad orientum, caput ad occidentum*."

¹²⁸² PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012b, p. 49; KLIEMANN, K. 1988; OLLICH, I.; VIVES BALMAÑÀ, E: 1986.

predilecció del món jueu pels amulets, es transmet de ben antic a altres confessions religioses, entre elles als cristians.¹²⁸³

A Sant Joan de Maldanell es van excavar dos infants al costat d'un mur vinculat al pòrtic de l'església. Un d'ells portava un collar de denes de vidre i os. Coincideixen aquí dues circumstàncies: l'aixovar d'un infant, i la ubicació de la tomba al peu d'un ràfec i per tant en contacte amb les aigües de pluja.¹²⁸⁴ El fet de l'associació nen-objectes fa pensar en amulets de protecció, cosa que evoca el paper profilàctic de la *bullae aurea* del món romà. Tanmateix, el costum d'enterrar nadons sota el ràfec de la casa no és estrany. Es tracta del ritus del *subgrundarium*.¹²⁸⁵

Precisament a Sant Joan de Maldanell J. M. Rosinyach va publicar fa uns quants anys una sèrie de tombes excavades a la roca relacionades amb un seguit de solcs que interpreta com a canals per libacions o purificació amb aigües lustrals, a més d'un seguit de gravats de diferent tipus.¹²⁸⁶ Per González aquests enterraments es relacionen amb l'ocupació alt medieval, i Jordi Bolòs encara reula més la seva cronologia, tot i que és del parer que els reguerons són de cronologia posterior¹²⁸⁷ (**Fig. 5.195**).

La presència de dispositius per libacions no és pas privativa dels enterraments d'època romana com hem vist en el repetidament comentat cas de Tàrraco. Tampoc no són estranys en el món rural de la Tarraconesa com es veu a la necròpolis de Can Bel (Pineda de Mar, Maresme). A la *pars rustica* d'una vil·la romana es va generar una necròpolis datada entre època imperial i l'antiguitat tardana. S'hi van trobar enterraments a nord i sud, tot destacant els de migjorn amb dos inhumacions i una estructura rectangular d'ús ritual que es relaciona amb un espai de dipòsit d'ofrenes i banquetes funeraris. Entre les tombes destaca una fossa amb llit d'*imbrices* i taüt de fusta, que es completa amb una coberta de *tegulae* amb orifici per libacions i estructura de pedruscall de forma prismàtica (núm. 7). A destacar una de les *tegulae* d'aquest enterrament, que porta una inscripció cristiana: MAXS/IMEV/VIVAS, datada al segle V. Realment la combinació és significativa.¹²⁸⁸

Sobre una necròpolis dels segles VI-VII es va construir una església al Roc d'Enclar (Andorra), la qual s'ha datat entre els segles VII i VIII.¹²⁸⁹ A destacar el fet que les tombes més properes a l'església (datades a partir del segle VII), hi ha ofrenes com unguentaris i una té un dispositiu per libacions, i en una altra a sobre s'hi van abocar cendres¹²⁹⁰ (**Fig. 5.196**).

¹²⁸³ ORONZO, G. 1995, p. 110.

¹²⁸⁴ GONZÁLEZ PÉREZ, J. R. 1986.

¹²⁸⁵ VAQUERIZO, D. 2001, p. 48.

¹²⁸⁶ MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1982; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1997.

¹²⁸⁷ BOLÒS, J. 2015, p. 96 nota 32

¹²⁸⁸ BURCH, J.; NOLLA, J. M. 2005; CELA, X. 1999.

¹²⁸⁹ BOLÒS, J. 1998c; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999a; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999b; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999c; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, especialment p. 397-415.

¹²⁹⁰ RIU I RIU, M. 1982a.

Una situació semblant es documenta a la necròpolis excavada a la roca de la plaça de la Pietat, al costat del temple romà de Vic¹²⁹¹ (**Fig. 5.197**), i també a l'Esquerda.¹²⁹² A la capital d'Osona, es excavacions han permès documentar una seqüència funerària amb una primera fase datada entre els segles IX i X que es caracteritza per enterraments excavats a la roca, del tipus antropomorf amb capçalera quadrada i encaix per la coberta, orientats oest-est o seguint la diàclasi de la roca, que en principi s'han relacionat amb un primer temple preromànic. Una segona fase funerària es correspon a enterraments de caixa de lloses de grans dimensions, datades al segle XII-XIII, tot documentant-se una fase intermèdia formada per tombes de tipus mixt. S'han localitzat algunes pedres dretes a la capçalera de les tombes, amb funció d'estela, i alguns casos d'ofrenes de gerretes al seu interior, junt a algun exemple de fèmurs fracturats i cranis d'altres enterraments als braços del difunt, que es podrien prendre com a rituals funeraris. També es documenten canals per libacions. A la plaça de la Pietat de Vic es veu com una persona enterrada en una tomba antropomorfa abraça el crani d'un inhumat¹²⁹³ (**Fig. 5.198**).

Un altre dispositiu, i amb una creu cisellada al costat és en un enterrament en una roca propera a l'església de Sant Pere de les Cigales (Navàs, El Bages).¹²⁹⁴ Al Grau de Fals (Fonollosa, Bages) hi ha una tomba de banyera oberta a la roca orientada nord-sud de grans dimensions (2'10 m). Al costat hi ha un forat rodó "*de les ofrenes o libacions*"¹²⁹⁵ (**Fig. 5.199**).

A Santa Maria de Cervelló (Baix Llobregat) hi ha una tomba a la roca (núm. 7) amb una cavitat al costat, de 57 x 44 x 20 cm de fons, que s'hi comunica per un regueró, i un altre que fa el mateix entre aquesta i la número 8¹²⁹⁶ (**Fig. 5.200, 201**). També es coneixen al cementiri de l'església d'Enviny (Sort), on s'han documentat tombes de lloses i fossa amb coberta de lloses. A la tomba 5, cista de plaques de pedra es va veure que a la llosa sobre el tòrax havia un petit canaló, que es vincula amb el ritual de les libacions. El conjunt es data entre els segles IX i X.¹²⁹⁷

Tampoc no són rituals estranys en entorns monacals com es veu a Sant Llorenç del Munt o de Sous (Albanyà, Empordà).¹²⁹⁸ S'ha identificat una primera *cella* monàstica documentada el 927 amb una església i un conjunt de tombes datades entre els segles IX i començaments del X, en les quals s'hi documenten evidències de libacions i aixovars. De fet, amb cronologia similar trobem dispositius similars en altres punts de la Península, com als enterraments del segle XII de San Fructuoso de Lamiña, a Cantàbria.¹²⁹⁹

1291 OLLICH, I. 1999b.

1292 OLLICH, I. 1982; OLLICH, I. 1999c.

1293 OLLICH, I.; VIVES BALMAÑÀ, E. 1986.

1294 DAURA, A.; GALOBART, J. 1984c.

1295 DAURA, A.; GALOBART, J. 1982; DAURA, A.; GALOBART, J. 1984b.

1296 BOLÒS; J.; PADILLA, I.; PAGÈS; M. 1980.

1297 ROIG BOIX, J. 1993.

1298 MORET, L.; VILA, J. M. 2003; VILA CARABASSA, J. M. 1998.

1299 GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2002.

La vinculació de l'aigua amb el món funerari explicada en relació a la purificació d'acord amb el lavatori de difunts i també amb el baptisme no és estranya en les necròpolis que estem estudiant, també amb algun cas de piscina pel rentat de morts, a les canalitzacions o recipients dins les tombes. En el mateix context, les cadolles¹³⁰⁰ que apareixen en la part superior d'algunes esteles discoïdals essencialment d'època medieval: La Bisbal de Falset, Siurana, Torre de l'Espanyol, Rojals, Querol, Carles...¹³⁰¹ (Fig. 5.202).

Ens trobem amb costums d'explicació dual, pre o paracristià però també a relacionar als rituals catòlics que anirien des de l'aspersió amb aigua beneïda o la cremació d'encens dins recipients, i potser herbes aromàtiques pels menys afortunats com ha estat explicat per terres occitanes. De fet, aquests atuellts apareixen també en necròpolis monàstiques. Sense ànim de fer un inventari exhaustiu es documenten a Sant Vicenç del Rus, entre les cames d'un inhumat en una tomba de cista de finals del segle XI-principis del XII.¹³⁰²

Sant Julià d'Altura (Sabadell) es coneixen enterraments dels segles XI al XII. Són fosses d'extrems arrodonits i coberta de lloses, havent algun cas que també es troben a les parets. En cinc casos es van trobar una olla dins la tomba, una d'elles esclafada, amb el bocins sobre el mort. En unes altres eren a la pelvis o al cap. A la tomba 26 els padellassos eren sobre la llosa de coberta, prop del cap.¹³⁰³

La fase vinculada amb l'església romànica del Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès) es compon per fosses simples d'extrems arrodonits orientades a sol ixent. En algunes de les tombes es va trobar una olla, cas d'un nen. Era xafada a l'alçada del cap, i d'un adult sobre el qual s'havien escampat els padellassos per la part superior del cos.¹³⁰⁴

A la mateixa comarca, a l'església de Sant Pere de Serraiïma, es va exhumar una tomba coberta amb lloses en la qual es va localitzar un vas ceràmic de ceràmica grisa. Es data al segle XII.¹³⁰⁵ Al nord-est de la capella de Sant Marçal de Relat, també al Bages, es coneix una important necròpolis de fosses amb coberta de lloses, en la qual es van documentar força dipòsits funeraris, consistents en olles de ceràmica grisa datades al segle XII.¹³⁰⁶

¹³⁰⁰ Aguirre Sorondo explica pel cas basc: "*Varias estelas presentan en su parte superior pequeñas cavidades o huecos, en donde igualmente la lluvia o el simple rocío acumulan cierta cantidad de agua*" (AGUIRRE SORONDO, A. 1994: 545-553).

¹³⁰¹ MENCHON, J. 1992c; MENCHON, J. 1993b; MENCHON, J. 1996a; MENCHON, J. 1998a; MENCHON, J. 2005e; MENCHON, J.; MARTÍ, J. E.; RIUS, P. 2011-2012.

¹³⁰² Data de consagració de l'església, on es fa esment explícit de la sagrera de 30 passes al voltant de l'església. PLADEVALL FONT, A. 1985.

¹³⁰³ ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003a, ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2004; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2003.

¹³⁰⁴ ROIG BUXÓ, J. 1998; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2000, ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2004.

¹³⁰⁵ DAURA, A.; GALOBART, J. 1984d.

¹³⁰⁶ DAURA, A.; GALOBART, J. 1984a.

El mateix comportament es veu a l'horitzó romànic (segles XI-XII) del cementiri del castell de Calafell, amb tombes antropomorfes a la roca i cistes.¹³⁰⁷ Una mostra una olla disposada entre les cames del difunt. A la fase funerària del segle XI al monestir de Sant Pere de Rodes es va localitzar una olla o *cannata* en una tomba de la via funerària que duia a la porta principal de l'església, quan es va construir la galilea.¹³⁰⁸ En context monàstic tenim olles en tombes del monestir de Sant Sebastià del Sull, també entre les cames.¹³⁰⁹

A la vall de Lord, Manuel Riu ens fa saber que prop de l'església de Sant Andreu del Pujol del Racó es van trobar quatre tombes de lloses en obrir una pista forestal. Eren al peu de la riera afluent del riu Mosoll. Sota les sepultures havia una capa de cendres, de 40 a 50 cm de gruix, amb ceràmiques grises que data entre XI i XIII.¹³¹⁰

Els treballs arqueològics desenvolupats a l'església de Santa Maria de Bellvitge han documentat enterraments datats per la localització d'olles ceràmiques de dipòsit funeràri, entre finals del segle XI i principis del XII, a l'igual que el temple romànic.¹³¹¹

Les evidències de cremacions associades a enterraments d'aquest període tampoc no son estranyes. L'explicació torna a raure en rituals pre i paracristians, en els quals poden haver ofrenes a cremar a àpats funeraris. Com hem vist, en alguns casos es combinen amb la presència de recipients ceràmics, cas de Sant Andreu del Pujol del Racó. De fet els cementiris en bona part es repeteixen. De nou hem de parlar de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès).¹³¹² A la fase funerària del segle XI, amb l'església romànica, tenim tres fosses amb capa de centres sobre o sota el cadàver, i algun cas amb els ossos recremats, cosa que s'ha interpretat com una acció sanitària.

Apareixen a Sant Martí de les Tombetes barrejades amb ceràmica en la zona dedicada a enterraments infantils, així com als peus de l'església.¹³¹³ Sobre els enterraments localitzats el 1917 dins l'església de Sant Martí d'Aiguafreda es van trobar clapes de cendres.¹³¹⁴ A Sant Andreu de Sagàs, també se'n documenten taques de terra cremada i esteses de calç sense associació a cap estructura en la fase funerària anterior a la construcció de l'església.¹³¹⁵

1307 BOLÒS, J. 1993d; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; SANTACANA MESTRE, J. 1993; SANTACANA MESTRE, J. 2005, p. 29-35.

1308 LORÉS, I. 2002p. 93-101.

1309 RIU I RIU, M. 1981B; RIU I RIU, M. 1982A; RIU I RIU, M. 1982D; RIU I RIU, M. 1983; RIU I RIU, M. 1984-1985; RIU I RIU, M. 1986-1987.

1310 RIU I RIU, M. 2001a.

1311 LÓPEZ MULLOR, A. 1993b.

1312 ROIG BUXÓ, J. 1998; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2000; ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 2004.

1313 NOLASCO, N. 2003a.

1314 BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982; BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1991.

1315 RIU-BARRERA, E. 1987b, RIU-BARRERA, E. 1998b.

La presència de malacologia es veu amb les petxines localitzades a les excavacions de l'entorn de la Catedral de Vic,¹³¹⁶ i sobre inhumats a Pals, Torroella de Montgrí i Santa Maria de Lluçà.¹³¹⁷ També se'n troben a la necròpolis tardoromana de la zona de llevant d'Empúries.¹³¹⁸ I no manquen casos amb ous: necròpolis de Mas-Rimbau-Mas Mallol de Tarragona,¹³¹⁹ i Can Puigbó a Sant Andreu de la Barca, ambdós contextos tardoromans,¹³²⁰ i en època medieval a l'Albergueria de Vic. A la necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Anoia) es va estudiar un conjunt funerari de tombes de lloses i algun fragment de *dolium*. Dalt del cim on hi ha el conjunt es va identificar una estructura tallada a la roca, amb algunes tombes al voltant. Al fons es van trobar carbons. Es data a l'antiguitat tardana¹³²¹ (**Fig. 5.203, 5.204**).

I més interessant és la ubicació de les tombes *deth Harò* (Garòs, Naut Aran), un conjunt datat entre els segles V i XI l'antiguitat tardana en un lloc alt ben especial, doncs és un dels punts del Pirineu que per Sant Joan s'hi cremen falles.¹³²² De fet l'*harò* és el tronc de fusta que cremen aquesta significada nit.

5.9.8 Qüestions no resoltes i explicacions extemporànies

També han generat la vinculació amb el món antic algunes esteles o làpides funeràries com les de les esglésies de sant Joan d'Isil i Sant Llúser d'Alòs d'Isil. Són dues parelles de plaques de pedra local encastades sota el ràfec d'aquestes esglésies pallareses. En cadascuna hi ha una parella de personatges nus, home i dona. En una de les peces d'Isil Díez Coronel llegeix M i NE, i a l'altra PAX i un segon text entre els personatges ATA MAN, RE i CIS. Les de Sant Llúser, més expressives, a més tenen creus, rosetes de sis fulls, un crismó amb les lletres XPTS i A i Ω. En una de les peces, Díez Coronel llegeix ARNAL PIKER o RIKER si fem cas de Sánchez Boira i J. Bolòs. Per desgràcia, algun moralista amb lectures mal païdes va repicar la nuesa de les quatre parelles de figures¹³²³ (**Fig. 5.205**).

No és fàcil explicar aquesta combinació de figures humanes despullades, amb inscripcions i signes cristians. Poc costa vincular-les amb les esteles araneses i altres representacions d'art funerari del *conventus lugdunensis*. Com també es pot pensar en reminiscències fins i tot preromanes com Marco Simon veu en les esteles de la Vall de l'Ebre, a vincular amb el procés de romanització.¹³²⁴

¹³¹⁶ OLLICH, I. 1999b.

¹³¹⁷ IPAC 12568; BADIA I HOMS, J. 1977, p 278; BADIA I HOMS, J. 1989; BOLÒS, J. 1989; OLIVA, M. 1974.

¹³¹⁸ *Olim* de Granada, Bonjoan, del Pàrking, Les Corts, Portitxol i carrer Neró. IPAC 8205; DDAa 2003c.

¹³¹⁹ BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000; BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999.

¹³²⁰ GARCIA TARGA, J.; PAGÈS, E.; SERRANO, M. 2000.

¹³²¹ SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996; SALES, J. 2004.

¹³²² COTS, P. 1994; COTS, P. 1995; COTS, P. 2003B; COTS, P. 2008; COTS, P.; GUTIÉRREZ, X.; SUBIRÀ, M. E.; RUIZ, J.; FONTANALS-COLL, M.; VILARASAU, M. 2015; ROS, E. 2017.

¹³²³ Díez Coronel, L. 1976; SÁNCHEZ BORJA, I.; BOLÒS, J. 1993c; SÁNCHEZ BORJA, I.; BOLÒS, J. 1993b; MENCHON, J. 1995ay.

¹³²⁴ BLÁZQUEZ, J. M.; GARCÍA-GELABERT, M. P. 2004; MARCO SIMÓN, F. 1978.

De fet en el món de les esteles sia per la seva forma circular, sia per les decoracions podem veure interpretacions referents a la seva tipologia que se'n van més enllà dels paràmetres lògics d'una explicació científica convincent. Sí que ha existit un debat seriós, en bona part generat per la seva visió des de l'antropologia, sobre si la seva fesomia té origen solar o antropomorf.¹³²⁵ Però al costat d'això s'han generat teories més pròpies de l'esoterisme i la pseudohistòria que no pas d'una disciplina científica.

La forma circular de les esteles medievals, les seves decoracions amb creus patents o de Malta, al costat de les d'Oc ha suscitat bona part d'aquestes hipòtesis, tal com es pot veure en algunes publicacions o després d'una recerca *online*.

Per exemple, Jordi Bibià, en estudiar el catarisme a la Corona d'Aragó és clar: no han arribat elements escultòrics o artístics vinculats a aquesta religió. Ara bé, afirma que "*si crida l'atenció el cas de les esteles discoïdals trobades en alguns cementiris d'Occitània, atribuïdes a ells, o bé a una tradició purament maniquea, i algunes que fins i tot s'han trobat a casa nostra, que si no han estat d'origen càtar, m'arrisco a dir que sí han estat inspirades en aquesta simbologia tan escassa, però no inexistent, en la nostra vessant dels Pirineus.*"¹³²⁶ En canvi Ezequiel Gort¹³²⁷ és molt més clar: "*Algunes de les esteles s'han volgut identificar amb suposades pràctiques i simbologies càtares a partir de nombroses peces localitzades a Occitània en indrets on el catarisme va tenir una forta implantació. Però això per si mateix no és cap evidència de res, perquè estem davant d'una pràctica cristiana respecte la mort que, a més, no és exclusiva de l'àrea geogràfica on va arribar el catarisme*" (Fig. 5.206).

Hi ha decoracions de clara vinculació provençal. És el cas de la creu de dotze perles, també coneguda com a creu de Oc, força comuna en esteles de determinades zones catalanes com del *Midi*.¹³²⁸ Encara que també és certa l'existència de fortes relacions no només polítiques entre Catalunya i Occitània com mostren les migracions de gentes que van fugir no solament de la persecució del catarisme en temps medievals, sinó de les guerres religioses posteriors, al costat de veritables problemes de sobre població, pobresa i fam.¹³²⁹ En el seu moment ja vincularem l'arribada de les discoïdals a Catalunya per aquesta relació històrica: les carrerades que des dels Pirineus arribaven a la costa catalana van poder ser una de les rutes. Però estem parlant d'hipòtesis d'un préstec cultural genèric, no pas d'una heterodòxia.¹³³⁰ Sinó que fan tantes esteles a Poblet, per cert fundació de Fontfreda, a l'Auda?

La forma discoïdal s'ha convertit a Euskalèria i Occitània en un referent de la identitat nacional, com també ha esdevingut a Cantàbria amb la Rueda de Barros que apareix en el seu escut de la comunitat autònoma.¹³³¹ A Euskadi, Lapurdi i Navarra les esteles discoïdals es tornen a cisellar i sovint apareixen com a monuments funeraris vinculats amb signes solars com el *lauburu*. Més clares són altres peces amb

¹³²⁵ AGUIRRE SORONDO, A. 1992; AGUIRRE SORONDO, A. 1995a.

¹³²⁶ BIBIÀ, J. 2005, p. 78.

¹³²⁷ GORT, E. 1999, p. 49.

¹³²⁸ UCLA, P. 1990.

¹³²⁹ GUAL VILA, V. 1991.

¹³³⁰ MENCHON, J. 1988-1989b.

¹³³¹ LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R. 2004.

aquesta simbologia que s'ha volgut assimilar al món basc, i que es dediquen a persones vinculades directament amb l'entorn *euskaldun*, a les quals s'han de sumar les obres artístiques d'escultors de renom com Oteiza, Basterrechea o Chillida¹³³² (Fig. 5.207).

I no solament tenen funció de senyal d'enterrament, sinó que també marquen el lloc de la mort, natural, accidental o violenta, com es veu en la comentada estela a la serra d'Aralar. A Catalunya es veu en enterraments dels segles XVIII i XIX vinculats a persones de cert nivell cultural com un clergue a Riner,¹³³³ a la burgesia modernista cas del cementiri d'Olius¹³³⁴ o a la tomba siuranenca del poeta Joan Salas.¹³³⁵ A Occitània, no es veu amb tanta força, però hi ha una associació gairebé entre estela amb creu d'Oc i càtars, interpretació errònia que fa temps que també s'ha encomanat a Catalunya.¹³³⁶ I queda clar amb l'estela commemorativa que el 1844 hom va ficar al Pla dels Cremats, on van ser sacrificats sis-cents anys abans els darrers defensors de Montsegur (Fig. 5.208).

La visió romàntica del món de les heterodòxies medievals també es traspasa quan es parla de la vinculació de les esteles medievals amb un altre tema excessivament distorsionat, com són els templers. La simple aparició d'una discoïdal, i més quan té una creu patent ja és motiu suficient. Ho veiem al cas d'una peça de les Camposines (Terra Alta)¹³³⁷ o de manera més delirant quan Carmel Biarnès relaciona la flor de lis de l'estela morisca d'Ascó amb els grafiti del castell de Chinon on van tancar el gran mestre del Temple Jaume de Molai.¹³³⁸ I com no pot ser d'altra manera, hi va tornar a incidir García Atienza.¹³³⁹ El més divertit és que la única estela que coneixem en context funerari clarament templer, és una peça prismàtica amb una creu eixamplada localitzada a les excavacions del castell de Miravet, la qual fora d'aquest context igual ni l'haguéssim identificat correctament¹³⁴⁰ (Fig. 5.209).

I per acabar, les explicacions de tipus esotèric quan apareix una pentalfa, un estel de sis puntes o salomó que fa elucubrar en jueus quan les peces s'associen a cementiris cristians com el mateix Poblet, o unes lletres escrites al perfil a les del cementiri d'Alfara de Carles, que encara no hem pogut aclarir si són hebreu, àrab o més aviat una alafia formada per la còpia analfabètica d'uns signes que se'ls vol donar una significació apotropaica, ritual o simplement formal.¹³⁴¹ Hem de pensar que la còpia

¹³³² UKAR, J. 1994, p. 573-592.

¹³³³ MENCHON, J.; RIUS, P. 1997; PLANES, R. 1987.

¹³³⁴ ALAY, J. C.; CAMPOS, J.; MIRÓ, M.; PALLARÈS, J.; VÁZQUEZ, J. 1993.

¹³³⁵ Cal ponderar l'aparició d'esteles dels segles XVIII i XIX tant per enterraments com per marcar els cementiris fora vila com es veu a Miravet, Cabacés, Solivella etc. Cfr. MENCHON, J. 1991f; MENCHON, J. 2005e; MENCHON, J.; PALOMAR, S. 1988; MENCHON, J.; MARTÍ, J. E.; RIUS, P. 2011-2012.

¹³³⁶ ESCOLÀ, R. 1990, p. 29-38; ESCOLÀ, R. 1994; ESCOLÀ, R. 1999.

¹³³⁷ VENTOSA, E. 1986.

¹³³⁸ BIARNÈS, C. 1984; BIARNÈS, C. sense any.

¹³³⁹ GARCÍA ATIENZA, J. 1985.

¹³⁴⁰ CURTO, A. 1988.

¹³⁴¹ MENCHON, J. 2020b-

de paraules hebrees, fins i tot transliterades a l'alfabet llatí no era pas estranya, doncs se'ls atribuïen funcions màgiques i protectores¹³⁴² (Fig. 5.210). I com no, l'explicació rebuscada de dues misterioses pedres de La Riba, que Hernández Sanahuja va relacionar amb heretgies i cultes misteriosos, però que són del segle XVI.¹³⁴³ Però més aviat semblen unes falsificacions o recreacions que no pas altra cosa (Fig. 5.211).

De tota manera, i més a les alçades del relat que hem anat desenvolupant on s'ha fet una certa vindicació dels cultes pre i paracristians, dir que les decoracions del món funerari d'aquesta època no signifiquen res, és d'un reduccionisme que porta a l'error. Hem parlar de grafiti a la roca, hem parlat d'inscripcions, hem parlat d'alàfies i d'endotafis, del valor de creus i crismons com amulets, del sentit apotropaic i taumatúrgic de les relíquies o de les pedres que han estat en contacte amb sants i màrtirs, de nens que s'han colgat sota els altars. Llavors hem d'admetre que el llenguatge visual de decoracions geomètriques, vegetals, zoomorfes, de lletres i altres elements també aporten significant simbòlic a més de l'heràldic, cristià etc. Si donem aquestes explicacions per l'art romànic controlat ben directament per l'Església, encara més les hem d'atendre -que no seguir a peu de lletra- en manifestacions de cultura tradicional i popular que són en el més íntim i tel·lúric de la civilització humana, cas de la mort¹³⁴⁴ (Fig. 5.212).

*Animula, vagula, blandula
Hospes comesque corporis
Quae nunc abibis in loca
Pallidula, rigida, nudula,
Nec, ut soles, dabis iocos...*

Poema fúnebre, L. Aeli Hadrià.

1342 ORONZO, G. 1995, p. 116.

1343 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1879; MENCHON, J. 1991d; MENCHON, J. 1991f.

1344 UKAR, J. 1994; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1986.

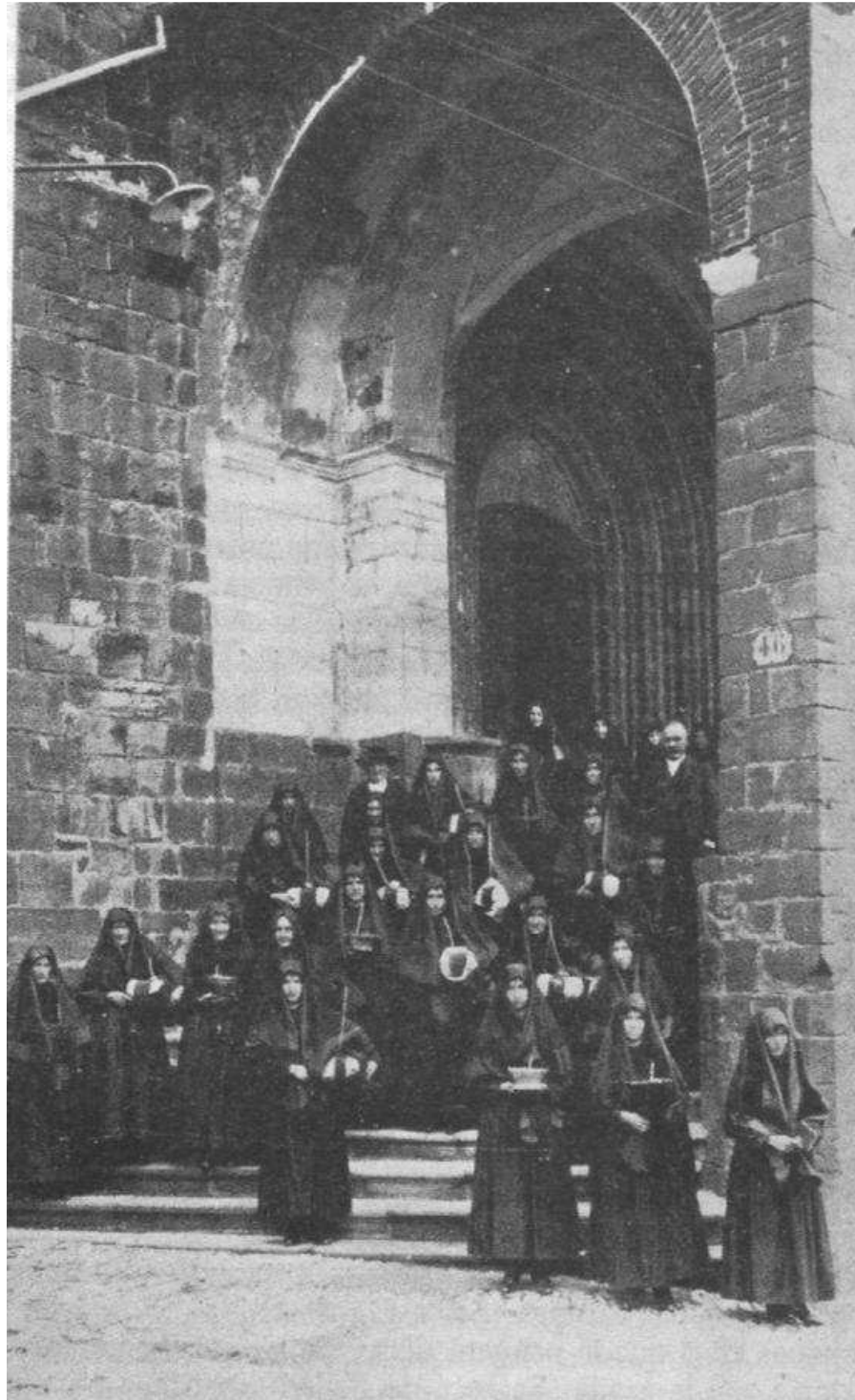

FIGURA 5.1: la vinculació entre el món dels vius i el dels morts ha estat una constant en tota societat al llarg del Quaternari, des dels primers enterraments prehistòrics fins els temps de la postveritat en què ens ha tocat viure. La relació però ha estat diversa en l'espai i el temps, i va des de el pànic al desconegut a una estranya relació de coexistència fins entendre que vida i mort són indestriables. Al seu voltant es genera una cultura que segons els llocs i l'època manifesta unes característiques diferents encara que hi ha punts en connexió comuns com es lògic en tota societat humana.

En la imatge es veu la sortida de l'ofici de Difunts al poble d'Ochagavía/Otsagabia (Navarra). És interessant veure com la concurrència és bàsicament femenina i va de dol, convenientment tapada. A les mans porten els elements utilitzats en el culte funerari, com les *arguizaiolak*, i els rotllos de candela, totes dues per fer lluminària, a més de les ofrenes de pa embolcallades amb draps. Una interessant combinació al porxo de la parròquia on es veu materialment la dialèctica entre les paralitúrgies tradicionals i el paper de la institució eclesiàstica. És una constant que anirem veient com l'estranya convivència entre el món dels vius i dels morts, actitud ben diferent a la que tenim en la societat postindustrial (clicé Roldán, a VIOLANT I SIMORRA 1949, p. 311).

FIGURA 5.2: l'aproximació arqueològica al món de la mort comença, si seguim un esquema acadèmic, amb l'excavació de les tombes, per continuar amb la interpretació i estudi dels seus conjunts o necròpolis i relacionar-les amb els espais dels vius, cosa que no sempre succeeix. Tenim aquí una imatge prou eloqüent: l'excavació de tombes medievals a la plaça de la Pietat de Vic durant la campanya de 1985-1986 (OLLIH, I. 2004a, p. 74).

FIGURA 5.3: no poques vegades, la localització d'un enterrament és una inoportunitat. La troballa casual, la seva aparició en un context on no s'esperava com una excavació d'un espai monumental o habitat, o en un moviment de terres motiven la corresponent actuació arqueològica que de vegades no passa de ser això i poca cosa més: documentar, redactar informe i memòria i arxiu. De vegades publicació. Les presses i el dia a dia del segle XXI de vegades només permet això. Aquí tenim una fossa malmesa fa temps que va "aparèixer" al costat de l'Amfiteatre de Tàrraco després d'uns dies de pluja.

FIGURA 5.4: nosa feien les pedres de la necròpolis de torn que acaben pavimentant un carrer d'un poble. Què fer amb un sarcòfag sense decorar que fa d'abeurador o desat a la portalada d'un casal de la Part Alta de Tarragona, per no parlar d'alguna ossera amb funcions de jardinera, o col·leccions d'esteles desades en un cementiri que un dia o altre algú les pot malmetre o robar; per no dir quan acaben fent de base dels bancs de la plaça del poble. Són situacions de vegades més normals del que sembla. Com també es veuen tremendes aglomeracions de làpides com aquesta imatge del cementiri de Praga, a la República Txeca (Paula de la Casa).

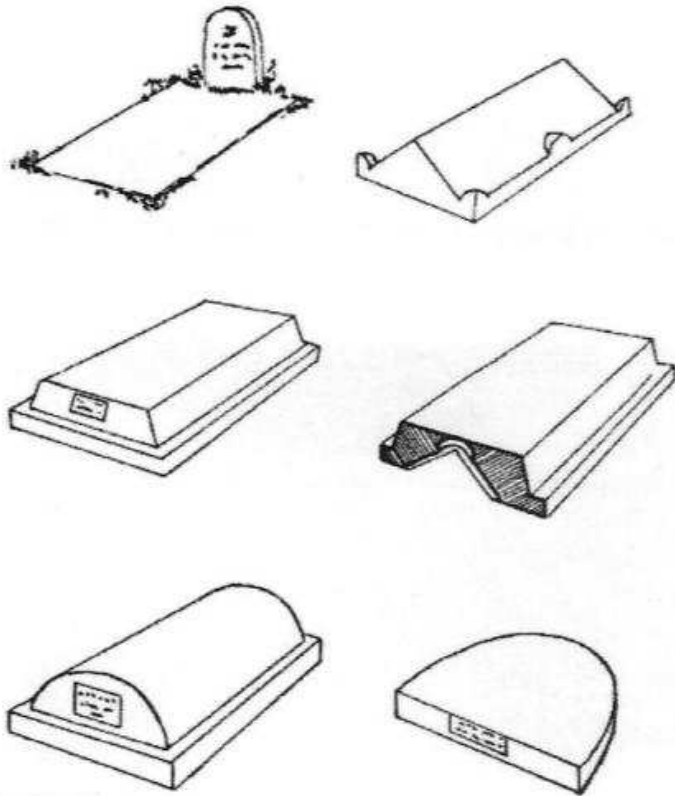

FIGURA 5.5: l'arqueologia massa vegades s'entesta en establir tipologies -que a més són necessàries- per estudiar l'evidència material, des de les monedes a la terrissa passant per l'edifici. El món de la mort no és pas una excepció com mostren les taules dels tipus de tombes. En aquest cas, un clàssic del món paleocristià, les cobertes de fosses segons P. Testini (1980, fig. 12, p. 88).

FIGURA 5.6: la inscripció d'Antònia Clementina és més que un simple epitafi. No solament ens parla del culte als avantpassats sinó que explica una deixa testamentària femenina, la qual cosa demostra el paper de la dona a la Tàrraco del segle I. Pels especialistes en dret romà és el primer exemple conegut de fideïcomisos familiars. A més està col·locada al Claustre de la Catedral entre els epitafis de sagristà major Ramon de Cardedeu († 1185) i Ramon de Bages († 1193), el primer paborde. Precisament van ser actors de les disputes amb el rei Alfons I qui es va quedar amb el feu de la Mitra quan van arraconar la família dels Aguiló. Els tres epígrafs junts donen un missatge clar malgrat el pas del temps: preservar el llegat rebut (CIL II² suppl. 14 núm. 1235).

FIGURA 5.7: la mort d'una persona no és només un canvi d'estat d'un organisme viu. Té afectació en la comunitat a la qual pertany, i per això les actituds i manifestacions del fet biològic, amb expressions formals i materials segons el lloc i segons el temps. Tenim aquí les esqueles de paper que es fixen a l'entrada d'una església de Crackòvia, a la catòlica Polònia (<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/19/Deathnotices.JPG/280px-Deathnotices.JPG> consulta 22.05.2020).

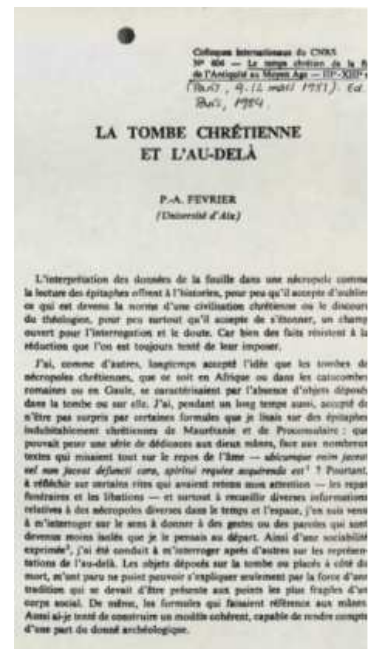
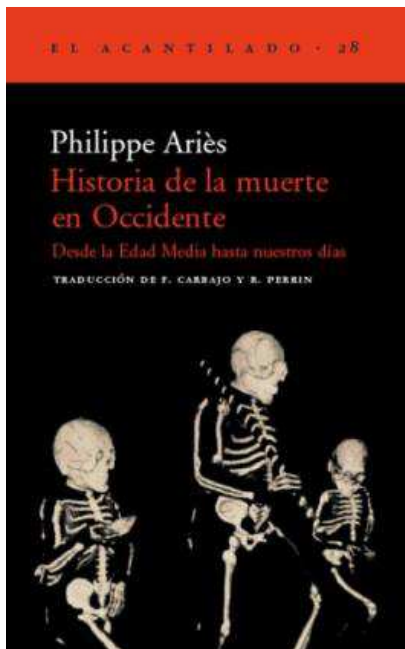

FIGURA 5.8: l'estudi de la mort entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana compta amb una àmplia sèrie de publicacions de referència que aborden el tema des de diverses perspectives. Essencial és l'obra de Philippe Ariès (2000) com enquadrament a nivell continental; així com l'estudi de Jaques Le Goff sobre el Purgatori (1989), dogma per entendre el canvi d'actitud davant el fet biològic i que entre altres coses propiciaria el retorn dels dipòsits funeraris, els enterraments abillats així com el *crescendo* de tombes privilegiades a partir dels segles XI i XII. I com no, en el món paleocristià, els estudis de P. A. Février que han estat i són encara de referència obligada pels historiadors i arqueòlegs (1984).

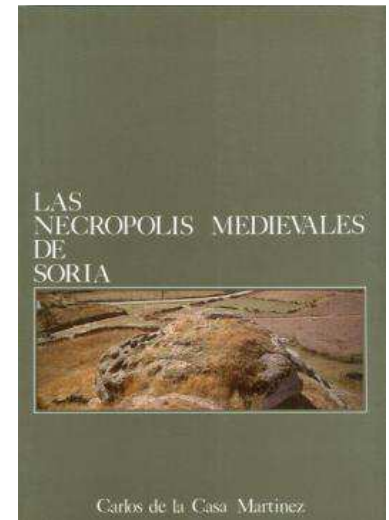
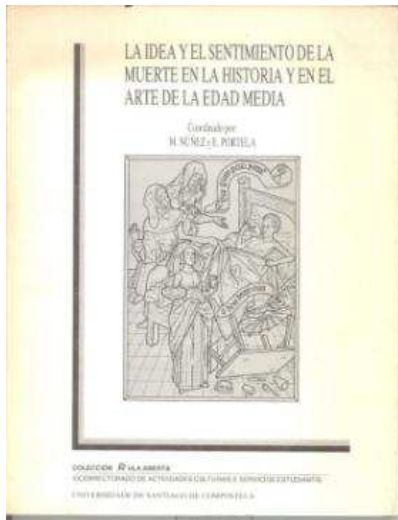

FIGURA 5.9: la investigació sobre la mort a nivell peninsular té una sèrie d'estudis que són de consulta preceptiva. La universitat de Santiago de Compostel·la va editar dos interessants volums sobre la idea i sentiment de la mort (1988, a la imatge, i 1992) des d'una perspectiva generalista. La Universitat de Barcelona, amb el celebrat annex I d'*Acta/Mediaevalia* va marcar una pauta a l'hora d'investigar el tema que ha estat vigent fins l'actualitat; i els estudis territorials com les necròpolis de Sòria (CASA, C. de la 1993) han estat referent per entendre el món funerari en zones àmplies i resoldre satisfactòriament temes historiogràfics com el suposat desert del Duero.

FIGURA 5.10: el cementiri de les Sitges, prop de Florejacs (La Segarra) ofereix una imatge clara del paisatge funerari medieval, gairebé congelat malgrat el pas dels segles. Al fons, el castell feudal separat uns 50 metres de l'església de Sant Pere i el seu cementiri al voltant de l'absis. Veiem adossat un nínxol malmès, amb la làpida caiguda, i al terra l'afloració de lloses de tombes. Fins fa uns anys encara es veien esteles discoïdals, eternitzades en fotografies antigues com les que va publicar Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, o uns quants anys després Miró Rosinyach (PUIG I CADAFALCH, J.; FALGUERA, DE; GODAY, J. 1909, fig. 771, p. 555; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1986, fig. 9, p. 23).

FIGURA 5.11: la combinació de l'espai funerari, immers de vegades enmig de la vegetació, amb les laudes, làpides i esteles genera l'ambient de cementiri que s'ha anat traspassat de generació en generació no solament com exemple de serenitat sinó també com espai de connexió de la comunitat dels morts i els que tard o aviat s'uniran als que són al més enllà. La imatge del cementiri de Belloc d'Urt és eloqüent (Lapurdi, País Basc francès).

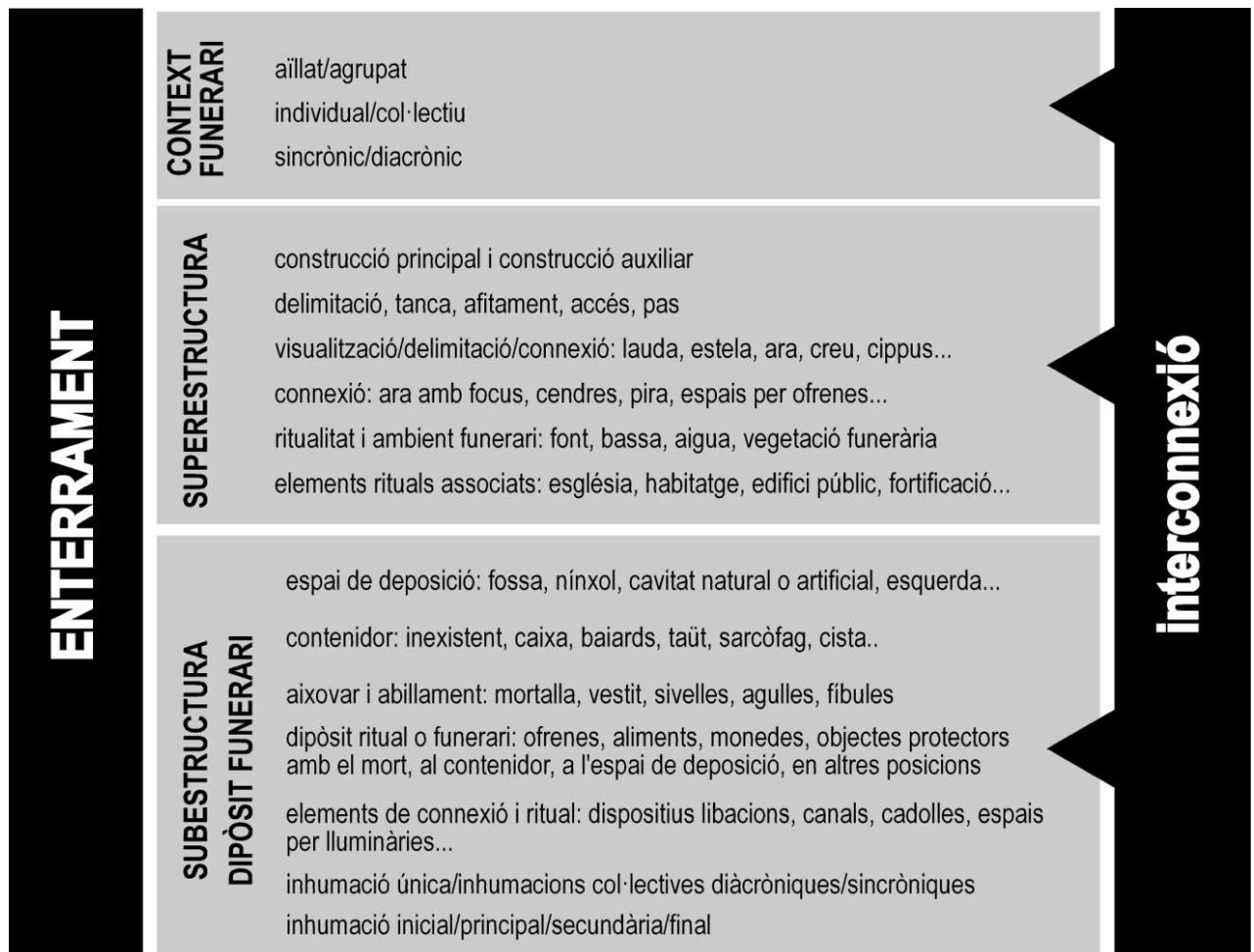

FIGURA 5.12: el microespai de la tomba es forma per una sèrie de peces que es van combinant entre elles segons l'espai i el temps. Podem veure la seva relació amb el context general d'altres tombes, els elements de superestructura que ens indiquen la seva existència, així com el què hi ha sota terra, la subestructura, que va des del simple clot a elaboracions més complexes, així com el difunt, i la sèrie d'objectes que s'hi poden dipositar o no, expressió material de les diferents i canviants actituds davant la mort presents en totes les societats.

FIGURA 5.13: aixovars i dipòsits funeraris o rituals ens expressen materialment l'actitud davant la mort i la voluntat d'enfrontar-se a ella amb una relació amb el difunt, materialitzada amb la voluntat de viure en el més enllà i amb dispositius de connexió amb el món, com el cas d'aquesta estructura de libacions formada per dues *tegulae alla cappuccina* que emmarquen sengles *imbrices* formant un cilindre pel qual ficar les ofrenes directament a la boca del difunt. Excavació al Camí de la Platja dels Cossis de Tarragona, any 1998.

FIGURA 5.14: la relació amb els morts, la voluntat de recordar-los com a manera simbòlica que continuen vius entre nosaltres es palesa amb les làpides laudes en les quals el viatger, el visitant s'atura i fa una pregària, té un record o diposita unes flors. En el món jueu aquest respecte, especialment pels homes justos, es veu amb la deposició de pedres sobre la tomba, com aquest imatge del cementiri de Praga (<https://www.praga.es/wp-content/uploads/2014/09/cementerio-judio-de-praga-001-500x331.jpg>, consulta 22.05.2020).

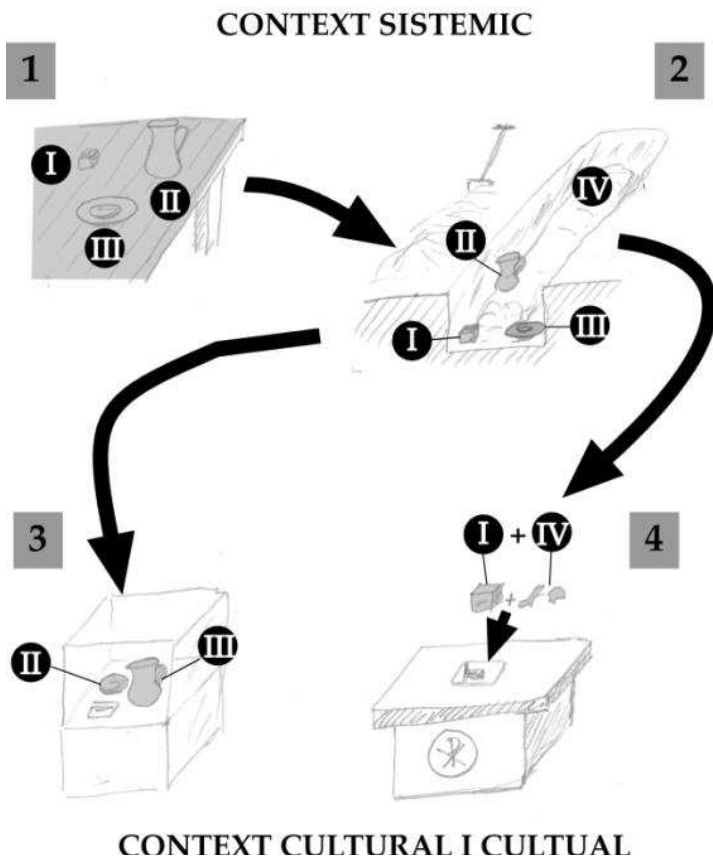

FIGURA 5.15: E. Cerrillo teoritzava sobre el canvi d'ús dels objectes dels dipòsits funeraris i aixovars després del seu ús funerari, que defineix com context sistèmic. Aquests *artifacts* una vegada recuperats passen a formar part del context cultural com objectes de gaudi patrimonial, però com objectes de veneració i culte, cas de les relíquies dels màrtirs com peces més eloqüents. També com a talismans, peces de prestigi i valor afegit com es veu en el seu reaprofitament per les classes privilegiades com es veu per exemple a partir de l'antiguitat tardana (basat en CERRILLO, E. 1989, fig. 4).

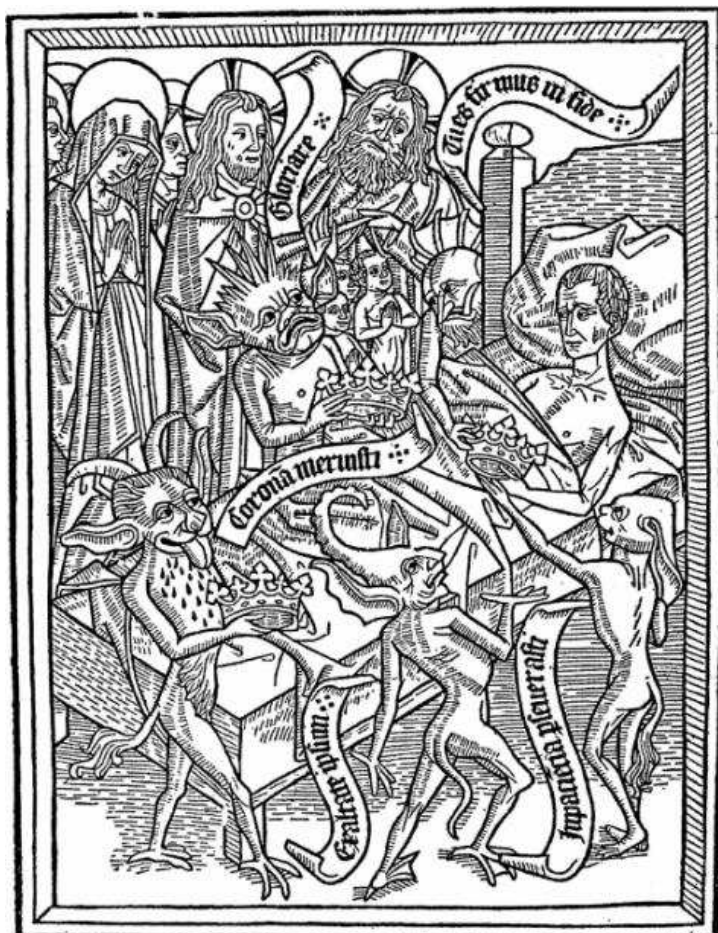

FIGURA 5.16: l'actitud pietosa a les portes de la mort és essencial per un *bel morire*. Les temptacions en el darrer moment, especialment l'orgull s'han d'evitar perquè un penediment en el darrer instant permeti la vida duradora en el més enllà. La cultura funerària baix medieval així ho palesa amb els manuals de l'*ars bene moriendi* com es veu en aquest dibuix datat al segle XV (<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3f/Ars.moriendi.pride.a.jpg>. Consulta 22.05.2020).

FIGURA 5.17: el monestir de Poblet té una de les col·leccions d'esteles funeràries medievals més interessants d'Europa. Datades entre el segle XII i XIV ens mostren que en el cenobi cistercenc no solament es van enterrar els monjos alguns dels seus parents, fins i tot del sexe femení, sinó una sèrie de persones relacionades amb el vincle de la *familiaritas*. A canvi d'una donació rebien la protecció de l'abat i s'establia el corresponent vincle feudal. Per això es podien enterrar en la zona del cementiri reservada als laics i rebien l'auxili espiritual en ser considerats en certa manera com a membres del monestir. Els sarcòfags d'aquesta època marquen que la noblesa catalana va establir aquests llaços, com també en les esteles amb aquests exemplars decorats amb un castell com element nobiliari o un escut relacionable amb els Anglesola. Però també hi ha peces que ens parlen dels oficis de la zona com el cas d'un canisser representat aquí amb una taula, una peça a especejjar i l'eina de tall a la mà en actitud de treball (Fotos P. Velarde).

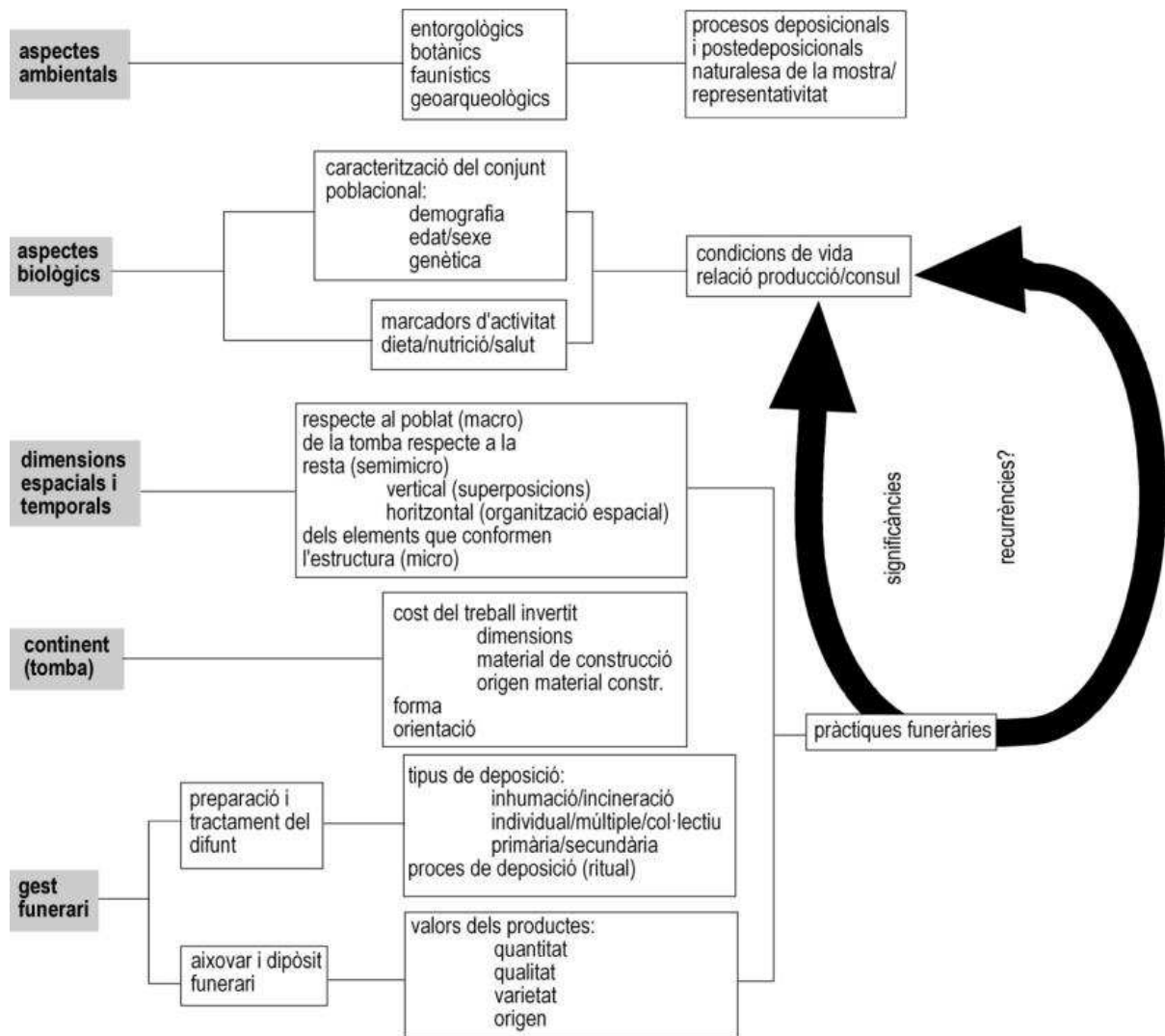

FIGURA 5.18: esquema d'anàlisi dels dipòsits funeraris segons López, basat en C. Mata i modificacions pròpies (ORTIZ LÓPEZ, A. 2010. p. 169; MATA, C. 1996).

TED'A		INTERVENCIÓ	ÀREA / SECTOR	INDICACIÓ	TOMBA
DESCRIPCIÓ		FAMILIAR/ESTRATÈGIA		INCINERACIÓ	
		GRUP		INDICACIÓ	
		ARQUIU (secció / número)		INDICACIÓ	
SEQUÈNCIA FÍSICA			SEQUÈNCIA TEMPORAL		
igual a		realitzat en			
se'n realitza		col·lectiu per			
se'n realitza		separat per			
se'n realitza		separat per			
se'n realitza		separat per			
OBSERVACIONS			NOTES PER A L'ANÀLISI D'INTERVENCIÓ		
			FET PER (data)		
			REVISAT PER (data)		

NÚM. GRÀFICA		
Mida		
PLANTES		
SECCIONS		
FOTOGRAFIA		

FIGURA 5.19: l'avenç metodològic de l'arqueologia peninsular a partir dels anys 70 del segle XX va comportar una important millora en el registre amb l'adopció del mètode Harris i les fitxes de treball no solament per estrats i estructures sinó també pels enterraments (TED'A 1987, fig. 4, p. 31).

FIGURA 5.20: el mètode analític en el registre dels enterraments ha comportat el desenvolupament de quadres de referència com aquest de M. Riu i J. Bolòs per definir de manera precisa la posició dels enterraments en el què es refereix al decúbit i postura de les extremitats (RIU i RIU, M.; BOLÒS, J. 1982, fig. 9, p. 27).

		A	B	C	D	E					P	R
			<>	⊥	⊥	⊥	H	I	K	L	altres combinacions	posició no anatòmica
a							/	∟	∟	∟		
b	∟						∟	∟	∟	∟		
c	∟						∟	∟	∟	∟		
d	∟						∟	∟	∟	∟		
e	∟						∟	∟	∟	∟		
							h	i	k	l	altres	posició no anatòmica
							∟	∟	∟	∟		
							∟	∟	∟	∟		
							∟	∟	∟	∟		
							∟	∟	∟	∟		
							∟	∟	∟	∟		

FIGURA 5.21: la posició de l'esquelet és important per definir aspectes rituals i culturals de les necròpolis, encara no és totalment determinat. Decúbit supí *versus* lateral pot indicar adscripció cristiana o musulmana, però no sempre com es veurà més endavant. Postures forçades com aquest enterrament de la ciutat de *Iesso* (Guissona) es poden deure a una casualitat o a una intencionalitat que ara per ara se'ns escapa. Aquí es veu com la deposició es va expressament sota un mur, per causa ara per ara no explicable (PERA, J.; GUITART, J. 2012, fig. 5, p. 166 UF 1).

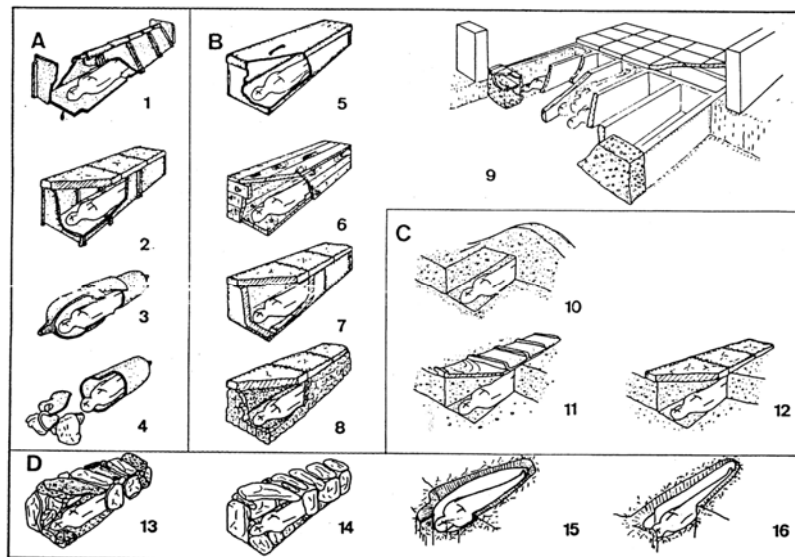

FIGURA 5.22: la necessària seriació tipològica dels enterraments ha generat una col·lecció de taules analítiques que serveixen per enquadrar la diversitat morfològica i cronològica però que cal aplicar de forma contextual en cada cas, i evitar la seva utilització acrítica o mecànica. Exemple de taula a partir dels enterraments de Ca la Madrona-La Mata de Mataró (GARCIA ROSSELLÓ, J.; CERDÀ, J. A. 1990). La inspiració amb la taula tipològica del Parc de la Ciutat de Tarragona és clara, va crear escola (TED'A 1987, fig. 93, p. 126).

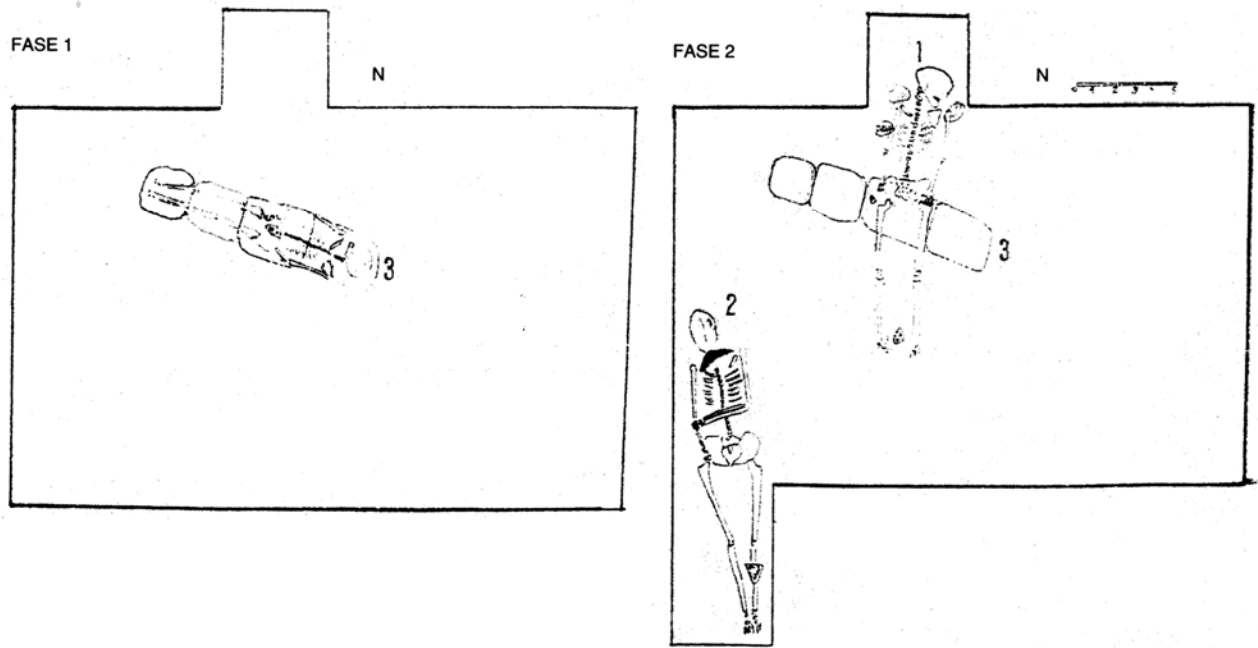

FIGURA 5.23: plantes dels enterraments de Santa Tecla-La Gravosa (GARCÍA TARGA, J.; AGUILERA, A.; ALACID, E. 1992).

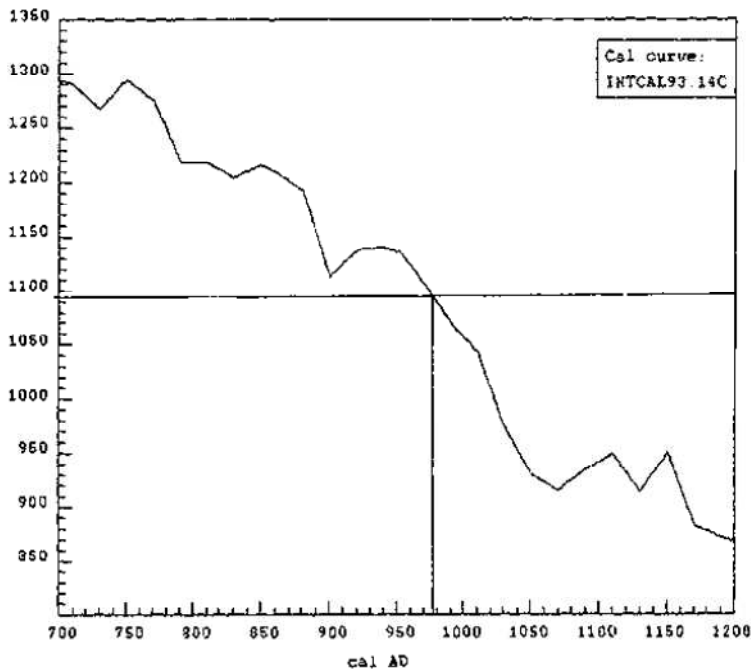

FIGURA 5.24: corba de calibratge de les anàlisi de ^{14}C de Santa Tecla la Gravosa. Gràcies a aquests es va determinar que els enterraments eren d'època alt medieval (MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001, fig. 6, p. 60).

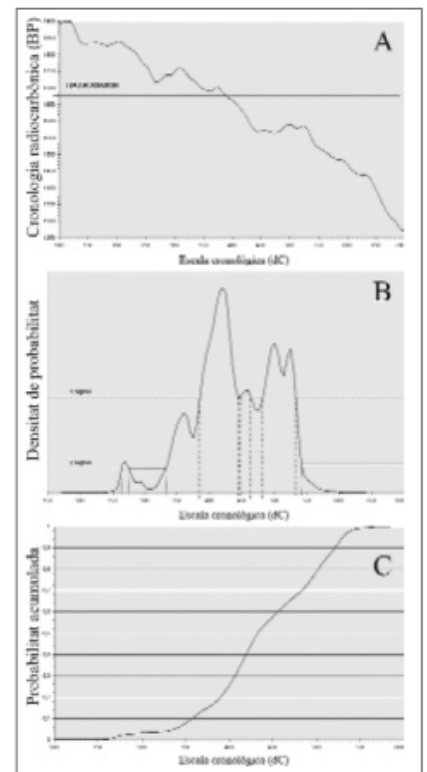

FIGURA 5.25: corbes de calibratge de les anàlisi de ^{14}C de la vil·la romana dels Hospitals. En aquest cas, la cronologia indica que l'espai funerari conviu a pocs metres amb la zona d'hàbitat (MESTRES, J. S. 2007, fig. 113, p. 104).

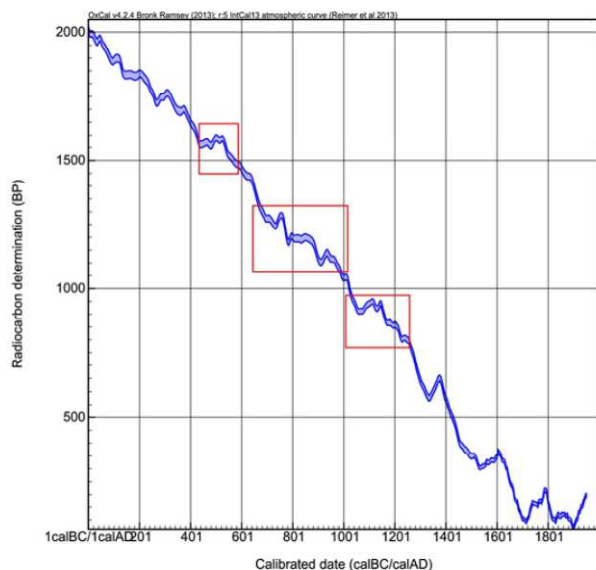

FIGURA 5.26: la corba de calibratge radiocarbònic utilitzada a Catalunya marca alguns punts crítics que cal considerar a l'hora de datar (FOCH, CH.; RIBERT REBULL, J. 2016, fig. 2, p. 296).

FIGURA 5.27: monument funerari del carrer Rovira i Virgili 3-Pau Casals 13-15 (Tarragona), datat en època imperial, ja mostra la coexistència dels rituals d'inhumació i incineració.

FIGURA 5.28: enterrament de *tegulae* d'època imperial del carrer Robert d'Aguiló núm. 38, indica la normalitat d'aquest costum funerari abans del baix imperi (ARBELOA, J. V. M. 1986-1987a, fig. 8, p. 101).

FIGURA 5.29: enterrament de *tegulae* d'època imperial excavat el 1998 al Camí de la Platja dels Cossis de Tarragona.

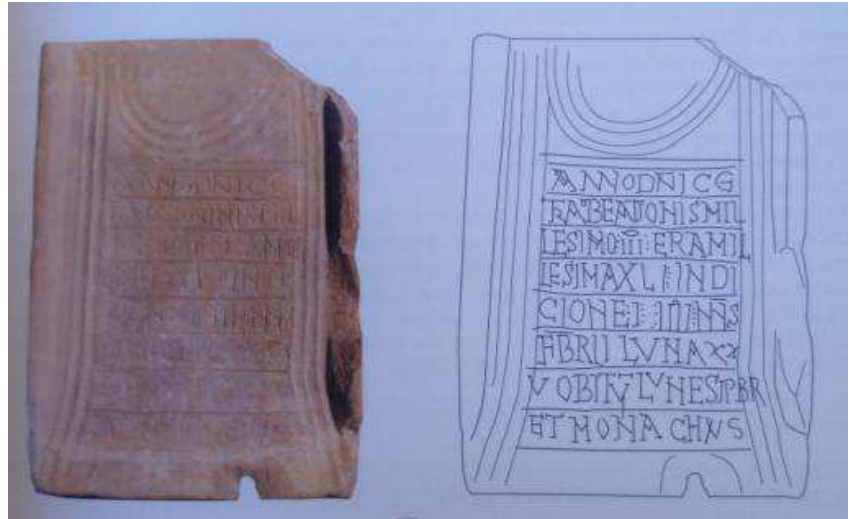

FIGURA 5.30: epitafi del monjo Llunès o Llunesi, incís el 1003 sobre una tègula romana (TREMOLERA, J.; COBOS, A. 2014, p. 99).

FIGURA 5.31: fragment de tègula romana reaprofitada com a coberta de reliquiari de l'església de Sant Llorenç del Munt (M. Anglada a PLADEVALL FONT, A.; VIGUÉ, J. 1986, p. 492).

FIGURA 5.32: tomba del rei Pere el Gran al monestir de Santes Creus (Alt Camp). Sota l'impressionant baldaquí, una banyera romana de pòrfir de Sicília, la qual fa de vas funerari del rei.

FIGURA 5.33: anell episcopal del patriarca Joan d'Aragó a la seva tomba de la Catedral de Tarragona. Realment es tracta d'un camafeu romà (foto M. Serrano Coll).

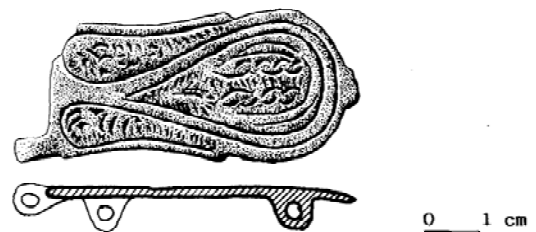

FIGURA 5.34: sivella liriforme recuperada a La Indiana (Pinto, Madrid). Fabricada al segle VII es va documentar en un context funerari del VIII (VIGIL-ESCALERA, A. 1999, fig. 9).

FIGURA 5.36: el viatge d'Alexandre de Laborde a principis del segle XIX li va permetre conèixer de primera mà les tombes d'Olèrdola aquí representades, tot i que en un pla inclinat que dona peu a la confusió (LABORDE, A. de 1806, làm. XLI).

FIGURA 5.35: les tombes a la roca davant la portalada romànica de Sant Vicenç d'Escornalbou tenen una tipologia antropomorfa amb capçalera d'arc de ferradura.

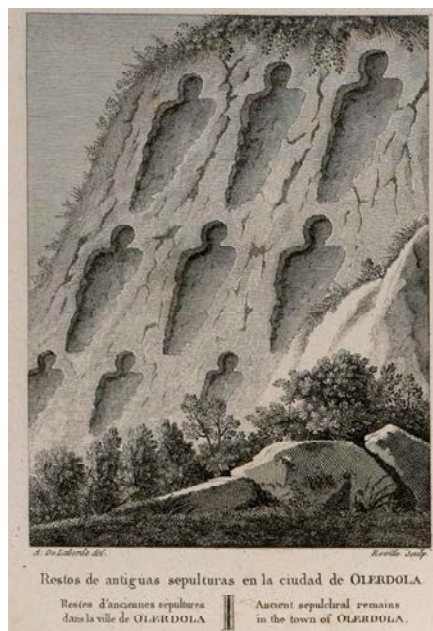

FIGURA 5.37: imatge del Dr. Alberto del Castillo amb M. Ángeles Gonzalvo i col·laboradors a la necròpolis de Revenga, any 1970 (LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, fig. 241, p. 297).

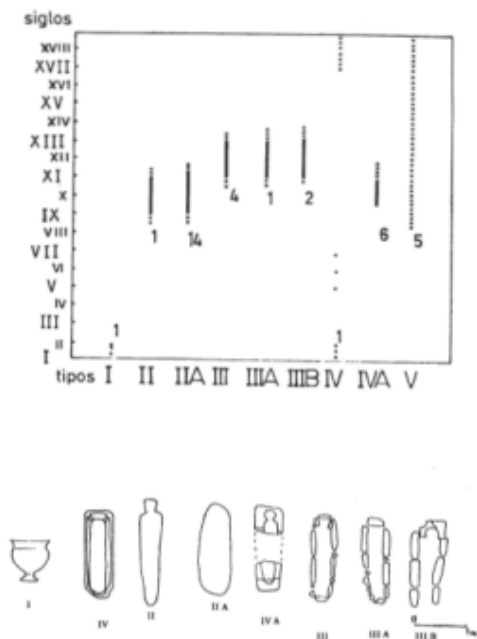

FIGURA 5.38: taula tipològica dels enterraments de San Millán de Segovia (ZAMORA, A. 1979a, fig- 5, p. 535).

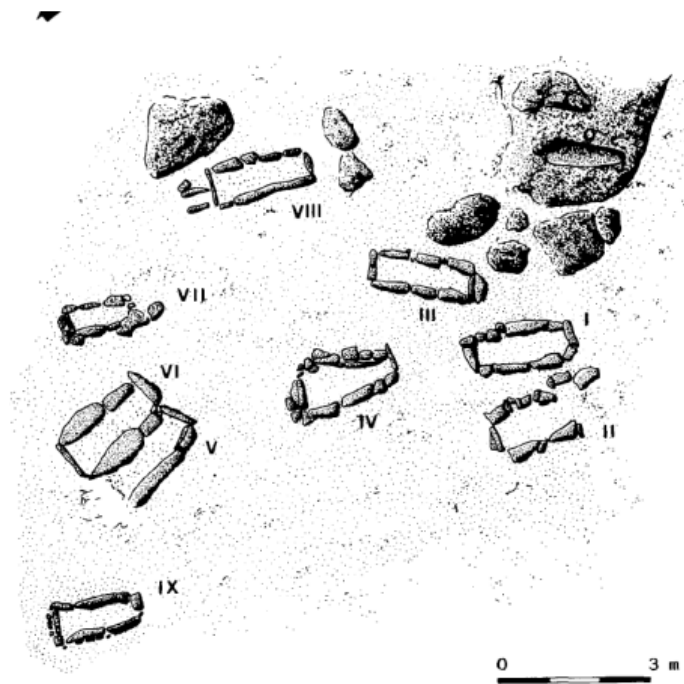

FIGURA 5.39: necròpolis de la Cabeza, Madrid, amb enterraments de cista i un a la roca (YAÑEZ, G. I.; *et alii* 1994, fig. 12, p. 273).

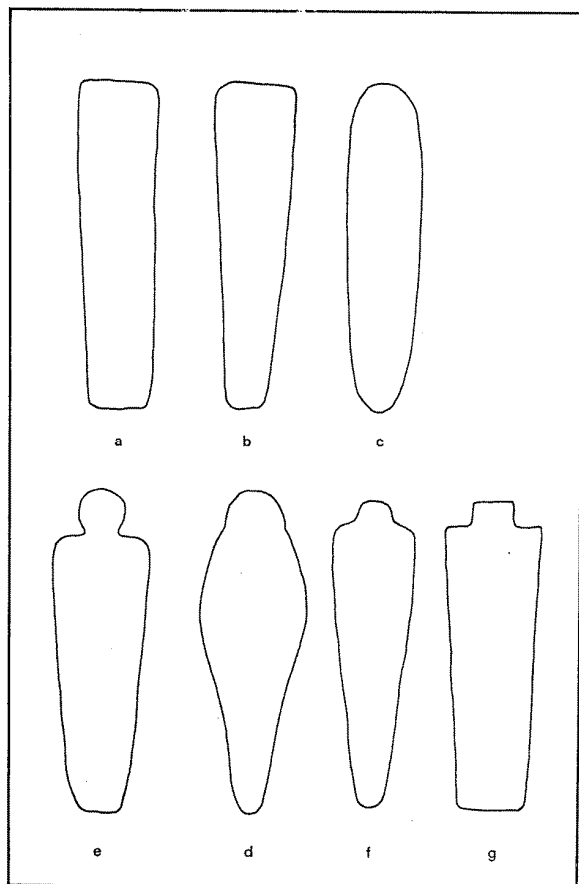

FIGURA 5.40: quadre tipològic dels enterraments a la roca segons J. Bolòs i M. Pagès (1982, fig. 6, p. 79). Durant molts anys ha estat i és encara referent obligat, tot i que la seva aplicació mecànica arreu de la Península no ha estat del tot correcta.

FIGURA 5.41: inscripció de Pontia Onse amb figuració antropomorfa (BOROBIO, M. J. 1987, p. 249).

FIGURA 5.42: estela antropomorfa de San Pedro de Arlanza (A. Manent a SOLDEVILA, F. 1961, p. 664-665).

FIGURA 5.43: sarcòfag del segle I de fabricació romana, i amb perfilat antropomorf del difunt. Tarragona.

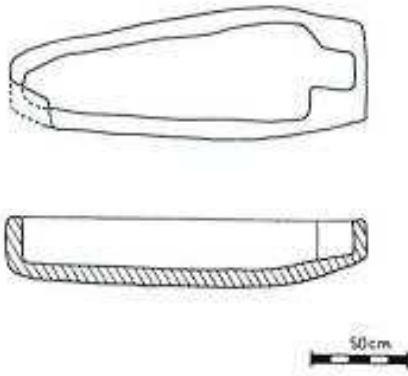

FIGURA 5.44: sarcòfag antropomorf de Sant Pau de l'Ordal (BOLÒS, J. 1993a, p. 197).

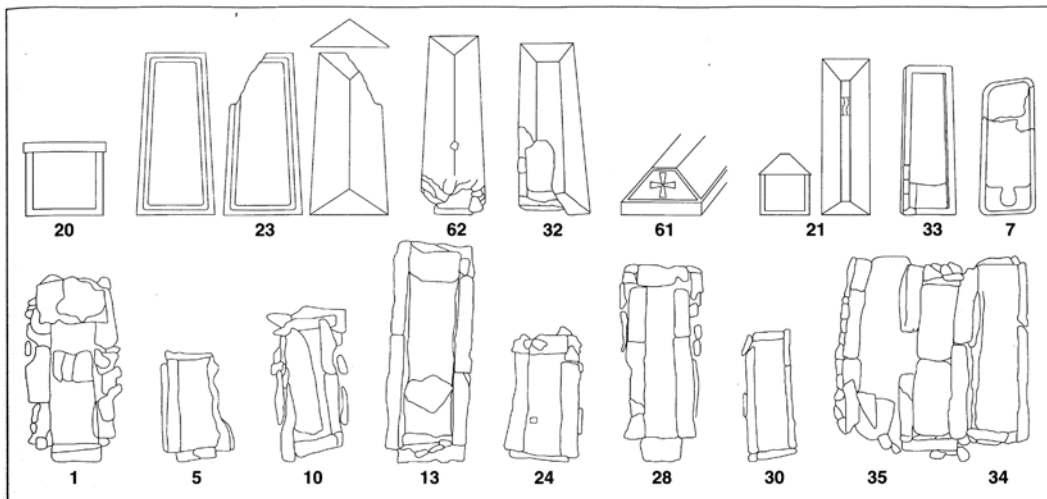

FIGURA 5.45: taula tipològica dels enterraments del Boverar, on ja apareixen sarcòfags amb perfil antropomorf al seu interior (P. de Palol a *Del romà al romànic* 1999, p. 191).

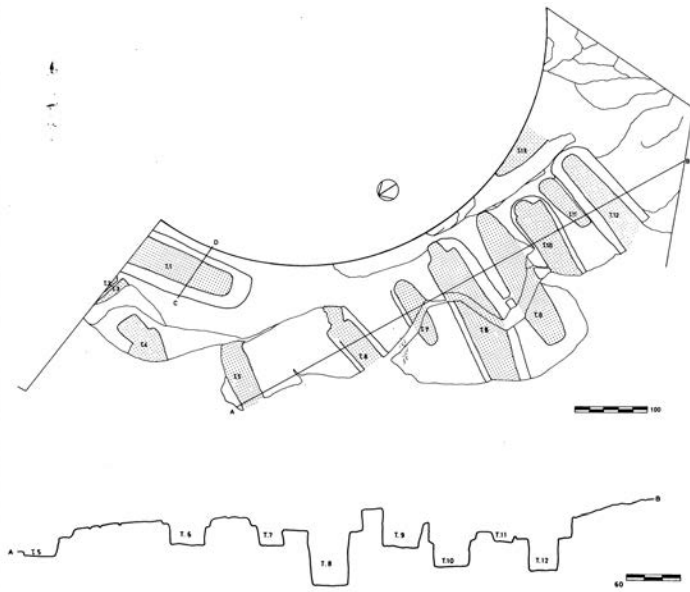

Fig. 4. Planta general i secció A-B.

FIGURA 5.46: tombes antropomorfes del segle XII a redós de l'església de Bellver d'Ossó, que mostren com aquest tipus d'enterraments perduren força a les comarques de Ponent (RAFEL, N. 1989, fig. 5).

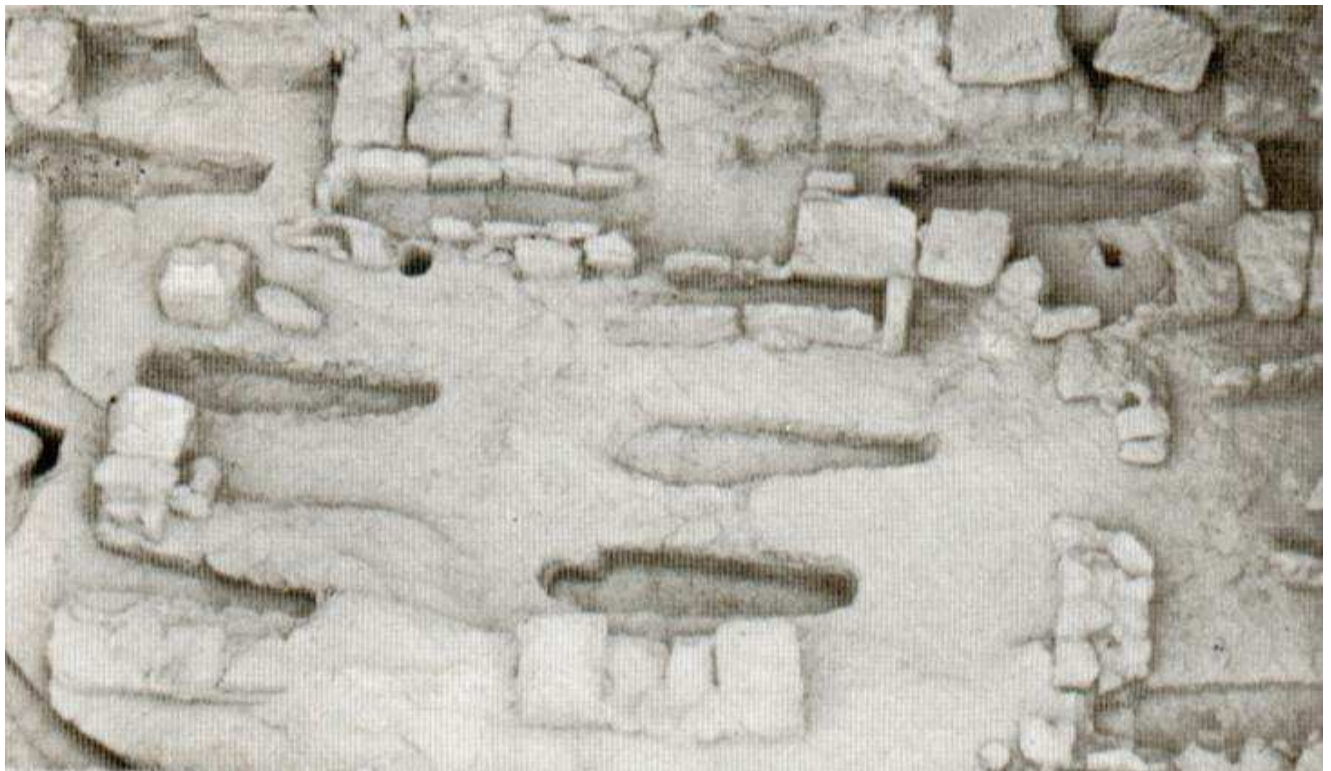

FIGURA 5.47: necròpolis de Sant Martí de Lleida, on es poden veure els primers enterraments feudals excavats a la roca, i a sobre, cistes de lloses (GALLART, J. 1986, fig. 3. p. 135).

FIGURA 5.48: tomba de l'Esquerda aprofitant una diàclasi a la roca.

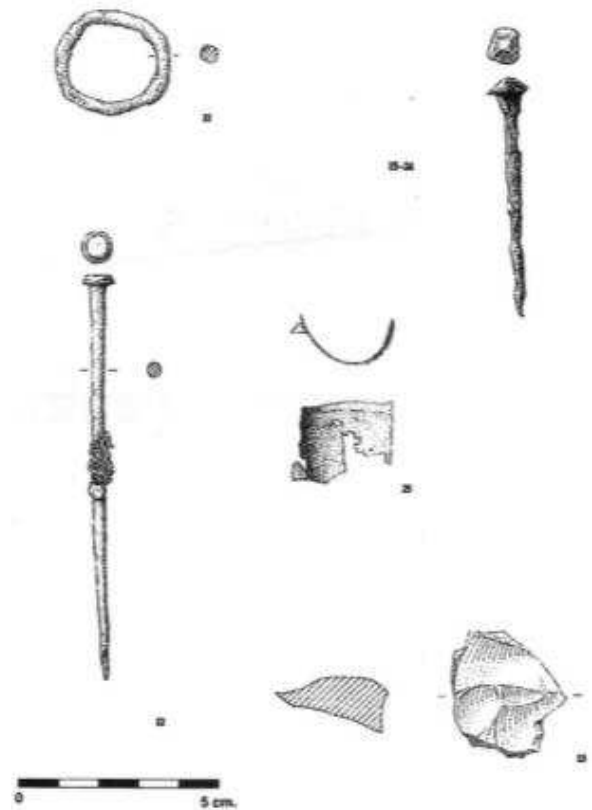
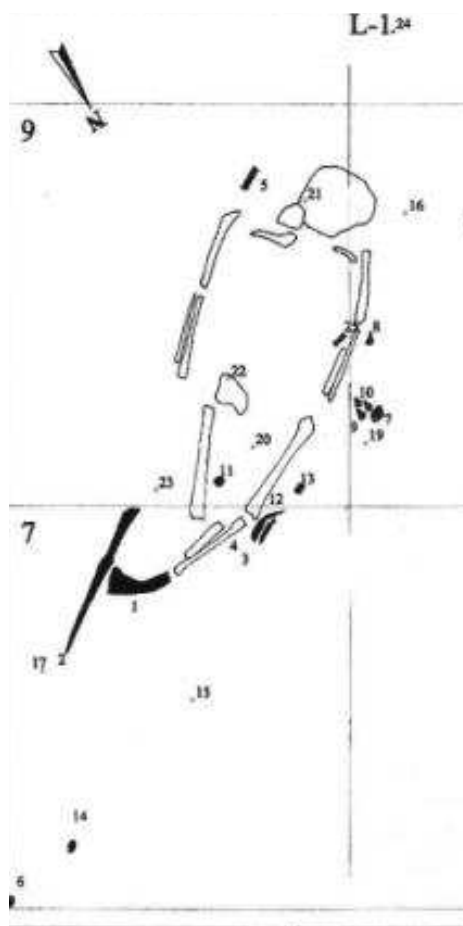

FIGURA 5.49: enterrament d'Aldaieta amb el seu aixovar i dipòsit funerari. El número 13 es correspon a un fragment de sílex (AZKÁRATE, A. 1999, fig.363, p. 472 i f. 370, p. 480).

JACIMENT	MUNICIPI	COMARCA	CONTEXT	BIBLIOGRAFIA
Vilardida	Vila-rodona i Montferri	Alt Camp	en una stija tardoromana es va trobar una destrala de pedra polida amb altres materials romans.	MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1984, p. 24-26
La Guixera	Mediona	Alt Penedès	traballes de superfície entre època prehistòrica i medieval, entre ells destrala polida. Necròpolis alt medieval	L'Estació de la Barquera o Plana de l'Os. IPAC 4123; FERRER, A.; GIRÓ, A. 1943
Pais	Pais-El Padró	Baix Empordà	al casc urbà, fora de context, però amb presència d'enterraments a la roca i destrals polides o "pedres de llamp" sense especificar procedència	IPAC 12568; BADIA I HOMES, J. 1977, p. 278; BADIA I HOMES, J. 1989; BOLÓS, J. 1989; NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1984, p. 139; OLIVA, M. 1974
Era del Carraca	Sant Gallard	Conca de Barberà	informació confosa de S. Vilaseca doncs indica que en aquesta zona es van documentar tombes de lloses i destrals de pedra, sense que hagi d'haver relació espacial entre totes elles.	VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis
La Masia Nova	Vilanova i Geltrú	Garraf	zona de necròpolis neolítica i baix imperial-alt imperial. Troballes de destrals polides	IPAC 415; CIURANA, J. 2011, p. 569; MUÑOZ AMILIBIA, A. M. 1965
Can Modolell	Cabrera de Mar	Maresme	jaciment romà i medieval, troballa de destrals polides fora de context en dipòsits post medievals	BONAMUSA, J.; CLARIANA, F.; GARI, R. I. 2003
Barranc dels Lladres	Cornudella de Montsant	Priorat	troballa de tombes de lloses, en una d'elles una destrala polida de serpentina, que era a la col·lecció Massot del Museu Arqueològic de Barcelona, ara no localitzada	VILASECA ANGUERA, A. 1936, p. 22-33.
Mas Gran	Marçà	Priorat	troballa d'enterraments i materials de superfície, des d'època prehistòrica, inclosos fragments de destrala polida	IPAC 114; VILASECA ANGUERA, S. 1936
Tossalat del Tonet	Almenar	Segrià	tombes a la roca, material de superfície d'època prehistòrica a medieval i una destrala polida i altra indústria lítica	IPAC 96
Tossal de la Nora	Alcoletge-Vilanova de la Barca	Segrià	material de superfície de Prehistòria a època moderna, entre ells destrals de pedra polida	IPAC 37; PITA MERCÉ, R. 1964
Els Antigons	Reus-La Canonja	Tarragonès-Baix Camp	jaciment prehistòric i vil·la romana, troballes de superfície entre elles destrala polida	IPAC 152; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R.; MASSÓ, J. 1976-1977; MASSÓ, J. 2003b
Can Gambús	Sabadell	Vallès Occidental	jaciment de llarga durada, des del Neolític fins època moderna, troballa de destrals en context prehistòric	ARTIGUES, P. LL.; BRAVO, P.; HINOJO, E. 2007; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2007; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2010; ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M.; GIBAJA, J. F.; CHAMBON, PH.; VILLAR, V.; RUIZ, J.; TERRADAS, X.; SUBIRA, E. 2010

TAULA 5.1. troballes de destrals de pedra polida prehistòriques -pedres de llamp- en contextos d'època tar-do romana i medieval.

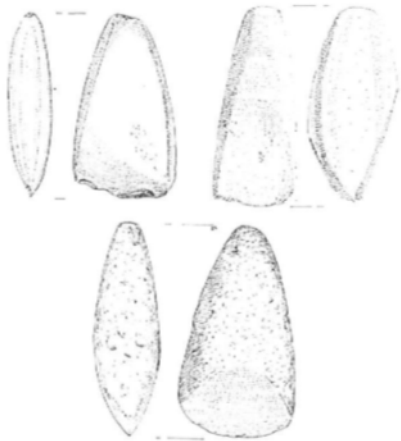

FIGURA 5.50: destrals polides, és a dir *pedres de llamp* trobades a Pals (OLIVA, M, 1974, p. 20).

FIGURA 5.51: peça de ceràmica medieval però d'aparença prehistòrica del Castro do Tintinho (TENTE, C.; MARTÍN VISO, I. 2018, p. 64).

FIGURA 5.52: enterrament neolític a l'aeroport de Constantí-Reus, excavacions de 2008. Es pot veure que les diferències amb les cistes de l'antiguitat tardana i època medieval són notables, per començat per la posició de l'inhumat (Foto P. Bravo).

FIGURA 5.53: planta general amb ubicació dels enterraments a la basílica del Parc Central de Tarragona. Aquí la diversitat tipològica no respon pas a un criteri cronològic (LÓPEZ VILAR, J. 2006, vol. 2, fig. 108).

FIGURA 5.54: necròpolis visigoda de la basílica de l'Amfiteatre. Es veuen els enterraments de cista i un seguit d'elements de superestructura que fan pensar en mausoleus o cippus funeraris a estudiar.

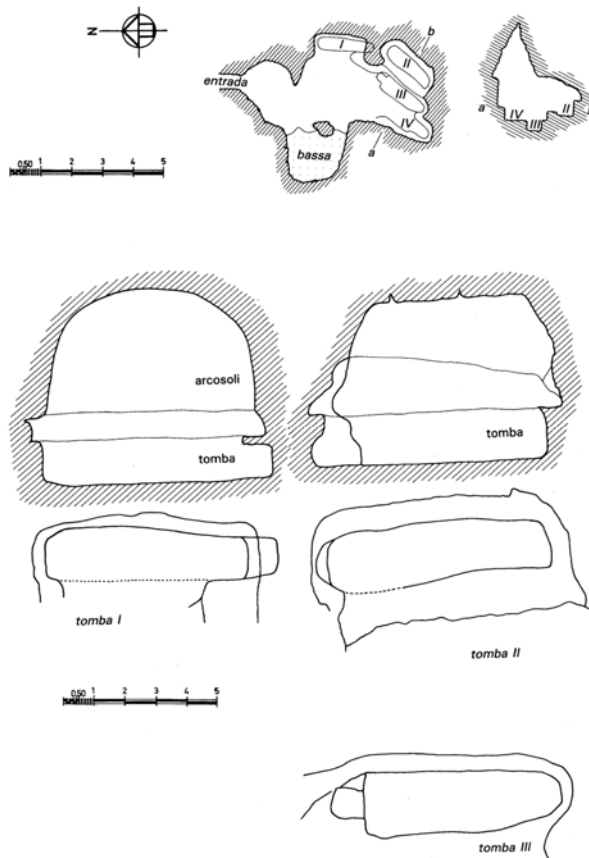

FIGURA 5.55: conjunt funerari rupestre de Sant Martí d'Aiguafreda de Dalt. Els darrers treballs arqueològics indiquen que el seu origen és en època visigoda (BOLÓS, J.; PAGÈS, M. 1991, p. 292).

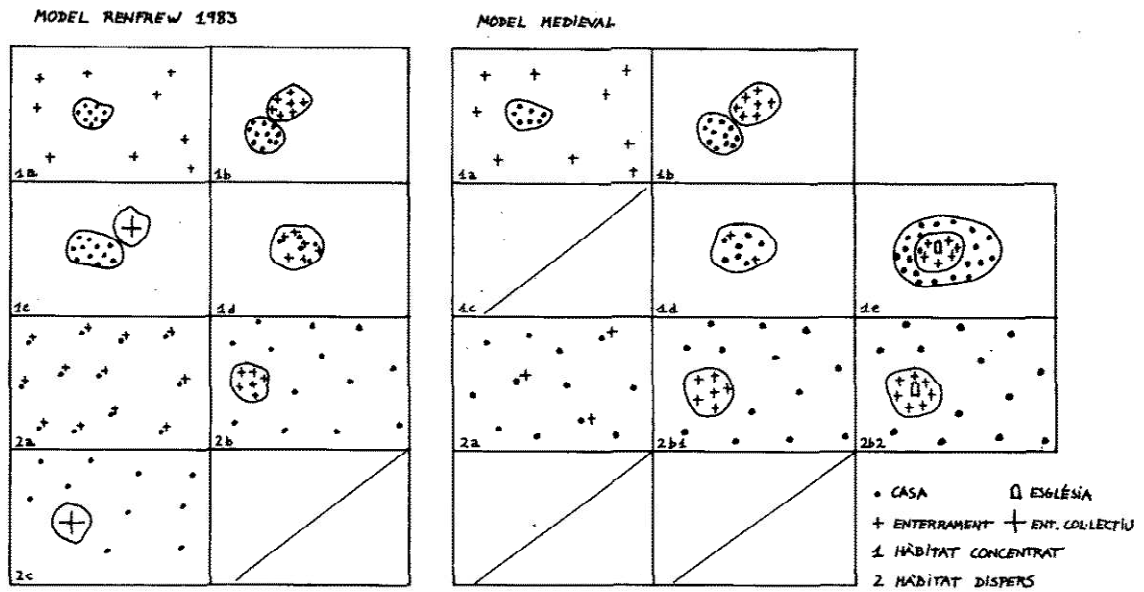

FIGURA 5.56: models de relacions macroespacials entre necròpolis, llocs d'hàbitat i de culte segons Ollich, basant en Colin Renfrew (OLLICH, I. 1993-1994).

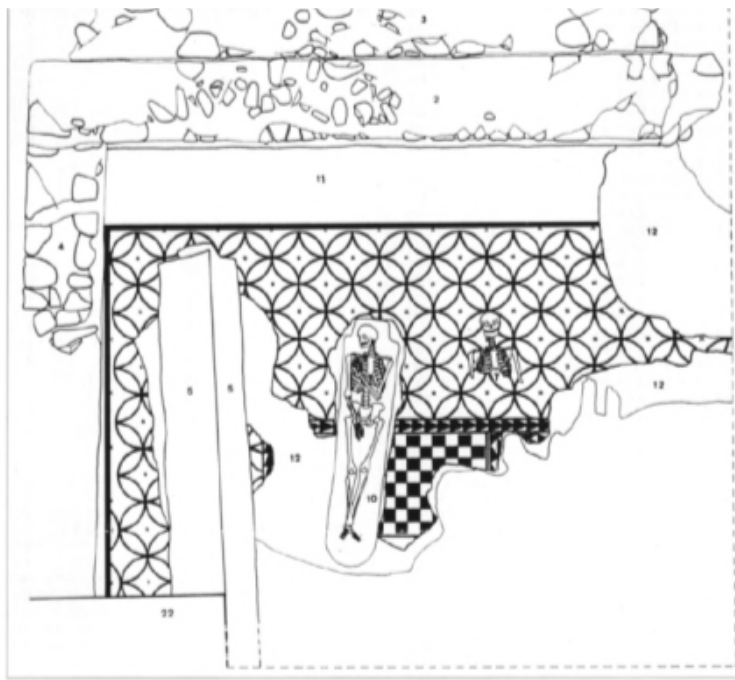

FIGURA 5.57: necròpolis de l'església de Montfullà, sobre una vil·la romana. En el dibuix es veu com els enterraments afecten un paviment d'*opus tessellatum* (NIETO, X.; PUIG, A. M.; MERINO, J. 1989, fig. 2, p. 94).

FIGURA 5.58: planta de les excavacions del priorat de Santa Oliva. Sobre les construccions medievals es va detectar una vil·la romana amb la corresponent fase funerària (ARROYO, P.; LATORRE, J.; TEIXELL, I. 2003, fig. 3, p. 142).

FIGURA 5.59: relació del traçat de les vies romanes de l'itinerari de *Tarraco* a *Caesaraugusta* segons J. F. Roig Pérez (2005) amb diferents equipaments funeraris de vil·les de l'ager *tarraconensis*: 1. El Cogoll; 2. El Burguet; 3. Mas Gassol; 4. Roques Roges.

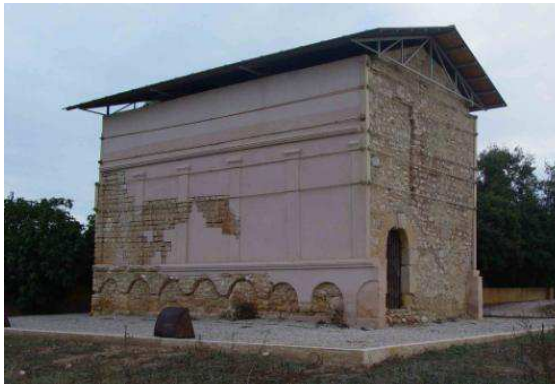
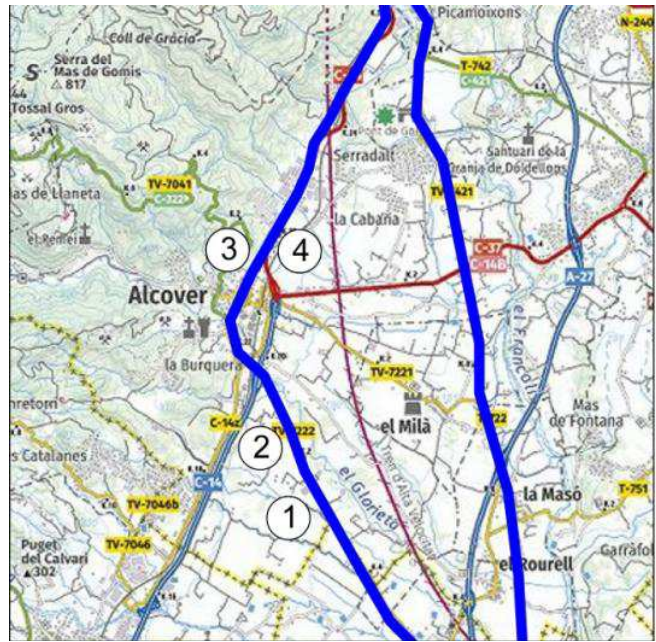

FIGURA 5.60: el columbari de Vila-rodona és un altre monument funerari de referència en el territori, en ser visible des del riu Gaià.

1. àrea d'habitat ocupant els espais del CPHC
2. episcopi i església de Santa Jerusalem (s. V-VI)
3. edifici religiós (església de Sant Pere?)
4. església de Sant Fructuós i necròpolis (s. VI)
5. enterraments
6. necròpolis de Mas Rimbau
7. àrea funerària
8. àrea funerària
9. Necròpolis del Francolí, episcopi (s. IV-V) amb església martirial i monestir
10. Barri portuari
11. Zona intramurs ruralitzada.

FIGURA 5.61: la ubicació de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol marca una pauta diferenciada en la panoràmica del món funerari de l'antiguitat tardana de Tàrraco. És un cas ben primerenc zona sepulcral en un lloc alt no vinculable, que sapiguem, a grans vies ni a les àrees suburbanes de la ciutat. La presència de tombes amb inequívocs signes de jueus, fa pensar que com a mínim una part és per enterrar persones d'aquesta comunitat, si no que ho sigui tota.

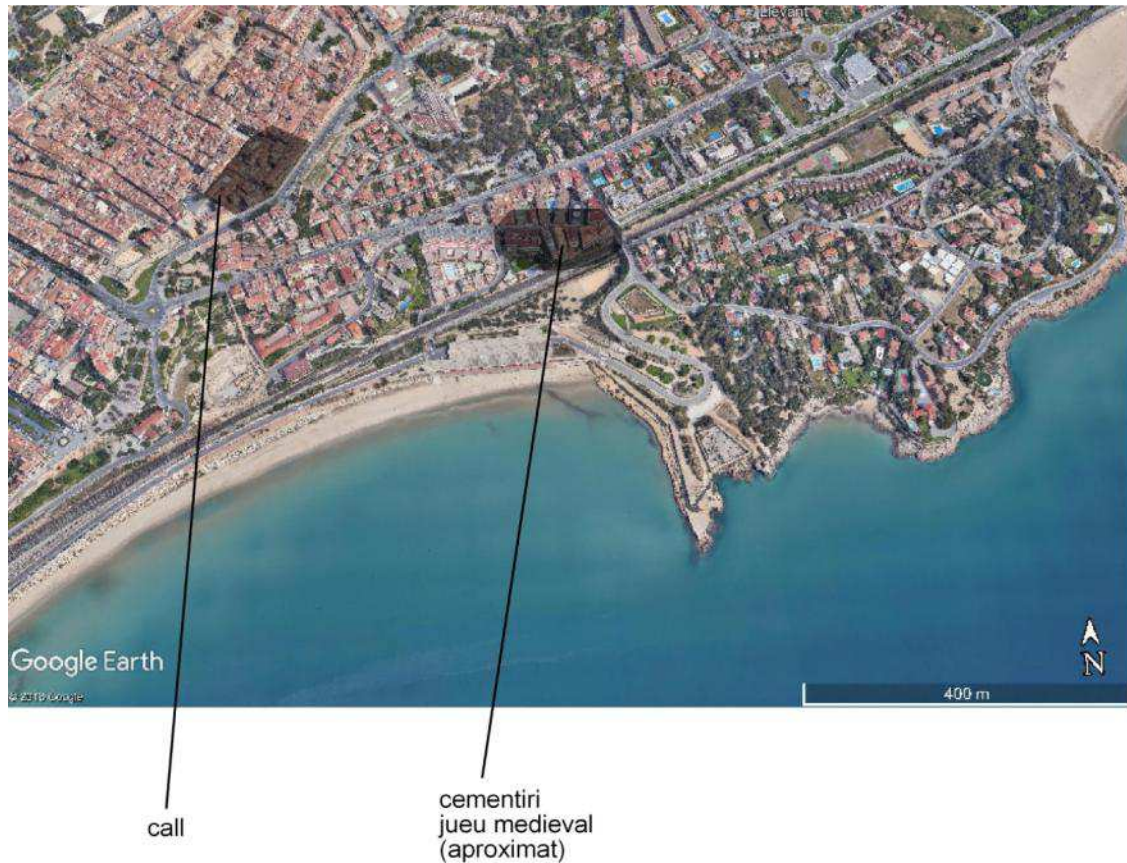

FIGURA 5.62: el cementiri jueu de la Tarragona medieval té una pauta diferent a Mas Rimbau-Mas Mallol. Si bé es en un faldar i al costat de l'antiga Via Augusta, és a llevant de la ciutat, a uns 500 metres de la portella dels Jueus, o porta de la muralla que donava al call.

FIGURA 5.63: inscripció recuperada a la zona del carrer Robert d'Aguiló. És l'epígraf pagà més tardà de Tàrraco, i procedeix d'una zona on precisament en època medieval havia el cementiri jueu i al segle XIX s'hi instal·la el fossar dels protestants.

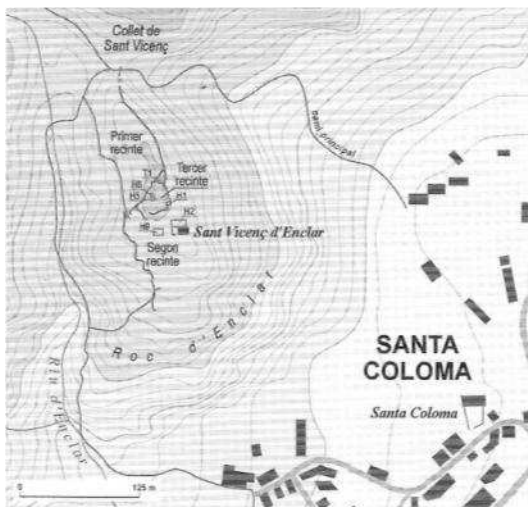

FIGURA 5.64: situació del Roc d'Enclar amb la fortificació, església i cementiri en relació al context geogràfic (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012, fig. 1, p. 212).

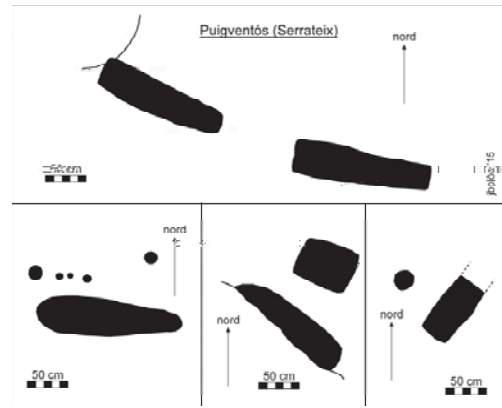
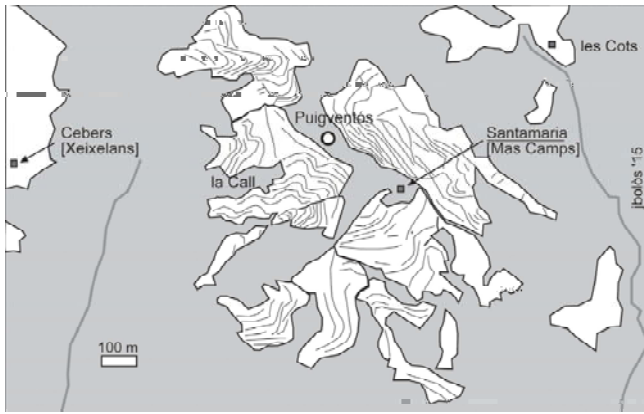

FIGURA 5.65: necròpolis del mas Santamaria i relació amb el seu territori (BOLÒS, J. 2015, p. 87 i 91).

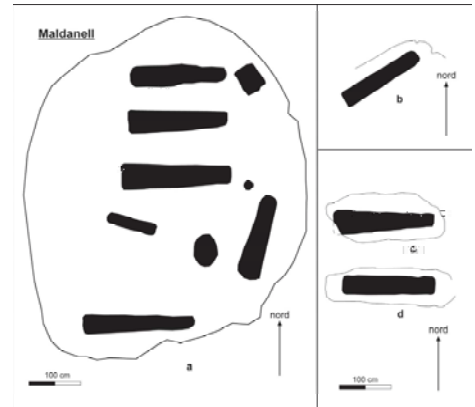
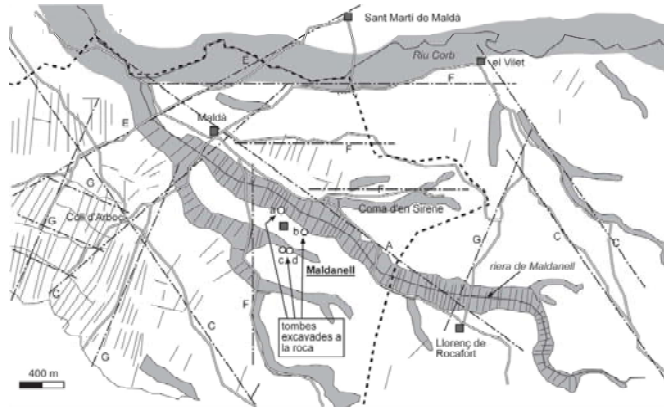

FIGURA 5.66: el conjunt de Sant Joan de Maldanell mostra una interessant ocupació d'una zona de comes, amb tres petites necròpolis a la roca al voltant de la zona d'hàbitat. És un espai rural amb continuïtat d'explotació des d'època visigoda i en una zona amb centuriació romana (Bolòs, J. 2015, p. 97-98).

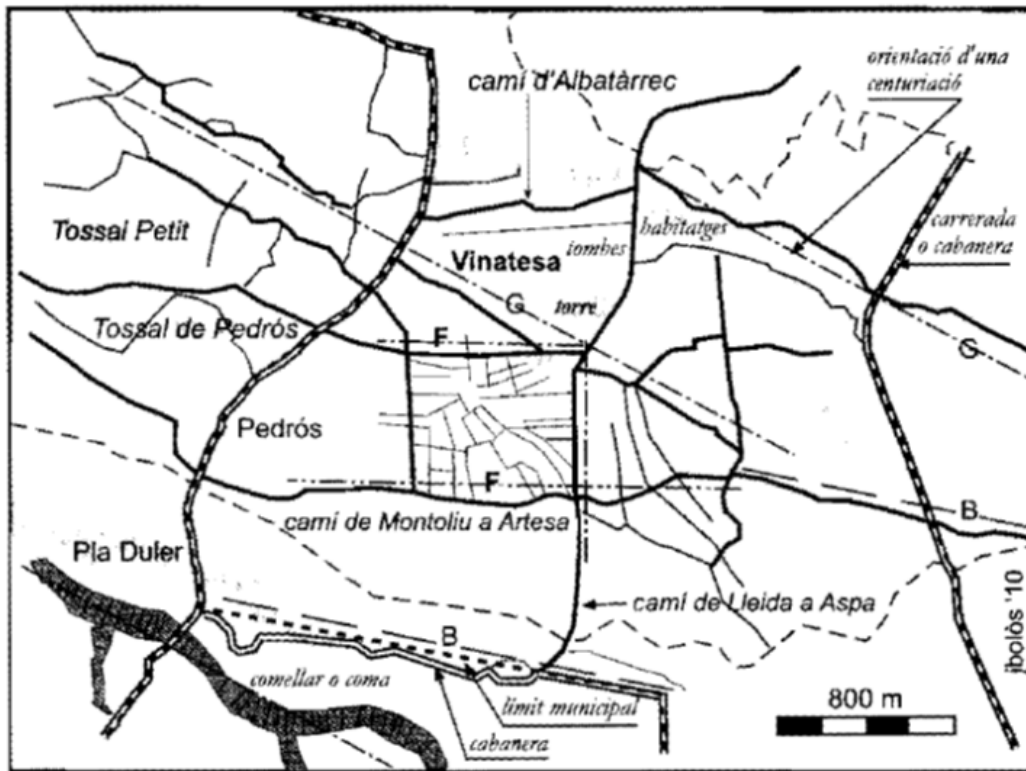

FIGURA 5.67: a Vinatesa es pot veure una torre, hàbitat medieval i enterraments. És un espai amb pervivència de centuriació romana i poblament vinculat a mossàrabs (BOLÒS, J. 2010b, fig. 19, p. 129).

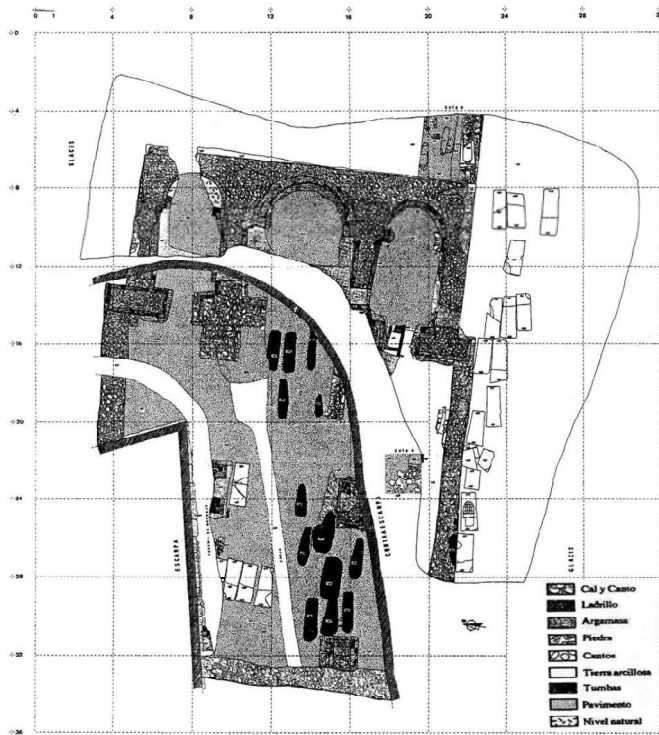

FIGURA 5.68: necròpolis i església de San Pelayo, a Ciudad Rodrigo (VIÑÉ, A. I.; LARRÉN, H. 1993-1994, p. 176).

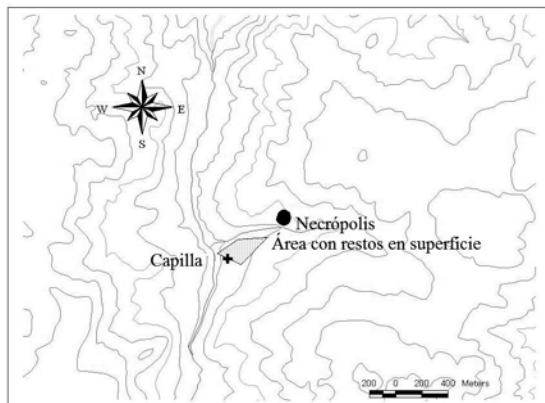

FIGURA 5.69: necròpolis i nucli habitat de Camporredondo (Villar del Ciervo). Es pot observar la distància entre el grup funerari i la capella implantada posteriorment (MARTÍN VISO, I. 2012a, p. 180).

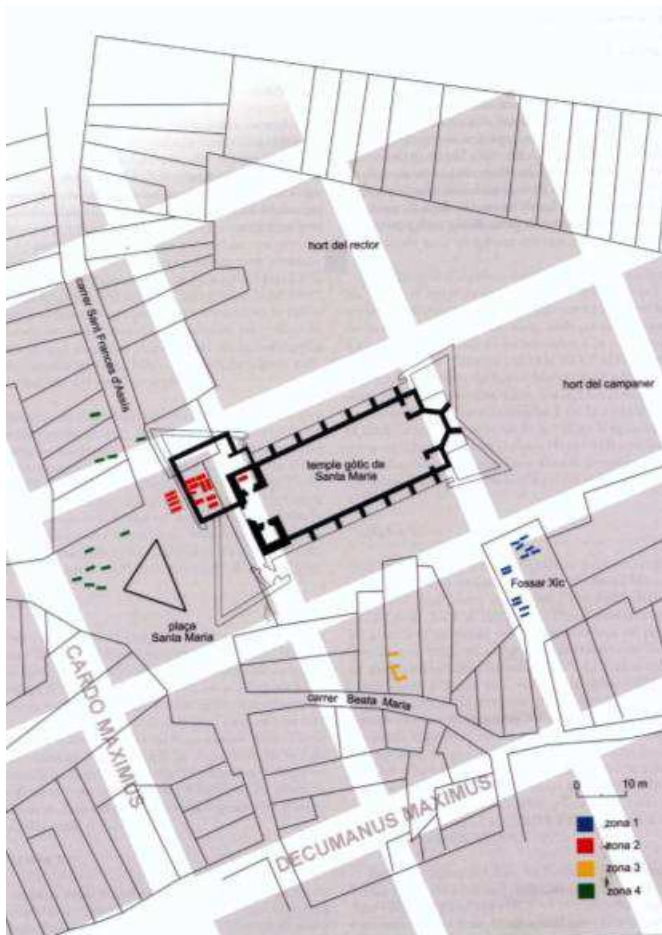

FIGURA 5.70: entorn funerari de l'església de Santa Maria de Mataró amb situació de les necròpolis tardoromanes sobre l'antic fòrum romà (CELA; X.; REVILLA, V. 1994, làm. 150).

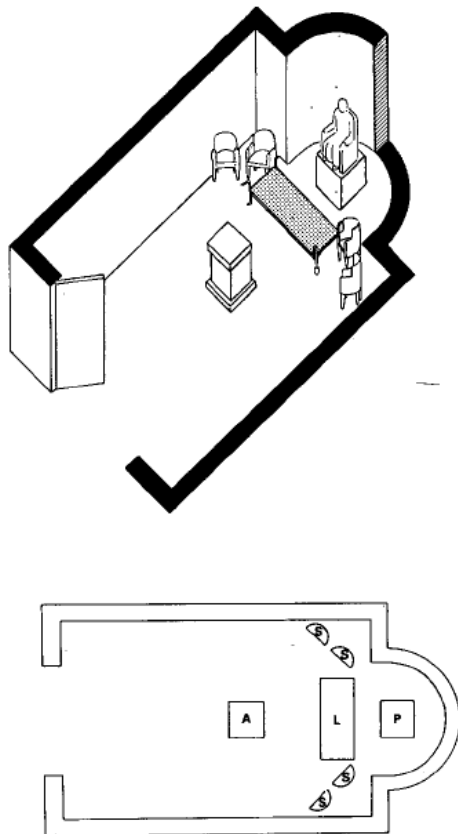

FIGURA 5.71: proposta de restitució del mausoleu romà descrit al testament de Lignon, segons R. Álvarez a REMESAL J. 1995, fig. 1, p. 125). P: pedestal amb estàtua; L: llit; A: ara; S, seients. La semblança amb el mausoleu tarraconense del carrer Sant Auguri, el columbari de Vila-rodona i les esglésies tardoromanes i alt medievals és profètica.

ANDORRA	
SANTA EULALIA (ENCAMP)	<p>Església romànica del segle XI han permès estudiar una continuïtat funerària des d'almenys el segle IX fins el XX. Entre els segles IX-XI, abans de la construcció de l'edifici romànic, coneixem l'enterrament en cistes de pissarra, on destaquen les de doble vessant per a infants, sobre la qual hi ha un segon moment, també anterior a la construcció de l'església, amb tombes de cista, alguna d'antropomorfa, fetes amb còdols i coberta plana de lloses allargades, que es relacionen amb un temple no localitzat. En les fases posteriors la cista de lloses continua essent utilitzada.</p>
Bibliografia: VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1989, p. 45-46 i 117-122; JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1991.	
L'ANTUJX (ENGORDANY)	<p>Es suposa un origen de la zona funerària anterior a la construcció de l'església, sobre un antic poblat ibèric. Es van detectar dos tipus d'enterrament: caixes antropomorfes de pedres i coberta de lloses, i de lloses a doble vessant per a infants, com succeeix a Encamp i a Meritxell. En una fase posterior, ja es documenten enterraments relacionats amb el temple.</p>
Bibliografia: CASADEVALL, J. M. 1992; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1993; LLOVERA, X. 1992.	
BERGUEDÀ	
SANT ANDREU (SAGAS)	<p>Necròpolis sense associació a un edifici cultural o funerari a la implantació d'una església romànica. La primera fase arqueològica documentada és una necròpolis de tombes trapezoidals amb angles arrodonits i altres de banyera dedicades aquestes a sebolliments infantils, i que s'orienten est-oest i nord-est - sud-est. Destaquen restes de terra cremada i esteses de calç sense associació a estructures, fet que hem vist en altres necròpolis i que relacionem ritual religiosos i/o funeraris. Posteriorment, en un moment anterior al segle XI, es va construir una església preromànica de planta rectangular formada per una nau, i que podria relacionar-se amb la consagració d'una església documentada el 903 per la comunitat local. A aquesta església se li associa una necròpolis alineada parcialment a la façana. Es forma per enterraments a la roca i al terreny, la majoria tombes infantils de planta oval i rectangular i angles arrodonits (similars a la fase anterior) i amb coberta de lloses irregulars. Finalment, al segle XI es construeix un temple romànic al qual s'associen diferents sílges i estructures subterrànies destinades a guardar aliments. La seva obliteració es data entre la baixa edat mitjana i inicis de l'època moderna.</p>
OSONA	
SANT VICENÇ (MALLA)	<p>S'ha documentat un jaciment ibèric sobre el qual es va desenvolupar una necròpolis medieval datada entre finals del segle IX – inicis del X que s'ha volgut relacionar amb una pretesa església no documentada arqueològicament. Al segle X es data un primer possible primer temple no localitzat, associat a diverses tombes antropomorfes localitzades a la capçalera i nau nord del temple actual. Posteriorment es va construir l'església romànica de la segona meitat del segle XI, reformada al segle XI. Una tercera fase es data al segle XVIII i ja amb enterraments a l'interior del temple. D'aquesta església procedeix un bloc de pedra calcària decorat amb casa dues creus i dos estelles que es pot interpretar com un frontal de sarcòfag dels segles XII-XIII, i per tant caldria entendre que aquest pertany a la tercera fase arqueològica.</p>
Bibliografia: LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VILLANUEVA, M.; GONZÁLEZ, A. 1984; López Mullor, A.; 1984a; LÓPEZ MULLOR, A. 1991b; CARRASCO, M. A.; CASTELLANO, A.; LAQUESTA, R. 1997.	
SANT VICENÇ (TORELLÓ)	<p>Les excavacions han documentat una primera fase del segle X, que consisteix en una necròpolis de tombes antropomorfes, d'individus adults i infantils, que els directors dels treballs relacionen amb un mur que prenen com part d'un possible temple. Posteriorment, al segle XI es basteix una església romànica.</p>
Bibliografia: MULLOR, A. 1983-84; LÓPEZ MULLOR, A. 1984b ; LÓPEZ MULLOR, A. 1986; LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN, M.; FERRO, J. 1991; LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VILLANUEVA, M.; FERRÓ, J. 1991.	

TAULA 5.2: Escandall de necròpolis sobre les quals s'implanten esglésies medievals.

SOLSONES	
SANT FELIU (GUIXERS)	<p>Manuel Riu publicava la notícia que a l'església preromànica de Sant Feliu de Guixers, a la vall del Lord hom va trobar diferents enterrats en posició fetal. No tenim més dades al respecte, i tot i tractar-se d'una necròpolis anterior al temple, caldria plantejar la idea que tracti d'un o més enterraments prehistòrics o bé datables entre l'antiguitat tardana i alta edat mitjana.</p>
Bibliografia: RIU, M. 2001.	
BERGUEDÀ	
SANT VICENÇ DEL RUS (CASTELLAR DE N'HUG)	<p>S'ha documentat una primera etapa funerària datada entre mitjan del segle X i el segle XI, formada per una necròpolis de tombes excavades a la roca (15 antropomorfes, 9 fusiformes, o el·liptiques, 2 trapezoidals, 1 rectangular, 6 poc definibles, que pertanyen a 27 adults i 6 infants), una d'elles amb un dipòsit funerari consistent en una calze i una patena de peitre, a més de la troballa de monedes en diferents enterraments. S'ha volgut relacionar amb una pretesa església preromànica de la qual, però, no es té constància arqueològica, però sí documental l'any 950.</p> <p>En una segona fase, datada entre el 1006 i el 1300 es va construir una església romànica a la qual s'associa una sagrera de cistes i tombes infantils al costat de la façana sud, sobre altres d'antropomorfes destinades a enterraments infantils, que tal vegada podríem plantejar que es tractés d'una zona per albat. Destaca la tomba 41, amb dipòsit funerari, consistent en una olla col·locada a la part inferior de les cames, i que es data entre finals del segle XI i principis del XII. La tercera fase es data entre el segle XVIII i inicis del XVIII, i consisteix en una sèrie de reformes interiors, la construcció de capelles laterals i diferents pintures murals. Quant a enterraments, se'n coneix un d'antropomorf i fosses simples orientades est-oest.</p>
Bibliografia: MULLOR, A. 1985; PLADEVALL FONT, A. 1985; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN VILLANUEVA, M. 1989; FERRÓ, J.; CAIXAL, A.; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1991; LÓPEZ MULLOR, A. 1992.	
CAL PALLOT, PROP DE SANT ANDREU (PUIG-REIG)	<p>Necròpolis propera a l'església de Sant Andreu. És un conjunt de tombes excavades a la roca que es divideix en diferents agrupacions. La primera és de cinc individus adults i un infant, la segona és de quatre adults, la tercera és de quatre adults i dos o tres infants. Són tombes antropomorfes amb capçalera diferenciada (tipus F de Bolos-Pragès) mentre que les infantils són arrodonides amb certa tendència a la forma trapezoidal. S'orienten oest-est s'han datat, per presència ceràmica, a inicis del segle IX. El conjunt va ser afectat per l'obertura d'una pedrera utilitzada per la construcció de l'església romànica de Sant Andreu, a uns 15 metres, i datada al segle XII.</p>
Bibliografia: F.; MAZCUÑAN, A.; BOLÓS, J.; SERRA, A. 1985.	
SANT VICENÇ D'OBOLS (AVIA)	<p>Es coneixen enterraments excavats a la roca, en concret tombes antropomorfes d'extremes arrodonits o de banyera, gairebé totes d'adults. És interessant que en una de les tombes es va trobar una moneda d'Ègica (682-702), cosa que fa pensar que el conjunt funerari sigui anterior a l'església medieval, i s'hagi de datar, almenys en part, en època visigòtica.</p>
Bibliografia: JUNVENT, F.; MAZCUÑAN, A. 1985a.	
CASTELLÓ DE VIVER (VIVER I SERRATEIX)	<p>S'ha pogut documentar una sèrie d'estructures i retalls a la roca, d'explicació complexa, que fan pensar en un castell, un assentament humà i tal vegada en la preexistència d'un espai potser de tipus religiós i/o ritual de caràcter precristià. Els treballs arqueològics han documentat una necròpolis de tombes excavades a la roca, amb un total de 16 o 17 sepultures, 7 de les quals pertanyen a individus adults. Són tombes antropomorfes amb cap i espalltes ben diferenciats, mentre que els infants són enterrats a la zona est en <i>cubicula</i> arrodonits i algun cas també antropomorf. Es daten cap al l'any 1000.</p>
Bibliografia: BOLÓS, J. 1985.	
URGELL	
SANT JOAN DE MALDANELL (MALDÀ)	<p>En un altiplà orientat a llevant, de formació rociosa en la qual es conserven diversos retalls a la roca que indiquen l'existència d'un assentament humà estable datable a partir de l'Antiguitat Tardana. En diferents punts s'han documentat enterraments excavats a la roca, de banyera, i associats a cassoles rituals i canalitzacions per llabacions o purificació de les tombes amb aigües lustrals, així com gravats rupestres de diferents tipus. Per González aquests enterraments es relacionen amb l'ocupació alt medieval del lloc, entre els segles XI i XII, en base a la primera cita documental l'any 1082, tot i que caldria pensar fins i tot en una cronologia una mica més reculada. Les excavacions realitzades es van centrar en l'església romànica que va localitzar un enterrament cobert per una lauda decorada amb una creu. Aquest és prop de la capçalera, al costat de l'epistolia i és una fossa ovoide. Par altra banda, al nord de l'església dels segles XII-XIII, al costat d'un mur medieval relacionable amb un pòrtic es va localitzar una fossa comuna i dos enterraments infantils, un d'ells amb collar de denes de vidre.</p>
Bibliografia: MIRÓ ROSINVACH, J. M. 1979; MIRÓ ROSINVACH, J. M. 1982; GONZÁLEZ PÉREZ, J. R. 1986; BOLÓS, J. 2015, p. 96.	

VALLES OCCIDENTAL	
SANT JULIA D'ALTURA (SABADELL)	<p>Els treballs arqueològics identifiquen una primera fase que es correspon a una necròpolis de tombes antropomorfes datada entre els segles IX-X i inicis de l'XI. Es van excavar a l'interior de l'actual temple, als costats nord i sud i semblen estendre's cap als horts de la rectoria. És un conjunt funerari amb una ordenació regular, amb alineacions i algunes tombes en paral·lel. Quant a la tipologia dels enterraments, han pogut constatar que són fosses antropomorfes amb encaix rectangular per una coberta probablement de llares de fusta, tipus de cobriment documentat també a Sant Esteve del Castellar Vell (Castellar del Vallès). La datació radiocarbònica aporta una cronologia de 670-888 dC. Els excavadors, si bé en un principi havien pensat en relacionar aquesta necròpolis amb un hipotètic temple pre romànic sota de l'actual, després plantegen que no és així, i si de cas es trobaria als peus de l'església actual, doncs és un espai sense tombes. Ara bé, no van poder trobar evidències de la seva construcció.</p> <p>Entre els segles XI i XIII daten les següents fases constructives, que relacionen amb l'obra de l'església romànica sobre la necròpolis preexistent. Llavors es va enterrar a l'absis i al sud de la nau. Es tractaria de fosses simples allargades i d'extrems arrodonits, amb coberta de lloses planes i alguna amb lloses a les parets. En cinc casos es van trobar una olla dins la tomba, una d'elles esclafada, amb el bocins sobre el mort. En una altre era a pelvis i en els altres al cap. A la tomba 26 els padellassos eren sobre la losa de coberta, prop del cap. També es van documentar onze stiges amortitzades entre els segles XI i XV. Entre els segles XIII-XIV i XVI es fixen diferents fases de reforma baix medieval, tot documentant-se un panteó funerari dins el qual es van trobar materials litúrgics de vidre i una moneda de Ferran VII.</p>
VALLES OCCIDENTAL	
SANT ESTEVE DE CASTELLAR VELL (CASTELLAR DEL VALLÈS)	<p>És un jaciment medieval entre època carolíngia i l'època moderna. Entre els segles IX i X es data un stijar i un fossar, i dalt del turó on s'assenta l'establiment, una necròpolis també amb stiges de la mateixa cronologia. Es tracta de sepultures antropomorfes obertes a l'argila, formades per grans fosses amb doble reclau a la vora, per encaixar una coberta de lloses o de llares de fusta. Són de perfil fusiforme allargassat, ajustat al cadàver. Les capçaleres són d'angles marcats. S'han observat algunes agrupacions de dos o tres enterraments i s'orienten oest-est. Tan sols en un cas s'ha documentat un dipòsit funerari, consistent en un plat de peltre. Hem de dir que els excavadors associen la necròpolis a un pretès temple preromànic, del qual no hi ha constància ni diplomàtica ni arqueològica.</p> <p>Al segle XI es basteix una església romànica, de petites dimensions, d'una nau, al voltant de la qual es va desenvolupar el corresponent fossar, en part localitzat sobre les tombes de la fase anterior. Dins seu, cal remarcar, que es van excavar dues stiges. La necròpolis es forma per fosses simples orientades oest-est, amb extrems més o menys arrodonits i coberta de lloses i fusta. En tres casos (tombes 40, 43 i 50) es va poder documentar una capa de cendres i carbons sobre el mort o sota, i algun cas amb ossos una mica cremats, i que interpreten com un acte de tipus sanitari. Es documenten tres esteles en tombes (19, 28, 47) i cobertes diferenciades d'obra amb pedres i morter de calç i superfície lliscada en cinc exemplars (45, 63, 64, 89, 118) i tres tombes amb llares de fusta encajada (45, 99, 118). Algunes tenien coberta de bocins d'una mola i dos casos amb dipòsit funerari: olla, una tomba infantil amb olla xafada al cap (50) i un adult amb una altra d'esbocinada i escampada a la part superior del cos (45). També es van excavar dos morts amb anells de fil de bronze (46, 31). Aquests elements fan pensar ja en diferenciacions de tipus social que es palesen en els ritus i contenidors funeraris. Una tercera fase de l'església consisteix en l'ampliació de la capçalera a mitjan del segle XII i en època moderna, als segles XVI i XVIII, es van construir diferents vasos funeraris.</p>
VALLES ORIENTAL	
SANT D'AIGUAFREDA DE DALT	<p>Església documentada j al segle IX. L'any 1920, sota l'església romànica, es va descobrir una cova sepulcral en la qual hi havia una font i quatre tombes obertes a la roca. Dues d'elles (I i II) eren tallades a la paret, dins d'arçosols, i les altres dues al sòl. Per altra banda, en unes obres dutes a terme l'any 1917 a l'interior de l'església es van descobrir diferents tombes de lloses sobre les quals hi havia clapes de cendres.</p> <p>Bolòs i Pagès són de l'opinió que els enterraments amb arçosols poden ser del segle IX, doncs la primera església es va consagrar el 898, i els del sòl són posteriors. Realment caldria un estudi més exhaustiu dels dos conjunts funeraris, però tal vegada ens trobem amb un conjunt sepulcral anterior al temple, que fins i tot podria ser de l'antiguitat tardana. Els treballs arqueològics que s'estan portant a terme en els darrers anys, marquen una fase funerària clarament visigoda, però cal esperar a la seva publicació.</p>
SANT MARTI D'AIGUAFREDA DE DALT	<p>Bibliografia: BOLÓS, J.; PAGÈS, M. 1991: BOLÓS, J.; PAGÈS, M. 1982; GARCIA, A.; OLIVER, J.; JAIME, M. 2014.</p>

TAULA 5.2: Escandall de necròpolis sobre les quals s'implanten esglésies medievals.

ANOIA	
SANTA MARIA (RUBIÓ)	<p>Les excavacions han pogut documentar una seqüència estratigràfica força interessant. La primera fase registrada és un stijar del segle X que s'amortitza al darrer quart del mateix segle, i sobre el qual es documenta un nivell de cendres. Un segon stijar probablement associat a estructures d'habitacles es data entre el darrer quart del segle X i el tercer quart de l'XI. Llavors es va construir una església romànica associada a una sagrera, de la qual es coneixen diferents sepultures infantils fusiformes i rectangulars, destacant un enterrament amb l'esquelet en posició fetal. Entre els segles XII i XIII es data una cista propera a la porta del temple. Destaca també una estela relacionada a la darrera fase funerària documentada, és a dir, anterior al tombant del segle XII. Cap al 1300 o al primer quart del XIV es construeix l'església gòtica i es documenten dos sepultures nobles a l'extrem oriental de la nau, al costat del presbiteri.</p>
ALT PENEDES	
SANT (TERRASSOLA)	<p>Les excavacions han mostrat una primera fase dels segles IX-X, a la qual pertanyen vuit sepultures antropomorfes i dues el·líptiques d'infants que s'han volgut també relacionar amb un temple del segle X, no localitzat. Posteriorment es construeix una església entre els segles XI i XII a la qual es relacionen diferents stiges localitzades a l'interior de la nau. Ja al segle XVI es comencen a localitzar enterraments dins del temple.</p>
SANT D'OLÉRDOLA (OLÉRDOLA)	<p>El jaciment s'assenta sobre l'antic <i>castellum</i> d'època republicana i s'observa el desenvolupament d'un nucli urbà en alçada entre els segles V i VIII; que es consolida al llarg dels segles IX i X, tot abandonant-se definitivament al XIII. El replanteig de les restes arqueològiques medievals proposa l'existència d'un espai funerari sense temple associat i una església anterior a l'actual Sant Miquel. Es diferencien quatre grups de tombes al cementiri de Sant Miquel, però que formen un mateix espai funerari en bona part orientat nord-sud, cosa que s'explica per la inexistència d'una església, que per altra banda es data al 992. A més, sota aquesta es coneixen dues tombes orientades nord-sud, cosa que permet fixar el cementiri entre els segles V i IX. Així la construcció de l'església no és més que l'ercció d'un temple sobre un espai funerari anterior, fruit de la parroquialització al segle X.</p> <p>Quant a les dues esglésies del conjunt (o fases constructives de l'actual edifici), preses com fruit de les iniciatives edilícies del comte i el bisbe, es replantegen com a dos temples, l'un visigòtic i l'altre feudal. La necròpolis del Pla dels Albats és un altre espai funerari diferenciat; extramurs, i que prop seu hi ha una construcció presa com a capella que d'identifica amb Santa Maria, i és coetània a la formació del seu corresponent cementiri. Es tracta d'un agrupament de tombes orientades oest-est, amb el cap a ponent (310 graus), de tipus antropomorf i amb encaix per una coberta de lloses. El cap és rectangular i està ben centrat i en els casos dels enterraments infantils no hi ha diferenciació antropomorfa. La distribució dels enterraments és en grups probablement familiars i hi ha constància de l'existència de stiges. Dins l'església es va localitzar un enterrament centrat respecte a l'altar, i un cenotafi infantil als peus (informació de N. Molist).</p>
BAIX LLOBREGAT	
ROCABRUNA (GAVA)	<p>Necròpolis descoberta a principis del segle XX i força malmesa durant obres d'urbanització als anys 60 del mateix segle. És probable que aquest conjunt funerari s'hagi de relacionar amb l'assentament alt medieval del Stijar, amb constància diplomàtica al 987. Les prospeccions arqueològiques dutes a terme el 1990 van localitzar quatre enterraments datats al segle X, dos dels quals van ser excavats. Són tombes obertes a la roca cobertes amb lloses de pedra. A més, als anys 60 del segle XX es va recuperar la inscripció funerària d'Ornado, mort el 945 i 945 i relacionable documentalment amb un esment al cartulari de Sant Cugat que el 1050 on ens cita la "terra dicta Ornada". Posteriorment, en aquesta zona hom va construir l'església de Santa Maria de Bruguers o del Stijar, fundada a inicis del segle XIII.</p>
SANTA MARIA, ABANS SANT ESTEVE (CERVELLÓ)	<p>Església romànica amb un precedent documentat ja a principis del segle X sota l'advocació de la Santa Creu. Prop del temple romànic es documenten enterraments excavats a la roca i evidències d'habitat en cova de petites dimensions, que s'han definit com eremitoris. Quant a les tombes, s'han localitzat diferents petites agrupacions al voltant de l'església i prop dels suposats dos eremitoris esmentats. Es tracta bàsicament d'onze enterraments de tipologia antropomorfa que es daten cap al segle X.</p>
Bibliografia:	<p>LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VILLANUEVA, M. 1993; JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A. 1991; JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A.; SANZ, N.; VILA CARABASSA, J. M.; CLUA, M.; GUTIÉRREZ, A.; CAMPILLO, D.; VIVES, E. 2006.</p> <p>FIERRO, J.; DOMINGO, R. 1991; FIERRO, J.; DOMINGO, R. 1993.</p> <p>MIQUEL BOLÓS, J. 1993a; BOLÓS, J. 1993b; MOLIST, N. 1997; MOLIST, N. 1999, p. 61 i 69-70; MOLIST, N. 2002 (coord.); BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SEVABRE, M. R.; SOCIAS, J. 1999.</p> <p>IZQUIERDO TUGUES, P. 1991; IZQUIERDO TUGUES, P. 1993; SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003 núm. 64, p. 340.</p>

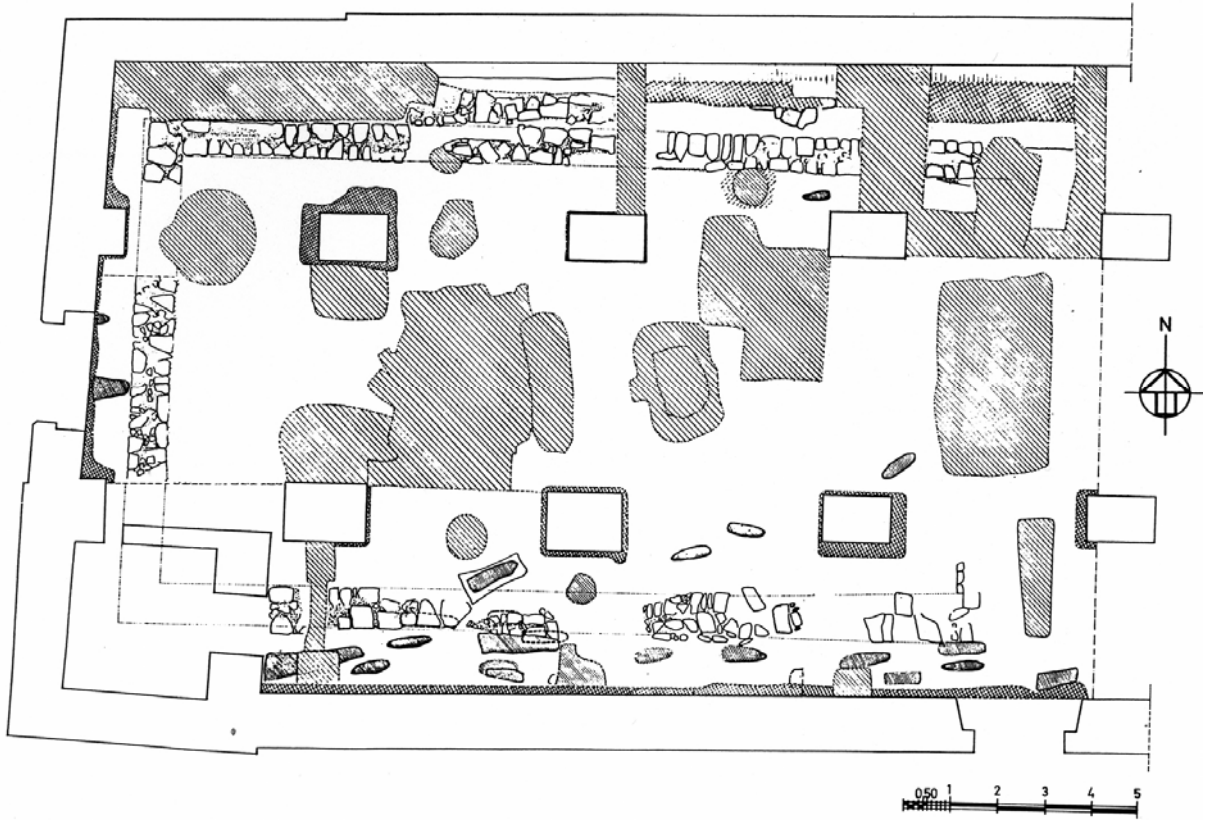

FIGURA 7.72: excavacions de Sant Andreu de Sagàs, església implantada sobre una necròpolis anterior (RIU-BARRERA, E. 1998b, p. 190).

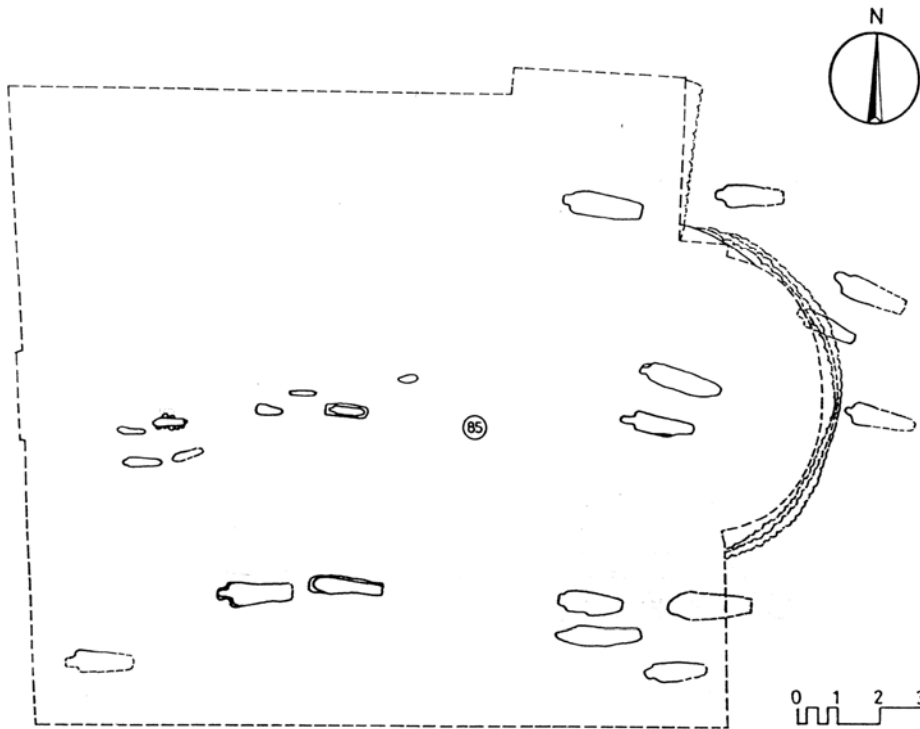

FIGURA 5.73: fase funerària prèvia a la construcció de l'església de Sant Vicenç de Torelló (LÓPEZ MULLOR, A. 1986).

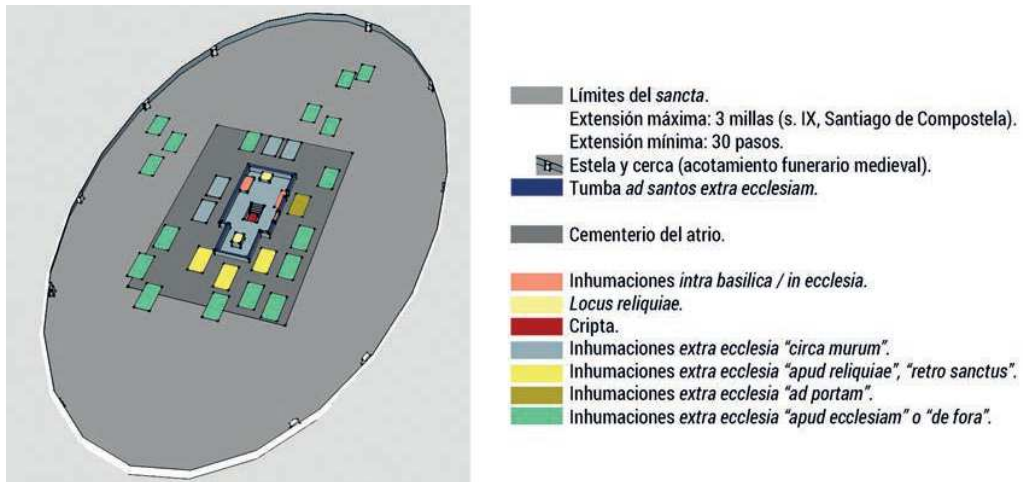

FIGURA 5.74: relació entre església, necròpolis i l'atri/sagrera a l'antiguitat tardana i edat mitjana (segons LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A.M. publicat a DDA 2017, p. 133).

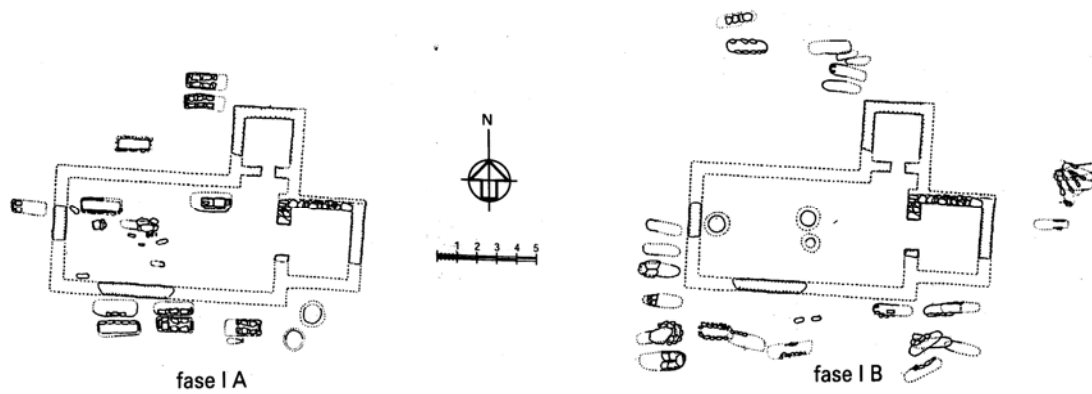

FIGURA 5.75: primeres fases del conjunt de Sant Menna, amb una primera necròpolis associada a una església i sitges, ja a l'antiguitat tardana (ROIG BUXÓ, J. 1999, p. 283).

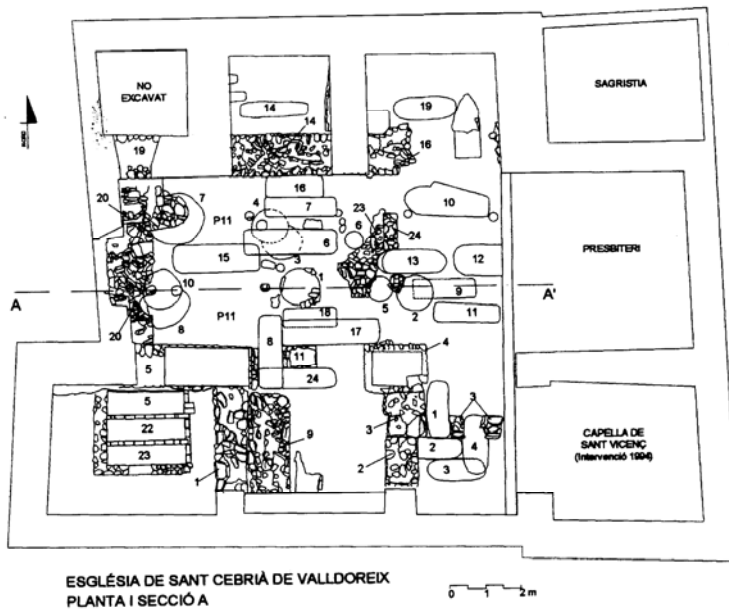

FIGURA 5.76: planta de les excavacions de Sant Cebrià de Valldoreix, on es documenten sitges anteriors a la construcció de l'església (GUÀRDIA, J.; CORTÉS, J. J. 2003, fig. 5, p. 549).

ANY	ADVOCACIÓ ACTUAL, MUNICIPI I COMARCA	FONT
857	la gent de la vila de Campelles lliuren i doten l'església de Sant Climent al bisbe d'Urgell església d'iniciativa local	Sant Climent de la Torre, Castellbò, Baixa Ribagorça ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 4, p. 18-20
857	eis habitants de Saldes edificuen, lliuren i doten l'església de Sant Martí al bisbe de la Seu d'Urgell església d'iniciativa local	Sant Martí de Saldes, Berguedà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 5, p. 20-22
850 o 858	dotació de Santa Maria de Besalú concedeix circuit de cementiri de 30 dextres	Santa Maria de Besalú, La Garroxa ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 6, p. 22-26
888	consagració de l'església del <i>castrum</i> de Tona edificada pels seus habitants església d'iniciativa local	Tona, Osona ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 10 p. 35-38 p.
891	el bisbe d'Urgell va a l'església de Baltarga a petició dels habitants per consagrar l'església que li donen i doten dota un cementiri de 30 passes als quatre punts cardinals i dona les oblacions, <i>luminaria</i> i <i>defunciones</i>	Baltarga, Cerdanya ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 15, p. 53-57
893	el bisbe d'Urgell consagra Santa Maria de Merles a petició dels seus habitants i del prevere Fedani i Ato que han construir una església entre altres " <i>et prope ipsa ecclesia alia pecia de terra ad cimiterium faciendum</i> "	Merles, Berguedà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 16, p. 57-59
903	el bisbe Nautigis d'Urgell va a consagrar l'església de Santa Maria de <i>Hichiani</i> a petició del seu fundador Egared i altres, els quals la doten. Es sotmet a la parròquia de Vileda església d'iniciativa local	Santa Magdalena de Guardiola, Vilada, Berguedà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 26, p. 76-78
903	e bisbe Nautigis va a consagrar l'església de Sant Andreu de Sagàs a petició del prevere Galindó i el poble església d'iniciativa local	Sant Andreu de Sagàs, Berguedà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 27, p. 78-79
905	el bisbe Idalguer d'Osona va al <i>castrum</i> de Lluçà a consagrar l'església de Santa Maria, edificada pel prevere Virissa església d'iniciativa local	Santa Maria de Lluçà, Osona ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 31, p. 85-88
906	el bisbe Idalguer d'Osona va a Manlleu a consagrar l'església de Santa Maria, reedificada pel prevere Fedanci Dona una peça de terra prop del cementiri " <i>psaque no est iuxtam ecclesiam</i> "	Santa Maria de Manlleu, Osona ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 33, p. 90-93
907	el bisbe Nautigis d'Urgell va al <i>castrum</i> de Puig-reig a consagrar l'església de Sant Martí, edificada pels seus habitants església d'iniciativa local	Sant Martí de Puig-reig, Berguedà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 35, p. 96
909 Fals	el comte i marquès Guifré dota l'església de Santa Maria d'Olost, reedificada Dona el cementiri al costat de l'església, de 30 passes " <i>In memorie ejus genitricis nec non et omnium sanctorum animarum fidelium, vivorum ac defunctorum</i> " També dona la sagrera dins el seu seu abou del ciutat circuit de cementiri.	Santa Maria d'Olost, Osona ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 37, p. 99-102
912	Nautigis bisbe d'Urgell va a la vila Torre Agut a petició del marquès Senofred II d'Urgell per consagrar Santa Eugènia lliura a la parròquia delmes, primícies, cementiri, oblacions això com els cementiris de Sant Esteve, Pere i Feliu	Santa Eugènia de la Torre del Camp Major, Montferrer i Castellbò, Alt Urgell ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 40, p. 104-105
913	Nautigis d'Urgell va a Llívia, a la vila de Sallagosa a consagrar l'església a petició del prevere Albert i el poble església d'iniciativa local	Santa Eugènia de Sallagosa, Cerdanya ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 42, p. 108-109
930	el bisbe Randulf d'Urgell va a Er a consagrar les esglésies de Santa Maria, Tots els Sants, Sant Pere i tots els apòstols, i Sant Miquel, a petició del prevere Hictor església d'iniciativa local	Santa Maria d'Er, Alta Cerdanya ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 47, p. 114-17

TAULA 5.3: Actes de consagració i dotació relacionades amb cementiris sagres i fundacions locals.

939	el comte i marquès Sunyer i el seu fill Ermengol demanen al bisbe Jordi d'Osona que consagri l'església de Santa Maria de Moia i li concedeixen diverses esglésies Concedeixen al bisbe Jordi d'Osona diverses esglésies, fundació comtal	Santa Maria de Moia, Osona ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 55, p. 130-133
945	Guilera bisbe de Barcelona, a petició del comte Sunyer i la seva esposa Riquida i l'abadessa Adalard acut a consagrar i fundar el monestir de Sant Pere de les Puel·les als afores de Barcelona fundació monàstica d'iniciativa comtal	Sant Pere de les Puel·les, Barcelona, ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 57, p. 136-138
948	el bisbe Guisard d'Urgell va al lloc conegut com Paradís per consagrar l'església de Sant Miquel, Sant Pere i Sant Andreu a petició del prevere Estfred i els seus habitants, que la van reedificar església d'iniciativa local	Sant Miquel de Trubians, Giscareny, Berguedà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 62, p. 148-150
949	el bisbe Gotmar de Girona consagra Santa Coloma de Fitor, edificada pel prevere Altimiri, Pacà i el levita Tassi església d'iniciativa local	Forriac, Baix Empordà ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 63, p. 150-152
949	el bisbe Guisard d'Urgell va a consagrar l'església de Sant Cristòfor de Salinover, reedificada per l'abat Gulfi i Melandre i els germans del monestir de Santa Celícia d'Elins Havia estat destruïda pels pagans i reedificada. Fundació monàstica	Sant Jaume de Sant Cristòfor de la Donzell, Baronia de Riab, La Noguera ORDEIG MATA, R. vol. I, doc. 64, p. 152-154
1007	el matrimoni Eliseu i Englia edificuen l'església de Lacerà la fan consagrar i dotar església d'iniciativa local; retenen un terç de les dècimes i oblacions " <i>que pro filiolum mortuorum animas ibi tradite fuerunt</i> "	Santa Maria de Lacerà, Betesa, Aeny de Noguera, Ribagorça ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 122, p. 5
1007	L'abat Galí, el prevere Guimerà edificuen l'església de Rallui i el bisbe Simeric consagra Sant Climent segons Ordeig (p. 6) l'abat i el prevere es van apoderar de l'església prèviament profanada pels agarens el 1006 i la fan consagrar pel bisbe Elmeric. Era del prevere Rinuld i la seva germana Adalivira quals quals la van reclamar per ells i els seus hereus, confirmen la seva consagració i i fan una nova dotació com es veu en el següent document:	Sant Climent de Rallui, Bernui, Ovarra, Ribagorça ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 123 A, p. 5-8
1008	L'abat Galí, el prevere Rinulf i la seva germana Adalivira compren al comte Sunyer el feu de Rallui, destruït pels musulmans, el porten i donen an monestir de Santa Maria, Sant Pere i Sant Pau i Santa Creu. Reedifiquen i doten l'església de Sant Climent. en el marc d'aquest conflicte, Rinulf i Adalivira reteren l'església per vida, però en nom del monestir i l'abat	Sant Climent de Rallui, Ovarra, Baixa Ribagorça ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 123 B, p. 8-10
1018	Dues famílies construïxen una església en honor de Crist i Santa Maria i és consagrada pel bisbe Borrell de Ribagorça qui consagra Santa Maria, Sant Climent i Sant Esteve església d'iniciativa local	Santa Maria del Coll, Roda d'Isàvena, Ribagorça ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 125, p. 20-22
1021	els preveres Baró, Marquès i Company edificuen l'església de sant Martí de Montanyana i és consagrada pel bisbe Borrell de Ribagorça a petició dels seus constructors església d'iniciativa local	Montanyana, Ribagorça ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 122, p. 138, p. 31-33
1023	Labat Gall d'Ovarra i els monjos conviden al bisbe Borrell de Ribagorça a consagrar l'església de Santa Maria de Novelles, destruïda pels sarraïns Iniciativa monàstica. Es dota de delmes primícies, defuncions i oblacions etc.	Vall de la nera de Vacamorta, Cruïlles, Alt Empordà ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 142, p. 39-42
1025	el bisbe Berenguer va al comtat de Rosselló a consagrar l'església de Sant Joan el Vell, edificada pels homes del lloc església d'iniciativa local. Confirma la dotació i l'espai a l'entorn com a fossar " <i>In girum ecclesiae ad corpora mortuorum sepelenda</i> "	Sant Joan el Vell, Perpinyà, Rosselló ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 145, p. 46-48
1029	el bisbe Pere de Girona consagra l'església de Sant Silvestre de Vallmaia, edificada pel prevere Duran i els seus habitants església d'iniciativa local. El bisbe dota l'església i mana que sigui donat un espai de 30 passes a l'entorn de l'església: " <i>atque episcopus ordinavit ad eam basilicam Sancti Sylvestri ut de foris totum in circuitu symphierium de ipsa ecclesia fuisset. Id est, ad mesuram de homine qui optum passum faciet. tenente uno pede in terra extendat ambas cambras cum alio pede quantum passus potuerit, et sic ad plus minimum triginta passus</i> "	Sant Esteve de Vilamallia, Alt Empordà ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 49, p. 52-54

1031	el bisbe Berenguer d'Eina va consagrar l'església de Santa Eulàlia de Fullà	Santa Eulàlia de Fullà, Conflent	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 150, p. 54-56
1035	L'arquebisbe Guifré de Narbona, i els bisbes Ermengol d'Urgell i Guifré de Carcassona van al monestir de Sant Pere de Frontanyà per consagrar el bisbe Guislabert de Barcelona i l'església monàstica	Sant Pere de Frontanyà o de la Portella, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 153, p. 65-69
1037	Estableix honres fúnebres pels monjos morts en el monestir estant o fora seu mitjançant misses solemnes "Si vero aliquis in hoc sanctissimo conventu ad unctus, in propria domo aut alicudi mortu fuerit preventus, constituimus et, si fieri potest omnes alii fratres occurrant, maximoque cum honore a confratribus deductus cum missarum solemnibus, in predicto cenobio honorifice specialit, sive dives, sive pauper..."	Sant Climent d'Urgel	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 155, p. 71-72
1038	el bisbe Eribau d'Urgell va a Sant Climent d'Urgel a consagrar la seva església	Sant Climent d'Urgel, Baix Catalunya	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 158, p. 75-76
1040	concedeix a més de les oblacions, dècimes, primícies etc, un cementiri de 30 passes eclesiàstiques al voltant del temple ("atque ciminterium XXX passuum ecclesiasticorum")	Sant Marçal de Terrassola, Alt Penedès	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 163, p. 86-94
1040	el matrimoni Silveri Borrell i Ermessenda doten l'església del castell de Sant Marçal i demanen que el bisbe Guislabert la consagri i la dediqui a Sant Marçal sota la seva advocació i els sante Pau i Felii	Sant Semí de Tavèrnoles, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 164, p. 95-101
1040	església d'iniciativa local	Sant Semí de Tavèrnoles, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 163, p. 86-94
1040	acta de consagració de Sant Semí de Tavèrnoles	Castell de Tost, Ribera d'Urgellet, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 164, p. 95-101
1040	es confirma la dotació, inclosos els cementiris dependents del monestir. Ordeig apunta que realment és un document del s. XII	Seu d'Urgell, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 165, p. 103-107
1040	Amau Mir de Tost i la seva esposa Arsenda demanen al bisbe Eribau de Vic que consagri l'església de Santa Maria del castell de Tost	Seu d'Urgell, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 173, p. 122-123
1040	En la dotació concedeixen els cementiris, primícies, oblacions etc de la parroquia i esglésies dependents	Sant Martí de Blure, Sagàs, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 178, p. 129-131
1040	acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell	Sant Martí de Blure, Sagàs, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 173, p. 122-123
1040	Confirmen i confirmen els alous de les esglésies dependents, amb les dècimes, primícies, cementiris i oblacions que ja venen d'antic ("et ab ipso quod odie habet, et in antea adquisitimus evit")	Sant Martí de Blure, Sagàs, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 178, p. 129-131
1043	A prec dels habitants, el bisbe Guillem d'Urgell consagra l'església de Blure	Sant Martí de Blure, Sagàs, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 173, p. 122-123
1046	església d'iniciativa local. Fixa la rodalia parroquial i concedeix delmes, primícies i oblacions, i la solmet a la Seu d'Urgell	Sant Martí de Blure, Sagàs, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 178, p. 129-131
1046	el bisbe i abat Bernat de Coserans, l'abat Leiat amb consentiment del bisbe Pere de Girona van Olmeda, del comtat de Besalú a consagrar l'església de Sant Martí	Sant Martí de Blure, Sagàs, Berguedà	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 178, p. 129-131
1047	Confirma els drets de cementiri i un espai de 40 passes	Sant Joan de Castelló, Montferrer i Castellbò, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 182, p. 137-138
1047	el bisbe Guillem d'Urgell a va al castell de Castellbò a prec dels esposos Isam i Gelberga i altres homes per consagrar l'església de Sant Joan, dotada pel citat matrimoni	Sant Joan de Castelló, Montferrer i Castellbò, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 182, p. 137-138
1047	església d'iniciativa local. El bisbe confirma els delmes, primícies, oblacions i cementiris i els alous de l'església	Sant Joan de Castelló, Montferrer i Castellbò, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 182, p. 137-138
1047	el bisbe Gisalbert de Barcelona va a Aiguallonga a consagrar l'església de Sant Cebrià	Sant Cebrià de Vialonga	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 183, p. 138-141
1047	confirma la possessió i cementiri de 30 passes, i senyala la rodalia parroquial. Destruïda el 1030 pels sarraïns, el culte passa a Sant Vicenç de Valldoreix, qui canvia d'advocació a Sant Cebrià ("confirmamus prenomnatus episcopus una cum canonicis alisque clericis, qui cum eo erant omnes possessiones quas habebant ubique locorum, terras videlicet et vineas cum domibus decimas et primicias vel oblationes sive laxationes defunctorum que sunt sui juris atque ciminterium ipsi ecclesie indique XXX ecclesiasticorum passuum confirmaverunt et quidquid eodem continetur spacio sub ecclesia defensione posuerunt")	Sant Cebrià de Vialonga	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 183, p. 138-141
187 fals	Berenguer bisbe d'Osona a petició de Ramon Berenguer I, la seva esposa Almodis i llur fill Berenguer Ramon va al castell de la Manresana a consagrar l'església de Santa Maria dels Prats, i confirm les donacions de comtes i feligresos	Santa Maria dels Prats, Prats del Rei, Anoia	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 183, 187, p. 146-149
1050	dona a l'eslésia els cossos "qui sunt in oriente vel occidente pro ciminterio", a més dels cementiris "et cum triginta passibus, et cum sacranis et alaudis, et decimas et primicias quas hodie habent en in antea adquisierere piterunt"	Santa Maria dels Prats, Prats del Rei, Anoia	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 183, 187, p. 146-149
1050	Guislabert bisbe de Barcelona va a Terrassa a consagrar l'església de Sant Quirze	Sant Quirze del Vallès, abans de Galliner	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 191, p. 155-157
1050	Confirma la donació de la sagrera i fixa la rodalia parroquial: "confirmaverunt et idem ecclesiase siminterium undique triginta passuum ecclesiasticorum et quid quid en eodem spatio continentur com sacratio ibi existente que est alodium praedictae ecclesie"	Sant Quirze del Vallès, abans de Galliner	ORDEIG MATA, R. vol. II, doc. 191, p. 155-157

1053	el bisbe Berenguer de Girona consagra Santa Maria de Roses a prec del comte Hug I d'Empúries	Santa Maria de Roses, Roses, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 193, p. 167-168
1053	Fundació comtal. Concedeix 30 passes de cementiri: "praedictus episcopus donavit praedictae ecclesiae ciminteria triginta passuum per totum circuitum ejusdem ecclesie"	Santa Maria de Roses, Roses, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 193, p. 167-168
1053	el bisbe Berenguer d'Eina va a Eius per consagrar l'església de Sant Vicenç i Sant Joan aixecada pels seus habitants	Sant Vicenç d'Eus, Eus, Conflent	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 194, p. 168-169
1055	església d'iniciativa local. El prelat assenyala el terme, concedeix delmes, primícies i oblacions, així com el cementiri magnats assisteixen a la consagració de l'església de Sant Pau de Narbona	Sant Pau de Riú-sec, Sabadell, Vallès Occidental	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 197, p. 171-174
1061	Se li concedeixen els delmes, primícies, terres, vinyes i cementiris, amb sagrera	Sant Pau de Riú-sec, Sabadell, Vallès Occidental	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 197, p. 171-174
1061	Ramon Folc de Cardona i la seva esposa acuden al bisbe Guillem d'Osona per confirmar la rodalia i dotació de Sant Martí del Brull	Sant Martí del Brull, El Brull, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 209, p. 190-192
1062	inclou una sagrera de 30 passes: "cum cymenterio et XXX passuum sacratio pro salvationes vivorm et sepultura parrochianorum aut aliorum si necessitas fuerit peregrinorum"	Sant Martí del Brull, El Brull, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 209, p. 190-192
1062	el bisbe Berenguer de Girona va a Cruïlles per consagrar l'església a prec dels veïns i de Gaurfed, clergue de Girona i capellà de l'església	Santa Eulàlia de Cruïlles, Cruïlles, Baix Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 211, p. 193-195
1064	església d'iniciativa local. Concedeix diverses possessions, les sagreres, el cementiri al seu voltant amb els edificis i sagrera	Santa Eulàlia de Cruïlles, Cruïlles, Baix Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 211, p. 193-195
1064	el bisbe Berenguer de Barcelona, a petició de Ramon Berenguer I i Almodis i l'abat de Sant Llorenç per consagrar l'església del monestir	Sant Llorenç del Munt, Matadepera, Vallès Occidental	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 217, p. 202-204
1064	confirma els predis, parroques, delmes, primícies, oblacions i el cementiri amb 60 passes	Sant Llorenç del Munt, Matadepera, Vallès Occidental	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 217, p. 202-204
1064	el bisbe Berenguer de Girona consagra l'església de Santa Maria	Santa Maria, Castelló d'Empúries, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 218, p. 205-207
1064	Confirma oblacions, delmes, primícies etc, confirma el terme parroquial i alous, així com la immunitat de cementiri, de 60 passes	Santa Maria, Castelló d'Empúries, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 218, p. 205-207
1064	el bisbe Berenguer de Girona consagra l'església de Sant Joan	Sant Joan Sescloses, Perelada, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 219, p. 207-208
1065	concedeix delmes, primícies i oblacions de rigor i cementiri de 30 passes "in circuitu iamdictae ecclesie" determinades per creus.	Sant Joan Sescloses, Perelada, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 219, p. 207-208
1065	el bisbe Berenguer de Girona i l'arquebisbe Guifré de Narbona, el bisbe d'Osona el d'Urgell i altres van a Sant Miquel de Fluvià a consagrar l'església	Sant Miquel de Fluvià, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 221, p. 209-212
1067	A banda de la corresponent dotació, confirma un cementiri amb un circuit de 60 passes	Sant Miquel de Fluvià, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 221, p. 209-212
1067	el bisbe Guillem d'Osona consagra l'església de Sant Vicenç	Sant Vicenç, Susqueda, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 223, p. 215-217
1067	confirma una sagrera de 10 passos al seu voltant	Sant Vicenç, Susqueda, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 223, p. 215-217
1068	el bisbe Guillem d'Osona consagra l'església de Sant Martí Sescorts a prec de Guillem Borrell, canonge de Sant Pere i capellà del lloc, i els seus veïns	Sant Martí de Sescorts, Santa Maria del Corcó, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 224, p. 217-219
1068	els bisbes berenguer de Girona i Berenguer de Barcelona consagren l'església del monestir de Breda	Sant Salvador de Breda, La Selva	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 225, p. 219-221
1076	a banda de dotar el temple, marquen una sagrera de 60 passes	Sant Salvador de Breda, La Selva	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 225, p. 219-221
1076	el bisbe Berenguer de Girona, a petició del bisbe Guillem Guifré d'Osona i els canonges consagra l'església de Sant Genís, Sant Joan i Sant Pere	Sant Genís de Taradell, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 233, p. 233-235
1076	Confirma les possessions, cementiris i sagreres rurals	Sant Genís de Taradell, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 233, p. 233-235
1078	el bisbe Umbert de Barcelona concova al bisbe Berenguer de Girona i els dos, a prec des Guillem Bernat del castell d'Odena i els parroquians, consagren l'església de Sant Salvador d'Arroana	Sant Feliu, Sabadell, Vallès Occidental	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 234, p. 235-236
1078	església d'iniciativa local. Dona el cementiri de 30 passes al voltant de l'església	Sant Feliu, Sabadell, Vallès Occidental	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 234, p. 235-236
1078	el bisbe Berenguer de Girona consagra l'església de Santa Maria	Santa Maria del Castell, Castell i Platja d'Aro, Baix Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 235, p. 236-237
1078	estableix cementiri de 30 passes al voltant i el seu alou	Santa Maria del Castell, Castell i Platja d'Aro, Baix Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 235, p. 236-237
1079	el bisbe Berenguer de Girona consagra l'església de Sant Romà de Lloret	Santa Maria de les Alegries, Lloret de Mar, La Selva	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 237, p. 238-240
1079	església d'iniciativa local Sicarda i els seus fills Udalarí i Bernat la doten de terres i de cementiri de 30 passes	Santa Maria de les Alegries, Lloret de Mar, La Selva	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 237, p. 238-240

TAULA 5.3: Actes de consagració i dotació relacionades amb cementiris sagreres i fundacions locals.

1079	el bisbe Berenguer de Girona consagra l'església de Santa Maria, Sant Jaume i Sant Just	Santa Maria de Pineda, Pineda de Mar, Maresme	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 238, p. 240-241
1079	estableix la corresponent dotació i cementiri de 30 passes, i també dona el seu alou del cementiri en redempció dels seus pecats		
1079	el bisbe Berenguer de Girona consagra l'església de Sant Mateu de Franciac i altres	Sant Esteve de Caldes de Malavella, La Selva	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 240, p. 243-244
1079	dota l'església de cementiri de 30 passes al voltant de l'església		
1079	el bisbe Bernat d'Urgell acudeix al castell d'Olius a prec del comte Ermengol IV d'Urgell per consagrar l'església de Sant Esteve	Sant Esteve d'Olius, Olius Solsonès	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 241, p. 244-246
2079	església dinicialiva comtal. Estableix cementiri de 30 passes		
2079	consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins	Santa Cecília d'Elins, Monferrer i Castellbò, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 242, p. 247-251
1081	la dota de delmes, primícies, oblacions, cementiris, alous, terres etc.		
1081	acta de consagració de Sant Cristòfor de la Castanya per part del bisbe Berenguer d'Osona a prec del comte Ramon de Cardona, Humbert de les Agudes i els parroquians	Sant Cristòfor de la Castanya, El Brull, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 244, p. 252-254
1081	església dinicialiva comtal. La dota de cementiri de 30 passes		
1081	el bisbe Berenguer d'Osona i els seus clergues dediquen l'església de Santa Maria	Sant Miquel de Viladrau, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 245, p. 245-256
1081	la doten de cementiri de 30 passes		
1083	el bisbe Berenguer d'Osona, a prec dels habitants, consagrada l'església de Sant Fructuós, Auguri i Eulogi	Sant Fructuós de Balenyà, ara santuari de La Mare de Déu de l'Aguda, Balenyà, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 247, p. 259-260
1086	església dinicialiva local. Estableix cementiri de 30 passes, confirma oblacions, delmes, primícies etc		
1086	l'arquebisbe Dalmau de Narbona i diversos bisbes dediquen la basílica del Sant Sepulcre	Sant Sepulcre de Palera, Bauda, La Garrotxa	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 250, p. 263-265
1086	dona un circuit de 30 passes d'irruniat		
1086	consagració de Santa Maria i Sant Pere	Santa Maria d'Igualada, Anoia	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 252, p. 270-271
1086	marca cementiri de 30 passes per cementiri, concedeix delmes, primícies etc, i els "lectis defunctorum"		
1086	acta de consagració de Santa Martí d'Albanells	Sant Martí d'Albanells, Argencola, Anoia	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 253, p. 272-273
1086	marca cementiri de 30 passes		
1086	acta de consagració de Sant Llorenç de Gaserans	Sant Llorenç de Gaserans, Sant Feliu de Buxalleu, La Selva	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 255, p. 273-274
1087	es dota de cementiri de 30 passes		
1087	acta de consagració de l'església de Sant Esteve	Sant Esteve de Granollers, Gurb, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 256, p. 274-276
1090	estableix cementiri amb un circuit de 30 passes		
1090	acta de consagració de la restauració de les esglésies de Sant Cristòfor i Santa Maria d'Organyà	Santa Maria d'Organyà, Alt Urgell	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 258, p. 277-283
1090	Dona les oblacions i defuncions d'aquestes esglésies i altres		
1090	acta de consagració de Sant Iscle de Vallanta	Sant Iscle de Vallanta, Maresme	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 259, p. 283-284
1090	dona les corresponents dècimes, primícies, alous, oblacions i cementiri de 30 passes		
1090	acta de consagració de Sant Miquel de Sorerols	Sant Miquel de Sorerols, Tavertet, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 260, p. 285
1090	a banda de donar les corresponents dècimes, primícies etc, un cementiri de 30 passes de circuit		
1090	acta de consagració de Sant Tomàs de Riudeperes	Sant Tomàs de Riudeperes, Calldenes, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 263, p. 289-290
1096	dota d'un cementiri de 30 passes		
1096	acta de consagració de Santa Maria de Vilabertran	Santa Magdalena de Vilabertran, Centelles, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 264, p. 290-291
1096	dona cementiri de 30 passes		
1096	acta de consagració de Sant Martí de Sorbet, al Cavall Sobirà	Santa Maria de Sorbet, Viladecavalls, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 265, p. 291-292
1098	atorga cementiri de 30 passes al voltant de l'església		
1098	acta de consagració de Sant Feliu de Terrassola	Sant Feliu de Terrassola, Santa Maria d'Olo, Bages	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 267, p. 294-295
1098	dona cementiri de 30 passes		
1098	acta de consagració de Santa Maria de Guissona	Santa Maria de Guissona, La Segarra	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 268, p. 295-299
1099	estableix un cementiri de 60 passes		
1099	acta de consagració de Sant Vicenç de Gualba	Sant Vicenç de Gualba, Vallès Oriental	ORDEIG MATA, R. vol. III,

			doc. 269, p. 299-300
	atorga cementiri		
1100	acta de consagració de Sant Antoni de Colifred	Sant Antoni de Colifred, Vidrà, Osona	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 274, p. 305-306
1100	estableix la dotació i el cementiri		
1100	acta de consagració de Santa Maria de Vilabertran	Santa Maria de Vilabertran, Alt Empordà	ORDEIG MATA, R. vol. III, doc. 276, p. 307-310
1100	concedeix els drets de sepultura dels difunts, i una sagrera de 100 passos eclesiàstics		

TAULA 5.3: Actes de consagració i dotació relacionades amb cementiris sagres i fundacions locals.

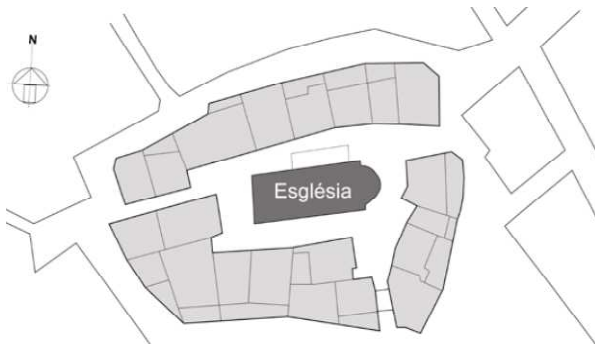

FIGURA 5.77: planta de la sagrera de Darnius (Alt Empordà). L'àrea de protecció de 30 passes al voltant de l'església va generar a la Catalunya Vella una sèrie de poblacions en les quals aquesta és l'espai central (Bolòs, J. 2994, fig. 57, p. 99).

FIGURA 5.78: miniatura CLXIV, 4 de las *Cantigas de Santa Maria* on es veu el prendiment d'un monjo (!) en un fossar medieval amb esteles i sarcòfags.

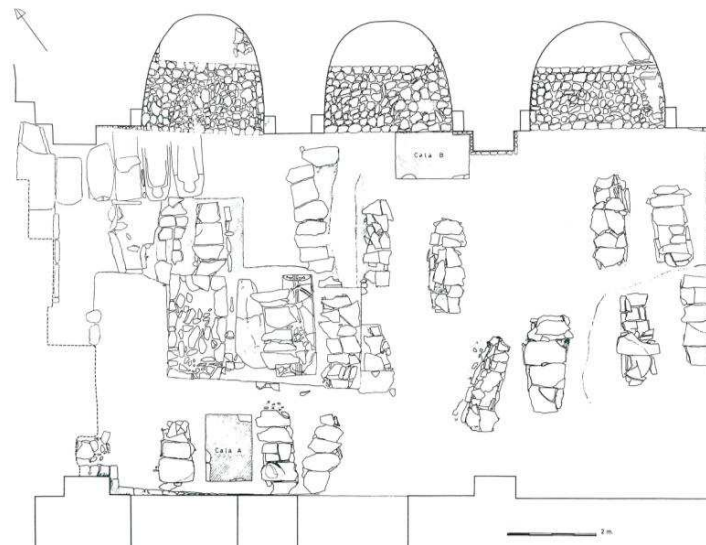

FIGURA 5.79: necròpolis sota la capçalera de l'església del monestir de Ripoll (RIPOLL PERELLÓ, E.; CARRERAS, T.; NUIX, J. M. 1978).

FIGURA 5.80: dues cares de la mateixa moneda. A l'esquerra el monument pels morts del bàndol republicà als Pozos de Caudé (Terol) amb la lapidària frase "Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidais" i a la dreta placa commemorativa dels occisos del bàndol nacional en una església de Morella. Els dos cenotafis tenen el mateix objectiu: recordar les morts violentes esdevingudes durant la Guerra Civil. (<http://www.culturaydeporte.gob.es/mtraje/visita/visita-virtual/sala-indumentaria-tradicional/pervivencias-identidades-1/arguizaiola.html>, consulta 22.05.2020).

FIGURA 5.81: estela commemorativa de la mort de Germán Rodríguez durant uns aldarulls als sanfermines de 1978. Obra d'Oteiza és un carrer de Pamplona. Aquí la forma discoïdal es vincula clarament amb una situació política i la violència que ha patit l'Estat espanyol fins fa uns anys (Ahotsa info, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Estela_commemorativa_a_Germ%C3%A1n_Rodr%C3%ADguez_y_a_los_sucesos_d_e_los_sanfermines_de_1978.jpg consulta 04.06.2020).

FIGURA 5.82: la pandèmia provocada pel COVID-19 va provocar com a resultat col·lateral un obscè augment de preus dels serveis funeraris com es veu en aquesta notícia periodística. El fet és que les despeses funeràries han estat sempre una càrrega prou onerosa per les famílies (<https://www.elperiodico.com/es/politica/20200327/la-generalitat-limitara-el-precio-de-los-entierros-7907383> consulta 04.05.2020).

FIGURA 5.83: l'asèpsia del segle XXI davant la mort ha arribat al límit del socialment i familiarment acceptable amb la pandèmia del COVID-19 davant la dificultat, fins i tot interdicció, de l'acompanyament del malalt en els darrers moments, així com la supressió de les honres fúnebres, una situació prou dura pel difunt i els familiars (<https://www.lavanguardia.com/politica/20200324/4884038931/valencia-cierra-cementerios-y-salas-de-velatorio-y-reduce-horario-de-mercados.html>, consulta 04.05.2020).

FIGURA 5.84: l'ordre de 1787 de Carles III de traslladar els cementiris fora vila es veu després a les disposicions com la que va signar l'arquebisbe de Tarragona Món i Velarde on donava les corresponents instruccions a la diòcesi. El cert és que els cementiris es van començar a traslladar però encara se'n conserven al costat de les esglésies, especialment en poblacions petites (SABATÉ BOSCH, J. M. 1988).

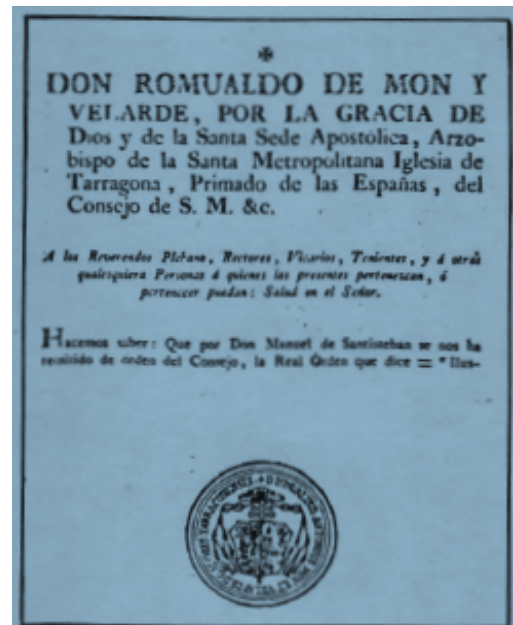

FIGURA 5.85: imatge aèria de Montblanc. En blau els límits de la vila medieval i en vermell la ubicació del fossar de Sant Miquel. En verd, ubicació actual del cementiri municipal, al costat de la carretera de la Guàrdia dels Prats, però excèntric respecte a la circulació principal de la vila i entorn (base IGCC).

FIGURA 5.86: sepeli a Setcases (Girona). Es veu com els veïns del difunt traslladen la caixa de morts, part de la fase liminar de la ritualitat (VIOLANT I SIMORRA, R. 1949, p. 309).

F. 5.87: l'arc de Berà és un clar exemple de construcció monumental per deïxa testamentària com explica clarament la seva inscripció, dibuix de Bonifàs a l'*Espanya Sagrada* del P. Flórez (1769, BHMT).

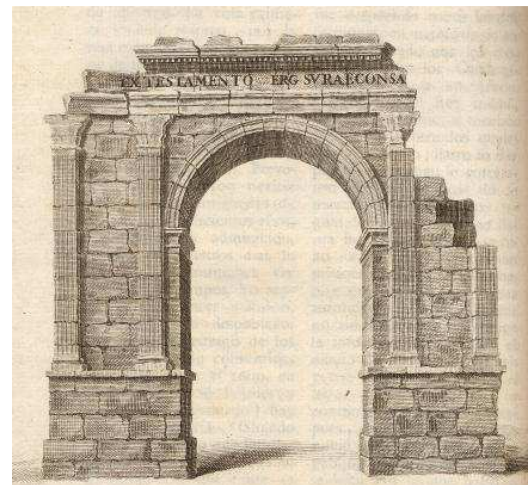
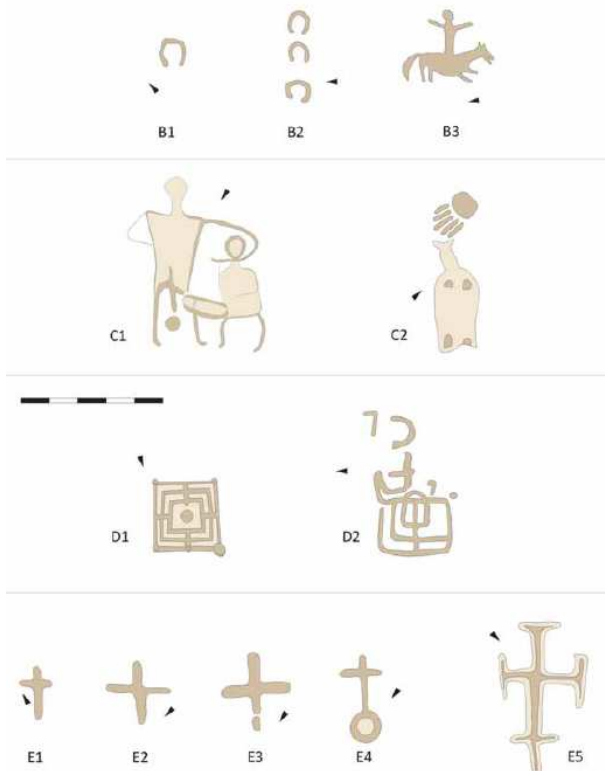
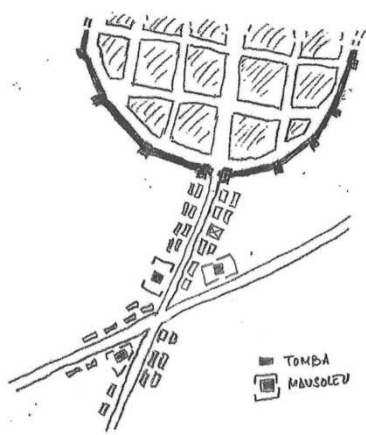
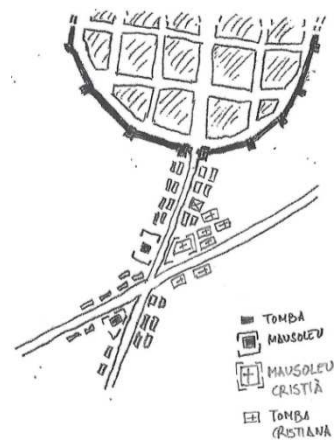

FIGURA 5.88: gravats a la roca del conjunt de Revenga. És interessant com en una necròpolis rupestre amb església hagi representacions plàstiques que van des de signes inequívocs de Cristianisme, al costat d'altres com ferradures, animals, laberints, alquerçs, fins i tot una figura clarament sexual. L'explicació no pot ser altra que múltiple, des de la utilització d'un espai comunal per coses tan normals com el joc, com la significació simbòlica que va des del culte al més enllà, la fertilitat o el simple *carpe diem* de tota societat humana (PADILLA, J. I.; ÀLVARO, J. 2011, fig. 3, p. 447).

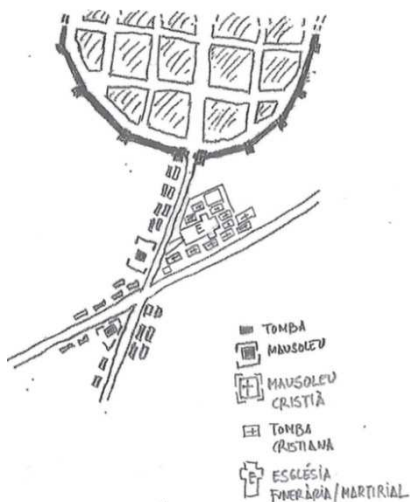

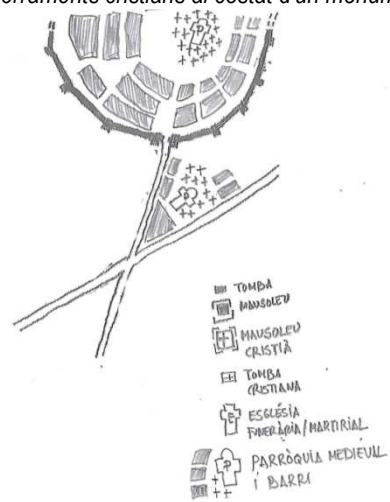
època imperial: necròpolis associades a les vies extramurs

època baix imperial 1: necròpolis associada a vies extramurs i en una part enterraments cristians al costat d'un monument funerari

època baix imperial 2 i antiguitat tardana, el conjunt cristià es transforma en església funerària/martirial amb cementiri associat, a la llarga no continuen havent enterraments pagans

època medieval, transformació del conjunt funerari en parròquia i sagrera, amb barri associat; transformació intramurs i generació de parròquia urbana i sagrera

FIGURA 5.89: proposta gràfica d'evolució de la necròpolis urbana extramurs en època imperial a la parròquia medieval al bell mig d'una població.

FIGURA 5.90: dues cares de la mateixa moneda. A l'esquerra el monument pels morts del bàndol republicà als Pozos de Caudé (Terol) amb la lapidària fase "Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidais" i a la dreta placa commemorativa dels occits del bàndol nacional en una església de Morella. Els dos cenotafis tenen el mateix objectiu: recordar les morts violentes esdevingudes durant la Guerra Civil. (<https://aragon-rioja.cnt.es/wp-content/varias%200206.jpg> consulta 04.06.2020 i foto de l'autor).

FIGURA 5.91: al bell mig del cementiri de Tírvia (Pallars Sobirà) havia aquesta impressionant creu de pedra. En una cara l'escena de la Crucifixió i a l'altra la Mare de Déu i el Nen, amb una sèrie d'elements iconogràfics com cares que simbolitzen els esperits, el sol i la lluna etc. Per les dimensions de la peça, era l'element central del fossar, del qual coneixem una interessant col·lecció d'esteles baix medievals.

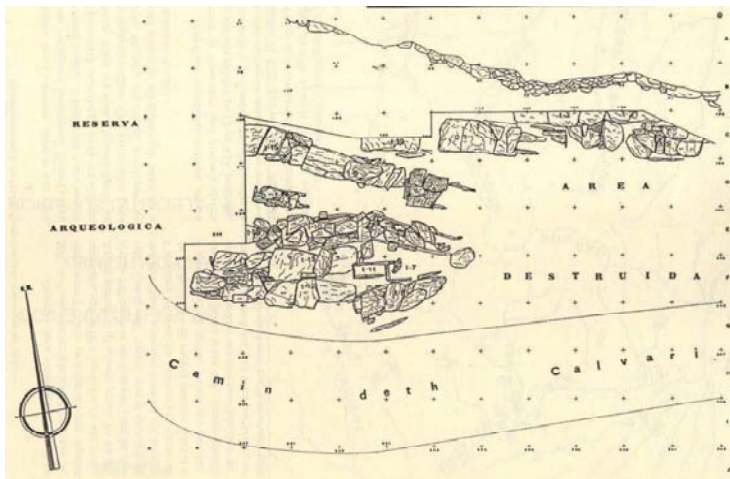

FIGURA 5.92: planta de la necròpolis tardoromana *Deth Arò de Garòs* (Aran). El més interessant d'aquest conjunt funerari és que és precisament en un dels llocs d'encesa de les falles que es celebren per Sant Joan a les contrades pirinenques (COTS, P. 1995).

FIGURA 5.93: els cultes de fertilitat es cristianitzen amb les aparicions marianes presents arreu de la geografia. A l'esquerra la desapareguda Mare de Déu del Pont de Roda de Ter, i a la dreta la figureta del reliquiari de la del Lledó a Castelló. El caràcter precristià és clar (OLLIH, I.; OCAÑA, M.; RAMISA, M.; ROCAFIGUERA, M. 1995 i GUSI, F. 2000).

FIGURA 5.94: pedra dels Morts de Belltall (Conca de Barberà). Pel que diu la gent del poble, abans servia per fer el lavatori dels difunts abans les exèquies.

FIGURA 5.95: interessant representació del lavatori de difunts conservat a Sant Miquel de Fontfreda (YLLA-CATALÀ, G. 1990. Foto. G. TUR).

FIGURA 5.96: al monestir de Huerta (Sòria) hi ha una interessant imatge del ritual *perimortem* d'un monjo: administració del viàtic, vetlla i lavatori, explicat clarament per M. Riu i Riu (1982a, p. 31).

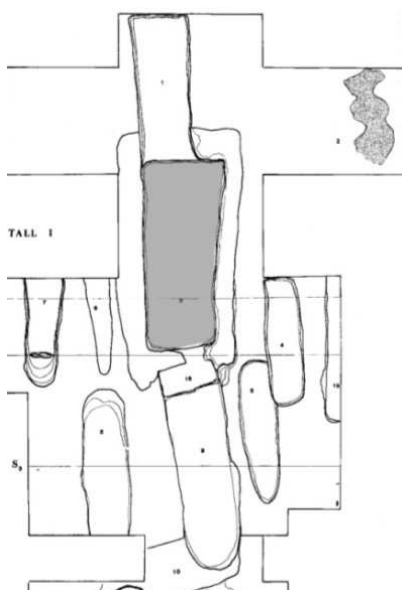

FIGURA 5.97: Planta del tall estratigràfic I del castell de Calafell. El número 2, marcat en gris es correspon a una possible piscina per al lavatori de difunts (SANTACANA MESTRE, J. 1986, p. 30).

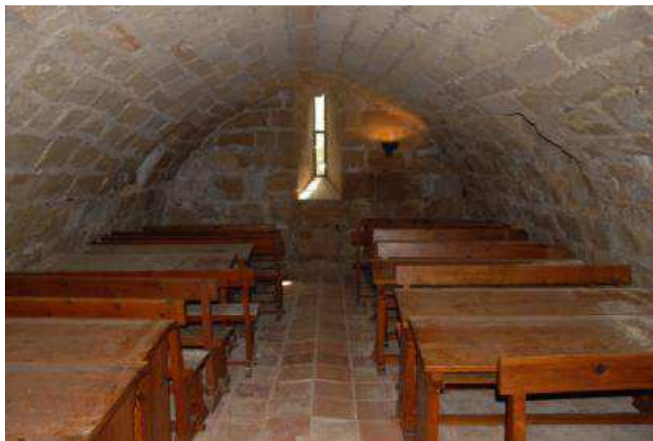

FIGURA 5.98: sota la capella de Sant Esteve de Poblet hi ha una cripta del segle XII. La tradició de la casa explica que era el podridor dels finats de la casa.

FIGURA 5.99: baiards del monestir de Poblet, utilitzats per la comunitat pel sepeli dels monjos, que encara continuen colgant-se directament a terra vestits amb hàbit i casulla i sense caixa.

FIGURA 5.100: reconstrucció d'un funeral alt medieval, segons I. Padilla i X. Riart. S'ambienta a Cuyacabras a l'Alta Edat Mitjana (PADILLA, J. I. 2003, p. 42-43).

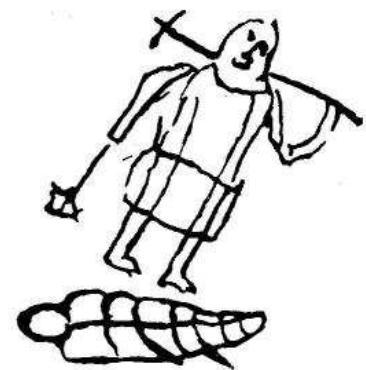

FIGURA 5.101: al campanar de l'església de Bergús hi ha un carreu amb un gravat que mostra una persona en posició o d'enterrar un difunt o de fer-li una ofrena com explica P. Bertran (foto. A. Pancorbo). La imatge recorda el fossor dibuixat a les catacombes de Commodilla de Roma (TESTINI, P. 1980, fig. 30, p. 151).

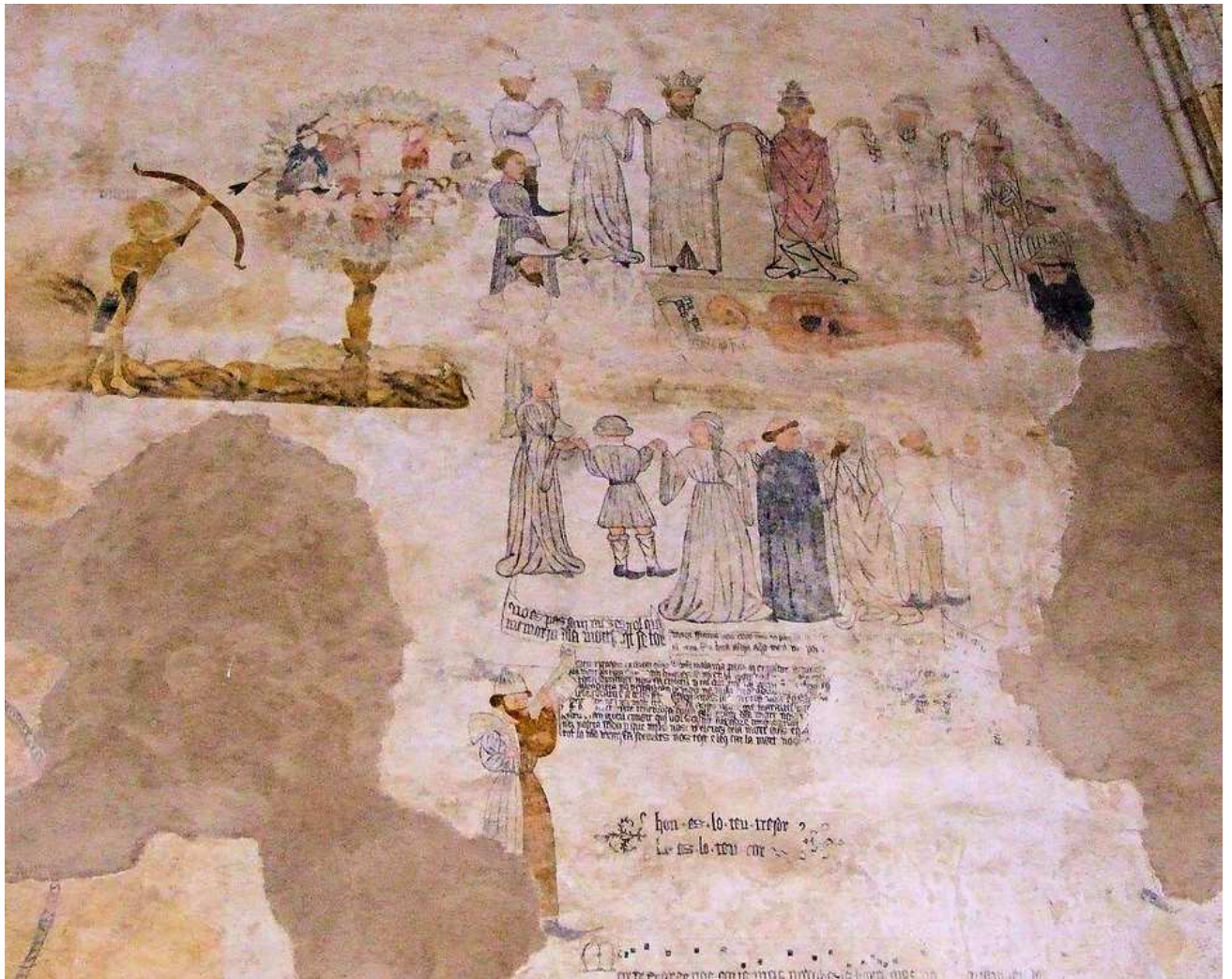

FIGURA 102: impressionant escenificació de la dansa de la mort a la sala capitular del convent de Sant Francesc de Morella. Segle XV (Santi MB a https://www.flickr.com/photos/smb_flickr/2081964606 consulta 04.06.2020).

FIGURA 5.103: representació de la Dansa de la Mort a la processó del Dijous Sant de Verges, any 2010.

FIGURA 5.104: Llibre Vermell de Montserrat amb la lletra i música de la monòdia *Ad mortem festinamus* (https://www.google.cat/url?sa=i&url=http%3A%2F%2Fsentsla.musica.blogspot.com%2F2014%2F02%2F&psig=AOvVaw2hz-mlgm2Y_AkQd5oRbNy8&ust=1588399529009000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCMCM4rKAKukCFQAAAdAAAAABAD consulta 01.05.2020)

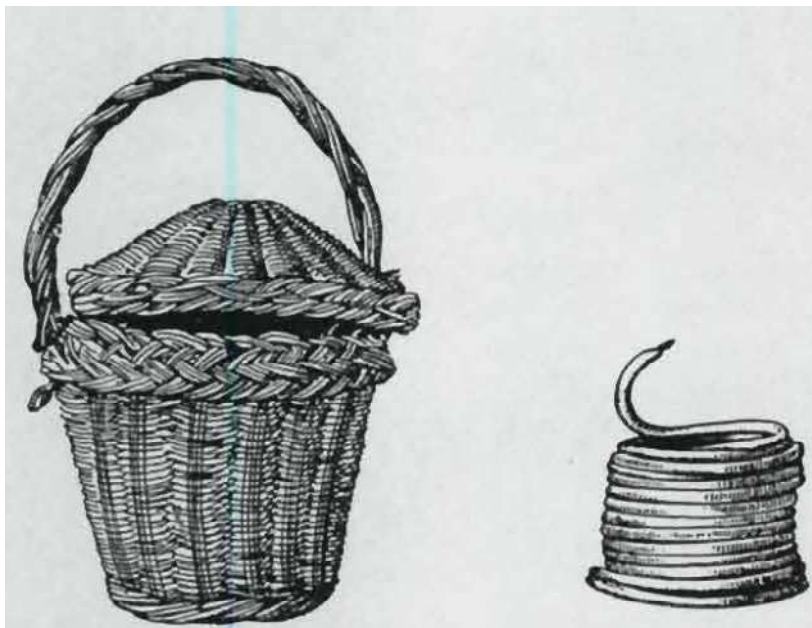

FIGURA 5.105: cistell de l'ofertori del pa a l'ofici de Difunts a l'Espluga de Francolí, i *cerilla* o *candelilla* fabricada a Reus, per a les cerimònies en record dels traspassats (VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-1959, fig. 1, p. 499)

FIGURA 5.106: pavès funerari de les tombes reials del monestir de Poblet.

FIGURA 5.107: estela medieval de Rubió. En una cara té un fal·lus i en l'altra una creu fixada (A. López Mullor).

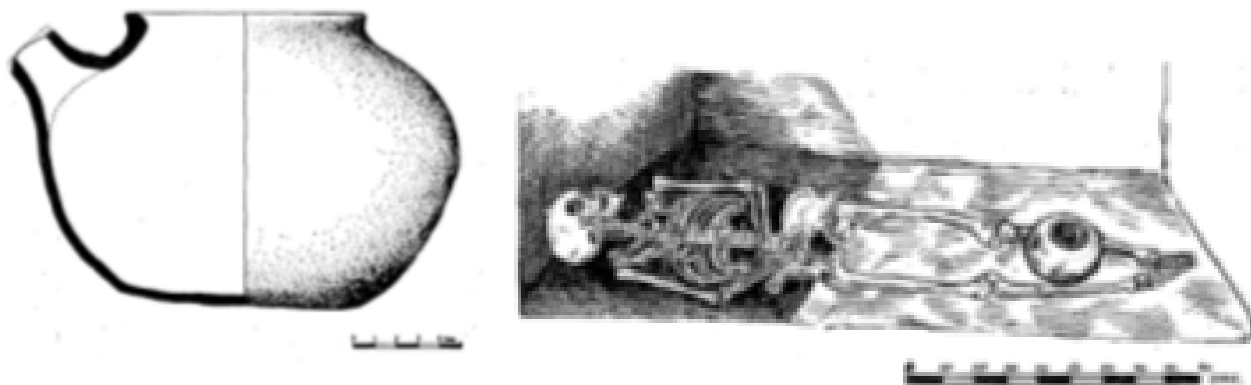

FIGURA 5.108: restitució de tomba 66 del Sull amb olla recuperada als peus i dibuix de la mateixa (RIU i RIU, M. 1981b, fig. 3 i 4, p. 216).

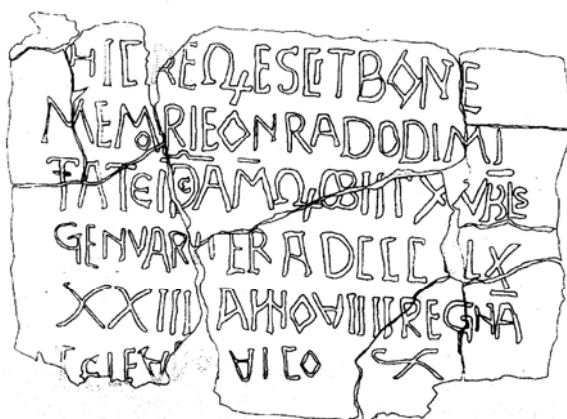

FIGURA 5.109: dues làpides funeràries separades en el temps i l'espai. A l'esquerra, la peça procedent del fossar de Rocabruna, datada el 945, i lauda funerària del 1218 a l'església de Pratdip (IZQUIERDO TUGUES, P. 1991 i autor). En el primer cas, ens trobem amb un epígraf força llarg, cosa poc comuna en època alt medieval; mentre que en el segon ens trobem la mateix situació, però ja més normalitzada a partir del segle XII.

FIGURA 5.110: lauda funerària d'època contemporània del vas de l'arquebisbe Pere de Çagarriga († 1418) al Claustre de la Catedral de Tarragona. L'encapçalament, *D(eo) O(ptimo) M(aximo)* és hereu del *O(ovi) O(ptimo) M(aximo)* de l'epigrafia llatina.

FIGURA 5.111: gerreta litúrgica d'època visigoda procedent d'un enterrament de la Catedral de Tarragona. Al seu interior encara es va trobar encens, cosa que es pot vincular tant a un clergue, potser un bisbe, com al ritual funerari (HAUSCHILD, Th. 1996, fig. 6, p. 161).

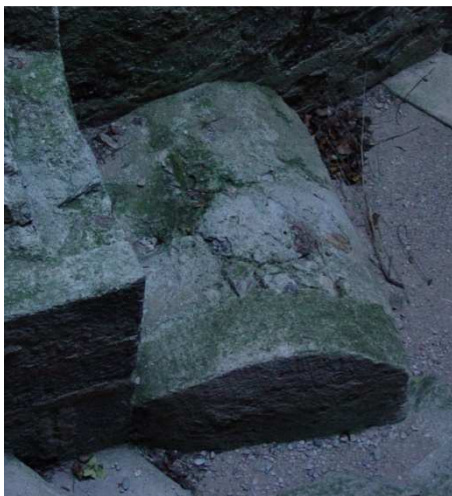

FIGURA 5.112: *cuppa* funerària alt medieval a la capçalera de l'església de Sant Pere de Rodes.

FIGURA 5.113: arcosoli funerari del bisbe Olivella a la paret nord de la capella de Santa Tecla la Vella, segle XIII. Sota havia el sarcòfag del prelat tarragoní.

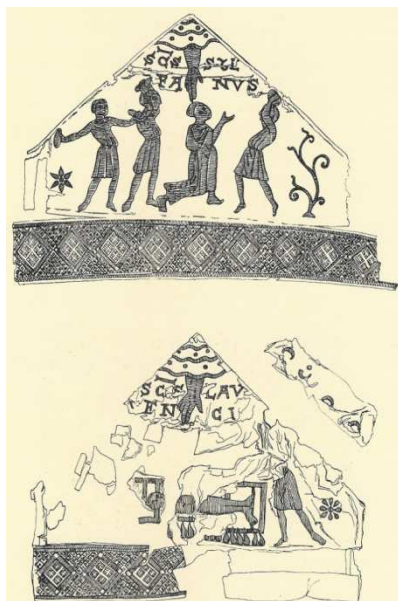

FIGURA 5.114: a l'esquerra, mitra de l'arquebisbe Olivella (s. XIII) procedent de la seva tomba (dbx. Sentís publicat per SERRA VILARÓ, J. 1960, fig. 69bis, p. 364); a la dreta la seva patena i el seu calze (*idem*. fig. 73, p. 368).

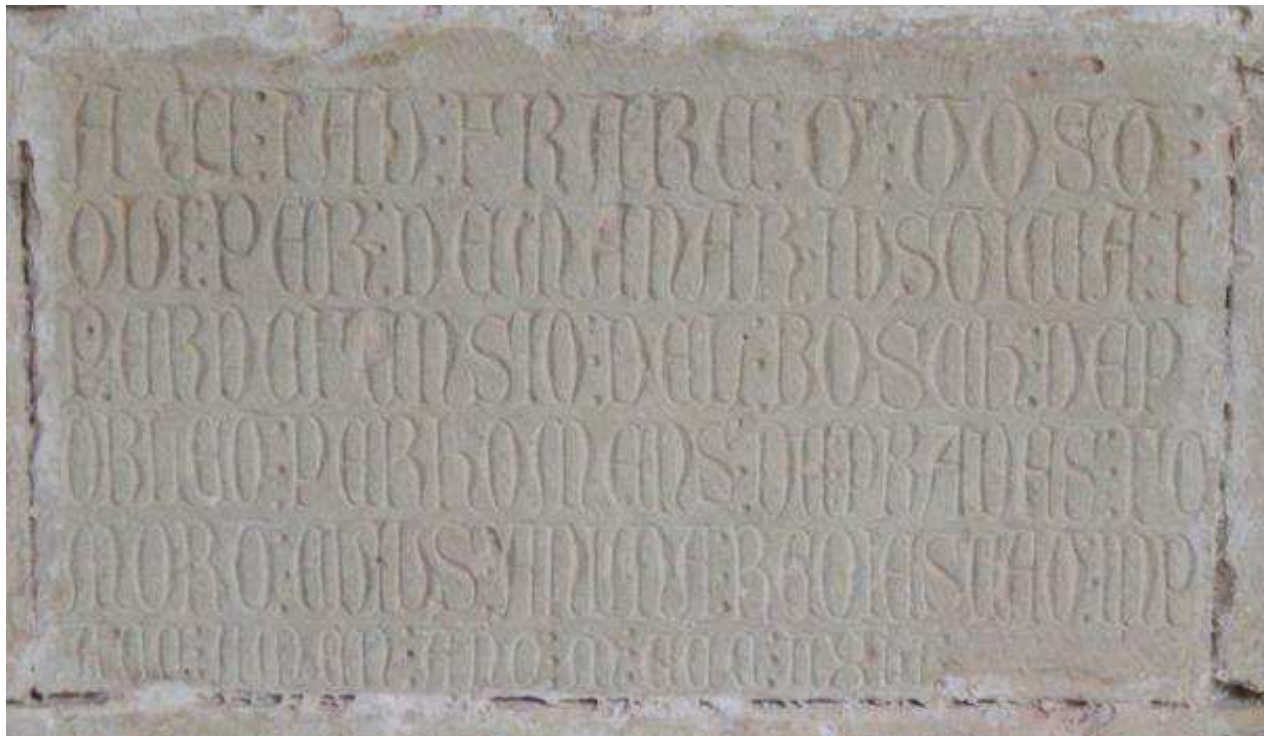

FIGURA 5.115: inscripció funerària de fra Guillem Tost, mort per la gent de Prades el 1366 quan els va increpar quan estaven fent llenya als boscos de Poblet.

FIGURA 5.116: interessant estela del monestir de Poblet on el cognom Bas està representat precisament per un vas funeràri, en aquest cas un sarcòfag sobre columnes (Foto P. Velarde).

FIGURA 5.117: detall del mausoleu de marbre de Luni-Carrara, de l'infant i arquebisbe Joan d'Aragó a la Catedral de Tarragona († 1334).

FIGURA 5.118: la figura dels difunts apareix al llarg del temps representada d'una manera o altra. A l'esquerra es veu a la torre dels Escipions (s. I) i a la dreta, a la lauda del bisbe Òptim (segle V, foto R. Cornadó-MNAT).

FIGURA 5.119: diner de tern de Jaume II procedent d'una de les tombes del fossar (UF 1008) de Sant Francesc de Montblanc.

FIGURA 5.120: grafiti en record dels difunts a l'altar de l'església de Cabdella, al Pallars Jussà (foto. O. Castell, in ALEGRIA, W.; CASTELL, P. 2015, fig. 7, p. 672).

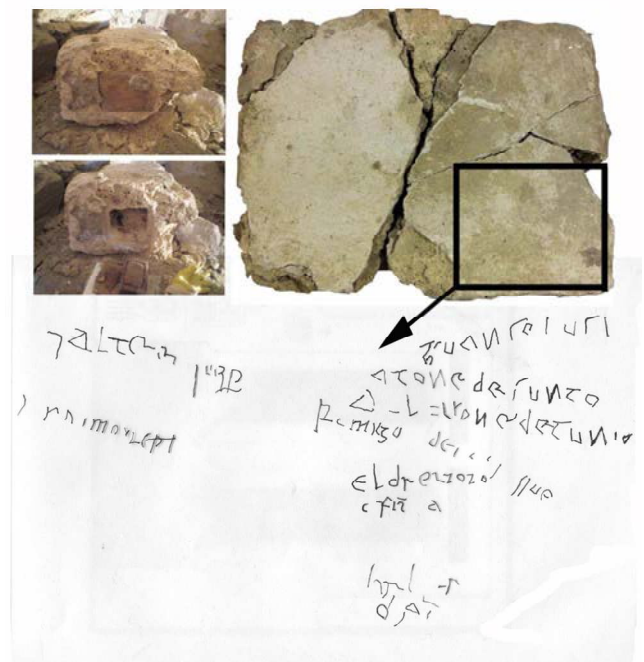

FIGURA 5.121: ossera de sant Cebrià a l'absis major de la Catedral de Tarragona. L'epitafi, en lletra gòtica del segle XV reproduïx una inscripció d'època visigoda.

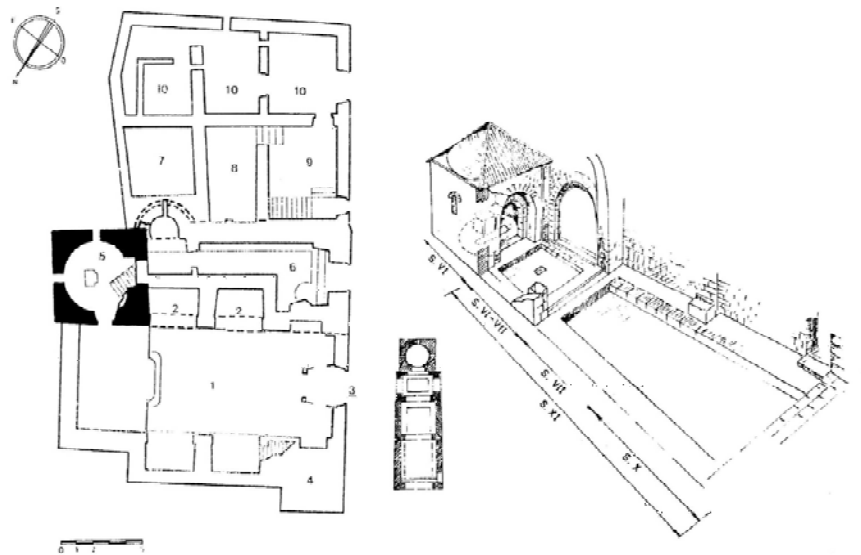

FIGURA 5.122: planta de les excavacions i proposta de restitució del *martyrium* de sant Eudald de Sorba, segons M. Riu i Riu (1999, p. 29). J. Pujades, però és del parer que la rotonda és una construcció posterior (1998). Al lateral, detall de la ubicació de la tomba del sant (RIU I RIU, M. 1981a, p. 327).

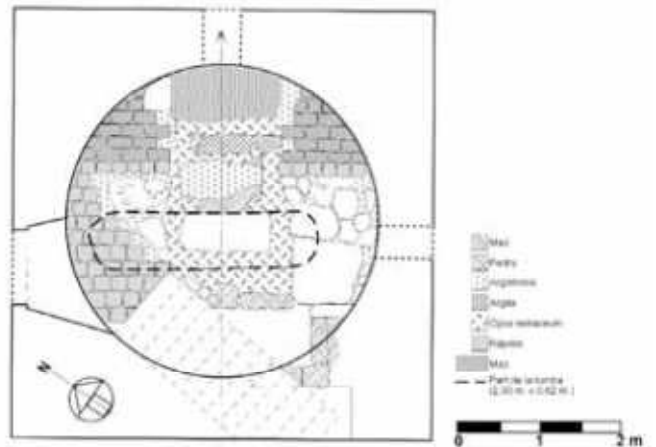

FIGURA 5.123: inscripció del Fòrum de la Colònia de Tàrraco dedicada a Caracal·la (216-217 dC). Es va reciclar a la tomba núm. 82 de les excavades per Serra Vilaró a la Necròpolis Paleocristiana (RIT 83 / CIL II² suppl. 14 núm. 920). El fet d'haver testimoni del judici del bisbe Fructuós i els diaques Auguri i Eulogi, les va convertir en pedres santes per la qual cosa es van reciclar en un dels enterraments al voltant de la basilica martirial.

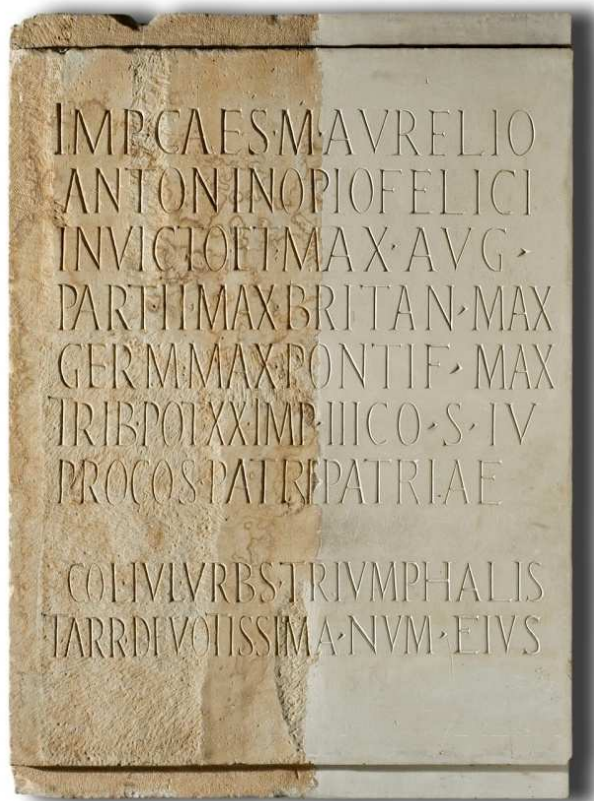

FIGURA 5.124: plat de dol del segle XIX. del museu de Cervera, Tàrraga. El gargot no és més que una m, com acròstic de mort. (<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/119681> consulta 02.05.2020 informació de Laura Florensa Peralta).

FIGURA 5.125: desenterrament, altrament ossera del fossar de Sant Francesc de Montblanc (UF 1029).

FIGURA 5.126: sarcòfag de Sant Pere de Sabella aprofitat com a ossera del cementiri de l'església.

FIGURA 5.127: esteles del cementiri de Poblet reciclades al segle XIV a la construcció de la muralla feta aixecar per Pere III (Monestir de Poblet).

FIGURA 5.128: Llivia, laudes sepulcral d'època moderna reciclades com a graons. És interessant que cap de les peces té simbologia cristiana, causa per la qual es van aprofitar en un lloc on poden ser trepitjades.

FIGURA 5.129: estela funerària decorada amb una creu a la tanca del cementiri de la Torre de l'Espanyol (P. Velarde).

FIGURA 5.130: Inscripció funerària de Guillem de Palol († 1248) reubicada a la façana de l'església de Sant Martí d'Empúries al costat de la làpida fundacional del temple, partida per la meitat.

FIGURA 5.131: esteles funeràries d'Alcover reciclades en un enterrament modern (TORRAS, C. A. 1887, p. 96).

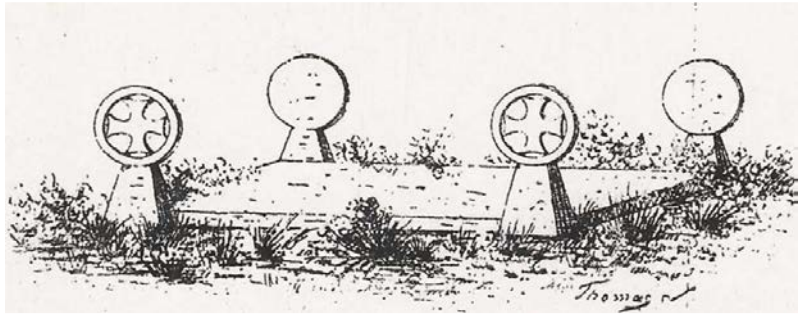

FIGURA 5.132: estela reaprofitada entre els Omells de Na Gaia i Montblanquet, recorda el lloc d'una mort durant la Guerra de la Regència d'Urgell (1822-1823), preludi de les Carlinades.

FIGURA 5.133: ossera de la cripta del convent de Sant Ramon de la Segarra. Aquests espais funeraris acabaren sent macabres abocadors de restes humanes, taüts i altres atuellats vinculats amb enterraments d'època moderna.

FIGURA 5.134: croquis de les fases funeràries d'època moderna a l'interior de l'església de La Asunción de Rodezno, a la Rioja. Compari's amb la planta de l'església paleocristiana de Parc Central de Tàrraco -fig. 5.54- l'ocupació de l'espai ve a ser la mateixa: atapeïda (CENICEROS, J. 1997, p. 90).

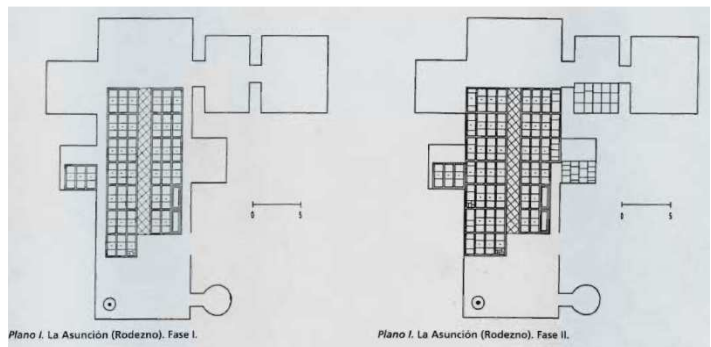

FIGURA 5.135: al final la representació i presència macabra de la mort es veu al llarg de l'espai i el temps. Per exemple el famós mosaic de *memento mori* de Pompeia, o les laudes sepulcrales de vasos moderns com la de l'església de Forès (foto N. Menchon) o una estela de La Febró, precisament reaprofitada a la tanca del cementiri actual.

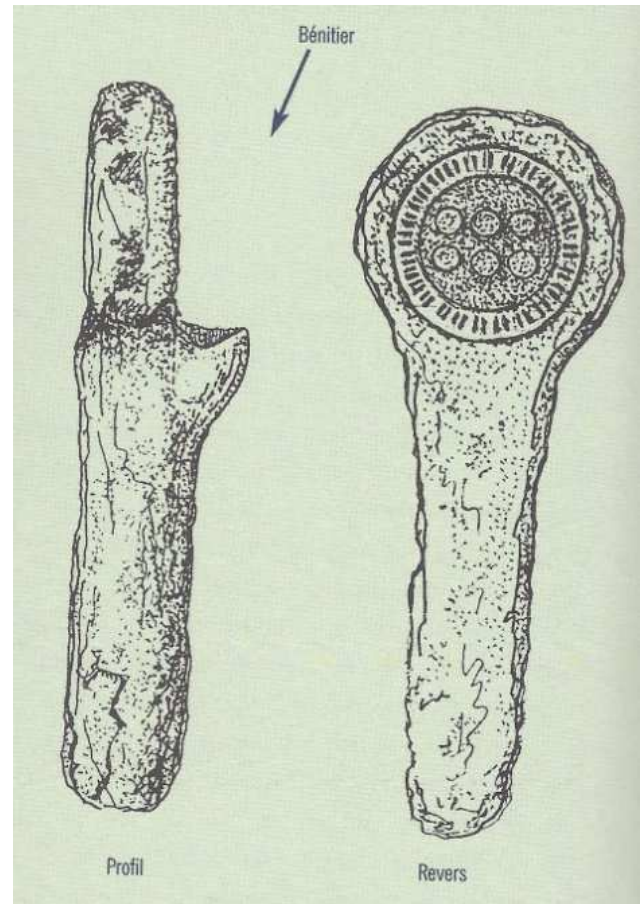
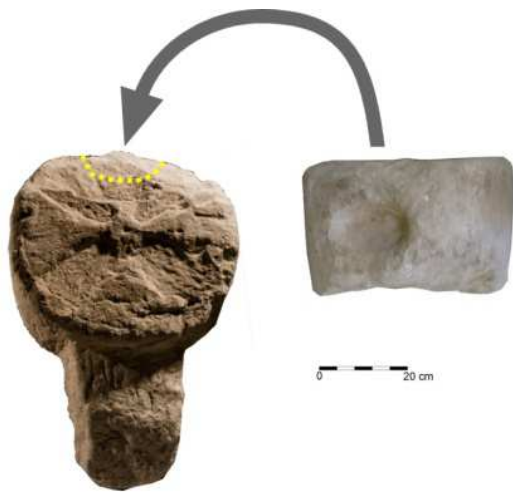

FIGURA 1.136: estela de Forès amb cadolla o cassoleta al disc per recollida d'aigües lustrals (J. Bou i N. Menchon). Estela de Sant Nazaire des Gardiès amb cadolla lateral de grans dimensions, gairebé un beneiter (AUSSIBAL, R. 2004, p. 914).

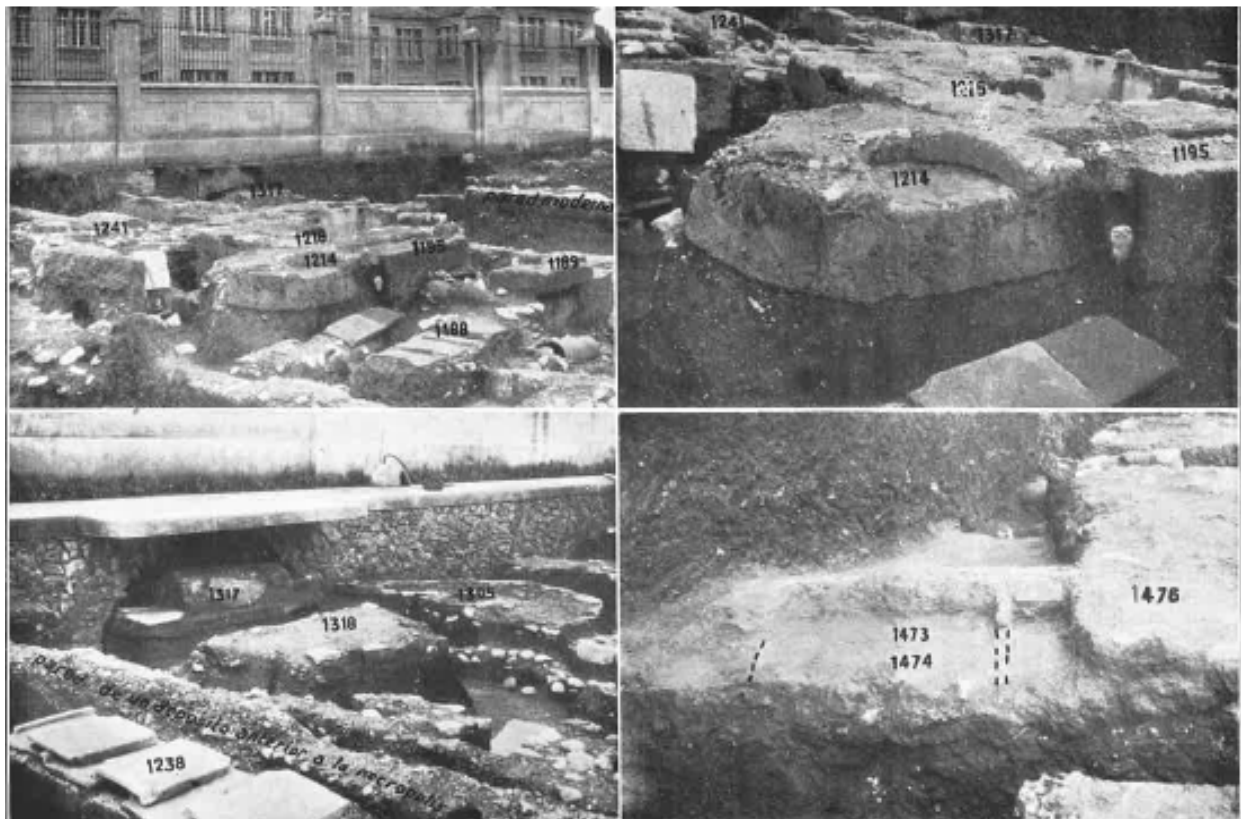

FIGURA 5.137: diferents enterraments de *mensa* funerària localitzats a la Necròpolis de Tabacalera de Tarragona (SERRA VILARÓ, J. 1935, làm. XIII).

FIGURA 5.138: monument funerari prop de la porta de Nola de Pompeia. L'escenografia és clara: un altar sobreelevat perquè el viu pugui aturar i recordar els difunts, però sobretot per demostrar tot i ser mort la posició social dels propietaris. Una manera ben clara d'eternitat: encara en parlem.

FIGURA 5.139: l'ostentació *post mortem* és clara en el mosaic d'Ampel·li, que era dins la basílica martirial de Tabacalera (Tarragona). La simbologia cristiana combina amb l'epigrafià -probablement dedicada a un bisbe- i la qualitat de la fàbrica del *tessellatum* (Foto R. Cornadó-MNAT).

FIGURA 5.140: enterraments d'època visigoda a Santa Tecla la Vella. Formaven part d'una necròpolis eclesiàstica vinculada a un edifici o església funerària que va reutilitzar la Sala Axial del Recinte de Culte (Serra Vilaró, J. 1960, fig. 15, p. 70).

FIGURA 5.141: *qubba* de la *rawda* de la Suda de Tortosa. Hereva de la *cuppa* romana, s'utilitza com enterrament de prestigi en una *maqbara* de privilegiats d'època andalusí.

FIGURA 5.142: combinació d'esteles i lauda sepulcral d'una tomba de La Maçana, fet que indica un enterrament privilegiat (SITJES, X. 1993a. fig. 2, p. 182).

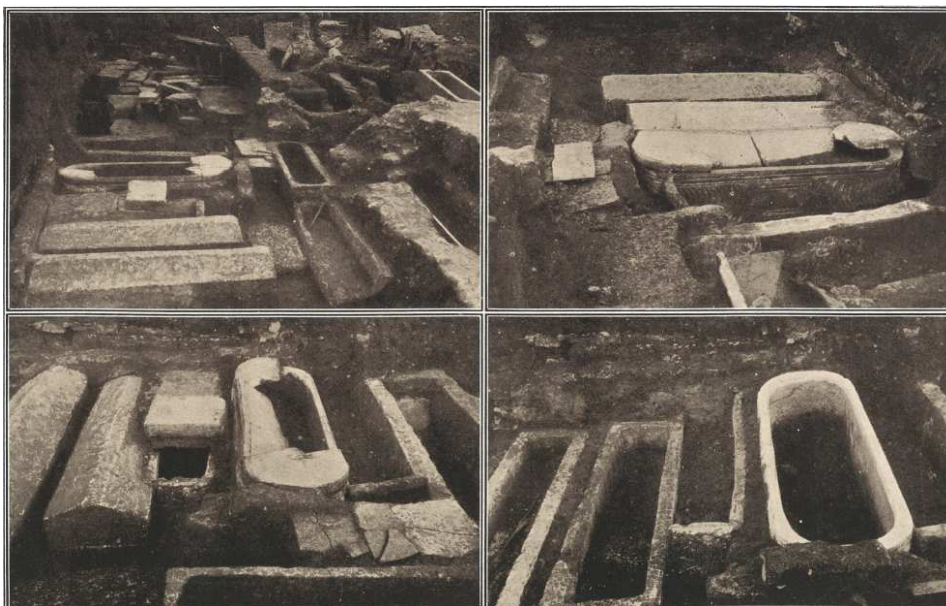

FIGURA 5.143: si el món jueu mostra elements de diferenciació material amb objectes amb els noms dels finats, o *endotafis*, els cristians també fan ús d'aquest concepte. L'exemple són els sarcòfags de la basílica de la Necròpolis de Tabacalera. Són peces de prestigi convenientment ordenades i estibades, però enterrades, per la qual cosa la diferenciació social no és solament en el món dels vius, per la ubicació en un espai reservat i el tipus de *loculus*, sinó que es prepara pel més enllà, pel moment del Judici de les Nacions (SERRA VILARÓ, J. 1929, lám. XXVI).

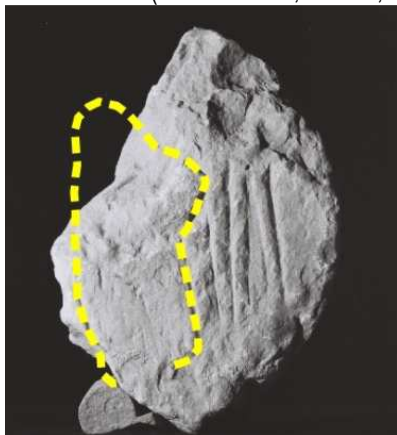

FIGURA 5.144: esteles amb representació d'un monjo i un frare, monestir de Poblet i Sant Francesc de Montblanc. En els dos casos, l'austeritat i la pobresa donen pas a la diferenciació dels difunts (P. Velarde i J. Menchon).

FIGURA 5.145: l'ostentació *post mortem* es veu clar en aquesta estela gòtica de Poblet, on una bella epigrafia i un escut escacat ens parlen de la tomba d'Elisenda, mare de fra Berenguer Ferrer de Tàrraga (foto P. Velarde).

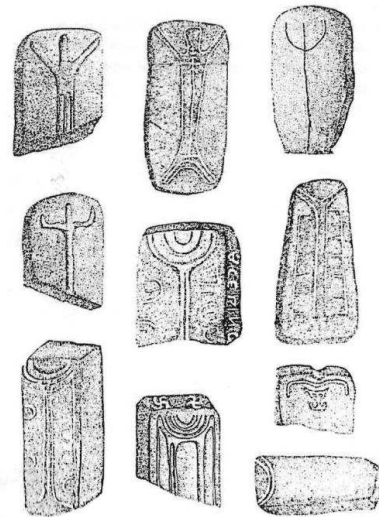

FIGURA 5.146: l'adscripció cronològica no implica vinculació cultural. És el cas de les laudes sepulcrales datades en època sueva, de les tombes de San Salvador das Rocas, a Medeiros (RODRIGUEZ COLMENERO, A.; LÓPEZ QUIROGA, J. 1991).

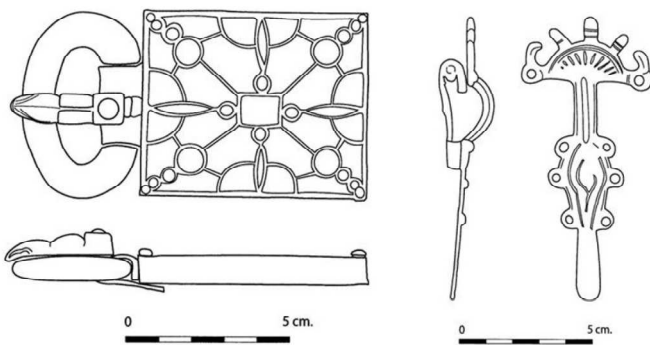

FIGURA 5.147: la troballa de peces metàl·liques a la necròpolis del Pla de l'Horta ha estat motiu per defensar que és un conjunt funerari de visigots (LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, J.; FRIGOLA, J.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. 2008, fig. 9 i 13).

FIGURA 5.148: lipsanoteca de Pedret, una ampolleta islàmica utilitzada com a receptor de la *sanguis chirsti*. La procedència de la peça aquí indica que és un objecte de luxe utilitzat en un context clarament cristià (VIGUÉ, J. 1985, p. 234).

FIGURA 5.149: la disformitat dels enterraments jueus, com aquesta profunda fossa de Lucena marca la diferència amb les tombes cristianes i musulmanes, no per ser d'una manera determinada, sinó que les fan diferents per por a la seva destrucció postdeposicional (BOTELLA, D.; CASANOVAS, J. 2009, lám. 3, p. 239).

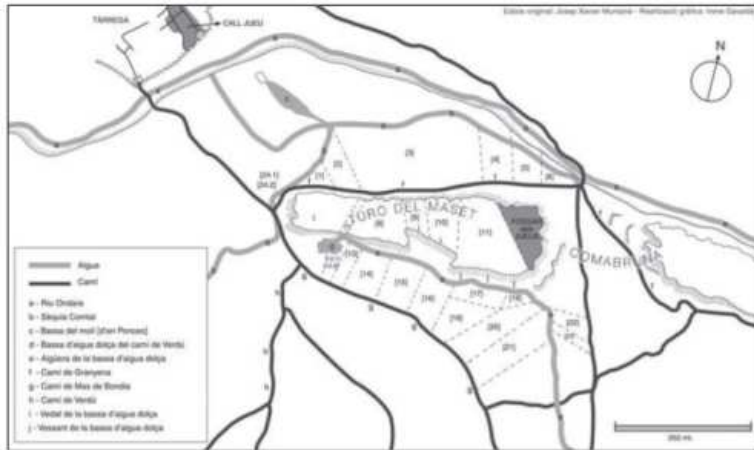

FIGURA 5.150: la topografia de l'espai funerari jueu és determinant per la seva ubicació. En el cas de Tàrraga, la necròpolis és fora vila, en una zona llunyana i marginal (COLET, A.; MUNTANÉ, J. X.; SAULA, O.; RUIZ, J.; SUBIRÀ, M. E. 2010, fig. 1, p. 241).

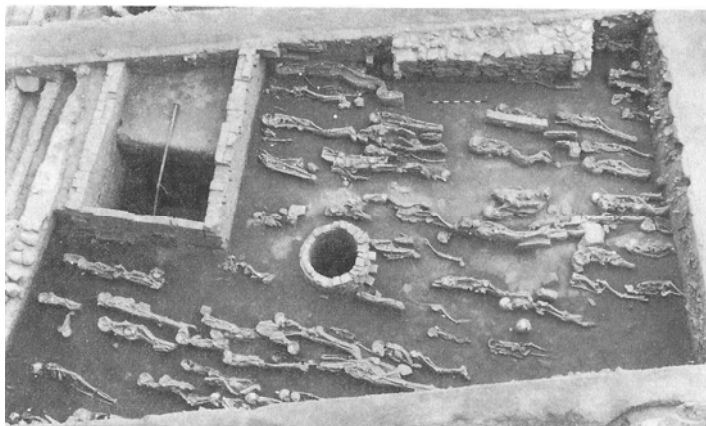

FIGURA 5.151: les necròpolis islàmiques mostres dos trets importants a l'hora de ser diferenciades. El primer és que generalment són fora de nuclis habitats i prop de les vies -a l'igual que el món romà- i el segon són les deposicions en decúbit lateral dret, com es veu en el cas de San Nicolás de Múrcia (NAVARRO PALAZÓN, J. 1986a, fig. 8, p. 25).

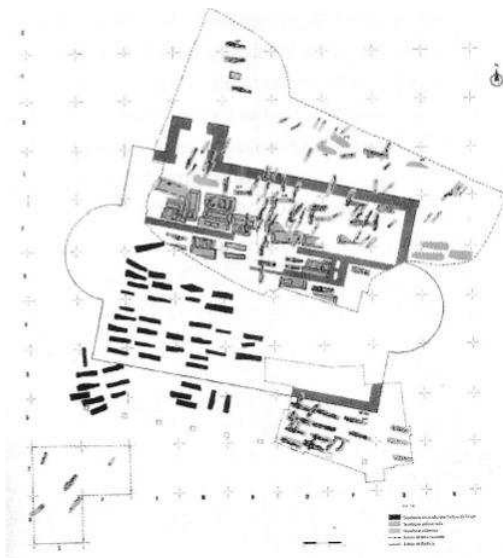

FIGURA 5.152: necròpolis i església de Rossio do Carmo, a Mértola. Les excavacions han mostrat que els enterraments tardoromans són al sud del temple, i els d'època andalusina al nord. Caldria veure si realment són musulmans o si el seu ritual ha estat adoptat per la comunitat existent (LÓPES, V. 2009, fig. 14, p. 55).

FIGURA 5.153: necròpolis andalusina del Pla d'Almatà, Balaguer. Després de la conquesta feudal, les pautes funeràries es modifiquen, de manera que la *maqbara* no té continuïtat doncs la comunitat cristiana s'enterra al costat de l'església. A més, en aquest cas, es considera que el conjunt funerari es genera per causa del setge dels feudals (GIRALT, J. 1998a, p. 199).

FIGURA 5.154: a la vil·la del Mas del Catxorro es coneix un seguit d'enterraments de l'antiguitat tardana als quals hem d'afegir ja d'andalusins com una tomba infantil en decúbit lateral (GRIÑÓ MÀRQUEZ, D.; CAMARASSA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011, figs. 1 i 3, p. 133 i 137).

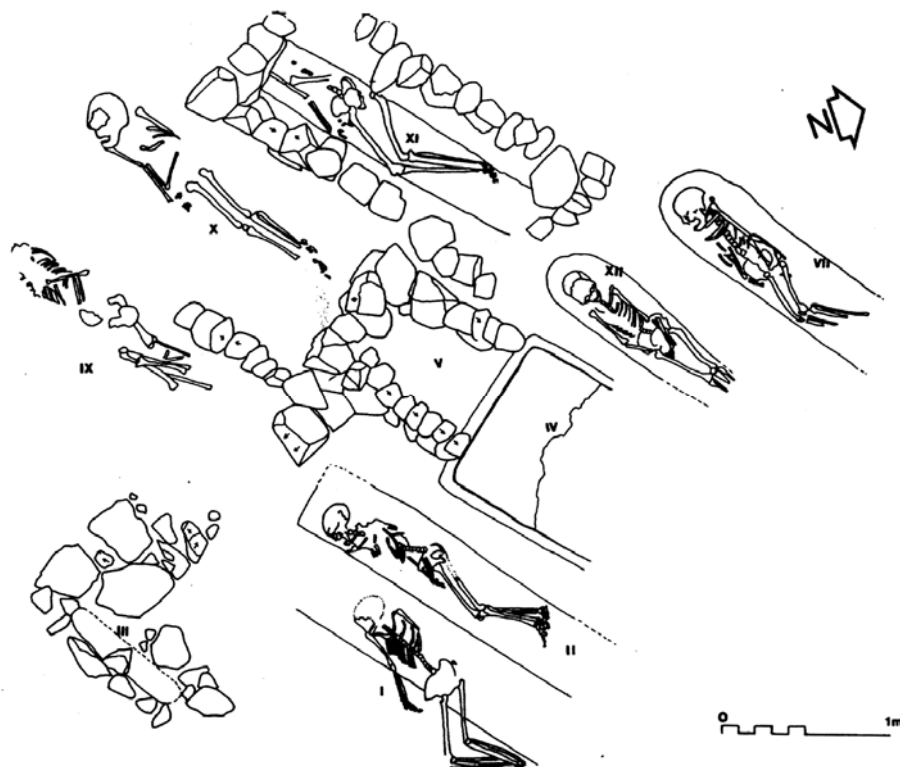
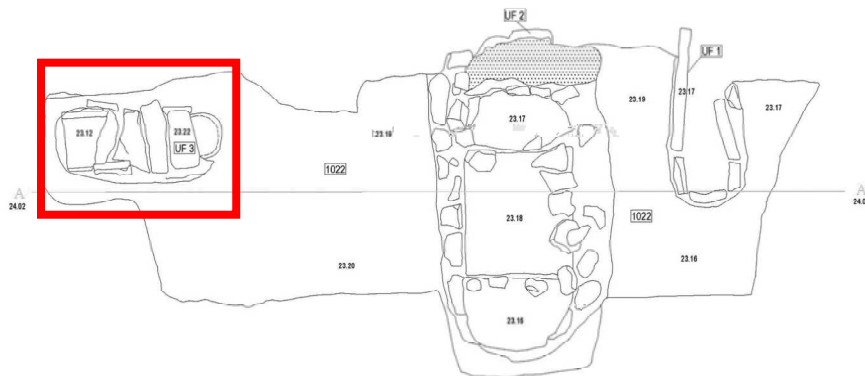

FIGURA 5.155: enterraments andalusins a la plaça Cabrera de Tortosa (MARTÍNEZ, J. 2000, p. 75).

FIGURA 5.156: enterrament morisc del camí de l'ermita del Remei de Tivissa, i ganivet trobat al seu interior (GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; BUSQUETS, C. 201, fig. 1, p. 850 i 3, p. 851).

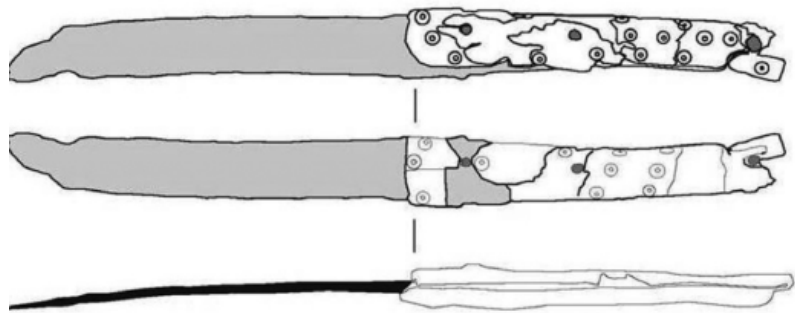

FIGURA 5.157: inscripció funerària jueva que hom va reutilitzar com a marxapeu d'una porta lateral de l'església de la Trinitat de Tarragona, precisament construïda sobre la sinagoga de la ciutat medieval.

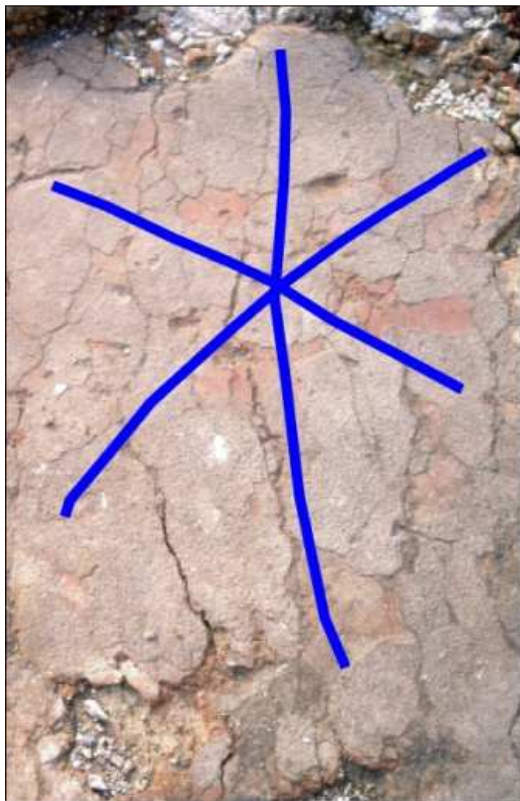

FIGURA 5.158: crismó en el *signinum* d'una tomba de la zona portuària de Tàrraco (LASHERAS, A. 2017, fig. 77, p. 596).

FIGURA 1.159: crismó en una tègula de la vil·la de la Socarrada (IRAT núm. 129, p. 152).

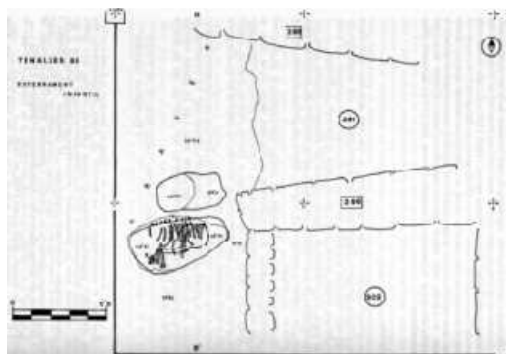

FIGURA 1.160: enterraments infantils en habitatges protohistòrics: Tossal de les Tenalles de Sidamunt (GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PUCHE, J.M.; SORRIBES, E. 1993, fig. 1, p. 532).

FIGURA 5.161: enterrament perinatal en àmfora, carrer Francesc Bastos de Tarragona.

ENTERRAMENTS INFANTIL EN ÀMBIT DOMÈSTIC I PRODUCTIU URBÀ O RURAL					
VILARDIDA	Vilardida-Vilardona	Alt Camp	enterraments infantils dins sala poligonal	CUBO, A.; MORERA, J. 2020; MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO; A. en premsa	
TORRENT DE LES VOLTES	Puigpelat	Alt Camp	zona funerària amb enterraments infantils, prop la <i>pars urbana</i>	CIURANA, J. 2007; CIURANA, J. 2009a; CIURANA, J. 2011, p. 540-541; Sentís, C. 2009a, p. 273-35	
VIL·LA DE LA LLOSA	Cambriils	Baix Camp	enterraments infantils dins <i>pars urbana</i>	GARCÍA NOGUERA, M. <i>et alii</i> 2001	
VIL·LA DE LES PLANES DEL ROQUIS	Reus-Riudoms	Baix Camp	enterrament infantil en la <i>pars rustica</i>	CABRELLES, I.; GEBELLI, P. 2011; VILASECA CANALS, A.; ADIEGO, P. 2000	
VIL·LA DE LA LLOSA	Cambriils	Baix Camp	infant amb ric aixovar de bronze, segle V	MENCHON, J. 2001b; RAMON SARIÑENA, E.; MENCHON, J.; MASSÓ, J. 1999	
VIL·LA DE BARRUGAT	Tortosa	Baix Ebre	vil·la romana, enterrament infantil en àmfora s. IV en una habitació amb mosaics. Fase funerària amb àmfores malmeses per tasques agrícoles	ARBELOA, J. V. M. 1999; GENERA, M. 1983; GENERA, M. 1991; GENERA, M. 1993	
ARXIU ADMINISTRATIU C/BISBE CAÇADOR 4	Barcelona	Barcelonès	enterrament de nounat dins àmfora del s. VII	PUIG VERDAGUER, F. 1999. Vid. també ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012b. es tracta d'una Keay 61 com expliquen GARCIA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003, p. 365	
VIL·LA DE CAN CORTADA	Barcelona	Barcelonès	enterraments infantils, tomba de <i>tegulae</i> i fossa	MIRÓ ALAIX, M. T.; BLASCO, M. 1993.	
CAN FERRERONS	Premià de Mar	Maresme	vil·la amb fase tardoantiga, edifici poligonal de la <i>pars urbana</i> que al s. V-VI passa a ser cella <i>vinaria</i> . i s'hi enterren 6 perinatals i sacrificis d'ovicàprids. En un dels albat, un crisomó. Posteriorment, fase funerària	COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019	
MAS DEL CATXORRO	Benifallet	Baix Ebre	fase amb enterraments del s. VI dins sitges, fase posterior amb enterraments infantils dins i fora dels edificis; fase andalusí amb tomba infantil	BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1993; GRIÑO MARQUEZ, D.; CAMARASSA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011	
PORTAL DE MAGDALENA	Lleida	Segrià	context urbà, 12 inhumacions de criatures dins fosses, fase imperial	JULIÀ, M.; LÁZARO, P.; LORENCIO, CL.; LORIENTE, A.; OLIVER, A.; PLENS; M.; PUIG, F. 1989	
C/DEMOCRÀCIA 21	Lleida	Segrià	enterraments infantils en espais	MORAN, M.; GIL GABERNET, I.; PAYÀ,	

Taula 5.4: Alguns exemples d'enterraments d'infants, albat, i nonats.

C/ MERCÉ 7-11	Tarragona	Tarragonès	habitat visitat, i 2 infants dins una fossa, s. V-VI	X.; LORIENTE, A. 2012; PAYÀ, X.; GIL, I.; LORIENTE, A.; MOLIST, M.; MORÁN, M. 2003.	
VIL·LA DELS HOSPITALS/REPSOL PP2	El Morell	Tarragonès	<i>mutatio</i> romana, 1 tombes infantils, 1 perinatal en àmfora, època baix imperial	MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007e; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007f.	
VIL·LA DE CAL·LIPOLIS	Vila-seca	Tarragonès	enterrament infantil en àmfora oriental s. VI-VII sota ràfec edifici	MACIAS, J. M. 2000; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996.	
C/ FRANCESC BASTOS-COL·LECTOR	Tarragona	Tarragonès	habitat suburbà i enterraments infantils, època baix imperial	MENCHON, J. 1994d.	
ENTERRAMENT INFANTIL EN CONTEXT ALT MEDIEVAL					
OLÉRDOLA	Olèrdola	Alt Penedès	enterraments infantils dins siges, s. X. En una 3 nens de 6 anys un sobre altre, separats per una pedra, un amb crani separat (decapitat?). Un nadó dins una casa propera a la porta de la <i>civitas</i>	BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M. R.; SOCIAS, J. 1999; MOLIST, N. 1997	
CASTELLOT DE VIVER	Viver i Serrateix	Berguedà	enterrament infantil a la roca davant la porta del castell, s. X	RIU I RIU, M. 1982b. Una visió general, a MENCHON, J. 2009b. Pel cas d'Andalusia, RIU I RIU, M. 1974-1975	
MAS DE SANT FELIU DE VIVER	Viver i Serrateix	Berguedà	prop del mas, tomba de nadó a la roca	BOLÓS, J.; FÀBREGUES, V. 1992	
SANT MIQUEL DE LA VALL	Gavet de la Conca	Pallars Jussà	tres tombes infantils dins un habitatge del s. XIII	RIU I RIU, M. 1982b. Una visió general, a MENCHON, J. 2009b. Pel cas d'Andalusia, RIU I RIU, M. 1974-1975	
ENTERRAMENTS INFANTILS ASSOCIATS A ADULTS					
MARE DE DÉU DEL CAMÍ	Cambriils	Baix Camp	enterraments infantils i adults	CIURANA, J. 2011, p. 520; FIZ, I. 2010; MASSÓ, J. 1990a; MASSÓ, J. 1990a, p. 51-52; MUÑOZ, A. 1991	
ELS ANTIGONS	Reus-La Canonja	Baix Camp-Tarragonès	enterraments infantils i adults	BUFFAT, L. 2014; CIURANA, J. 2011, p. 524-525; JÀRREGA, R. 2014; MASSÓ, J. 2003b; MASSÓ, J. 2004a; MASSÓ, J. 2004b; MASSÓ, J. 2004c; MASSÓ, J. 2004d, VILASECA ANGUERA, S. 1956	
C/HOSPITALITAT DE LURDES	Tortosa	Baix Ebre	temple imperial amortitzat al s. V, fase funerària amb enterraments infantils associats a espai basiliat i al podi,	FERRE ANGUIX, R. 2016	

			espai de combustió, nounat escampat, adult en fossa	
SANT FRANCESC	Montblanc	Conca de Barberà	necròpolis dels segles XIII-XIV davant porta església, enterrament adult i al costat un nen	ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C. 2003; MENCHON, J. 1991g; MENCHON, J. 1995a; MENCHON, J. 1996a, p. 151-172; MENCHON, J. 1996b
CLOT DELS NENS XICS	Torà	La Segarra	necròpolis aïllada, tombes excavades a la roca i enterraments infantils al centre, agrupats i envoltats pels adults	BOLÒS, J.; CASAS, G. 1987; COBERÒ, J.; GARGANTÉ, M.; OLIVA, J.; ROS, J. 2000, p. 101-102
FONT DEL MOLAR	El Molar	Priorat	enterraments infantils i adults	VILASECA ANGUERA, S. 1930
ELS MUNTS	Altafulla	Tarragonès	enterraments infantils i adults	GARCIA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999
C/ SANT AUGURI	Tarragona	Tarragonès	dipòsit imperial convertit en mausoleu basílicat al s. IV, zona periurbana: Enterraments bàsicament infantils en ànifores	ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000
MAS RIMBAU-MAS MALLOL	Tarragona	Tarragonès	necròpolis aïllada amb presència jueva, 1 cista de lloses tardoromana amb una dona amb fetus nonat	CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999; BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015, p. 67; BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000; GINÉ, J. 2011

TOMBES INFANTILS DINS ESPAIS DE CULTE I RESERVES A CEMENTIRIS

TORRENT DE LES VOLTES	Puigpelat	Alt Camp	zona funerària amb enterraments infantils, prop la <i>pars urbana</i>	CIURANA, J. 2007; CIURANA, J. 2009a; CIURANA, J. 2011, p. 540-541; Sentís, C. 2009a, p. 273-35
VILARDDA	Vilardida-Vilardona	Alt Camp	per argument d'absència en la necròpolis de lloses d'època visigoda; enterraments infantils en sala poligonal, també dins sitja	CUBO, A.; MORERA, J. 2020; MORERA CAMPUBRÚ, J.; CUBO, A. en premsa
SANTA MARGARIDA D'EMPÚRIES	L'Escala	Alt Empordà	segle V edifici de baptisteri, al S. V enterrament central amb lauda musivària i enterraments infantils al voltant, especialment a partir del s. VIII	TREMOLEDA, J.; CASTANVER, P.; SANTOS, M. 2012
SANTA MARGARIDA	Matorrell	Alt Penedès	dins església, sitges i enterraments infantils, entre Antiguitat Tardana i segle XII	FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO SAEZ, R. 2012; NAVARRO SAEZ, R.; MAURI, A. 1991; NAVARRO SAEZ, R.; MAURI, A.; FARRENY, M.; FRESNO, P. DEL; SOCORREGUT, J. 2019
SANTA MARIA DE LA TORRE	Montferrer i Castelló	Alt Urgell	necròpolis aïllada, 5 tombes adults a la roca + 2 infantils	VILARÓ, A. 1992a
SANTA EUÀLIA	Encamp	Andorra	enterraments infantils prevís a la construcció de l'església del s. XI	JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1989; JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.;

Taula 5.4: Alguns exemples d'enterraments d'infants, albaits i nonats.

					SOLE, X. 1991; JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1992
SANT PERE	Castellfollit del Boix	Bages	església s. XI i necròpolis amb tombes d'adults i infants	FIERRO, X. 1998; FIERRO, X.; CLUA, M. 1991	
SANT BALDIRI	Sant Boi de Llobregat	Baix Llobregat	dipòsit romà convertit en església funerària tardoromana i en funcionament fins època medieval però de propietat privada, enterraments infantils i adults i sitges dins i fora	Riu i Riu, M. 1982a, p. 32-33. ALBAREDA, M. J.; ALONSO, M.; BIOSCA, A.; MOLIST, N.; PUIG, F.; PUIG, J. M.; MELIÀ, R.; SAORIN, A. 1986; MOLIST, N. 1993; MOLIST, N.; PUIG, F. inèdit; MOLIST, N.; PUIG, F. 1991	
SANT VICENÇ DEL RUS	Castellar de n'Hug	Berguedà	a la cara S del temple, fase funerària dels s. XI-XIII bàsicament infants, possible espai pels albaits	FIERRO, J.; CAIXAL, A.; LÓPEZ MULLOR, A. 1992; LÓPEZ MULLOR, A. 1985; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1989; LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN, M. 1991	
SANT PERE DE LES CIGALES	Navàs	Berguedà	enterrament infantil a la roca, a 50 m església	DAURA, A.; GALOBBART, J. 1984a.	
CAN PALLOT	Puig-reig	Berguedà	necròpolis aïllada amb agrupacions de tombes: 5 adults + 1 infant; 4 adults; 4 adults + 2 o 3 nens	JUNVENT, F.; MAZCUMÁN, A.; BOLÒS, J.; SERRA, A. 1985	
SANT ANDREU	Sagàs	Berguedà	església del segle X i enterraments adults i infantils. També es va documentar que la fase funerària afectava un mur d'època romana relacionat amb un forn	FARRAS, P. 2001-2002	
SANT SEBASTIÀ DEL SULL	Saldes	Berguedà	dins l'església monàstica, tomba del fundador Daniel, 2 enterraments infantils als costats i un tercer sota altar	Riu i Riu, M. 1981b; Riu i Riu, M. 1982a; Riu i Riu, M. 1982d; Riu i Riu, M. 1983; Riu i Riu, M. 1984-1985; Riu i Riu, M. 1986-1987	
SANT FRANCESC	Montblanc	Conca de Barberà	necròpolis dels segles XIII-XIV davant porta església, enterrament adult i al costat un nen (citiat <i>supra</i>).	ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C. 2003; MENCHON, J. 1991g; MENCHON, J. 1995a; MENCHON, J. 1996a, p. 151-172; MENCHON, J. 1996b	
SANTA MARIA	Talló	La Cerdanya	primera fase de construccions de fusta i enterrament infantil; Segona fase s. V-VII amb un mur i enterraments infantils associats	ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; OLESTI, O. 2003; MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; CAMPILLO, J. 1995	
SANT MARTÍ I SANT SERNI	Vilavedra	La Cerdanya	vuit cistes s. XII, dedicades a nounats	ALIAGA, S.; MERCADAL, O. 2003	
SANT PERE DE VALLFEROSA	Torà	La Segarra	enterrament infantil a la roca, al costat església romànica	COBERÒ, J.; GARGANTÉ, M.; OLIVA, J.; ROS, J. 2000, p. 99.	
SANT QUIRZE I SANTA	Muntanyola	Moiànes	església romànica del s. XII sobre	CLUA, M. 1991; LÓPEZ MULLOR, A.	

JULITA				temple anterior, al N zona funerària de fosses per infants i cistes per adults, s. XII i XIII.	1993; LÓPEZ MULLOR, A. 1998
SANT VICENÇ	Torelló	Osona		església del s X amb necròpolis tombes a la roca, infantils i adults a vincular amb possible temple anterior	LÓPEZ MULLOR, A. 1983-84; LÓPEZ MULLOR, A. 1984; LÓPEZ MULLOR, A. 1986; LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN, M.; FIERRO, J. 1991
SANT MARTÍ DE LES TOMBETES	Sant Esteve de la Sarga	Pallars Jussà		necròpolis tardoromana fins s. X-XI. A la par més perifèrica, tombes infantils, en altres punts cendres i ceràmica	NOLASCO, N. 2003a.
PRADA DE LA GUINEU	Cornudella	Priorat		absència de tombes infantils, però una de doble	MENCHON, J. 1998b; MENCHON, J. 1995y; MENCHON, J. 1998b; MENCHON, J. 2000d; MENCHON, J. 2006; MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J.; TOSAS, T. 1995.
SANT JOAN DE BOÍ	Vall de Boí	Ribagorça		església amb espai d'albats al peu del campanar i absidiola oest. També es va documentar que la fase funerària afectava un mur d'època romana relacionat amb un forn	COTS, P. 2003; FARRÀS, P. 2001-2002.
SANT SERNÍ DEL GRAU O VILAMANTELLS	Guixers	Solsonès		dins l'església, sitja i 2 cistes infantils	RIU I RIU, M. 1986b; RIU I RIU, M. 2001.
SANTA MARIA D'ÈGARA	Terrassa	Vallès Occidental		enterraments infantils al costat septentrional del baptisteri, antiguitat tardana	GARCIA LLINARES, G.; MORO, A.; Tuset, F. 2009; GARCIA LLINARES, G.; MORO, A.; Tuset, F. 2012; MORO, A. 1999; MORO, A.; Tuset, F. 2003.
SANT D'ALBARCA	Cornudella de Montsant	Priorat		reconditori de grans dimensions oberta a la roca al peu del que seria la base d'altar, interpretable com a enterrament de nadó. Hom havia pres el conjunt, erròniament, com un altar de sacrificis prehistòric.	MENCHON, J. 1995x.

Taula 5.4: Alguns exemples d'enterraments d'infants, albats i nonats.

ENTERRAMENTS INFANTILS EN ZONES DE PAS					
CASTELLUM D'ENCLAR	Santa Coloma	Andorra		enterrament infantil tardoromà al costat de la porta	BOLÒS, J. 1988c; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999a; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999b; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999c; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YAÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, p. 397-415; RIU I RIU, M. 1982a
PALAU EPISCOPAL	Barcelona	Barcelonès		enterrament infantil tardoromà costat de la porta romana.	PUIG VERDAGUER, F. 1999
CASTELLOT DE VIVER	Viver i Serrateix	Berguedà		enterrament al costat de la porta del Castellot de Viver	RIU I RIU, M. 1982a, p. 32
OLÈRDOLA	Gavet de la Conca	Pallars Jussà		enterrament en una construcció propera a la porta de la muralla (citada)	MOJIST, N. 1997
SANTA MARIA DEL MIRACLE	Tarragona	Tarragonès		tomba infantil al costat de la porta d'entrada, segle XII-XIII	TEDA 1990b, p. 283
ENTERRAMENTS EN POSICIÓ FETAL					
SANTA MARIA	Rubió	Anoia		necròpolis de l'església amb tombes infantils, una d'elles amb esquelet en posició fetal	JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A. 1991; LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VERDEJO, M. 1993
SANT MARTÍ	Montclar	Berguedà		en un jardí prop de l'església, fossa amb nadó en posició fetal.	BOLÒS, J.; RIU I RIU, M. 1985
SANT FELIU DE GUIXERS	Vall de Lord	Solsonès		enterraments de nadons de difícil explicació, dins l'església	RIU I RIU, M. 2001
SANT MENNA	Sentmenat	Vallès Occidental		enterrament infantil en sitja	ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA; J. A. 1995

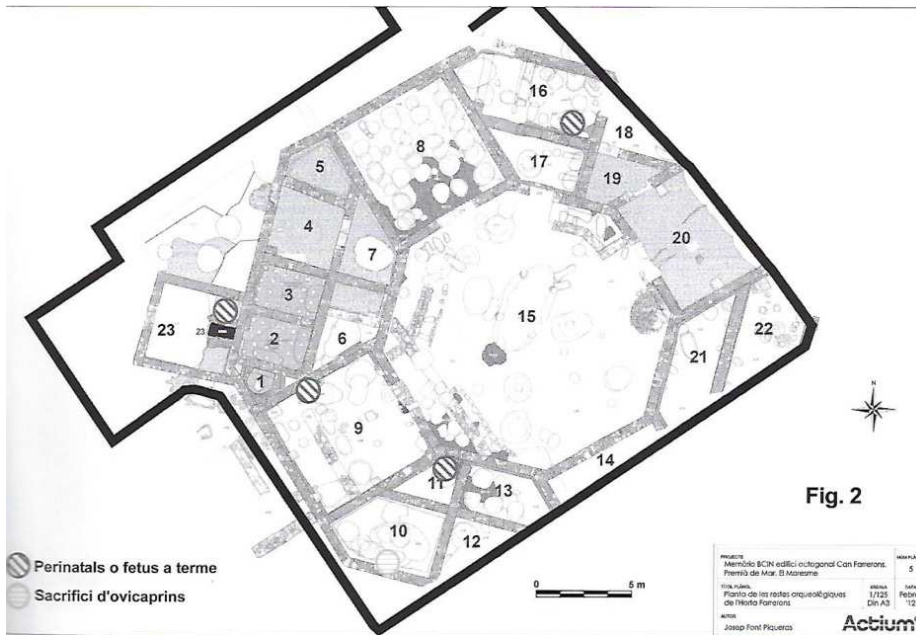

FIGURA 5.162: vil·la de Can Ferrerons. Situació dels enterraments perinatals en la fase tardoromana (COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019, fig. 2, p. 207).

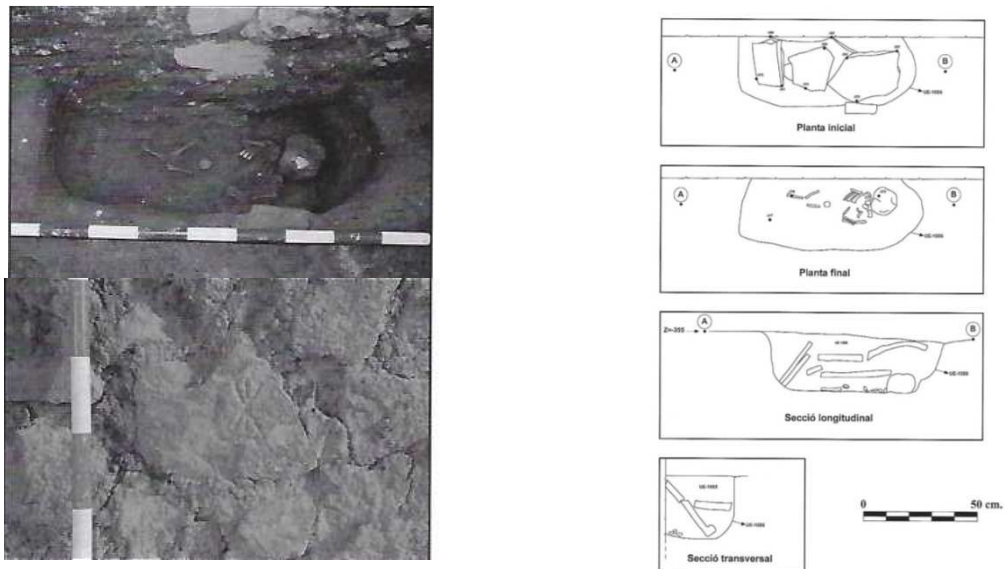

FIGURA 5.163: enterrament perinatal de la vil·la de Can Ferrerons i detall del crismó ficat a la tomba (COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019, fig. 3, p. 208).

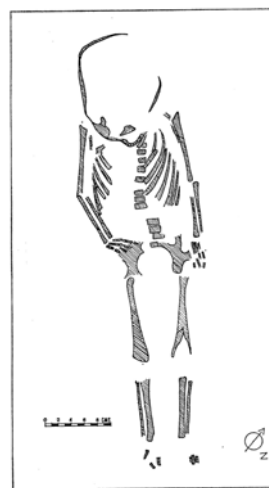
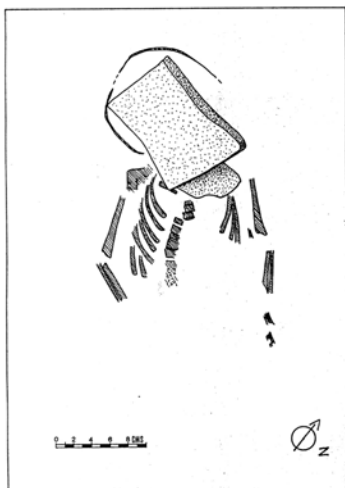

FIGURA 5.164: enterraments infantils dels habitatges de Sant Miquel de la Vall (RIU I RIU, M. 1982b, fig. 2, p. 193, fig. 4, p. 194).

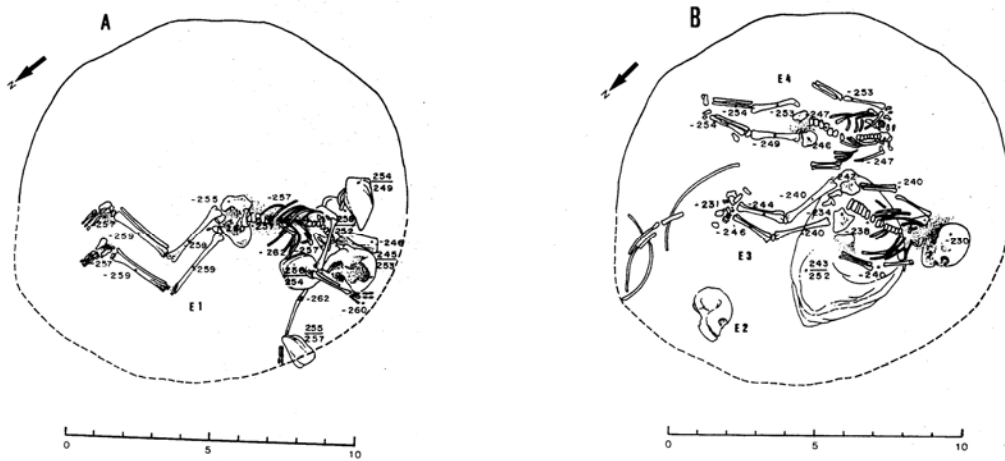

FIGURA 5.165: enterraments infantils en una siija d'Olèrdola (MOLIST, N. 1997, fig. 12, p. 235).

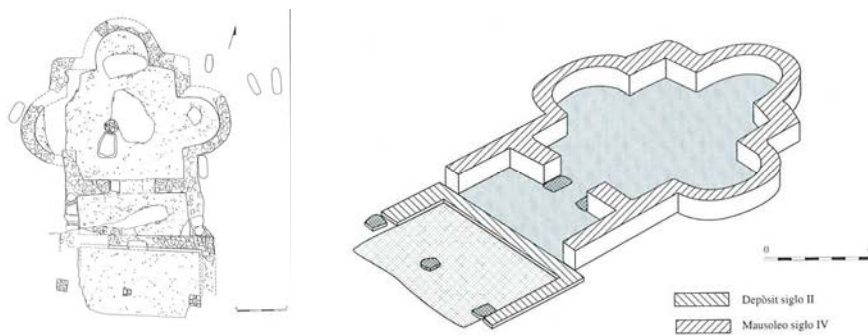

FIGURA 5.166: mausoleu tardoromà del carrer Sant Auguri de Tarragona (ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000, fig. 3, p. 44).

FIGURA 5.167: enterraments infantils -en vermell- a l'Hospitalitat de Lurdes de Tortosa (FERRÉ ANGUIX, R. 2016, fig. 6 i 7, p. 470 i 471).

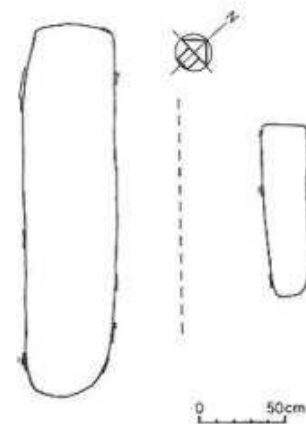
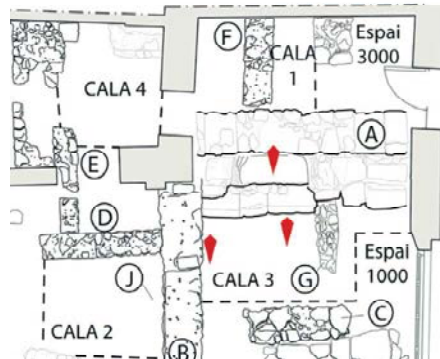

FIGURA 5.168: necròpolis de Clot dels Nens Xics, a Torà (BOLÒS, J.; CASAS, G. 1987, p. 147).

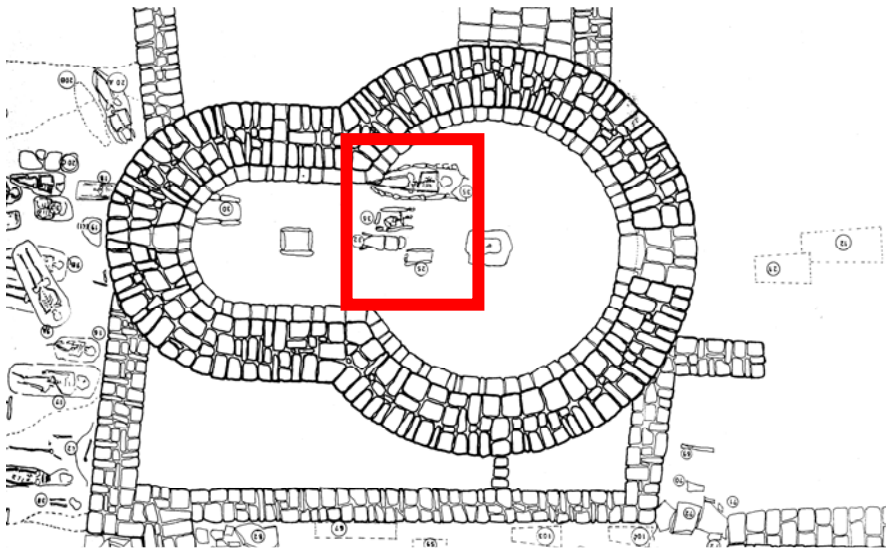

FIGURA 5.169: planta de l'església del monestir del Sull en la qua les veuen els enterraments infantils al costat del fundador i sota l'altar (Riu i Riu, M. 1981b).

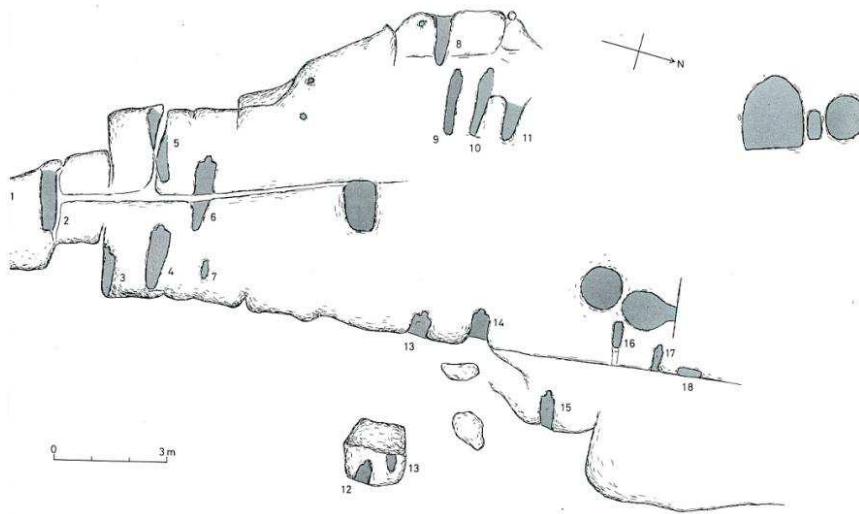

FIGURA 5.170: necròpolis de Can Pallot. S'observa la relació de tombes infantils amb adults, cosa que fa pensar en vincles familiars (JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A.; BOLÒS, J.; SERRA, A. 1985, p. 396-398).

FIGURA 5.171: tomba infantil propera a l'església romànica de Sant Pere de Vallferosa.

FIGURA 5.172: associació familiar d'enterrament d'infant i adult, cementiri de Sant Francesc de Montblanc.

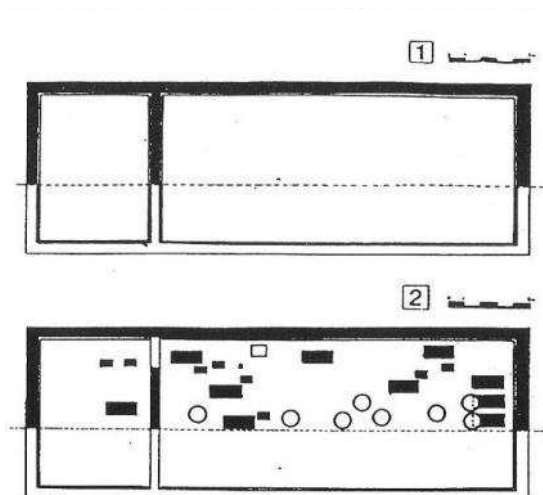

FIGURA 5.173: croquis de l'espai funerari de Sant Boi, que aprofita un dipòsit romà. S'indiquen les sitges i tombes (MOLIST, N. 1993, p. 81).

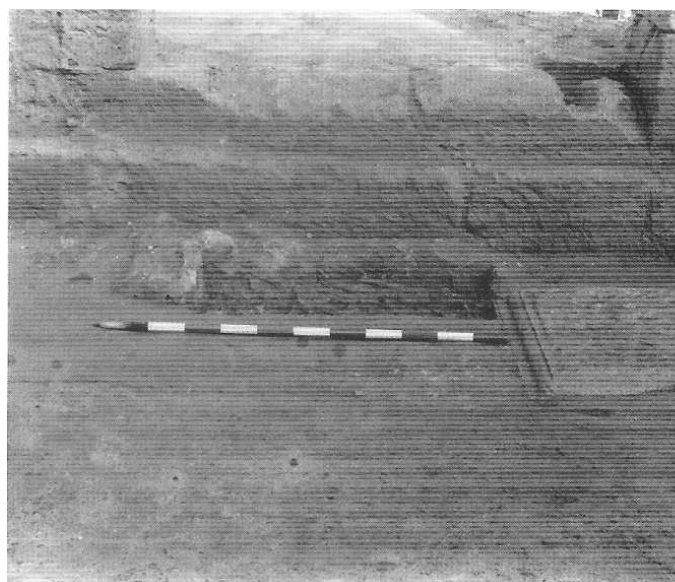

FIGURA 5.174: enterrament infantil interpretat com ossera als peus de la porta de l'església romànica del Miracle de Tarragona (TED'A 1990c, fig. 318, p. 283).

FIGURA 5.175: fossa fundacional de la ciutat de Iesso (Guissona). Circa 100 aC. Es veu l'esquelet d'una noia jove llençat a dins, d'escabrosa interpretació (GUITART, J. 2006, p. 28).

FIGURA 5.176: enterrament anòmal a les excavacions del carrer Francesc Bastos, Tarragona.

FIGURA 5.177: enterrament humà i de bòvid dins una sitja d'època visigoda de Can Gambús (ROIG BUXÓ, J. 2015, fig. 18.14.1, p. 377).

FIGURA 5.178: estranya postura de braços d'un enterrament del fossar de Sant Francesc de Montblanc que fa pensar en dues possibilitats: o que el van gairebé llençar amb poca cura per causa de presses (cas d'epidèmia) o que el difunt no era tal i es va intentar reincorporar i tornar al mon, però no se'n va sortir.

FIGURA 5.179: individu decapitat que es va trobar a les excavacions de la fase medieval del Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola (FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; ARGELAGUÉS, M. 2001, fig. 1, p. 888).

FIGURA 5.180: enterraments de persones mortes violentament durant la Guerra dels Segadors. Es van trobar a les excavacions del Polígon l'Alba de Vila-seca (ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P.; TEIXELL, I. 2011, fig. 4, p. 794).

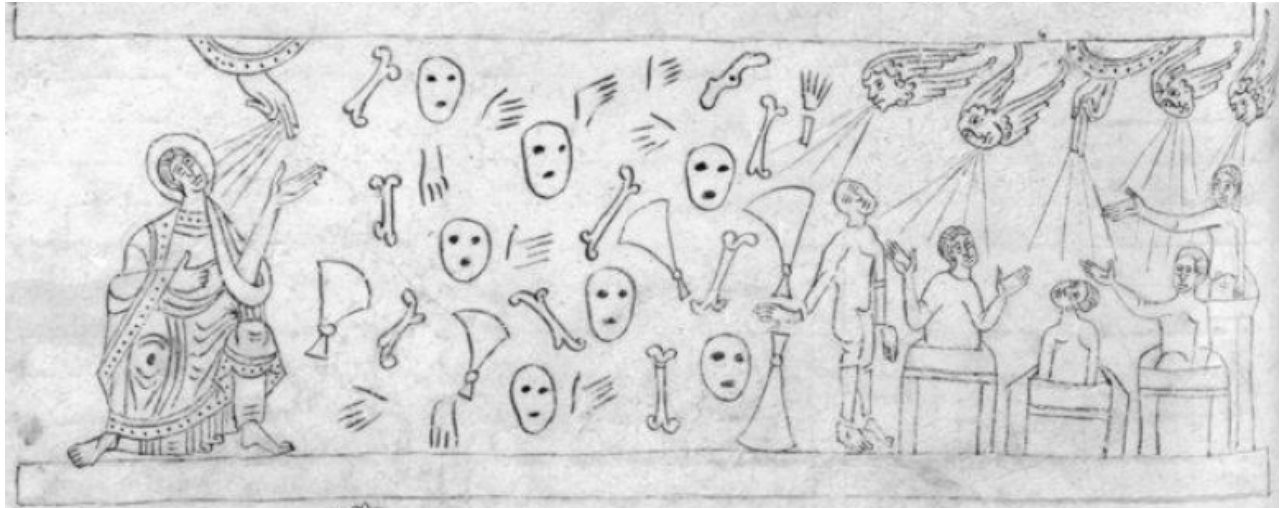

FIGURA 5.181: escena de la Bíblia del monestir de sant Pere de Rodes. Al bell mig una representació prou macabra d'esquelets, en contraposició de la imatge de la Resurrecció a la dreta (*Biblia Sancti Petri Rodensis* 601-1100, fol. 45 vm de [gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits.Latin 6 \(3\)](http://gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits.Latin 6 (3)) consulta 20.11.2020).

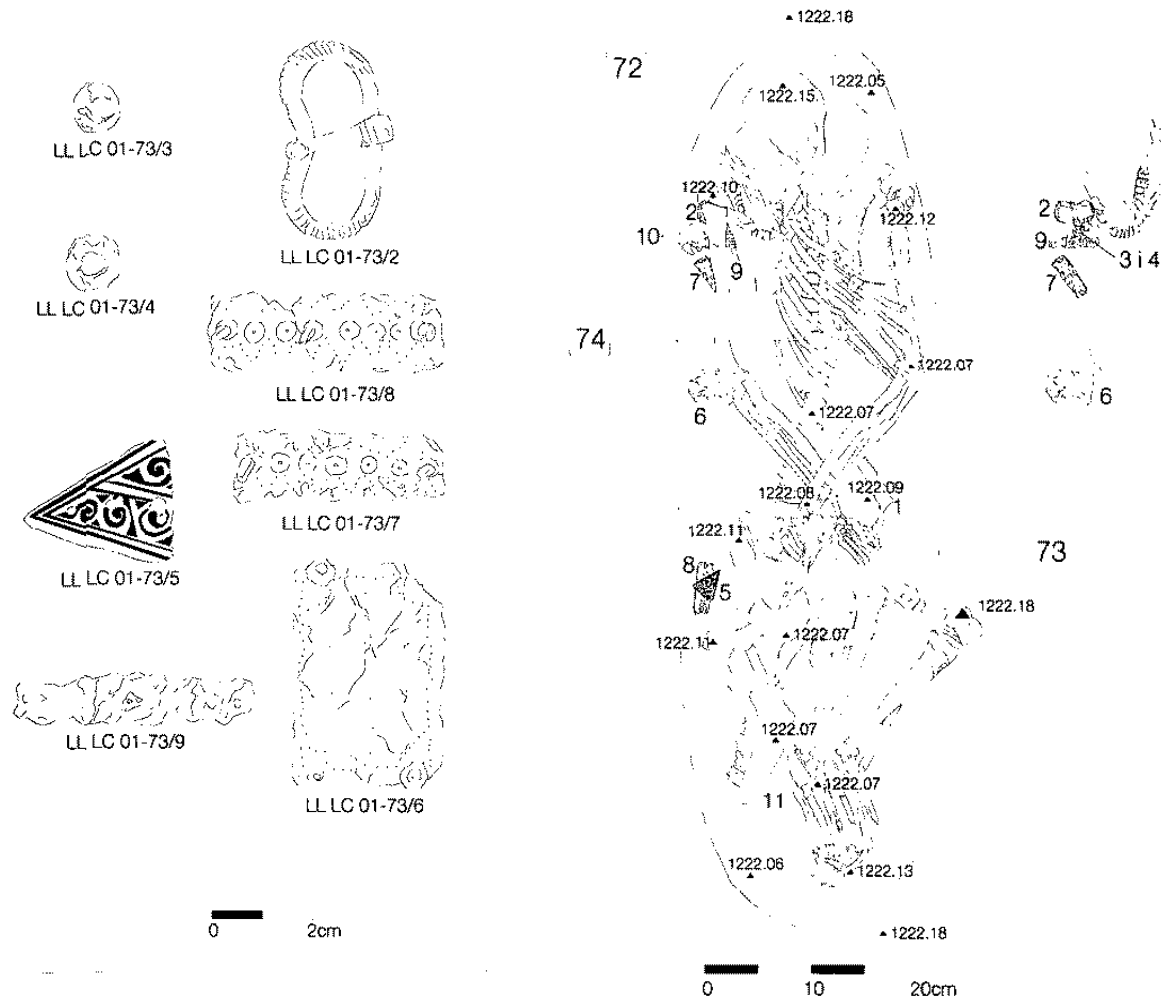

FIGURA 5.182: aixovar i enterrament d'un macaco del segle V-VI trobar a Llívia. Era la mascota d'un destacament militar, atès que bona part dels objectes s'han de vincular amb la panòpia dels *milites* (GUÀRDIA, J.; MARAGALL, O.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. 2007, fig. 16, p. 214).

FIGURA 5.183: tot i que separats en el temps, el mateix costum d'enterrar amb calç. A l'esquerra una enterrament entre els segles II i III al Camí dels Cossis (Tarragona), a la dreta, un altre de Sant Francesc de Montblanc, entre els segles XIII i XIV. La temptació de pensar en la Pesta Antonina i la Pesta Negra és clara.

FIGURA 5.184: la torre dels Escipions ha estat darrerament interpretada com el cenotafi del duumvir de Mataró, L. Marc Optat, qui va morir a Frígia. Precisament el primer càrrec del seu *cursus honorum* va ser a Tàrraco, d'on seria la seva família.

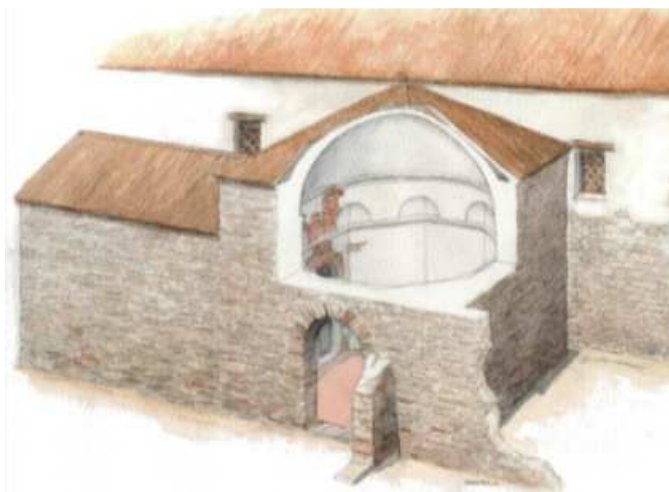

FIGURA 5.186: cenotafi/martyrium de la Torre del Fum a Sant Feliu de Guíxols. La seva construcció es vincula al culte al sant Fèlix de Girona (NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL. 2019, fig. 5, p. 170).

FIGURA 5.185: cenotafi del militar ebrenc Gai Aebutus Tardus, mort a Síria (GENERA, M.; MAYER, M.; PONS, J.; PREVOSTI, M. 1990).

FIGURA 5.187: sarcòfag-cenotafi de Sant Llorenç prop Bagà, que hom ha vinculat a la tomba del comte Oliba Cabreta, mort a Montecassino (SITJES, X. 1994, fig. 198, p. 153).

FIGURA 5.188: ossera-cenotafi al claustre de la col·legiata d'Escornalbou.

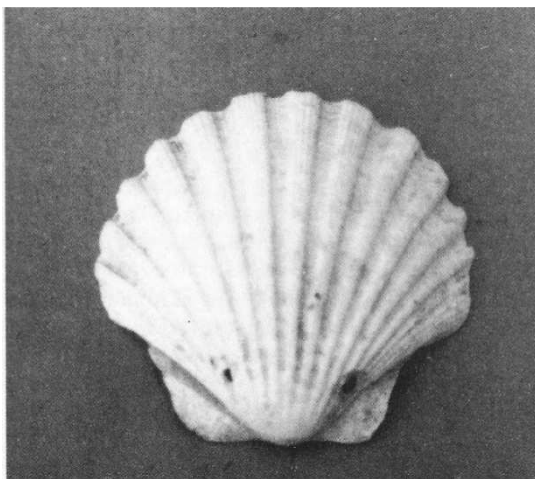

FIGURA 5.189: closca de *pecten iacobeus* procedent d'un enterrament de Sant Martí de Lleida (GALLART, J.; GIRALT, J.; MIRÓ MIRÓ, J. M.; VIVES BALMAÑA, E. 1991, fig. 20, p. 79).

FIGURA 5.190: estela del monjo de Poblet Bernat Romeu, amb una closca de vieira al final del text. que tant indica el seu nom de pelegrí com haver anat a Santiago (foto P. Velarde).

FIGURA 5.191: estela d'època contemporània que recorda el lloc on va morir el caputxí Jesús Bedoña, al mig de la serra d'Aralar (Navarra). A banda de la perduració d'aquest tipus de senyal funerari i la seva utilització com a record d'una mort, es veu el caracter euskaldun del finat, palesat no solament amb el l'epitafi en euskera sinó amb un *lauburu* al bell mig de la creu.

FIGURA 5.192: enterraments amb superestructura d'emmarcament a la necròpolis del Tossal de les Forques, La Sentiu de Sió (GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; MEDINA, J.; VÁZQUEZ, P.; RODRÍGUEZ, J. I. 2012, fig. 8, p. 195).

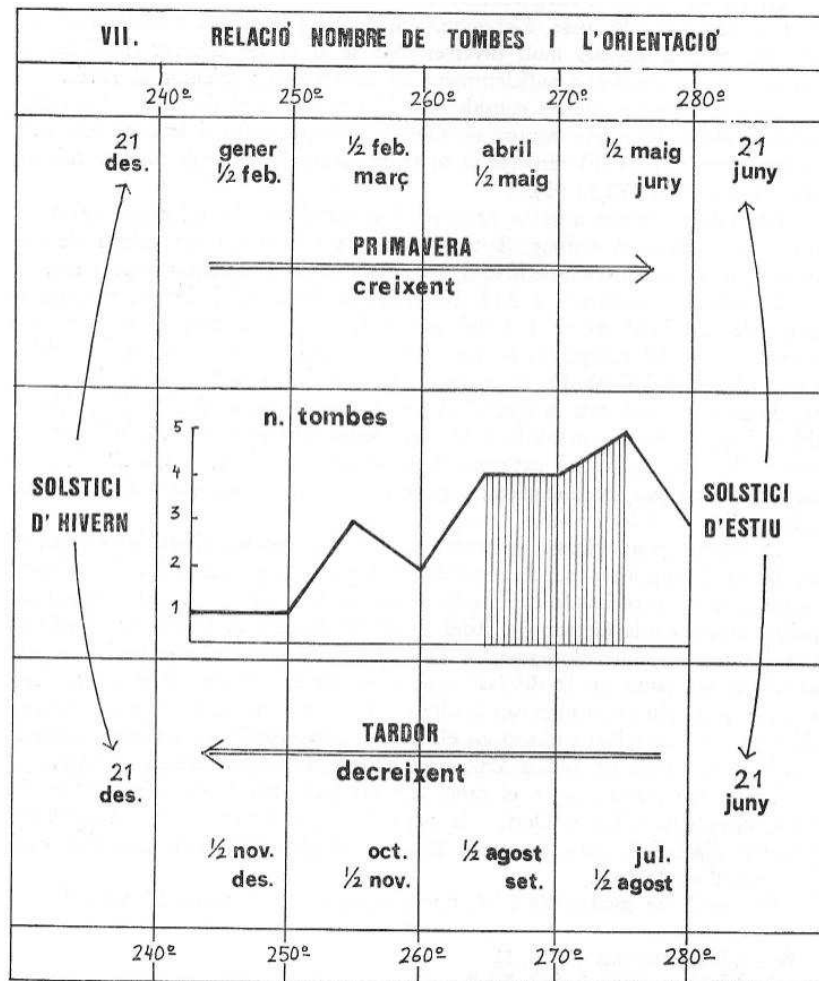

FIGURA 5.193: estudi de l'oscil·lació de l'orientació de les tombes de l'Esquerda d'acord amb l'arc solar (OLLICH, I. 1982, p. 141).

FIGURA 5.194: conjunt d'amulets d'un enterrament infantil de la necròpolis jueva de Tàrraga. Precisament era una criatura amb lleugeres malformacions, la qual cosa fa pensar que aquests elements, alguns islàmics com la mà de Fàtima, serviren per donar-li una especial protecció (COLET, A.; RUIZ, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, M. E.; PIERA, M. 2011, fig. 2, p. 1023).

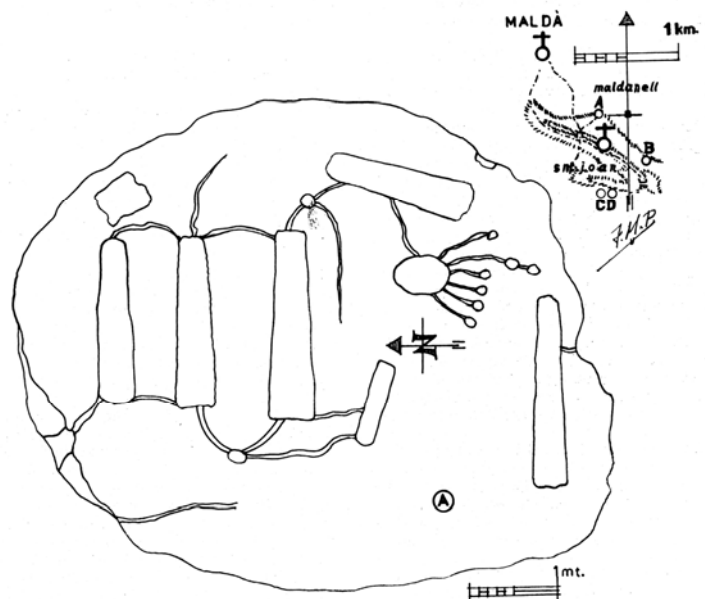
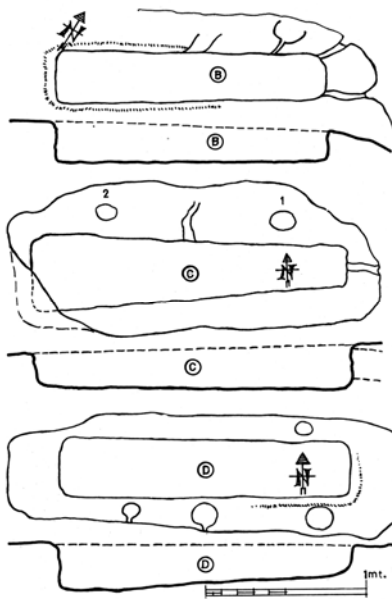

FIGURA 5.195: enterraments a la roca amb dispositius per libacions i neteja d'aigües lustrals segons J. M. Miró Rosinyach (MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979), tot i que J. Bolòs en dubta de la seva funcionalitat.

FIGURA 5.196: Roc d'Enclar. Enterrament de la fase tardoromana amb dispositiu per a libacions cobert amb una tapadora de pedra (LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁNEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, fig. 229, p. 404).

FIGURA 5.197: enterraments agrupats, segurament per raons familiars en un moment d'epidèmia, a la plaça de la Pietat de Vic (OLLICH, I.; VIVES BALMAÑÀ, E: 1986, fig. 4, p. 66, dibuix T. Cavallé).

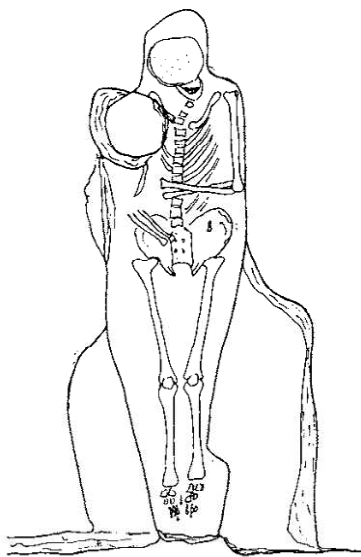
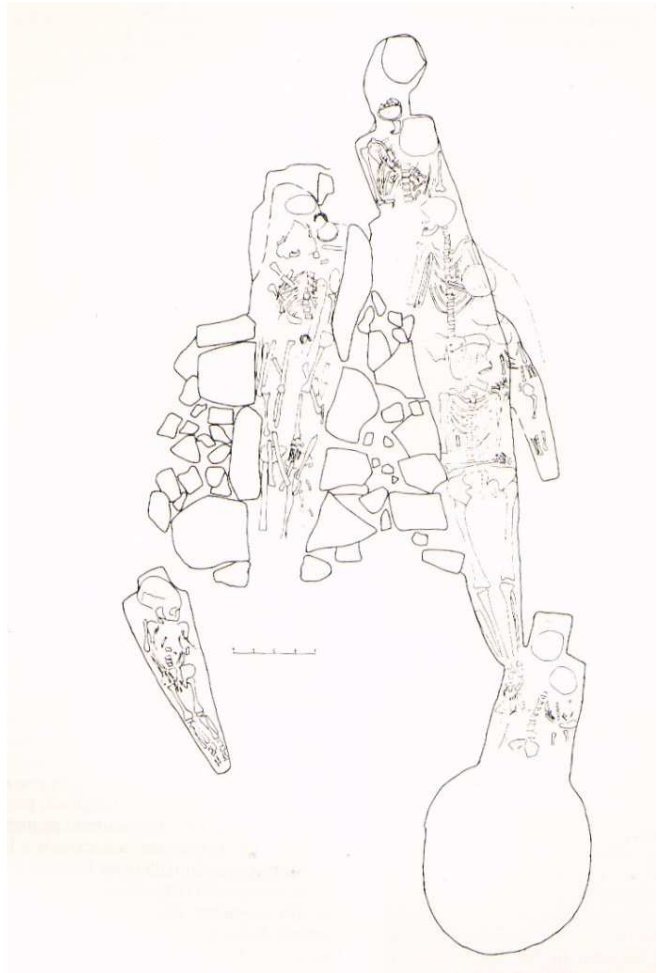

FIGURA 5.198: enterrament antropomorf de la Plaça de la Pietat de Vic. Es veu com la persona enterrada abraça el cap d'un difunt anterior (OLLICH, I.; VIVES BALMAÑÀ, E: 1986, fig. 3, p. 65, dibuix T. Cavallé).

FIGURA 5.199: enterrament a la roca al Grau de Fals, amb dispositiu lateral per libacions (DAURA, A.; GALOBART, J. 1984b, p. 247).

FIGURA 5.200: enterrament amb dispositiu per ofrenes a Santa Maria de Cervelló (BOLÓS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1980, fig. 14, p. 76).

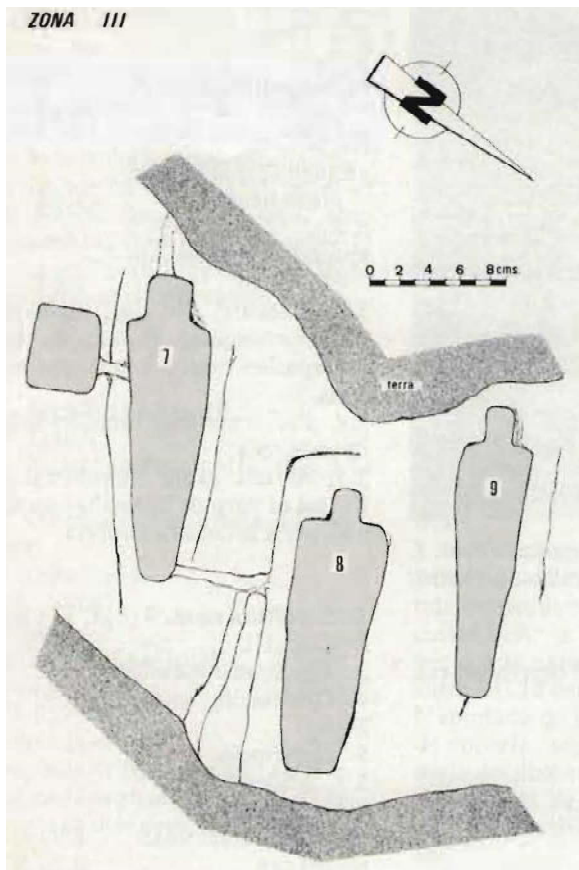

FIGURA 5.201: Santa Maria de Cervelló, planta dels enterraments a la roca de la zona III. Es veu la tomba de la figura anterior, núm. 7, com comunica amb un canal amb la que té al costat nord, núm. 8 (BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS; M. 1980, fig. 12, p. 75).

FIGURA 5.202: Estela de Siurana amb cadolla al perfil, per la recepció d'aigües lustrals i ofrenes.

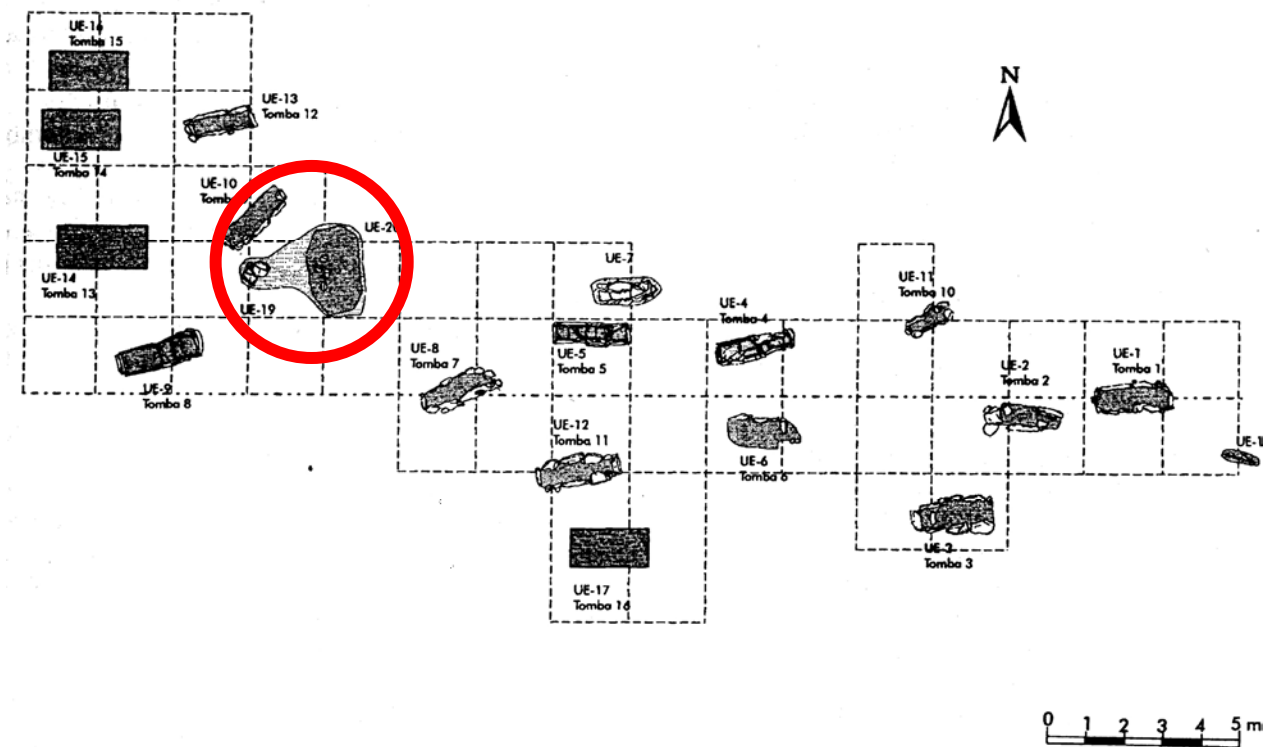

FIGURA 203: necròpolis del Serral. A més dels enterraments es va documentar una cavitat amb cendres que cal relacionar amb rituals funeraris (SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996, fig. 2, p. 421).

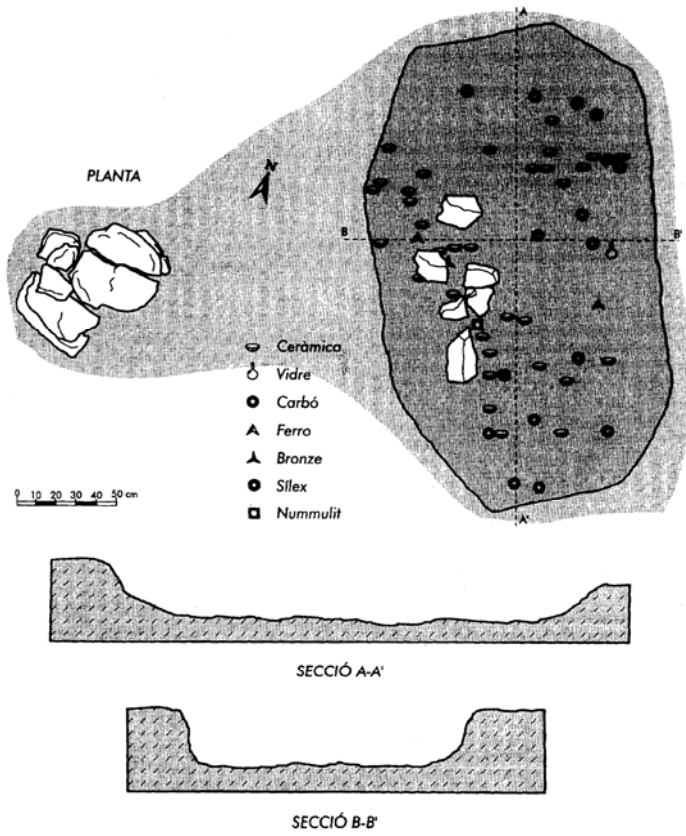

FIGURA 5.204: necròpolis del Serral. Planta del dipòsit ritual al costat dels enterraments, amb diferenciació dels elements localitzats (SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996, fig. 4, p. 427).

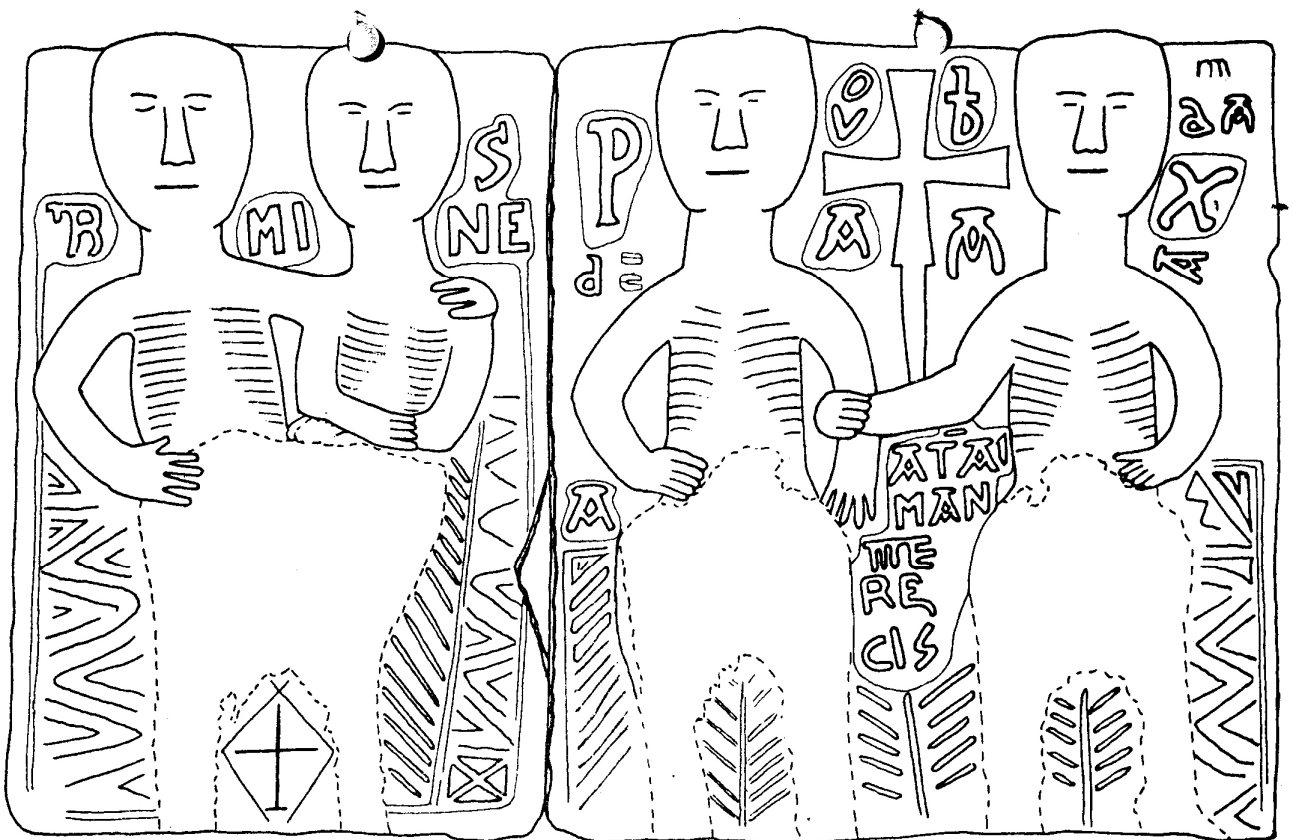

FIGURA 5.205: làpides funeràries de Sant Joan d'Isil (DÍEZ CORONEL, L. 1976, fig. 38, p. 199).

FIGURA 5.206: estela gòtica de Poblet decorada amb una creu d'Oc (Foto P. Velarde). Queda clar que no és la tomba d'un càtar.

FIGURA 5.207: monument al pelegrí de Sant Jaume a Valcarlos/Luzaide, obra de J. Oteiza. Les figures dels caminants es representen amb esteles, fins i tot un que mor pel camí i es marca tombat.

FIGURA 208: estela commemorativa del sacrifici dels darrers càtars, al Pla dels Cremats, al peu del castell de Montsegur (<https://ca.wikiloc.com/rutes-senderisme/pais-catar-castell-de-montsegur-9904122/photo-5946748> consulta 07.06.2020).

FIGURA 5.209: tomba templa al castell de Miravet. Es marca amb una estela prismàtica amb una creu de braços eixamplats (CURTO, A. 1988, foto 2, p. 59).

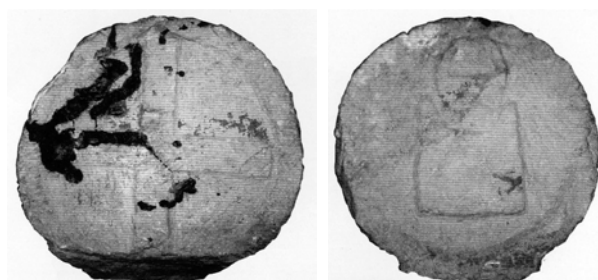

FIGURA 5.210: estela del cementiri d'Alfara de Carles. Malgrat ser una peça d'un fossar cristià, al perfil té unes lletres incises en hebreu, indesxifrables, que interpretem com un element de tipus protector o màgic.

FIGURA 5.211: estranya làpida funerària de La Riba, de difícil interpretació, fins i tot pot ser una peça falsa. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

FIGURA 5.212: les decoracions en les esteles funeràries ens donen o no explicacions d'origen de difunt, cas de l'estela morisca de Riba-roja d'Ebre. Però en altres casos, cal estudiar si les formes geomètriques són simplement elements decoratius com una estela de Poblet amb una hexafòlia nimbada, o tenen un significat simbòlic com una altra peça populetana, ara amb una estrella de sis puntes i que cal desvincular per context amb una tomba jueva (fotos P. Velarde). Les següents esteles, de Blancafort de Queralt, mostren decoracions que cal veure si també tenen o no simbologia com un nus de Salomó, una estranya figuració alada, o un au entre dos astres que poden simbolitzar l'esperit entre el sol i la lluna.

